

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ЦЕНТР СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ**

Пам'яті Януша Куртики

Талановитий медієвіст, професор, автор кількох новаторських книжок, чиє ім'я високо цінувалося колегами з різних куточків світу, Януш Куртика віддавна був пов'язаний науковими зацікавленнями з Україною. Наука ж, як відомо, тісно поєднує людей. У своєму щільному графіку громадського діяча він знайшов шпарину для участі у першому науковому семінарі Центру соціальної історії, що проходив у Кам'янці-Подільському у жовтні 2004 р. Потому його можливості вже були жорстко обмежені службовими обов'язками.

Януша Куртику тішила поява кожного нового випуску "Соціуму". Після "чорної" для Польщі і всіх нас суботи 10 квітня ми хіба що можемо присвятити цей номер його пам'яті.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
НАН України

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів,
яка не завжди збігається з думкою Редакційної Колегії.
Відповідальність за точність цитувань несе Автор

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, к. 506
<http://www.history.org.ua/socium/contents.htm>
E-mail: socium_alm@ukr.net
Fax: (044) 279 63 62

ISSN 1995-0300

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 6936 від 04.02.2003 р.

© Інститут історії України НАНУ

© Автори

СОЦІУМ

Альманах соціальної історії

Випуск 9

Засновник

Інститут історії України НАН України

Редакційна Колегія

Валерій Смолій, д.і.н., академік НАН України – *головний редактор*

Віктор Горобець, д.і.н., професор – *відповідальний редактор*

Наталія Старченко, к.і.н. – *заступник відповідального редактора*

Наталія Білоус, к.і.н. – *відповідальний секретар*

Сергій Леп'явко, д.і.н., *Чернігівський державний університет ім. Тараса Шевченка*

В'ячеслав Мордвінцев, д.і.н., *професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*

Володимир Ричка, д.і.н., *професор, Інститут історії України НАНУ*

Олексій Толочко, д.і.н., *член-кореспондент НАНУ, Інститут історії України НАНУ*

Петро Сас, д.і.н., *Інститут історії України НАНУ*

Тарас Чухліб, д.і.н., *Інститут історії України НАНУ*

Віталій Щербак, д.і.н., *професор, Національний університет «Києво-Могилянська академія»*

Київ
2010

СОЦІУМ

Альманах соціальної історії

Випуск 9

ЗМІСТ

Соціальні групи та соціальна мобільність

- 9 *Андрій Заяць*. Міщани поміж Литовськими Статутами і практикою життя
- 20 *Сергій Горін*. Мобільність ченців волинських монастирів у першій половині XVII ст.
- 37 *Максим Яременко*. Річпосполитська шляхта у Києво-Могилянській академії XVIII ст.
- 56 *Ігор Сердюк*. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.)

Історична конфліктологія

- 67 *Tomasz Kempa*. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku
- 97 *Микола Крикун, Олекса Піддубняк*. Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього)
- 136 *Володимир Собчук*. Суперечки Сенют і Ярмолинських за маєтки наприкінці XVI – початку XVII ст.
- 159 *Володимир Пришляк*. Козацький Гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системами влади
- 174 *Ігор Скочиляс*. Брацлавський територіальний конфлікт 1747–1754 рр.: правові аргументи, еклезіальні й соціальні практики «впорядкування» географічного простору та історична пам'ять
- 219 *Юрій Волошин*. Конфлікти в Полтаві другої половини XVIII ст.: зміст, характер, мова

Історична біографістика

- 241 *Наталія Білоус*. Павел Пачинський – київський намісник та вірний слуга воеводи Томаша Замойського (у світлі листування 1619–1626 рр.)
- 278 *Тетяна Кузик*. «Лучше головъ, нежели хвостам служить»? Іван Чугуївець: військовий писар і колезький асесор

Історія уявлень та ідей

- 293 *Юрій Писаренко*. «Зрение» и «слепота» как социальные символы
- 318 *Наталя Старченко*. Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова)
- 361 *Adam Moniuszko*. *Iuramentum corporale praestitit*. Przyczynek do badań nad przysięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia
- 373 *Оксана Романова*. «Боже небагословіння» чи вигідне одруження? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст.
- 392 *Катерина Дуса*. Історія сексуальності ранньомодерної доби: уявлення і дискусії на зламі XX і XXI століть
- 402 Відомості про авторів

SOCIUM

An Almanac of Social History

No. 9

CONTENTS

Social Groups and Social Mobility

- 9 *Andriy Zayats*. Townsmen between the Lithuanian Statutes and the Practice
- 20 *Serhiy Gorin*. The Mobility of Monks in Volynian Monasteries in the 1st Half of the XVII C.
- 37 *Maksym Yaremenko*. The Nobility of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the Kyiv-Mohyla Academy in XVIII C.
- 56 *Ihor Serdyuk*. Old People in City of the Getmanshchyna (on the ground of the Rumyantzev's Description of 1765–1769 years)

Historical Conflictology

- 67 *Tomasz Kempa*. The Conflict between the Chancellor Jan Zamoyski and princes Ostrogski, and His Influence on the Internal and Foreign Politics of the Polish–Lithuanian Commonwealth at the End of the XVI C.
- 97 *Mykola Krykun, Oleksa Piddubnyak*. The Volynian Manor of Lavryn PISOCHYNSKYJ (the acquisition of the village Kunev and the protection of his ownership rights to it)

- 136 *Volodymyr Sobchuk*. Estate Conflicts between Senyuta and Yarmolynskij Families at the End of the XVI – beginning of the XVII C.
- 159 *Volodymyr Pryshlyak*. The Cossack Hetmanate in the Times of Danylo Apostol: the Conflict between the Hetman's and the Imperial Systems of Power.
- 174 *Ihor Skochylyas*. The Braclaw Territorial Conflict of 1747–1754: Legal Arguments, Ecclesiastical and Social Practices of “Ordering” the Geographical Space and Historical Memory.
- 219 *Yuriy Voloshyn*. The Conflicts in Poltava in the 2nd Half of the XVIII C.: Matter, Character, Language

Historical Biography Studies

- 241 *Nataliya Bilous*. Pavel Pachynskyj – the Kyiv Deputy and Loyal Servant to *Voyevoda* Tomasz Zamoyski (Based on Letters of 1619–1626)
- 278 *Tetyana Kuzyk*. «Better Serve Heads Than Tails»? Ivan Chuguyivets: the Army Scrivener and Collegian Assessor

History of Beliefs and Ideas

- 293 *Yurij Pysarenko*. «Sight» and «Blindness» as Social Symbols
- 318 *Natalya Starchenko*. Value Systems of the Volhynian Gentry in Court Rhetorics in the late XVI C. (Based on the Baltazar Gniwosh Murder Case)
- 361 *Adam Moniuszko*. *Iuramentum corporale praestitit*. To the Analysis of Oaths in Polish Land Tribunals at the End of the XVI C.
- 373 *Oksana Romanova*. «God's Un-Blessing» or an Advantageous Marriage? On Values and Priorities of the Cossack Leaders in XVIII C.
- 392 *Kateryna Dysa*. History of Sexuality of Early-modern Era: Ideas and Discussions at the Turn of the XX – beginning of the XXI C.
- 402 Information about the Authors

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

Андрій Заяць.

Міщани поміж Литовськими Статутами і практикою життя

Сергій Горін.

Мобільність ченців волинських монастирів у першій половині XVII ст.

Максим Яременко.

Річпосполитська шляхта у Києво-Могилянській академії XVIII ст.

Ігор Сердюк.

Населення літнього віку у містах Гетьманщини
(за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.)

Андрій Заяць

МІЩАНИ ПОМІЖ ЛИТОВСЬКИМИ СТАТУТАМИ І ПРАКТИКОЮ ЖИТТЯ

Кінець XV–XVI ст. були значною мірою переломними у розвитку міських поселень Великого князівства Литовського і, зокрема, українських міст. Це був час прискороного розвитку сільського господарства, формування фільваркової системи господарювання, витворення магнатських латифундій та пришвидшеного розвитку товарно-грошових відносин, тобто тих елементів, які були живильним середовищем для масової появи міст. Своєю чергою, збільшення чисельності міських поселень суттєво впливало на утворення і формування як локальних, так і транснаціональних ринків, а самі вони ставали акумуляторами того прогресивного, що народжувалося у надрах феодальної епохи.

Поступове зростання ролі міст у житті держави сприяло тому, що ними щораз більше цікавилася центральна влада. Незважаючи на тогочасну специфіку управління, коли більшість міських проблем вирішувалися через надання відповідних привілеїв, все ж міська проблематика потрапила до статей загальнодержавного правового кодексу – Литовських Статутів (далі – ЛС). Останні були значним досягненням правової думки Великого князівства Литовського.

Процес кодифікації права в Литві розпочався ще в XIV ст., але відчутно виявив себе з початку XVI ст., коли почалася робота з підготовки Статуту¹. Більшість дослідників розглядають прийняті у XVI ст. Статути 1529, 1566 і 1588 рр. як самодостатні законодавчі збірки, а не три послідовні редакції однієї й тієї ж юридичної пам'ятки². Щодо співвідношення між собою Статутів, то раніше вважалося, що значна різниця була між Першим і Другим Статутами, оскільки Перший здебільшого базувався на звичасвому праві, а Другий ЛС увібрав тогочасні досягнення правової думки. Однак останнім часом з'ясу-

¹ Див. заяви про це в тексті привілею Волинській землі за 1501 р.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – СПб., 1853. Т. 1. С. 28.

² *Kutrzeba S.* Historia źródeł dawnego prawa polskiego. Lwów, 1926. Т. 2. S. 11–12; *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988. S. 11, 12.

валося, що і в Першому ЛС були присутні статті, залучені з новел Юстиніана³. Щодо Другого ЛС, то його ґрунтовно готувала комісія з 10 осіб: п'ятьох католиків і п'ятьох православних. Головними фахівцями в цій комісії були Августин Ротундус і Петро Роїзій. Перший був віленським війтом, якому міська проблематика не була чужою⁴. У 1588 р. прийнято Третій ЛС, який, на відміну від двох попередніх, був друкованим. Його публікацію здійснив своїм коштом канцлер Лев Сапега. Цей Статут готувався теж десятьма фахівцями і був значно розширений⁵.

Щодо мови статутів однотайної думки у дослідників немає. Текст Статутів вважають написаним і давньоруською, і старобілоруською, і староукраїнською мовами. Найпоширенішою є думка про старобілоруську мову, однак вона ґрунтується на тому, що більшість списків Першого і Другого ЛС походить з території сучасної Білорусі. Натомість списки Замоїський та Фірлеївський, теж «білоруські», але складені на території суміжній з українською, містять значну кількість українізмів. Особливо «українськими» є списки Другого ЛС, найперше Луцький та Адама Залуського⁶.

Безпосередньо питаннями міської проблематики Литовських Статутів історики практично не займалися, за винятком розвідки З. Кописького⁷, тому спробуємо розкрити еволюцію державної політики в стосунку до міст, відображеної в Литовських Статутах.

Звертаючись до тексту Статутів, відзначимо, що у всіх трьох кодексах передбачені гарантії міщанам свобод і вольностей. У Першому ЛС це відбито у такому вислові: «Зобов'язуємося своїм ім'ям господарським зберігати за всією шляхтою, княжатами, панами хоруговними і всіма боярами, міщанами і їхніми людьми свободи і вольності, що дані їм як нашими предками, так і нами»⁸. Сама присутність міщанства в зазначеному переліку доволі промовиста. Розвиток та деталізація цих свобод реалізовувалися через надання містам окремих привілеїв, в яких підтверджувалися старі вольності і надавалися нові (надання магдебурзького права, привілеї на торги, ярмарки, безмитну торгівлю тощо).

³ Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie... S. 27, 28.

⁴ Ibid. S. 31–33.

⁵ Ibid. S. 40–41.

⁶ Рауделюнас В. Українські списки Другого Литовського Статуту // Архіви України. 1973. № 4. С. 70.

⁷ Копыцкий З.Ю. Города великого княжества Литовского в государственном законодательстве XVI века // Первый Литовский Статут 1529 года: Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. Вильнюс, 1982. С. 20–27.

⁸ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Одеса, 2002. С. 224 (далі – Перший ЛС); Див. також аналогічні застереження у Другому і Третньому Литовських Статутах: Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, 2002. С. 277 (далі – Другий ЛС); Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. 3. кн. 2. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Одеса, 2004. С. 45–46 (далі – Третій ЛС).

Литовські Статути регулювали ряд важливих для функціонування міст питань. Зростання міст сприяло переселенню до них селян, більшість з яких робило це самовільно. Важливим для функціонування міста був 29 артикул III розділу Другого ЛС, в якому йшлося про втікачів до міст (за Першим ЛС (11 арт. розд. XI) обумовлювалася можливість потрапити в місто лише челяді невольній, вигнаній паном під час голоду). Цей артикул, хоча й відстоював інтереси шляхти, все ж залишав деякі шанси і втікачам. «Міське повітря» завжди притягало селян. Траплялося, хоча і дуже рідко, що власники відпускали селян у міста для навчання ремеслу; деякі з них там і залишалися. Такий шлях до свободи здолав Дмитро Шарапа, що пішов до Володимира з села Когильні і врешті зумів стати цехмістром ковальського цеху та лавником. Уже син його пана Олександр Лагодовський, вимушений змиритися з таким станом речей, у 1525 дав Шарапі «вільну»⁹. Бувало, що власник звільняв втікача від підданства, маючи від нього якусь компенсацію¹⁰. Але таке траплялося вкрай рідко. Здебільшого селяни самі звільняли себе від підданства, втікаючи до міст у надії залишитися там. Особливо це стосувалося щойно заснованих приватних міст, коли фундатор поселення був зацікавлений у збільшенні числа міських жителів¹¹.

Траплялося, що власники міських поселень з допомогою міщан викрадали селян. Так, Януш Угриновський (1572 р.) скаржився в суді на торчинських міщан, які сприяли переселенню селян у місто: «...и ж дей вже поколко раз приежают до имени моего Угринова викрадати подданных моих...»¹². Міщани Дубна, Степаня, Берездова та інших міст також допомагали у викраденні селян¹³. Князь Костянтин Острозький навіть видав лист утікачам, в якому просив всіх шляхтичів, через маєтки яких вони мали проходити, вільно пропускати їх до м. Старокостянтинова¹⁴.

Міська влада вдавалася до різноманітних хитрощів, лише б не віддати втікачів. Це добре ілюструє випадок, що трапився у Володимирі (1620 р.). Від шляхтича Фрідріха Підгородецького з с. Верби втекла сім'я до міста. Володимирські вїт, бурмистр і радці не виявили бажання віддати селян. Вони доклали максимум зусиль, щоб законним шляхом утримати їх. Гродський суд спочатку на скаргу Ф. Підгородецького відреагував таким чином: пропонувалося або видати втікачів, або заплатити штраф у 500 гривен¹⁵. Однак міщани не розгубились і заявили, що: а) позов був вручений не за правилами:

⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 28, оп. 1, спр. 59, арк. 1284 зв.

¹⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 171.

¹¹ Там само. Спр. 18, арк. 353–354; 574–574 зв.

¹² Там само. Спр. 13, арк. 66 – 66 зв.

¹³ Там само. Спр. 43, арк. 234 зв. – 235, 246–248; спр. 15, арк. 186 зв. – 188, 293, 304 зв. – 305, 342, 371–371 зв.

¹⁴ Там само. Спр. 13, арк. 430.

¹⁵ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 956 зв.

«...поведели, ижъ за тымъ позвъомъ, по позвъаныхъ подьнесенымъ, року не мають, кгда жъ тотъ позовъ, яко и возный зозьнаваеъ. не естъ его милости пану войтовы в руки одьданий, ани на маеътности положоный, але лентвойтовы в руки на рынъку даный...»¹⁶; б) справа розглядалася одразу в гродському суді, у той час як Підгороденський спочатку мав звернутися до вйта, і тільки в разі його відмови полагодити справу мав звернутися зі скаргою до гродського суду: «А мел былъ первей жадати справедливости, которая, если бы ему не была учиненая до поробы такую акъцию мель стороне позвъаной дати, а ижъ се не ведле права справиль справедливости не реквироваль, а ни того абы ее реквироваль ничим не доводитъ, просили вольности одъ року позву...»¹⁷. Суд відклав розгляд справи: «... позванных одъ року и позву вольными учинили есьмо...»¹⁸.

Показовий випадок був з Антонієм Яловицьким, який звернувся до луцького вйтівського суду з проханням повернути його підданого Труша Воловачевича. В ході справи з'ясувалося, що А. Яловицький купив с. Суха Воля у князя І. Корецького, а той у 1577 р. дав «вільну» Трушу Воловачевичу. Вйт попросив А. Яловицького показати інвентар підданих купленого села, а коли той відмовився, вйт заявив, що «...прихилиючися до права посполитого Статуту Великого князства Литовского розделу третего, артикулу двадцать девятого где такъ пишетъ: «которые бы слуги шляхетские, пришедши до мест нашихъ а приемши право, которое з мест нашихъ маючи, оселость заседить шесть летъ, таковыхъ слугъ з мест нашихъ войтове и врьдники наши выдати ни мают...»»¹⁹. Особливо цінним є дослівне цитування вйтом тексту артикулу. У Румянцевському списку Другого ЛС (інша назва списку – Василя Усовича), опублікованому ще у ХІХ ст., текст артикулу звучить поіншому²⁰. Такий самий текст дає Волинський (інша назва – Адама Залуського) список²¹. Почаївський список, на жаль, неповний – є тільки початок артикулу²², а от Луцький та так званий список Матиса Совіцького дають ідентичний текст цитованого вйтом артикулу²³.

Подібна історія сталася в 1585 р. у Володимирі, коли вйт і бурмистри відмовили князю Романові Сангушку видати збіглих від нього селян із с. Ми-

¹⁶ Там само. Арк. 957.

¹⁷ Там само. Арк. 957 зв.

¹⁸ Там само. Арк. 958.

¹⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 1177 зв.

²⁰ Временник императорского Московского общества истории и древностей Российских. Москва, 1855. Кн. 23. Отд. II. С. 57 (там йдеться про «засидження» десяти років).

²¹ Національний музей у Львові. Відділ рукописів. Фонд: Латинські рукописи. Спр. 977, арк. 50 зв.

²² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 9, спр. 15, арк. 12 зв.

²³ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. (далі – НБУВ. ІР.) Ф. Мел. м.-II/120, арк. 75–76; ф. 8, спр. 1629 /178, арк. 14.

хайлівці, покликаючись теж на шість років засидження²⁴ згаданого артикулу. У Третньому ЛС з цього приводу було зазначено, що селяни-втікачі, які прожили в місті 10 років і мали нерухомість, не підлягали видачі, але повинні були відкупитися грішми²⁵. Щодо так званих «люзних» (тобто неосілих) людей, то Третій ЛС зазначає: «... ніде їх жодний вряд терпіти немає, але таких, кожного стану, після першого і другого попередження, за третім разом дубцями б'ючи, геть з міст і містечок виганяти ...»²⁶.

Приблизно з середини XVI ст. почастишали випадки переселення до міст дрібної шляхти. З огляду на те, що в першій половині XVI ст. це явище ще не було типовим, воно не було відображене в Першому ЛС. Натомість Другий ЛС (арт. 20 розд. III) з цього приводу зазначає, що шляхтич, який занехаяв масток і оселився в місті, займаючись там шинкуванням, ремеслом чи торгівлею, тратить шляхетство. Але далі зазначалося: «... сини такого, коли б потім шинком і ремеслом міським обходитись не хотіли і ліктем не міряли, а наслідували вчинків лицарських предків своїх, такі мають бути за справжню шляхту визнані»²⁷. Така ситуація, з одного боку, свідчила про соціальне розшарування шляхетської верстви, а, з іншого – вказувала на зростання престижності міст.

Артикул 25 розділу третього Статуту 1588 р. пояснює причини переселень шляхти до міст – «... якби шляхтич, втративши масток і стан свій шляхетський або з бідності своєї, шукаючи собі прожитку, пішов би до міста...» – і водночас збільшує захист шляхтича, надаючи йому і його дітям можливість повернути шляхетство: «... але якби потім той шляхтич сам або сини, шинком міським і ремеслом міським обходитися не хотіли і ліктем не міряли...»²⁸. Як видно зі змісту статті, тут ідеться не лише про синів такого шляхтича, як це було за Другим ЛС, але й про нього самого. У 1609 р. було внесено надзвичайно цікаве доповнення, за яким шляхтич, що займався ремеслом і торгівлею, не втрачав шляхетства, якщо поселявся в привілейованому місті, тобто такому, яке мало магдебурзьке право²⁹. У досліджуваний час таких міст в Україні було чимало. Окрім того, поступка шляхтичам була закладена в артикулі 24 розділу III Статуту 1588, в якому йшлося про те, що «... якби який шляхтич, масток свій продавши, у місті мешкаючи, з лихварства жив, уникаючи служби земської, воєнної, такі з суми своєї грошової повинні службу земську служити згідно з ухвалою на той час земською...»³⁰.

Практика життя показувала, що проникнення шляхти до міст у XVI ст. стало якщо не масовим, то все ж доволі поширеним явищем. Зазвичай воно

²⁴ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 389, оп. 1, кн. 198, л. 184–186.

²⁵ Третій ЛС. С. 107.

²⁶ Там само. С. 321.

²⁷ Другий ЛС. С. 285.

²⁸ Третій ЛС. С. 95, 96.

²⁹ Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wilno, 1744. S. 73.

³⁰ Третій ЛС. С. 95.

відбувалося через купівлю шляхтою будинків у містах. У 1630 р. Ельжбета Багінська продала свій будинок у Житомирі за 195 золотих шляхтичу Михайлові Карботові, гродському житомирському писареві. Дім знаходився у своєрідній шляхетській оазі між будинком п. Габрієля Ринди, з одного боку, та п. Яна Галчиновського – з другого, а «з тилу» знаходився дім п. Яна Вітинського, підстарости житомирського³¹.

Часто міські будинки по кілька разів перепродувалися. Так, Марія Романівна, дружина Федора Трембача, продала у 1531 р. свій двір у Вінниці (знаходився між дворами п. Юхна Кошки і попа Спаського) вінницькому наміснику п. Міхнові Якубовичу, який, своєю чергою, вже наступного року продав будинок Юші Потаповичу. А той теж наступного (1533 р.) відпродав цей двір Юхнові Кошці, сини якого Іван і Андрій у 1541 р. просили Зигмунта I затвердити за ними цю купівлю, що король і зробив³².

Інколи збідніла шляхта потрапляла у міста через вигідне одруження. Так, шляхтич Ян Мрозовський одружився з володимирською міщанкою Анною, яка про нього зазначала, що він «...не тылко сумы пеняжных, волов, золота, сребра не мел, але о них ани ведал...; взявши мене в стан светый малжонский, взял по мне суму пенязей золотых пятсот...»³³.

У 1581 р. вінницький війський Гневош Стрижовський повідомив, що при пожежі вінницького замку згоріли привілеї. Один з них – шляхті Брацлавського воєводства та їхнім підданим на вільне проживання у містах Брацлаві і Вінниці з огляду на спустошення від татар³⁴.

Міщани, своєю чергою, не були у захваті від присутності шляхти у містах і при першій нагоді намагалися позбутися їх, інколи навіть силою. Так було в 1551 р. у Луцьку, коли міська рада забрала у міську власність землі панів Матвія та Івана Підгаєцьких³⁵.

З огляду на зростання значення міст як економічних центрів, у Статутах приділено увагу проблемі «економіка і місто». Вже у Першому ЛС з різних причин фігурують міські торги³⁶. В статті 9 розділу XII вказувалося: «...міщани і наші піддані за якісь свої кредити не повинні у місті на торгу свавільно відбирати власність селян наших, також чиюсь іншу, духовних і світських грабувати, учиняти перешкоди і тим добиватися від них відновлення у правах, але стосовно цих боргів вони повинні добиватися повернення боргу від боржників у їхніх панів, а від наших підданих – у наших урядників»³⁷. Другий ЛС зафіксував втягнення шляхти у внутрішню та зовнішню торгівлю

³¹ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 454.

³² Archiwum książąt Sanguszków. Lwów, 1890. Т. 4. S. 301–302.

³³ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 55, арк. 407–408.

³⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 195, л. 330 об. – 332.

³⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). Tzw. Metryka Litewska. Summarium. Т. 3. К. 123.

³⁶ Перший ЛС. С. 285, 286.

³⁷ Там само. С. 287.

і лобіювання нею своїх економічних інтересів. Це виявилось у тому, що шляхта звільнялася від сплати мита з товарів і збіжжя, вироблених в її маєтках і транспортованих на продаж³⁸. Це робило шляхту серйозним конкурентом міщан, тож ремісники, а особливо купці, зазнавали від цього серйозних економічних збитків. Правда, великий князь суворо наказував, аби ніхто з шляхти «... не смів нових мит вимишляти, ані встановляти ні на дорогах, ні на місцях, ані на греблях, ані на річках, ані на торгах, ані в містечках...»³⁹. У той же час відомі десятки скарг на те, що шляхта незаконно збирає мито у своїх маєтках. Третій ЛС, піклуючись про міські торги, додатково забороняє ставити «ези» на річках – «... бо щоб мав на ста підводах до міста ... живності, що не використаною зосталася, для продажу послати, то може судном (комягою) водним шляхом, тільки з кількома людьми відправити...»⁴⁰. Але і тут практика життя була багатшою за нормативні приписи. Так, король підтвердив право слугам канівського замку на «ези» на р. Росі (1585 р.)⁴¹.

За Третім ЛС шляхта для примноження прибутків отримала право самостійно засновувати міста «... хто б хотів на землі своїй містечко нове садити, то йому вільно буде те вчинити, і торгове в ньому згідно давнього звичлого звичаю, як те в містечках інших князівських і панських зберігається, встановити»⁴². Цей артикул отримав підтвердження на практиці, позаяк саме після 1588 р. почали з'являтися випереджаючі магнатські локаційні документи на заснування міст, які лише пізніше підтверджувалися королівськими локаційними привілеями⁴³.

Статути також урегулювали судову процедуру в суперечках між шляхтичами і міщанами. Перший ЛС зазначав, що шляхтич у суперечці з міщанином міг уникнути судового розгляду лише у трьох випадках: коли б він через державні справи був ув'язнений в іншій державі; перебував на державній службі і не міг її навіть тимчасово покинути; був тяжко хворий, що мав підтвердити присягою⁴⁴. Статут 1566 р. дещо видозмінює ці умови: пожежа чи затоплення маєтку, розбійницький напад на маєток, зубожіння чи розорення шляхтича, що сталися внаслідок його зайнятості державницькими справами⁴⁵. Щодо стягнення боргу, то міщанин був у нерівному становищі зі шляхтичем. Перший ЛС у цьому питанні ще ліберальний – «... щоби жоден шляхтич і міщанин не давав у борг без боргового запису більше десяти коп. А якби хтось із шляхтичів або міщан дав у борг без боргового запису більше

³⁸ Другий ЛС. С. 264.

³⁹ Там само. С. 263.

⁴⁰ Третій ЛС. С. 68.

⁴¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 216, л. 239–330.

⁴² Третій ЛС. С. 66.

⁴³ Див.: *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині у XVI – першій половині XVII ст. Львів, 2003. С. 103.

⁴⁴ Перший ЛС. С. 210.

⁴⁵ Другий ЛС. С. 262.

десяти коп грошей... то має втратити»⁴⁶. Натомість Другий ЛС (арт. 26, розд. 7) більш категоричний – «...міщани чи жиди, що не належать до шляхти, не можуть добиватися ніяких боргів жодними іншими документами, окрім записів в урядових чи церковних книгах...»⁴⁷, а шляхтичі могли домагатися виплати боргів через присягу і свідків, що підтвердив і Статут 1588 р.⁴⁸.

Місто як економічний і торговий центр «втягувало» в свою орбіту навколишні села, що сприяло підприємницьким контактам міщан із селянами. Відповідна стаття Першого ЛС унормувала правові суперечки між міщанами і селянами на міських торгах⁴⁹, тож домагатися боргу міщани повинні були у власників селян чи великокнязівських урядників. Статут 1588 р. має цікаве доповнення – «...міщани ... як міст привілейованих, так і містечок менших наших, також князівських, панських і шляхетських...»⁵⁰, тобто збільшується коло міських поселень, що свідчить про розширення торгово-грошових стосунків села і міста та зростання ролі локальних ринків, осередками яких були невеликі міста.

Розвиткові міської торгівлі мала сприяти стаття Другого ЛС про уніфікацію мір і вагів. У ній вказувалося, що у всіх містах, як великокнязівських, так і приватних, на торгах збіжжя має продаватись однаковою мірою⁵¹. На практиці ця норма далеко не завжди виконувалася, бо і далі по містах міряли регіональними мірками⁵².

Звичним явищем у тогочасних містах були пожежі. На захисті майна міщан, яке ставало предметом крадіжок під час пожеж, був 27 артикул XVI розділу артикулів Другого ЛС, в якому покаранням за такі дії було стягнення чотирикратного штрафу вартості речі⁵³.

Литовські Статути гарантували міщанам право на заповіт. Це право за Першим ЛС фактично урівнювало міщанина зі шляхтичем. Відповідний артикул (9 розділу III) звучав так: «... Після смерті батьків діти, сини і дочки, не можуть бути позбавлені маєтків, отриманих у спадщину від батьків і діда, але ці маєтки відповідно до закону вони самі зі своїми нащадками отримують у повне володіння і як княжата і пани хоруговні, шляхтичі та міщани Великого князівства Литовського володіють ними і мають від них прибуток»⁵⁴. Але вже у Статутах 1566 і 1588 рр. спадкові права для міщан погіршуються. Встановлювалися обмеження передачі майна за заповітом для міщан непривілейо-

⁴⁶ Перший ЛС. С. 278.

⁴⁷ Другий ЛС. С. 350.

⁴⁸ Третій ЛС. С. 221, 222.

⁴⁹ Перший ЛС. С. 287.

⁵⁰ Третій ЛС. С. 106.

⁵¹ Другий ЛС. С. 289, 290.

⁵² Заяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку) // Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів, 2000. Вип. 37. С. 115, 116.

⁵³ Другий ЛС. С. 406.

⁵⁴ Другий ЛС. С. 288.

ваних міст, тобто таких, які не були наділені магдебурзьким правом. На відміну від шляхти, міщани цих міст могли вільно заповідати лише третину свого рухомого майна, а дві третини мали переходити до дітей, якщо ж міщанин був бездітний, то ці дві третини переходили до пана⁵⁵. У королівських містах майно міщанина, який помер і не залишив спадкоємців, переходило до короля. Відомі десятки розпоряджень короля про надання певним особам таких добр. Так, у 1583 р. по смерті кременецького міщанина Мартина Троїцького його добро дісталось писареві королівської канцелярії Миколаєві Грабовецькому⁵⁶. У 1619 р. майно ковельського міщанина Івана Шутали отримав Самуель Жишчевський; король ще й доручив магістратові простежити за дотриманням цього⁵⁷.

Поступальний розвиток соціально-економічних відносин сприяв розвиткові міст і вивищенню міщанської верстви, інтереси якої в багатьох випадках перетиналася з інтересами шляхти. Це призводило до протистояння, не завжди мирного, а отже, до потреби втручання держави. Перший ЛС у випадку побиття міщанином шляхтича передбачав: «... Якщо ж на шляхтича підійме руку, поб'є його і пустить кров простий селянин або міщанин, а шляхтич би те довів, тоді селянина або міщанина має бути покарано тільки відтинанням руки ... за виключенням, якби той міщанин був радним»⁵⁸ – тоді такий міщанин, як і шляхтич, мав би заплатити штраф двадцять рублів грошей. Аналогічні артикули містять Статути 1566 і 1588 р., з тією різницею, що в них уже регулюються питання вбивства міщанином шляхтича; ця деталь може свідчити про загострення протиріч між міщанами і шляхтою⁵⁹. Водночас згадані артикули засвідчують не лише соціальне, але й правове розшарування міщанства, оскільки бурмистри фактично прирівнювалися до шляхти.

Артикули Статутів 1566 і 1588 рр. регламентували порядок розгляду судами справ між міщанами і шляхтичами. У випадку, коли правопорушення, яке зачіпало інтереси шляхтича, було скоєне міщанином з міста, що володіло магдебурзьким правом, то таку справу мав розглядати міський суд, а у випадку відмови шляхтича – гродський. Якщо ж злочин вчинив шляхтич проти міщанина, то така справа перебувала в компетенції гродського суду⁶⁰. У 1590 р. на луцькому ярмарку слуга князя Олександра Пронського Симон Крупа забрав у долиньських міщан-купців воли з сіллю. Спроба притягнути його до луцького міського суду викликала його протест, внесений до гроду, в якому він зазначав, що згідно з артикулами 19 і 42 розділу IV він підсудний гродському суду⁶¹. Інколи міські уряди хитрували, намагаючись затягнути розгляд справи.

⁵⁵ Там само. С. 266. Аналогічно і в першому ЛС (Перший ЛС. С. 217).

⁵⁶ AGAD. Метрыка Когонна (далі – МК). Кs. 129. К. 267–267 v.

⁵⁷ Ibid. Кs. 163. К. 183 v. – 184.

⁵⁸ Перший ЛС. С. 225.

⁵⁹ Другий ЛС. С. 353; Третій ЛС. С. 237.

⁶⁰ Перший ЛС. С. 226.

⁶¹ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 323 – 323 зв.

У 1587 р. служебник Януша Збараського Григорій Дедеркал скаржився на кременецький міський уряд і вїта Федора Новоселецького, бо в його справі з міщанином Павлом Бараном, який побив і поранив Г. Дедеркала, кременецький вїт дозволив міщанину апелювати до Львова як вищого суду⁶².

У 1561 р. по дорозі на жидичинський ярмарок троє луцьких шевців вбили боярина князя В. Четвертинського, тож князь вимагав, щоб убивць судили за правом земським, згідно з Першим ЛС, а не міським, як цього вимагали міщани. Вони стояли на своєму навіть після того, як їм показали відповідні статті Статуту на підтвердження князівських вимог⁶³.

Міщани Брацлава скаржилися у 1639 р. королю на брацлавського старосту М. Калиновського за зловживання владою й утиски міщан. Король призначив комісію, однак староста те рішення оскаржив, покликаючись на артикул 58 розділу IV «Статуту Волинського», за яким комісії мають діяти лише у справах про межі між королівськими та шляхетськими маєтками (Другий ЛС. С. 321), на що король відзначив, що згідно з артикулом 45 розділу IV ця справа власне і є підсудна королю⁶⁴. І справді, у згаданому артикулі вказано, що: «...урядників наших, тобто воєвод, старост, державців, ... хто б від них укривдженем був, ... не має ніхто інший судити тільки за позовами нашими ми самі» (Другий ЛС. С. 36.).

Щодо судочинства між міщанами і духовенством, то 26 артикул III розділу Другого ЛС зазначав таке: «...єпископи і всі прелати стану духовного і їх посередники ... міщани ... не мають у своїх справах до духовного суду про світські справи визивати; так і ... міщан ... не мають до духовного суду звертатися і позивати про справи світські, під закладом стороні позваній двадцятьма рублями грошей...»⁶⁵. Цього артикулу, як видається, чітко дотримувалися, бо не вдалося знайти джерел, які б його підважували.

Певна частина міщан володіла маєтками, з яких держава зобов'язувала їх відбувати військову службу (арт. 1, розд. II 1566 р.) – «...міщанин [якщо б] не мав у своєму маєтку людей так багато, як встановлено буде, той сам має їхати і служити; так теж, який не має, пішки іде з рушницею або рогатиною, і на місці, вказаному у листах наших або гетьмана нашого великого, має особисто кожний становитися на той день, який через нас або через гетьмана нашого ... буде встановлений»⁶⁶. На практиці не лише від міщан, що володіли землею, вимагали військової служби. Цей обов'язком, фактично, був покладений на всіх міщан. Традиційно їх зобов'язували мати вдома зброю, необхідну для оборони міста, яка була «почесним» обов'язком міщан⁶⁷. У 1541 р.

⁶² ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 574–575 зв.

⁶³ НБУВ. ІР. Ф. II, спр. 21631, арк. 3–4.

⁶⁴ AGAD. Tzw. Metryka Litewska. Dz. IV. B. Nr. 41. – K. 3.

⁶⁵ Другий ЛС. С. 378; Третій ЛС. С. 292; 298.

⁶⁶ Другий ЛС. С. 288, 317. Третій ЛС. С. 104, 105.

⁶⁷ Заяць А. Обороноздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Зб. наук. праць. Кременець, 2006. С. 57–63.

Зигмунт I повідомив про вторгнення татар не лише урядників, але й міщан: «...листы наши писати велели до справец староства Бряславского и Веницкого и до бояр и мещан бряславских и веницких, ажбы они ку той послузе нашей поготову были...»⁶⁸.

Отже, цей матеріал дає можливість твердити, що у XVI ст. держава щораз більше цікавилася міським життям, позаяк кількість статей у Литовських Статутах, що торкалися міської проблематики, постійно зростала. Це свідчило про збільшення ролі міст у житті країни, хоча державну політику й важко було назвати проміською, вона радше оберігала інтереси шляхетського стану.

---

⁶⁸ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1890. T. 4. S. 295.

Сергій Горін

МОБІЛЬНІСТЬ ЧЕНЦІВ ВОЛИНСЬКИХ МОНАСТИРІВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОРІЧЧЯ

При реконструюванні історії чернечих спільнот важливу роль відіграють дослідження їхнього персонального складу. Нами віднайдені документальні свідчення про майже 450 монахів і монашок, які впродовж зазначеного періоду мешкали на Волині у 41 монастирі Східного обряду. Зазначимо, що ця інформація дуже фрагментарна, бо відомі близько сотні осіб з чернечої спільноти Жидичинської Миколаївської обителі і в той же час ми не можемо назвати жодного ченця з більш ніж 40 інших монастирів. Так само ці свідчення не дають відповіді про середню тривалість перебування монаха в одному монастирі, бо багато з них згадуються лише раз або впродовж кількох років. Хоча в окремих випадках фіксується перебування ченця в одній обителі більше 20 років, як, наприклад, Стефана (Ткача) у Загорівському монастирі¹. В ідеалі так і мало б бути, але в житті різні об'єктивні та суб'єктивні причини змушували ченців переходити з однієї обителі до іншої. Деякі монастирі припиняли (інколи тимчасово) своє існування після відмови їхніх патронів надавати матеріальну підтримку, чернечі спільноти розпадалися в результаті внутрішніх конфліктів, зміни конфесії обителі. Могли виникнути багато інших причин, які змушували ченця полишити певний монастир і перейти до іншого. Зазначимо, що свідчень про безпосередні переходи нам відомо небагато. Можна згадати випадки, коли патрон обителі з якихось причин «заміняв» одного настоятеля на іншого, як зробив у 1632 р. король Владислав IV, передавши Жидичинський монастир православним, а його унійного архимандрита Пахомія (Оранського) «перевівши» в Спасо-Преображенський у Володимирі². Відомі ситуації, коли монахи залишали обитель внаслідок конфлікту в самій чернечій спільноті. Так, у 1596 р. ченці Дубенського Спасо-Преображенського монастиря скаржилися патрону Василю-Костянтину Острозькому на свого ігумена Василя, пояснюючи, що не хочуть більше залишатися під його на-

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 28, оп. 1, спр. 76, арк. 479 зв.

² Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII ст.). Львів, 2007. С. 108–110.

стоятельством і переходять до Пересопницької Різдва Пресвятої Богородиці обителі³. Щодо Пересопницького монастиря, то і там існували негаразди: в 1605 р. або незадовго перед цим його ченці почали тікати в результаті сваволі з боку ігумена Варсонуфрія⁴. Можна навести ще кілька прикладів переходів монахів з однієї обителі до іншої, але, повторюємо, загалом їх відомо небагато. У той же час маємо низку свідчень про перебування певного ченця в різних монастирях. Дослідження цих записів не лише поглибить наші знання про окремі обителі, а й допоможе краще зрозуміти деякі особливості їхнього функціонування в той час. Подаємо перелік віднайдених свідчень.

Феофан (Боремський): 26 жовтня 1642 р. згадується як чернець Дерманського Троїцького монастиря⁵, 14 лютого 1645 р. і 30 березня 1648 р. – Жидичинського Миколаївського⁶.

Ісакій (Борискович): у 1602 р. став настоятелем Дерманського монастиря⁷, де перебував ще 15 лютого 1605 року⁸. У 1617 р. і 20 червня 1620 р. згадується як ігумен Чернчицької Спасо-Преображенської обителі⁹.

Йов (Желізо): став ігуменом Дубенського Хрестовоздвиженського монастиря у 80-х рр. XVI ст., де перебував, вірогідно, до 1597 р., після чого очолив новозаснований Почаївський Успенський, в якому перебував ще в 1645 році¹⁰.

Геннадій (Жуховський або Зуховський): січень 1634 р. – чернець Дерманського монастиря¹¹, 15 серпня 1639 р. став ігуменом Дубенського Хрестовоздвиженського¹², у якому згадується 10 жовтня 1649 р.¹³, а 1 вересня 1653 р. його названо ігуменом Мильчанської Різдва Пресвятої Богородиці обителі¹⁴.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). Ф. 129, оп. 1, спр. 306, арк. 1 – 2 зв. Принагідно висловлюю свою вдячність досліднику Ігорю Тесленку за ознайомлення з цією справою.

⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – АЮЗР). К., 1883. Ч. I. Т. 6. С. 361–367.

⁵ *Фотинский О.О.* Очерки по истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII–XVIII вв. // Труды общества исследователей Волыни. Житомир, 1910. Т. 3. Приложения. С. 50.

⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 242, арк. 330; спр. 261, арк. 494 зв. (при одночасному посиланні на кілька записів архівні справи подаються у такій же послідовності, як і свідчення в тексті).

⁷ *Петров Н. И.* Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 1888. С. 140.

⁸ *Свенцицкий И.* Каталог книг церковно-славянской печати. Жовква, 1908. С. 40.

⁹ Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1845. Т. 1. Отд. 1. С. 1–2, 15.

¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 176, арк. 351; ф. 28, оп. 1, спр. 83, арк. 711.

¹¹ ЦДІАУК. Ф. 2072, оп. 1, спр. 103, арк. 8; Пам'ятки. Архів Української Церкви / Упорядник М.В. Довбищенко. К., 2001. Т. 3. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. С. 224.

¹² ЦДІАУК. Ф. 21, оп. 1, спр. 119, арк. 3 зв. – 4; *Пероговский В.* Бывшие православные монастыри в г. Дубно Волынской губернии, основанные князьями Острожскими // Волыньские епархиальные ведомости (далі – ВЕВ), 1880. № 34 (Часть неофициальная). С. 1545.

¹³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 263, арк. 162 зв.

¹⁴ Там само. Спр. 215, арк. 223.

Гларіон (Завадзький): у записях від 28 вересня 1646 р. і 17 січня 1648 р. його названо настоятелем Білостоцького Свято-Духівського монастиря¹⁵, 16 і 19 січня 1654 р. – ігуменом Мильчанського¹⁶.

Яким (Зозулинський): під 9 серпня 1633 р. маємо свідчення про ченця Дубенської Спасо-Преображенської обителі Зозулинського¹⁷. Можливо, він і Яким (Зозулинський), який 19 травня 1636 р. згадується як монах Дерманського монастиря¹⁸, одна особа. Останнє відоме нам свідчення про нього, як дерманського ченця, датовано 26 жовтня 1646 року¹⁹.

Олексій (Гвашковський): 8 квітня 1625 р. і 17 квітня 1628 р. згадується як жидичинський монах²⁰, 27 серпня 1629 р. – намісник Жидичинського монастиря²¹. У той же час 15 липня 1626 р. його названо намісником Дубенської обителі (не зазначено, якої саме)²².

Василій (Копистенський): 18 березня 1631 р. і 28 лютого 1632 р. – почаївський монах²³, 1 березня 1632 р. – *игумен Городиский*²⁴, а 18 серпня 1633 р. згадується як настоятель Столпинського монастиря в Холмсько-Белзькій єпархії²⁵.

Паладій (Кропивницький): 30 червня 1649 р. – чернець Луцького Хрестовоздвиженського братського монастиря²⁶, 29 січня 1650 р. і 15 березня 1651 р. – його намісник²⁷. Жидичинським ченцем його названо 19 лютого 1650 р. і 12 грудня 1652 року²⁸.

Йоасафат (Куцевський): 5 жовтня 1649 р. – чернець Луцької братської обителі²⁹, 8 березня 1650 р. став ігуменом Мильчанської³⁰, а 15 квітня і 10 жовтня 1650 р. згадується як жидичинський чернець³¹.

Петро (Ласко Черчицький): 30 вересня 1639 р. і 8 серпня 1642 р. – чернець, 13 червня 1648 р. – ігумен Гощанського Михайлівського монастиря³².

¹⁵ Там само. Спр. 252, арк. 612 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 47, арк. 273 зв.

¹⁶ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 215, арк. 350 зв., 356.

¹⁷ *Петров Н.И.* Очерк истории базилианского ордена в бывшей Польше // Труды Киевской духовной академии. К., 1870. Т. 3. С. 389.

¹⁸ *Фотинский О.О.* Названа праця. С. 39.

¹⁹ Там само. С. 50.

²⁰ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 142, арк. 618; спр. 158, арк. 600 зв.

²¹ Там само. Спр. 171, арк. 255 зв.

²² Там само. Спр. 151, арк. 137.

²³ Там само. Спр. 178, арк. 45; спр. 181, арк. 281.

²⁴ Там само. Спр. 181, арк. 423 зв.

²⁵ Там само. Спр. 189, арк. 104 зв.

²⁶ Там само. Спр. 263, арк. 760 зв.

²⁷ Там само. Спр. 256, арк. 128 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 48, арк. 1259 зв. – 1260.

²⁸ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 172 зв.; спр. 186, арк. 237 зв.

²⁹ Там само. Спр. 263, арк. 973.

³⁰ Там само. Спр. 267, арк. 83 – 83 зв.

³¹ Там само. Спр. 269, арк. 482; ф. 26, оп. 1, спр. 49, арк. 426 зв.

³² Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 169, арк. 500; спр. 230, арк. 1210 зв.; *Sysyn F.* Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. Cambridge, Massachusetts, 1985. P. 322.

Під 27 лютого 1647 р. маємо свідчення про ченця Низкиницької Покровської обителі Ласка Черчицького³³, можливо, йдеться про Петра.

Йоаким (Малковський): 11 лютого 1650 р. – ігумен Четвертенського Спасо-Преображенського монастиря³⁴, 25 липня 1650 р. – ігумен Зимнівського Успенського³⁵, 1 березня 1652 р. настоятелем уже не був³⁶, а 19 листопада 1653 р. його названо низкиницьким ченцем³⁷.

Герасим (Микулич): 17 травня 1604 р. і 23 серпня 1617 р. – ігумен Черницького монастиря³⁸, в 1613 р. став настоятелем Дроздівського скиту³⁹.

Василій (Миленький): 1 січня 1620 р. і 27 травня 1621 р. згадується як чернець Жидичинського монастиря⁴⁰, 3 лютого 1623 р. і 18 квітня 1625 р. – Луцького братського⁴¹, 1636 р. – Унівського⁴².

Олександр (Мокосій Дениско): 26 жовтня 1642 р. його названо дерманським ченцем⁴³, у 1646 р. – ігуменом Валевського монастиря⁴⁴, 10 березня 1649 р. і 15 березня 1651 р. – настоятелем Луцького братського⁴⁵. 23 листопада 1649 р. згадується як *архимандрита овруцький, игумен монастыров братского Луцкого и милецкого* [Мильчанського. – С. Г.]⁴⁶, згідно з привілеєм від 12 січня 1650 р. став жидичинським настоятелем (*увязане* відбулося 4–7 лютого), 9 травня 1651 р. його названо архимандритом Жидичинського і Овруцького монастирів⁴⁷.

Паїсій (Мостицький): 6 лютого 1631 р. і 19 вересня 1634 р. – ігумен Зимнівської обителі⁴⁸, 18 жовтня 1649 р. і 31 травня 1650 р. – чернець Луцької братської⁴⁹.

Мелетій (Немировський): 13 березня і 20 травня 1651 р. згадується як монах Луцького братського монастиря⁵⁰, 10 липня 1653 р. – Мильчанського⁵¹.

³³ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 83, арк. 1068 зв.

³⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 106 зв.

³⁵ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 86, арк. 598 зв.

³⁶ Там само. Спр. 88, арк. 1070 зв.

³⁷ Там само. Спр. 89, арк. 1037 зв.

³⁸ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 77, арк. 400; спр. 108, арк. 310 а.

³⁹ АЮЗР. Ч. I. Т. 6. С. 434.

⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 26, арк. 152; АЮЗР. Ч. I. Т. 6. С. 501.

⁴¹ АЮЗР. Ч. I. Т. 6. С. 434; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 142, арк. 691.

⁴² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 201, арк. 1055.

⁴³ *Фотинский О.О.* Названа праця. С. 50.

⁴⁴ *Сендульский А.* Краткие исторические сведения о православном Валевском монастыре, ныне не существующем // ВЕВ, 1872. № 3–4 (Часть неофициальная). С. 87.

⁴⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 247, арк. 156; ф. 26, оп. 1, спр. 48, арк. 1259.

⁴⁶ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 263, арк. 1198.

⁴⁷ Там само. Спр. 264, арк. 91 зв. – 92; спр. 265, арк. 140 зв. – 142; спр. 270, арк. 131 зв.

⁴⁸ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 69, арк. 1311; ф. 27, оп. 1, спр. 31, арк. 421 зв.

⁴⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 263, арк. 1027 зв.; спр. 264, арк. 717 зв.

⁵⁰ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 48, арк. 754 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 270, арк. 143 зв.

⁵¹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 186, арк. 1436 зв.

Лаврентій (Петрович): 30 вересня 1639 р. і 2 жовтня 1643 р. – чернець Гощанського Михайлівського монастиря⁵², 7 і 27 лютого 1647 р. – низкиницький ігумен⁵³.

Данило (Половкович): 7 березня 1644 р. і 13 березня 1651 р. названо монахом Луцької братської обителі⁵⁴, 28 червня 1646 р. – Мильчанської⁵⁵, 15 березня 1651 р. – ігуменом Чеконської⁵⁶.

Панкратій (Лаврентій Попель): 29 січня 1635 р. і 6 травня 1636 р. – чернець Жидичинського монастиря⁵⁷, 7 січня 1644 р. і 11 червня 1646 р. – ігумен Білостоцького Святодухівського⁵⁸.

Геласій (Русовський): 10 січня 1608 р. став настоятелем Сарненського монастиря⁵⁹, залишався ним 20 грудня 1610 року⁶⁰. 2 липня 1618 р. і 1 березня 1621 р. згадується як ігумен Дорогобузької Успенської⁶¹, у запису від 30 березня 1623 р. його вже названо померлим⁶².

Севастьян (Селиський або Селецький): 2 грудня 1639 р. і 3 серпня 1644 р. – білостоцький ігумен⁶³, 10 лютого 1652 р. – милецький чернець⁶⁴.

Лука Сербин (Албанчик), білгородський митрополит: у 1603 р. став архимандритом Дорогобузького монастиря⁶⁵, залишався ним у серпні 1617 року⁶⁶. Відомо, що в 1599 р. якийсь Лука отримав місце настоятеля Степанської Михайлівської обителі⁶⁷. На думку М. Теодоровича, це був той самий білгородський митрополит, який разом з кн. В.-К. Острозьким був на Берестейському соборі 1596 року⁶⁸, тобто Лука Сербин.

⁵² Там само. Спр. 169, арк. 500; спр. 235, арк. 1249.

⁵³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 83, арк. 118, 1068 зв.

⁵⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 238, арк. 806 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 48, арк. 754 зв.

⁵⁵ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 252, арк. 410. У тогочасних записах «Милецький» і «Мильчанський» монастирі та їхні настоятелі часто називалися *милецький*. У монографії «Монастирі Західної Волині» ми визначили Данила (Половковича) як ченця Милецької Миколаївської обителі (с. 221), однак у контексті інших, розглянутих у цій розвідці, свідчень більш вірогідною є його належність до Мильчанської Різдва Пресвятої Богородиці.

⁵⁶ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 48, арк. 1206 зв.

⁵⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 196, арк. 77; спр. 198, арк. 619.

⁵⁸ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 79, арк. 256 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 251, арк. 258 зв.

⁵⁹ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 18, арк. 710 – 710 зв.; *Довбищенко М.В.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. К., 2008. С. 723.

⁶⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 88, арк. 1032 – 1032 зв.

⁶¹ Там само. Спр. 133, арк. 281 – 281 зв.; спр. 120, арк. 743 зв.

⁶² Там само. Спр. 133, арк. 281.

⁶³ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 42, арк. 1263 зв.; спр. 44, арк. 684.

⁶⁴ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 88, арк. 874.

⁶⁵ *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська Академія (1576–1636). К., 1990. С. 46.

⁶⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 113, арк. 1370 зв.

⁶⁷ *Александрович В.* Інвентар Степанського Михайлівського монастиря 1627 року // Український археографічний щорічник. К., 2006. Вип. 10 – 11. С. 439.

⁶⁸ *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. В 5-ти томах. Почаев, 1889. Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. С. 581.

Софроній (Синячевський): 14 квітня і 31 травня 1650 р. згадується як чернець Жидичинського монастиря⁶⁹, 1 вересня 1653 р. – вже Мильчанського⁷⁰.

Макарій (Созанський): незадовго до 25 жовтня 1600 р. став ігуменом Пересопницького монастиря, залишався ним 26 лютого 1602 р.⁷¹, 1 березня 1605 р. – уже жидичинський чернець⁷². 30 травня 1614 р. згадується як ігумен Дубицького Введенської обителі⁷³, а 24 січня 1620 р. і 26 квітня 1630 р. – настоятель Луцької Успенської⁷⁴. У записках під 10 вересня 1620 р., 1624 р. і 12 грудня 1629 р. його названо ігуменом Дубицького і Луцького Успенського монастирів⁷⁵.

Сергій (Тисмянський), мукачівський владики: в 1624 р. був ченцем Дубенського Спасо-Преображенського монастиря⁷⁶. Саме з ним І. Мицько пов'язує згадку в листах кн. Януша Острозького від 9 липня 1609 р. і 26 листопада 1610 р. про мукачівського єпископа (без імені), точніше, про те, щоб він і надалі користувався наданнями кн. В.-К. Острозького у Степанській обителі⁷⁷.

Омелян (Троєцький): у 1574 р. і 7 серпня 1575 р. – ігумен Луцького Успенського монастиря⁷⁸. Можливо, він і згадуваний 19 квітня 1591 р. настоятель Зимнівської обителі Троєцький⁷⁹ – одна особа.

Марина (Гулевичівна): 26 травня 1623 р. – черниця Четвертенського Богородичного монастиря⁸⁰, 11 жовтня 1634 р. і 15 січня 1635 р. – монашка⁸¹, а 17 березня 1636 р. – настоятелька Жидичинської Воскресенської обителі⁸². В лютому 1639 р. стала ігуменею Дубицького монастиря⁸³, 19 липня 1641 р. згадується як *zakonniczka*, але не зазначено, якої обителі⁸⁴.

Олександра (Гулевичівна Дрозденська): 19 вересня 1650 р. – черниця монастиря в селі Попів Млин⁸⁵, 1 вересня 1651 р. – монашка Чернчицької обителі⁸⁶.

⁶⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 264, арк. 474, 717 зв.

⁷⁰ Там само. Спр. 215, арк. 223.

⁷¹ АЮЗР. Ч. I. Т. 6. С. 300; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 66, арк. 180.

⁷² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 73, арк. 147.

⁷³ Там само. Спр. 97, арк. 496 – 496 зв.

⁷⁴ Там само. Спр. 117, арк. 380; спр. 173, арк. 463 зв.

⁷⁵ Там само. Спр. 122, арк. 273; спр. 59, арк. 234 зв.; спр. 171, арк. 655 – 655 зв.

⁷⁶ *Пероговский В.* Названа праця. С. 1375.

⁷⁷ ЦДІАУК. Ф. 223, оп. 1, спр. 668, арк. 3 зв.; *Мицько І. З.* Названа праця. С. 110.

⁷⁸ АЮЗР. К., 1911. Ч. 8. Т. 6. С. 391; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 366 зв.

⁷⁹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 24, арк. 394.

⁸⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 133, арк. 520 зв. – 521; *Dowbyszczenko M.* Na rozdrożu religijnego wyboru: dramät rodziny Hulewiczów. Hulewiczowie w religijnych ruchach końca XVI – pierwszej połowy XVII wieku // *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej.* Lublin, 2005. S. 79.

⁸¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 194, арк. 750 зв.; спр. 207, арк. 76 зв.

⁸² Там само. Спр. 198, арк. 371.

⁸³ Там само. Ф. 2073, оп. 2, спр. 13, арк. 1 – 2 зв.

⁸⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 255, арк. 1019.

⁸⁵ Там само. Спр. 267, арк. 947 зв.

⁸⁶ Там само. Спр. 270, арк. 424 зв.

Настасія (Закревська): 10 листопада 1617 р. її названо черницею Луцького Успенського монастиря⁸⁷, в 1621 р. – Жидичинського Святодухівського⁸⁸.

Серафима (Яковицька): 12 серпня 1641 р. – ігуменя Туропинської Хрестовоздвиженської обителі⁸⁹, 19 вересня 1650 р. і 12 жовтня 1660 р. – настоятелька монастиря в селі Попів Млин⁹⁰. **Настасія (Атанасія) (Ярмолинська):** 14 серпня 1645 р. – черниця⁹¹, 27 лютого 1652 р. – ігуменя⁹² Корецького Воскресенського монастиря. У записях від 5 листопада 1647 р., 1 жовтня 1650 р. і 4 грудня 1652 р. згадується як черниця⁹³, а від 30 травня і 18 серпня 1650 р., 24 травня 1653 р. і 7 жовтня 1654 р. – як ігуменя⁹⁴ Луцької Успенської обителі.

Серафима (Ярмолинська): 8 лютого 1634 р. стала ігуменею Корецької обителі⁹⁵, згадується також 16 серпня 1650 р. і 7 жовтня 1654 року⁹⁶. 19 липня 1645 р. її названо ігуменею Корецького і Клинецького монастирів⁹⁷. Настоятелькою Луцького Успенського монастиря стає 3 лютого 1645 р.⁹⁸, 26 червня 1646 р. згадується як ігуменя *Łucka, Korecka y Kliniecka*⁹⁹; настоятелькою Луцької обителі названа 31 травня 1647 р., 25 лютого 1649 р., 20 березня і 11 серпня 1651 р. (ігуменя Луцького і Корецького монастирів), 27 лютого і 4 грудня 1652 року¹⁰⁰.

Зібрані свідчення дозволяють в окремих випадках визначити конфесійну належність монахів і, відповідно, монастиря, до чернечої спільноти якого вони належали. Так, Олексій (Івашковський) у квітні 1625 р. згадується як жидичинський монах, а вже 15 липня 1626 р. – намісник одного з дубенських монастирів. Відомо, що Жидичинська обитель у 1625 р. була унійною, отже, Олексій або змінив конфесію, або перейшов до унійної чернечої спільноти. Зміна конфесії заперечується тим, що він у 1628 р. повернувся до унійного Жидичинського (якщо він взагалі його полишав). Таким чином, Олексій (Івашковський) залишався уніатом. У Дубно в той час були два чоловічі монастирі (Спасо-Преображенський і Хрестовоздвиженський), які разом з жіночим Вознесенським увійшли до Дубенської архимандрії, яку очолив Касіян

⁸⁷ Там само. Спр. 108, арк. 602.

⁸⁸ АЮЗР. Ч. I. Т. 6. С. 503.

⁸⁹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 76, арк. 9764.

⁹⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 267, арк. 947; ф. 28, оп. 1, спр. 97, арк. 670.

⁹¹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 244, арк. 731.

⁹² Там само. Спр. 186, арк. 1104 зв.

⁹³ Там само. Спр. 264, арк. 535 зв.; спр. 247, арк. 394; спр. 186, арк. 265.

⁹⁴ Там само. Спр. 267, арк. 404; спр. 264, арк. 1155; ф. 28, оп. 1, спр. 89, арк. 116; спр. 90, арк. 510.

⁹⁵ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 191, арк. 172 – 172 зв.

⁹⁶ Там само. Спр. 264, арк. 1155 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 510.

⁹⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 244, арк. 602.

⁹⁸ Там само. Спр. 242, арк. 197.

⁹⁹ Там само. Ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 476.

¹⁰⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 255, арк. 1003 зв.; спр. 247, арк. 109 зв.; спр. 268, арк. 856 зв.; спр. 269, арк. 725; спр. 186, арк. 1104 зв., 265.

(Сакович). Саме з ним пов'язують запровадження у згаданих монастирях унії. Правда, не з'ясовано, коли була утворена архимандрія. Дослідники, які наводять біографічні дані Касіяна (Саковича), про це не пишуть, зазначаючи лише його перехід до унії в 1625 році¹⁰¹ і те, що в цей же час Касіян отримав від кн. Олександра Заславського дубенську обитель¹⁰². Інші дослідники називали різні роки утворення архимандрії: 1626¹⁰³ або 1630¹⁰⁴. Повертаючись до Олексія (Івашковського), зазначимо, що перебування його як уніата в складі дубенської чернечої спільноти в липні 1626 р. дає підстави твердити про запровадження там унії принаймні в цей час. Якщо це сталося при архимандриті Касіяні (Саковичу), а, скоріш за все, так і було, то 15 липня 1626 р. він уже очолював Дубенську архимандрію. Відомі нам документальні свідчення щодо попередніх настоятелів дубенських монастирів не суперечать цьому. Так, Геннадій (Ржищовський) згадується як настоятель Спасо-Преображенського монастиря впродовж 1622–1626 років¹⁰⁵. Щодо Дубенського Хресто-воздвиженського монастиря, то останній нам відомий попередник Касіяна (Саковича) згадується 23 травня 1616 р. (*отец Иоан, игумен чеснохрестский дубенский*)¹⁰⁶. Підсумовуючи, зазначимо, що розглянуті свідчення дозволяють твердити, що принаймні один дубенський монастир у липні 1626 р. був унійним. Можливо, дещо пізніше була утворена Дубенська архимандрія, в результаті чого й інші дубенські обителі стали унійними. Ймовірним виглядає такий перебіг подій: жидичинського ченця Олексія (Івашковського) за відсутності настоятеля в дубенському монастирі запрошено туди намісником (можливо, став ним, уже перебуваючи в цій обителі). Певні підстави для припущення щодо вакансії місця настоятеля в липні 1626 р. дає запис, у якому від імені намісника Олексія до актових книг занесена скарга. Пізніше, коли кн. Олександр Заславський запросив Касіяна (Саковича), Олексій повернувся до Жидичинського монастиря. Зазначимо, однак, що скарга монастирського намісника від імені чернечої спільноти не обов'язково свідчить про відсутність у цей час настоятеля взагалі. Додамо, що настоятель міг тимчасово полишити обитель або з якихось причин бути не в змозі занести скаргу (наприклад, хвороба). На нашу думку, більш вірогідним є інший розвиток

¹⁰¹ Голубев С.Т. История Киевской духовной академии. К., 1886. Вып. 1. С. 216.

¹⁰² Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. Казань, 1898. С. 403.

¹⁰³ Ostatnie Ks. Stebelskiego prace / Wydał W. Seredyński. Kraków, 1877. S. XCVI.

¹⁰⁴ Пероговский В. Названа праця. // ВЕВ, 1880. № 31. С. 1390; Теодорович Н. И. Названа праця. С. 868.

¹⁰⁵ ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 28, арк. 956 – 956 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 133, арк. 589; спр. 134, арк. 568; спр. 140, арк. 112. 20 червня 1626 р. його названо *архимандритом дубенским*. На підставі цього, можна, звісно, зробити припущення щодо існування в цей час Дубенської архимандрії, але, на нашу думку, йдеться про «архимандрита» Спасо-Преображенської обителі, бо в записях 1623 р. Геннадія називали як *архимандритом дубенским*, так і *архимандритом монастыря Дубенского zalozenia светого Спаса*.

¹⁰⁶ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 108, арк. 188.

подій, коли перехід монастирів до унії був пов'язаний з утворенням архимандрії, очолити яку кн. О. Заславський запросив відомого церковного діяча Касіяна (Саковича), і це відбулося до 15 липня 1626 року.

Розглянемо інший сюжет. У грудні 1620 р. помер архимандрит православного Жидичинського монастиря Гедеон (Балабан) і до обрання нового настоятеля справами обителі займалися крилошани Василій (Миленький), якого в запису від 3 лютого названо намісником¹⁰⁷, Дионісій (Шостакович) і священник Воскресенської церкви в Жидичині Стефан Криницький. Король Зигмунт III у листі від 10 березня 1621 р. повідомив київського унійного митрополита Йосифа (Рутського) про те, що не заперечує проти його кандидатури на місце жидичинського архимандрита, а саме Никодима (Шибенського)¹⁰⁸. Отже, монастир ставав унійним і його православним монахам залишалося шукати іншу чернечу спільноту або змінити конфесію. Навряд чи зміст листа став одразу відомий жидичинським монахам, але, вірогідно, про передачу обителі уніатам вони довідалися ще до ув'язання Никодима (Шибенського) у володіння нею, яке відбулося 25 травня 1621 р. Зазначені крилошани дочекалися нового архимандрита і 27 травня засвідчили реєстр переданого йому церковного начиння, після чого залишили монастир. Вірогідно, в цьому випадку відбулося порушення королівського розпорядження від 23 квітня 1589 р., згідно з яким після смерті митрополитів і владик Східного обряду, а також настоятелів монастирів, які перебували в королівському подаванні (Жидичинський Миколаївський належав до них), і до висвячення на вакантні місця їхніх наступників церковне майно мали перебрати під свій контроль старости або підскарбії¹⁰⁹. В усякому разі, ми не віднайшли свідчень про те, що це було зроблено, а діяльність уже згаданих крилошан дає підстави казати, що саме вони в цей час розпоряджались монастирським майном.

Відзначимо й такий момент. Василій (Миленький) 3 лютого 1623 р. згадується як чернець Луцької братської обителі, а 6 серпня 1624 р. – її намісник¹¹⁰. Можна припустити, що він перейшов до неї відразу після того, як полишив Жидичинську, тобто в 1621 році. Братський монастир тоді був тільки заснований¹¹¹ і потребував «досвідчених кадрів», тому, ймовірно, частина православних ченців з Жидичинської обителі увійшли до складу його братії. Можна припустити, що саме вони прискорили процес заснування монастиря при новоутвореному (лише за кілька років перед тим) Луцькому Хрестовоздвиженському братстві. Можливо, братські ченці Серафіон і Теофіл, які зга-

¹⁰⁷ Там само. Спр. 120, арк. 202.

¹⁰⁸ Докладніше про це див.: *Горін С.* Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя). К., 2009. С. 86–87.

¹⁰⁹ Там само. С. 46.

¹¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 140, арк. 271 зв.

¹¹¹ *Горін С.* Луцьке Хрестовоздвиженське братство в 20 – 30-х роках XVII сторіччя // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2008. Т. CCLVI. Праці Історично-філологічної секції. С. 144–145.

дуються, відповідно, в 1627 і 1631 рр.¹¹², це – Серафіон (Хмелецький) і Теофіл, які останній раз названі жидичинськими ченцями, відповідно, 10 жовтня 1620 р. і 3 лютого 1621 року¹¹³.

Однак повернемося до Жидичина. Відомо, що в 1621 р. Никодим (Шибенський) ліквідував місцеву жіночу Святодухівську обитель¹¹⁴. Вона існувала ще при попереднику Никодима – настоятелі Гедеоні (Балабані), тобто до кінця 1620 р. була православною. Зазначимо, що впродовж 1617–1621 рр. маємо свідчення про її черницю Марту (Марію із Закревських Янову Русецьку)¹¹⁵. У 1617 р. в унійному Луцькому Успенському монастирі мешкала її родичка – Настасія (Закревська), яка пізніше перейшла до Святодухівського. Невідомо, коли саме це сталося, але в 1621 р. вона вже була його черницею. Отже, якщо Настасія перейшла до кінця 1620 р., то вона змінила конфесію, якщо після, то питання конфесійної належності Святодухівського монастиря в 1621 р. залишається відкритим. На нашу думку, більш вірогідним є те, що він залишався православним і це, мабуть, спричинило його ліквідацію уніатом Никодимом (Шибенським) через кілька тижнів після отримання ним під свою владу Жидичинської Миколаївської обители.

Ще з одним Жидичинським монастирем – Воскресенським – певний час було пов'язане життя черниці Марії (Гулевичівни). Відомо, що в 1623 р. вона належала до чернечої спільноти православної Четвертенської Богородичної обители, в 1634–1635 рр. її згадано як монашку Жидичинської Воскресенської, в 1636 р. – як її ігуменю, а в лютому 1639 р. вона стала настоятелькою Дубицького монастиря. Ці переходи, вірогідно, пов'язані з її племінником Атанасієм (Пузиною). Він у 1633 р. став архимандритом переданої православною Жидичинської Миколаївської обители¹¹⁶ і, ймовірно, невдовзі заснував у Жидичині Воскресенський жіночий монастир, куди перейшла його родичка і через кілька років стала там ігуменею. В 1638 р. Жидичинський Миколаївський монастир передали уніатам, а Атанасій (Пузина) став луцьким владикою. Невідомо, чи продовжила своє існування Воскресенська обитель, навіть якщо і так, то вона мала стати унійною. Отже, Марія (Гулевичівна) перейшла до Дубицького монастиря, який перебував у подаванні луцьких єпископів і, зрозуміло, в 1638 р. став православним. Точніше, не просто перейшла, ставши ігуменею, а отримала обитель у довічне заставне володіння. Так, у лютому 1639 р. владика Атанасій разом із своїм крилосом свідчили, що вони на потребу Луцької кафедральної церкви позичили у Марії (Гулевичівни) 4000 золотих на таких умовах: половину цієї суми їй повернуть, а за інші 2000 вона отримала в посесію *do naydalszego wieku y zywota* Дубиць-

¹¹² ЦДАУК. Ф. 25, спр. 157, арк. 520; спр. 147, арк. 194.

¹¹³ Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир ... С. 139.

¹¹⁴ АЮЗР. Ч. I. Т. 6. С. 504.

¹¹⁵ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 106, арк. 167; ф. 28, оп. 1, спр. 50, арк. 616; АЮЗР. Ч. I. Т. 6. С. 503.

¹¹⁶ Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир ... С. 112.

кий монастир, де може *rządzić y sprawować podług naylepszego baczenia y myśli swoiey* і кого захоче залишити після себе ігуменею¹¹⁷.

Розглянемо ще кілька прикладів, коли переходили ченців з одного монастиря до іншого допомагають визначити конфесійну належність обителі. Так, перебування в 1641 р. Серафими (Яковицької) в Топоровському і Туропинському монастирях перед тим, як перейти до православної обителі в селі Попів Млин, дає підстави для припущення, що і перші дві чернечі спільноти не були унійними. Перехід восени 1650 р. або в 1651 р. Олександри (Гулевичівни Дрозденської) із згаданого монастиря в Поповому Млині до Чернчицького також дозволяє визначити конфесійну належність другого з них. Згідно з відомими нам документальними свідченнями, Дорогобузький монастир став унійним при архимандриті Єремії (Лисятицькому)¹¹⁸, а щодо його попередника Геласія (Русовського) ми зробили лише припущення про його вірогідну належність до унії¹¹⁹. Однак, ще в 1608 р. Геласій став настоятелем унійної обителі в Сарнах і залишався ним принаймні до кінця 1610 р., отже, можна твердити, що Дорогобузький монастир був унійним вже при цьому архимандриті. Найдавнішу згадку про його настоятельство тут маємо під 2 липня 1618 р., а, беручи до уваги те, що його попередник Лука Сербин помер у серпні 1617 р.¹²⁰ і, вірогідно, вже невдовзі архимандритом став Геласій (Русовський), Дорогобузька обитель стала унійною, ймовірно 1617 року.

Кілька свідчень є аргументами на користь того, що Зимнівська обитель у другій половині XVII ст. була православною¹²¹. Так, Паїсій (Мостицький) згадується як її настоятель у 1631 і 1634 рр., а пізніше (в 1649–1650 рр.) бачимо його ченцем Луцького братського монастиря; Йоаким (Малковський), який у 1650 р. фігурує як зимнівський ігумен, перед тим був настоятелем православного Четвертенського Спасо-Преображенського монастиря, а в 1653 р. його названо ченцем іншої православної обителі – в Низкиничач. Свідчення щодо Данила (Половковича) допомагають у визначенні конфесії ще одного монастиря. Так, у 40-х рр. XVII ст. він був братським ченцем, останній раз згадується 13 березня 1651 р. Через два дні, 15 березня, його вже названо ігуменом Чеконського монастиря. Про цю обитель нам відомо небагато, вірогідно, вона припинила своє існування ще в XVI ст. і майже всю першу поло-

¹¹⁷ ЦДІАУК. Ф. 2073, оп. 2, спр. 13, арк. 1 зв. – 2 зв.

¹¹⁸ Як архимандрит Дорогобузького і Перемильського монастирів він згадується 14 грудня 1622 р., 21 квітня 1626 р. і 14 червня 1627 р. (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 130, арк. 1039 зв.; спр. 148, арк. 692; ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 517 зв.), отже, і другий з них був унійним. Про Перемильську обитель на вшанування Св. Йоана Кушника див.: Горін С. Невідомі волинські монастирі XVI – першої половини XVII сторіччя // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2004. Вип. VIII. С. 168–170.

¹¹⁹ Горін С. М. Дорогобузький Успіння Пресвятої Богородиці монастир (до середини XVII ст.) // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». К., 2008. Т. 78 (Історичні науки). С. 13.

¹²⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, далі залишається спр. 113, арк. 1370 зв.

¹²¹ Горін С. Монастирі Західної Волині ... С. 157–158.

вину XVII ст. не функціонувала або діяла з перервами і була відновлена наприкінці 40-х рр. цього сторіччя¹²². Щодо переходу до нього Данила, то, ймовірно, Братський монастир у такий спосіб підтримав фактично новозаснований Чеконський, «надавши» досвідченого ченця (в травні 1650 р. його згадано як *наместника монастыря брацтва Луцкого*¹²³. Як би там не було, але маємо доказ того, що Чеконська обитель була православною.

Маємо й інші свідчення про допомогу братських ченців своїми «кадрами» зруйнованим монастирям або тим, у яких у результаті певних обставин виникала потреба у відновленні чернечої спільноти. Так, Олександра (Мокосія Дениска), який в березні 1649 р. фігурує як настоятель Братського монастиря, через півроку в документах уже названо *архимандритом овруцким, игуменом манастыров братского Луцкого и Милецкого* [Мильчанського. – С.Г.], а в січні 1650 р. він очолив Жидичинську обитель, яка тоді стала православною. Братський чернець Йоасафат (Куцевський) у березні 1651 р. став ігуменом Мильчанського монастиря, а вже в квітні згадується як жидичинський монах. Паладія (Кропивницького) у червні 1649 р. названо братським ченцем, а в лютому 1650 р. – жидичинським. Мелетій (Немировський) полишив Братську обитель і перейшов до Мильчанської трохи пізніше – після травня 1651 р. Відомо також, що до Мильчанського монастиря перейшли з Жидичинського Софроній (Синячевський) (після травня 1650 р.), з Дубенського Хрестовоздвиженського – Геннадій (Жуховський) (після жовтня 1649 р.) і з Білостоцького – Іларіон (Завадзький) (не раніше 1648 р.). Переходи до Мильчанської обителі пов'язані, вірогідно, з потребою його відновлення після руйнації козаками з татарами незадовго до вересня 1649 р., коли майже всіх ченців було вбито¹²⁴. Отже, маємо підстави казати про відродження Мильчанського монастиря на початку 50-х рр. XVII сторіччя. Постає питання: переходи до нього ченців є результатом їхнього бажання не дати загинути обителі й вони «жертвували» можливістю залишитися у відносно безпечному монастирі (наприклад, Луцькому братському), чи існували якісь інші причини змінити обитель? Один перехід, звісно, мало нам допоможе у висвітленні цього питання, але п'ять випадків, пов'язаних з Братським монастирем, це вже інша справа. Чи не виникли у Луцького братства на початку 50-х рр. XVII ст. певні проблеми на ґрунті загострення стосунків між православними і католиками? Ситуація навколо Братського монастиря ускладнювалася також майновими конфліктами. Так, у жовтні 1649 р. Веспасіян Хмелецький, *товарыш хоругве* кн. Яреми Вишневецького, скаржився на ігумена Олексан-

¹²² Горін С. Невідомі волинські монастирі ... С. 170–171; *його ж.* До історії волинських монастирів // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Науковий збірник. Луцьк, 2007. Вип. 26. С. 39–40.

¹²³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 264, арк. 717 зв.

¹²⁴ Горін С. Фундація та перші роки існування Мильчанського Різдва Пресвятої Богородиці монастиря (40-і рр. XVII ст.) // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. К., 2009. Ч. 11. С. 114.

дра (Дениска) з ченцями Йоасафатом, Матвієм і Паладієм. Як пояснював позивач, його швагер Кузьма Дем'ян Ящурський (одружений на Ганні Хмелецькій) тримав в обителі *добра рухомые в злоте, срыбре, клейнотах, ша-тах*. У 1648 р. луцький бурмистр Костянтин з *райцею* Василем Силневичем, *ведаючи барзо добре о добрах обфитых* К. Ящурського, захованих у монастирі, *и видечи час по тому способный, намовили тоєж хлопство своволнос, удаючи, же пан Ясчурский релии католицкоє ест и недалеко з великими скар-бами заставаєт, абы оного с того света знесли*. В результаті Кузьму Ящурського вбили, а бурмистр з В. Силневичем *добра вси, обухами скрыни поодбиявши, побралаи и там же в монастыре их мл отцов менованных зложыли, удаючи пред дружиною К. Ящурського, що то пограбували козаки*. Однак Ганна Хмелецька, *ведаючи добре и видячи, же на тот час козаки в монастыре не были, добр се своих домагала*. Така сміливість ледь не коштувала їй життя і лише чудом її врятували¹²⁵. У січні 1650 р. возний у зв'язку зі скаргою ректора Луцького єзуїтського колегіуму ксьондза Войцеха Миревського був у Братському монастирі, де зберігалися *речи, то ест сребро, золото, цыну, мид и вишлякиє охендозства Федора Липки, бывшого лентвойта луцко-го, и зошлого Стефана Столяра, в скрынях, през них позасыканыє, а черн-цом тамошним до схованя даные*: Ф. Липка в 1648–1649 рр. заподіяв багато шкод колегіуму і ректор вимагав компенсації збитків за рахунок згаданого майна¹²⁶. У березні 1650 р. суд розглядав скаргу Станіслава Мровинського на ігумена Олександра (Дениска), який цього ж року *спровадил* до монастиря три скрині з майном луцьких міщан. Під час розгляду у настоятеля запитували: *єжели бы речи якие рухомые вышписаных месчан луцких в церкви своєй в схованю мав і він признал, иж сут скрыни тут три поставленыє з речами тых то месчан в церкви, але што за речи и велю их, того не поведил*¹²⁷. Згадаємо також скаргу Адама Раковського на монастир (судовий розгляд відбувся 13 березня 1651 р.) з приводу того, що в 1648 р., *перед ребелиєю козацкою, до обозу єдучи*, позивач залишив у свого брата Вацлава 300 золотих та інше майно, але після його смерті відповідачі не віддають все це Адамові¹²⁸. Невідомо, як майно потрапило до обителі. Ймовірно, передали на зберігання, хоча, можливі й інші пояснення. З ігуменом Олександром (Дениском) пов'язаний ще один конфлікт. Так, у квітні 1653 р. возний відніс судовий позов *до села Передместя, под Луцком, зараз за Стыром лежачого, в державе заставной их мл панов Денисков будучого*: братський ігумен від імені всього Братства скаржився на *Яна Мокосия Дениска сына, Марыну Яновую Чеконскую с прытомностью малжонка єє, панен зас Фавстину и Єву Фрузыну, цорок Денискове [...] о забране в способ грабежу през зошлого отца Дениска розных*

¹²⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 263, арк. 973–974.

¹²⁶ Там само. Спр. 265, арк. 128 зв.

¹²⁷ Там само. Спр. 266, арк. 186 зв. – 188.

¹²⁸ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 48, арк. 754 зв. – 756 зв.

¹²⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 186, арк. 1306–1306 зв.

*в монастыри Брацким Луцким речей [...] в позве менованых, а през тепершних позваных по нем забраных и ку пожыткови своєму оберненых*¹²⁹.

Отже, проблеми у Братського монастиря існували, але чи були вони настільки серйозними, щоб створити умови, коли у ченців з'являлось бажання або й необхідність полишити цю обитель і перейти, наприклад, до Мильчанської, практично беззахисної перед нападниками (пограбування і вбивство монахів у 1649 р. – тому свідчення), і яка до того ж втратила підтримку патрона (Марціян Єловицький силоміць відбрав у монастиря майно, відписане його батьком, правда, після 1649 р., ймовірно, відбулося порозуміння між ним і чернечою братією). На жаль, про діяльність Луцького братства в цей період нам відомо небагато і в багатьох випадках залишається робити лише припущення.

Відзначимо ще й такий момент: деякі документи фіксують одночасну належність окремих монахів/монашек до різних монастирів. Так, маємо суперечливі записи щодо Настасії та Серафими (Ярмолинських), які свідчать про одночасне перебування в обителі цих двох настоятельок або ж належність першої з них до чернечих спільнот двох монастирів. Можна, правда, ці згадки спробувати пояснити тим, що Серафима, ігуменя *Луцка, Корецка і Клинецка*, час од часу «передавала» Корецький або Луцький Успенський монастир своїй сестрі Настасії¹³⁰, однак маємо аргумент на користь одночасного «перебування» в двох обителях. Так, 27 лютого 1652 р. возний відніс чотири позови Генрику Кашевському і Яну Кореновському, серед яких два – від *велебных в пану Богу их мл панен Серафими и Афтаназисей Ярмолинских, игуменые монастыров Луцкого и Корецкого паненских и всех панен в манастыру паненским Луцким заложения внебовзятя насвятшое Панны Марьи будучых, с притомностью его мл отца Юзефа Чаплича, епископа луцкого и острожского, перший о експульсию з добр части села Острова способом заставным поведовой стороне служащих ... а другий до выведения инквизиции в справе выжней менованой, другие два в жалобе инстыгатора и его дялаторов велебных в пану Богу панен Меленцией Пузынянки подкоморянки володымерское, и Евгенией Фонтановны, законничок регулы Святого Базилего, манастыра Луцкого выжней менованого, с притомностью старших их и того ж его мл отца епископа луцкого и острожского, перший до всказаня на позваных вин правных взглядом зневажениа и потручениа през позваных дялаторок при експульсии добр выжней менованых перепалых учинков их ровных и водных, а другий до выведения скрутениум в справе выжней менованой*¹³¹. Цитата довга, але допомагає дещо прояснити. Отже, позивачами є ігумені Луцького (Серафима) і Корецького (Настасія) монастирів. Однак справа стосується лише першої

¹³⁰ Для економії часу не будемо послідовно описувати, згідно з відомими нам свідченнями, зміни статусу Настасії від черниці до ігумені і навпаки, зазначимо лише, що, за винятком кількох записів, це хронологічно можливо, хоча і виглядає дещо штучно.

¹³¹ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 186, арк. 1104 зв. – 110.

обителі, тому незрозуміло, до чого тут настоятелька другої. Все пояснюється за умови, якщо Настасія якимось чином пов'язана з Луцьким монастирем. Можливо, доказ цього, а саме щодо її «керівництва» його чернечою спільнотою, полягає в тому, що дві монашки Луцької обителі скаржилися *с притомністю старших их*, а також луцького владики. Таким чином, їхніми *старшими* були згадані ігумені – сестри Ярмолинські, тобто, настоятелькою Луцького Успенського монастиря була Серафима, а її «заступницею» – Настасія. Можна заперечити, що Настасію названо лише ігуменею Корецької обителі, але тоді потрібно визнати *de facto* спільне «керівництво» обома монастирями сестрами Ярмолинськими, хоча *de jure* кожна з них була настоятелькою певної чернечої спільноти.

Більш зрозуміла ситуація з Паладієм (Кропивницьким), який одночасно згадується як монах двох монастирів. Так, у червні 1649 р. його названо ченцем Луцької братської обителі, а в січні 1650 р. возний свідчив про те, що був у ній, де застав намісника Паладія (Кропивницького), Олександра (Дениска), ігумена *луцького и милецького* [мільчанського. – С.Г.], *архимандриты овруцкого*. Як намісник Братського монастиря Паладій також згадується в березні 1651 року. В той же час, у лютому 1650 р. він фігурує як жидичинський чернець. Вірогідно, Олександр (Дениско), отримавши привілей на Жидичинську архимандрію в січні 1650 р., а його *увязане* у володіння нею відбулося в лютому, запросив до себе довірену людину, тим більше, що, як пам'ятаємо, Жидичинський монастир, ставши православним, потребував ченців. Паладій залишився в цій обителі й після смерті архимандрита Дениска (ймовірно, це сталося на початку літа 1652 р.), про що маємо свідчення в грудні 1652 року. Разом з Паладієм (Кропивницьким) з Луцького братського монастиря до Жидичинського перейшов Йоасафат (Куцевський). Як чернець Братської обителі він згадується в жовтні 1649 р., а в квітні і жовтні 1650 р. його вже названо жидичинським монахом. У той же час відомо, що в березні 1650 р. він став ігуменом Мільчанського монастиря і залишався ним як мінімум до кінця листопада цього року. Отже, Йоасафат одночасно був ченцем двох, а, можливо, і трьох обителей. Вірогідно, розглянуті випадки, коли монах одночасно належав до різних чернечих спільнот, пов'язані з тими проблемами для чернецтва, які виникли під час війни 1648–1657 рр. і головною з яких була «нестача кадрів».

Відзначимо й такий момент: деякі переходи ченців, ймовірно, пояснюються тим, що між монастирями, які фігурують у цих випадках, існував певний зв'язок у результаті тривалого перебування під владою кн. Василя-Костянтина Острозького й активної участі монахів у діяльності Острозького науково-видавничого осередку (з середини 70-х рр. XVII ст.), а пізніше – антиунійній боротьбі, очолюваній їхнім патроном. Відомо, що запрошені князем церковні діячі, теологи нерідко мешкали в його обителях, а деякі з них отримували місця настоятелів. Так, у 1599 р. ігуменом Степанського монастиря став білгородський митрополит Лука Сербин, а в 1603 р. він очолив інший

монастир князя – Дорогобузький. Серед запрошених був також мукачівський владика Сергій (Тисмянський), якого спочатку бачимо в Степанській обителі, потім, уже після смерті В.-К. Острозького – в Дубенській Спасо-Преображенській. Згадаємо Ісакія (Борисковича), якого висвятили дерманським архимандритом у 1602 р. (тоді, коли там запровадили кіновійну форму чернечого життя і з Острога перевели до Дермані друкарню), між 1605 і 1608 рр. він залишив цей монастир, а з часом, правда, через багато років, увійшов до складу монашої спільноти Чернчицької обителі, ставши її ігуменом. Зв'язок між монастирями існував і якийсь час після смерті кн. В.-К. Острозького, передусім завдяки тому, що в них залишалися ченці, які брали участь у діяльності Острозького гуртка. Цим, мабуть, можна пояснити те, що після Ісакія (Борисковича) два дерманських архимандрита поспіль – Ісайя (Балабан) і Олександр (Путятицький) – одночасно були настоятелями Дубенського Спасо-Преображенського монастиря¹³². Однак потім, коли монастирі стали унійними, якщо щось і об'єднувало деякі з них, то лише перебування під владою спільних патронів (князів Заславських). Можливо, саме це сприяло переходу в середині 30-х рр. XVII ст. Якіма (Зозулинського) з Дубенської Спасо-Преображенської обителі до Дерманської, а в 1639 р. тому, що дерманський чернець Геннадій (Жуховський) став ігуменом Дубенського Хрестовоздвиженського монастиря.

Аналогічний зв'язок, вірогідно, існував після 1642 р. між двома обителями Адама Киселя – Гощанською і Низкиницькою. Дослідник Френк Сисин згадує лист від А. Киселя до Богдана Хмельницького з пропозицією розпочати переговори, переданий адресату гощанським ігуменом Петром (Ласко Черчицьким) у червні 1648 року¹³³. Це дає підстави припускати, що принаймні настоятелі згаданих монастирів допомагали Адаму Киселю в його політичній діяльності. Можливо, цим пояснюється те, що «свій» гощанський чернець Лаврентій (Петрович) став низкиницьким ігуменом.

Повертаючись до переліку свідчень про перебування певних ченців у різних обителях, зазначимо, що в сімох випадках переходи супроводжувалися «кар'єрним» зростанням – з ченців у настоятелі. Правда, ми маємо свідчення, які фіксують певних осіб уже ігуменами і невідомо, чи не були вони спочатку простими монахами в «нових» монастирях. Однак і в такому разі логічним буде припущення, що перехід здійснювався з перспективою «кар'єрного» росту.

У кількох свідченнях фіксуються зміни конфесії. Ми вже згадували Настасію (Закревську), яка з унії перейшла до православ'я (це було нашим припущенням, однак можливий й інший розвиток подій, згідно з яким Настасія

¹³² Там само. Спр. 119, арк. 220; спр. 212, арк. 52; спр. 130, арк. 216; ф. 221, оп. 1, спр. 654, арк. 1; ф. 2072, оп. 1, спр. 30, арк. 19; ЦДАЛ. Ф. 199, оп. 1, спр. 1. арк. 26 зв.; *Мицько І. З.* Названа праця. С. 107.

¹³³ *Сисин Ф.* Названа праця. С. 322.

залишилася в унії, а її сестра Марта змінила православну конфесію на унійну). Відомі ще два випадки переходу з унії до православ'я – Геннадія (Жуховського) і Олександра (Дениска). Макарій (Созанський), навпаки, будучи православним, зрештою віддав перевагу Унійній Церкві.

Ми розглянули 33 відомі нам випадки, які фіксують зміни ченцями своїх монастирів. Наведені свідчення дозволяють, передусім, визначити конфесійну належність низки обителів, допомагають з'ясувати перебіг деяких подій в історії монастирів. Привертають увагу записи, які свідчать про одночасне перебування монаха у складі чернечих спільнот різних обителів. Можливо, це – помилкові дати в записах (хоча їхня кількість дещо завелика), окремі ситуації можна спробувати пояснити тим, що йдеться про «нареченого» ігумена, але у більшості випадків усе остаточно з'ясується лише після віднайдення нових документальних свідчень.

Максим Яременко

РІЧПОСПОЛИТСЬКА ШЛЯХТА У КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ XVIII ст.

На сьогодні дослідникам відомі лише чотири більш-менш повні реєстри студентів Могиллянських Атен за два століття функціонування. Два з них – це перелік імен та прізвиць/прізвищ. А от два інші – за 1736/1737 та 1737/1738 н. р. – надаються до глибшого аналізу, позаяк фіксують також станову належність, географічне походження, вік та характеристику успішності. До цих останніх реєстрів і доводиться звертатися, якщо дослідник має на меті підкріпити ті чи ті висновки відносно повними, а не уривчастими статистичними даними.

До відомостей 1737 та 1738 р. звернуся і я, розглядаючи студії у Києві річпосполитеської шляхти. На початку коротко схарактеризую її представників. Два студентські реєстри пропонують наступну інформацію про «закордонних поляків».

Шляхта¹ складала незначний, хоча й стабільний упродовж згаданих двох років, відсоток спудеїв Академії: 9 осіб (2,5%) у 1737 р. та 11 осіб (2,2%) у 1738 р. (див. Табл. 1)².

Таблиця 1

Рік	«Школа»								Всього
	бого- слов'я	філо- софія	рито- рика	піі- тика	синтак- сима	грама- тика	ін- фіма	ана- логія	
1736/1737	1	–	–	–	5	1	–	2	9
1737/1738	1	2	2	1	1	2	2	–	11

¹ До шляхти я зарахував і боярських синів: «ритора» з містечка Сидорова (Подільське воеводство) Андрія Серединського та «граматика» з Торговиці (Волинське воеводство), хоча боярство, як відомо, належало до напіврицарів, військових слуг (принаймні, у XVI – XVII ст.). Цікаво, що, попри твердження Наталі Яковенко про перетворення ще до XVIII ст. цього прошарку на підданих, вони продовжують фіксуватися в Академії впродовж цього століття у своєму попередньому статусі (див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. К., 2008. Вид. 2, перегл. і виправл. С. 73. Про належність Сидорова Червоноградського повіту саме до шляхетських маєтків див. у: Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського

Переважну більшість зі згаданої шляхти становили вихідці з українських воєводств: 8 осіб у 1737 р. та щонайменше 10 у 1738 р. Упродовж двох років переважали уродженці Волинського воєводства, а на другому місці розташувалися вихідці з Руського (див. Табл. 2), хоча, звісно, при оперуванні незначними числами перевага того чи того воєводства доволі відносна. Важливіше, що йдеться саме про українські землі.

Таблиця 2

Воєводство	Рік, осіб	
	1736/1737	1737/1738
Вітебське	1	–
Волинське	3	4
Київське	1	–
Подільське	1	2
Руське	2	3
Не встановлено		1 ⁴
Руське чи Київське	1 ³	
Волинське, Київське чи Подільське		1 ⁵

Якщо порівняти чисельність могилянських шляхтичів із кількістю представників усього стану, то відсоток студентів здаватиметься мізерним. Щоправда, принаймні стосовно правобережних воєводств, пропорцію доведеться виводити зі статистичної інформації про шляхетство кінця XVIII ст., позаяк саме з того часу маємо повні чисельні дані. Так, у 1795 р. у Київській, Волинській та Подільській губерніях разом налічувалося 128841 (7,7% усього населення) шляхти-чоловіків⁶. Навіть якщо припустити, що на 1730-і рр. кількість була вдвічі меншою, шляхетські представники в Академії виглядатимуть майже непомітним. Однак поспішати з висновками не варто, адже маємо картину лише за два роки.

Вікові показники студентів-шляхтичів, попри їхню відносність, інформують про навчання у Києві достатньо дорослих юнаків: у 1737 р. ці вихованці мали від 17 до 25 років, а у 1738 – від 18 до 26, за винятком одного 12-річного

воєводства в першій половині XVII ст. // ЗНТШ. 2002. Т. ССXLIII: Праці Історично-філософської секції. – С. 413).

² Тут і далі інформація про шляхту з двох реєстрів взята з: Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 2, спр. 2937, арк. 1–4 зв.; ф. 160, спр. 172, арк. 1–19 зв.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721–1795 гг.) (далі – АиД) К., 1904. Т. I (1721–1750 гг.). Ч. 2. Приложения. С. 38–59. № IX. С. 61–88. № X.

³ «з села Соколъй Полской области» (АиД. Т. I (1721–1750 гг.). Ч. II. Приложения. С. 49. № IX). Соколів Київського чи Руського?

⁴ «з Полши з села Пирогова» (ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 172, арк. 11 зв.).

⁵ «з Полши з села Иванъца» (Там само. Ф. 2, спр. 2937, арк. 4). Іваничі Волинського? Івониці/Івонинці Подільського? Івниці Київського?

⁶ Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. К., 1969. Вип. 4. С. 203.

підлітка. При цьому, вік звично не залежав від «школи», яку відвідували спудеї, себто старші навчалися на нижчому рівні і навпаки.

Успішність шляхетських синів загалом не виділялася помітними перепадами у порівнянні з усім загалом вихованців. Якщо у 1737 р. значними та добрими успіхами було позначене навчання приблизно 39% «академіків», а середнім і слабким 61%, то для аналізованого контингенту цей поділ складав десь ледь більше 33% та трохи менше 67% відповідно. У 1738 р. добре і «ізрядно» засвоїли програму приблизно 54% усього спудейства, а решта – посередньо і «худо». Показники за такими самими параметрами для шляхти становили майже 55% та дещо більше 45% відповідно⁷.

Підсумовуючи інформацію, пропоновану дослідникам спудейськими реєстрами, маємо констатувати, що могилянські вихованці-шляхтичі дещо відрізнялися від усього загалу однокашників хіба трохи старшим віком: навіть у нижчих школах не було малолітніх. Вочевидь, саме старшим підліткам та юнакам, а не дітям, належало мандрувати «заправлятися» науками в іншу державу.

Що ж за шляхта студіювала у Києві? Цілком передбачувано лави могилянських вихованців, як можна припустити з непрямих свідчень, поповнювала шляхетська дрібнота. Із 17-ти різних прізвищ, під якими зафіксована у двох реєстрах шляхта, 15 (усі – вихідці з українських земель), можна було пошукати серед урядників відповідних адміністративних одиниць. Зробити перевірку за прізвищем одного юнака з Вітебського воєводства не вдалося через відсутність довідкового матеріалу по Вітебщині. Що ж до ще одного «студіоза» «з Полши з села Пирогова», то його пошук серед урядників був лише частковим через неможливість точно локалізувати приналежність згаданого населеного пункту: серед руських, волинських, подільських та київських «офіційних осіб» його прізвище не значиться⁸.

Перевірка решти вихованців дозволяє констатувати, що жоден із колишніх київських студентів не посідав жодного уряду. Щоправда, два з 15-ти прізвищ у переліках урядників фігурують, проте з'ясувати родинну причетність їх носіїв до моїх героїв при нинішньому стані дослідження української шляхти XVIII ст. не вдалося. У 1737 р. в Академії у синтаксими навчався Іоанн Калєцинський із «села Соколъй Полской области», яке можна локалізувати як у Київському, так і в Руському воєводствах. Серед урядників XVIII ст. Руського воєводства осіб зі згаданим прізвищем не було, а от у Чернігівському та

⁷ Характеристики успішності всіх могилянських вихованців 1737 та 1738 рр. див. у: *Яременко М.* Київські студенти 1738 р.: спроба «колективної фотографії» // ЗНТШ. 2008. Т. CCLVI: Праці Історично-філософської секції. С. 199–201, 207–208, 210–211.

⁸ Тут і далі перевірка здійснювалася по Руському воєводству за: *Urządnicy województwa Ruskiego XIV–XVIII w. (ziemie Halicka, Lwowska, Przemyska, Sanocka)*. Spisy. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1987; по Подільському за: *Urządnicy podolscy XIV–XVIII w. Spisy*. Kórnik, 1998; по Київському за: *Urządnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*. Kórnik, 2002; по Волинському за: *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy*. Kórnik, 2007.

Київському значаться дві особи: Єжи Калетинський, товариш панцерної хоругви, чернігівський стольник (1698–1706) та кагарлицький староста (1706) і невідомого імені Калетинський, овруцький стольник (XVIII ст.)⁹. Другим студентом (граматики у 1737 та синтаксими у 1738 рр.) був Іван Іваницький з Острога: у 1676–1702 рр. фіксується волинський скарбник Єжи Іваницький, а також зустрічаємо Костянтина Іваницького у 1692 р. володимирським підстаростою, у 1701 володимирським городським суддею, у 1695–1703 новгород-сіверським чашником та у 1710–1714 рр. володимирським войським Костянтин¹⁰. Відсутність моїх героїв серед урядників, ба навіть переважної більшості таких самих прізвищ, вказує на їхню дрібну роль у житті шляхетського соціуму відповідних повітів, а відтак – і обмеженість матеріальних ресурсів.

Інша опосередкована інформація, що дозволяє робити висновки про значимість шляхти, яка відправляла своїх синів до Академії у 1737 та 1738 рр., хронологічно віддалена від цього часу більш ніж на півстоліття і стосується лише мешканців Правобережжя. Йдеться про матеріали, зібрані у процесі отримання дворянства, що свідчать про посідання найнижчих шаблів серед решти шляхетського загалу носіями тих прізвищ, які мали могиланські «академіки». У Київському, Волинському та Подільському воєводствах напевно проживали 10, а вірогідно – ще два (з Пирогова та Соколова) вихованці 1737–1738 рр. Восьмеро таких самих чи подібних прізвищ (як-то в ієродиякона Інокентія Мигалевича, Тимофія Захаржевського, Федора Лускавського (щоправда, у схожому варіанті «Лукавський»), Івана Іваницького, Максима Яницького, Андрія Серединського, Іосифа Чарнушевича (у варіанті «Чернушевич») та Федора Суханевича (як «Соханевич»)) зафіксовані на тих самих теренах, що і в першій третині XVIII ст., серед шляхти, яка намагалася пройти легітимацію наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Щодо двох прізвищ такий висновок можна припускати. Яснековські (прізвище родини з Іваниці, яку в Академії представляв Андрій) хоч і не значаться серед претендентів на дворян, проте у Подільській губернії легітимацію хотіли пройти Ясликовські, а у Київській – Яснокольські). Шестаковські з нелокалізованого точно Пирогова у XIX ст. зустрічаються на Волині та Київщині (як Шостаковські). Лише два шляхетські прізвища 1737–1738 рр. не фігурують серед претендентів на дворянство на тих самих територіях: не виключено, що Кожелевичі (боярська родина з Торговиці, що направила до Києва Іосифа) до часу легітимаційних процесів остаточно перетворилися на селян, а Калетинські з Соколова могли походити таки не з Київського, а з Руського воєводства (щоправда, на Поділлі та Волині наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. були Калетинські). З восьми прізвищ-фігурантів у документації на здобуття дворянства з тих самих територій, з яких походили студенти (а їх носіями подеколи

⁹ Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XIV–XVIII w. Spisy. S. 106, 193, 282.

¹⁰ Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy. S. 164.

було більше десятка родів), про п'ятьох із носіїв (з Волині та Київщини) маємо детальнішу інформацію завдяки опублікованим спискам із даними про зарахування до того чи того розряду. Прикметно, що жоден із родів не був долучений до дворянства першого розряду, себто не володів ні маєтками, ні селянами¹¹. У кращому випадку йшлося про другий розряд, хоча часто претенденти не значилися навіть серед записаних до нього¹².

Звісно, що опосередковані факти, один з яких до того ж віддалений від 1730-х рр. на десятиліття, не дозволяють цілком переконливо вести мову яких батьків діти студіювали у Києві. Тим не менше, за сучасного стану вивчення шляхти українських воєводств у XVIII ст. така презентація є можливою, хоча й цікавіше було б знати про родини, що мали дітей в Академії, на час їх навчання. Проте настільки близьке знайомство, припускаю, не завжди здійсненне. Аргументую це твердження на прикладі з Іваном Іваницьким з Острога. В інвентарі міста 1708 р. згадано якогось носія такого прізвища («Iwanicki Hlinnikow zięć»), однак характер інформації про нього вкрай лаконічний і може сподвигнути навіть до припущень про стану належність. Опис осідлості Острога робився незабаром після спустошень Волині останньої третини XVII ст. Вони відобразилися й на населеному пункті, про що свідчить достатньо велика кількість порожніх пляців. Відтак, віддалена на три десятиліття інформація про власників осідлості в Острозі ніяк не допомагає у з'ясуванні питання значимості та помітності роду Іваницьких не лише на загальноволинському, а й на луцькому повітовому шляхетському небо-схилі¹³.

Аналогічні результати дала спроба знайти однофамільців студента ієродиякона Інокентія Мигалевича в інвентарі Меджибожа 1717 р.: такі у ньому не зафіксовані. Натомість серед тих, хто контролював складання інвентаря

¹¹ Згідно з указом від 11.11.1832 р. шляхта «западных губерний», себто колишніх річпосполитських територій, приєднаних до Російської імперії, поділялася на три розряди: 1 – дворян, затверджених чи не затверджених дворянськими зібраннями, які володіють маєтками та селянами, 2 – дворян, затверджених дворянськими зібраннями, «но населеными именьями не владеющих», та 3 – шляхтичів незатверджених і без жодної власності. Представники першого розряду звільнялися від податків та військової служби, другого – так само, але «до разсмотрения», а третього – мали негайно почати сплачувати подимний збір та підпадали під тих, хто ніс військову службу (див.: ПСЗ. Собр. 2. СПб., 1833. Т. VII (1832). С. 836–837. № 5746.).

¹² Переліки шляхти, що претендувала на дворянство, за якими здійснювалася перевірка, див у: Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст. Біла Церква, 2006. Т. II: Список легітимованої шляхти Київської губернії. С. 214; Т. IV: Список легітимованої шляхти Волинської губернії. С. 60, 69–70); Т. V: Список легітимованої шляхти Волинської губернії. С. 134, 213–214, 227–228; Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта: кінець XVIII – перша половина XIX ст. Біла Церква, 2007. С. 87, 192–193, С. 197, 258–259, 276, 359, 417, 423, 442–443.

¹³ Osiadłość miasta Ostroga Anno 1708 części jaśnie oświeconej księżny jejmości marszałkowej wielkiej koronnej / Wydał Józef Nowicki // Rocznik Wołyński. Równe, 1938. S. 179–228. (Цит.: там само. С. 197).

та засвідчував його підписами, фігурував Ян Мигалевич, про якого наразі жодних відомостей не маємо¹⁴.

Для детальнішої характеристики спудейського шляхетського контингенту з'ясуємо, наскільки він змінився в академічних мурах за два роки. Отож, із дев'яти представників цього стану, які навчалися 1737 р., наступного року у відомості зафіксовано лише трьох: один, ієродиякон, а згодом моголянський викладач Інокентій Мигалевич з Меджибожа, продовжив теологічні студії, «преізрядний» у навчанні «синтаксист» Іван Стрельбицький із Самбора вже «добре» заправлявся піітикою, а «середнячок»-«граматик» Іван Іваницький з Острога перейшов до «школи» синтаксими. Під питанням залишається атрибуція ще однієї особи (чи осіб): у 1737 р. серед спудейів зі шляхти в аналогії записаний 18-річний Федір Вербицький з «Олши», а у наступному реєстрі його повний тезко та земляк (з «Орши») студіював у тій таки «школі», щоправда мав 22 роки і значився міщанським сином. Таким чином, якщо припустити, що Федір був тією самою особою, хоча й стовідсотково твердити про це неможливо, більше половини (56%) шляхетського складу 1737 р. залишили навчальний заклад, не дійшовши навіть до поетики. Натомість, у 1738 р. до нього прибуло вісім нових річпосполитських шляхтичів. Цікаво, що жоден із новачків не розпочав студій від найнижчої фари. Чи це повернулися до Києва ті, хто залишив його раніше, чи прибули студенти інших навчальних закладів з Речі Посполитої, залишається лише гадати. Зрештою, могло бути і так, і так.

Із дворічного «фрагменту» бачимо, що шляхта з різних, майже виключно українських, воєводств становила хай і кількісно дрібний, утім доволі стабільний сегмент моголянського спудейства. Висновок про постійність, хоча й чисельно незначну, шляхетського контингенту у Києві у XVIII ст. підтверджується пізнішою розрізненою інформацією. Зокрема, у 1743 р. до Києва на навчання прибули 16-річний Олександр Шашкевич та 14-літній Данило Стрілковський, обоє шляхетські сини з Овруцького повіту¹⁵. У 1745 р. завершувати студії в Академії разом прийшли 23-річний «філософ» із Кам'янця-Подільського, син «родителєй званія шляхетскогого блгочестивыхъ» Хома Братчанський та 21-літній «ритор» із Красного Ставу, чадо «родителєй званія шляхетскогого вѣры римской» Михайло Маркушевський¹⁶. У 1753 р. з-поміж інших «академіків» присягу на вірність імператорському престолу складали щонайменше два представники «політичного народу» Речі Посполитої – «синтаксист» Лукаш Городинський і «граматик» Георгій Рачинський, які, до речі, підписалися під її текстом по-польськи (чи латиницею): «skoly syntaksimy oblasty Polkoj wsi Lipini syn szlachetny Łukasz Horodyńskijski przysięgał i podpisał

¹⁴ Інвентар Меджибізької волості 1717 р. / Видання підгот. М. Крикун. Львів, 2009. С. 29–53. Про Мигалевича див. у передмові М. Крикуна (там само. С. 10).

¹⁵ Києво-Моголянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія. Зб. док. К., 2005. С. 51. № 23.

¹⁶ Там само. С. 66–69. № 30–33.

się» та «skoły hrammatyky oblasty Polskoj sęła Doczna sun słachecky Georgy Raczynsky prysiahał u podpysał się»¹⁷. У 1759 р. «заправлятися» науками до Києва прибуло шестеро представників того самого стану: 11-річний Олексій Мокрицький із Львівського повіту, 15-річний син старости зі Слущька Йосиф Чайдай, 20-річний Лук'ян Масальський та 18-річний Тимофій Білецький, обоє – з Вінницького повіту, 25-річний син товариша «ординацконого» з містечка Пісок (вочевидь, з Волині) Михайло Желюцький і 19-річний Петро Кузмінський з Галича¹⁸.

У 1762 р. присягу на вірність імператорському престолу склали ще два шляхтичі: 30-літній Іван Закшевський із Немирова (у Києві з 1760 р.) та 20-річний Іван Струтинський із села Струти Жидачівського повіту (прибув у 1757 р.)¹⁹. На 1763 р. в Академії у пітиці гриз граніт науки 21-річний Стефан Стоцький, син боярина Дорофея «повѣту Вышницконого, села Головнѣ»²⁰. У 1775 р. до київських «латинських шкіл» прийняли 17-літнього Кузьму Кондаревського, сина православного «полского шляхтича» з Брест-Литовська, щоправда, його шлях до навчального закладу пролягав через прислугування офіцерові регулярної російської армії, представнику українського старшинського роду Івану Павловичу Ломиковському, а не відразу від батьківської хати²¹. Згадку про навчання шляхти у могилянських «латинських» школах знаходимо й у клопотанні київського генерал-губернатора Глібова до російської імператриці про покращення економічного становища закладу середини 1760-х рр. У донесенні чиновник, поміж іншим, згадував: «студентов ежегодно обучающихся бывает до 1200 человек и выше; между оными находятся из шляхетства и казаков малороссийских и слободских полков, Смоленской губернии и из Полши до 200 человек; поповских дѣтей до 400; достальные сироты убогие и бѣдные»²².

Відносно стабільна присутність річпосполитської шляхти українських воєводств у Київській академії дозволяє припустити, що не варто вести мову лише про випадковий «мандрівний» та байдужий до місця навчання елемент студентів, яким могла похвалитися не лише «Полска область», а й Гетьманщина (у навчальних закладах Речі Посполитої). Якщо це припущення вірне, то варто пошукати логічніших стимулів до студій саме в Києві. Адже справді цікаво, чому юнаки-«іноземці» (прикметно – з усіх станів), які мали достатньо місць для студій у своїй державі (а отже – вони були дешевшими), зокре-

¹⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). Ф. 59, оп. 1, спр. 1591, арк. 15 зв., 16 зв. Тут і далі інформація взята з присяжних списків, які фіксували не всіх вихованців, а лише тих, які ще не склали присяги на вірність імператорському престолу.

¹⁸ ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 3258, арк. 7–8.

¹⁹ Там само. Спр. 4021, арк. 11, 12.

²⁰ АиД. – К., 1906. Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). С. 167. № XIV.

²¹ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2332, арк. 3–8.

²² Там само. С. 340. № XXXV.

ма – в єзуїтських школах, що залишалися відкритими для усіх віровизнань, мандрували до Києва? Перш ніж перейти до аналізу можливих причин, відразу відкину офіційно пропоновану на той час єдину версію – прихід на навчання «изъ полскихъ разныхъ мѣсть отъ находящейся въ Полшѣ унѣи»²³. Цей універсальний зафіксований у відповідних документах шаблон «чіплявся» навіть у зовсім кумедних ситуаціях, приміром, у написаній в канцелярії київського генерал-губернатора мотивації намірів студіювати у Києві згаданого вище Михайла Маркушевського, нагадаю – сина батьків римо-католиків²⁴. У більшості випадків не вдається з'ясувати достовірності іншої причини, вказаної у документації. Так, у підписаних у катедральній канцелярії Хомою Братчанським і Михайлом Маркушевським доволі стандартних за набором формул свідченнях містилася ідентична фраза про бажання «зде, в Рюссій, вѣчне жить»²⁵. Чи було так насправді – доводиться лише здогадуватися, принаймні – у власноручному поданні на ім'я київського митрополита обоє прохачів на щось подібне не вказували²⁶. Мовчанка, звісно, не означає відсутності планів зробити кар'єру в Російській імперії, однак і не інформує про протилежне. Приклади підтверджують, що терени Гетьманщини та ширше – Росії стали для окремих річпосполитських шляхтичів простором для реалізації. Яскрава ілюстрація – зборівський уродженець, могилянський вихованець, київський митрополит (1731–1747 рр.) Рафаїл (Заборовський). Інший показовий приклад – шляхтич із Перемишля, могилянський професор і києво-печерський архімандрит (1737–1740 рр.) Іларіон Негребецький. Та навіть серед «академіків» 1737–1738 рр. була особа, чий життєвий шлях проліг через простори імперії – вихованець та викладач граматичних класів Могилянської академії, а згодом – професор і ректор Новгородської семінарії Інокентій Мигалевич²⁷. Разом з тим, більшість шляхти, припускаю, все ж поверталася «на круги своя».

У документації київських «шкіл» зафіксовано ще одне пояснення приходу «іноземців» на навчання – бажання «православно въ Кієвъ обучатись»²⁸. Така інтерпретація пов'язана з риторикою про переслідування від унітатів, однак зупинюся на ній детальніше далі, розглянувши під іншим кутом зору.

Якщо абстрагуватися від пропонованих джерелами пояснень стимулів шляхти студіювати у Києві, перше, що спадає на думку – слава Могилянських Атен, яка приваблювала в їхні стіни навіть уродженців віддалених територій. Зазвичай, коли апелюють до знаності Академії та її професорів за межами Гетьманщини, то, як доказ, наводять уривок із листа бренденбурзького

²³ Див., наприклад: ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 2587, арк. 1.

²⁴ Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія. С. 68. № 33.

²⁵ Там само. С. 67. № 31; С. 68. № 32.

²⁶ Там само. С. 66. № 30.

²⁷ АиД. – К., 1904. Т. I (1721–1750 гг.). Ч. 2. Приложения. С. 370. № XXIX

²⁸ ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 3258, арк. 1.

професора Християна Баумейстера до київського префекта Самуїла Миславського 1758 р.: «Не думайте Вы, что Брандебургская Академия господина предостойного Академии Киевской префекта Самуила Миславского не знает; я уповаю, и в самом Парижъ он почтен тем именем, котрым украшается тамошнее Сорбонское училище»²⁹. «Преславною» у своєму поданні київському митрополиту називали могилянські «школи» також вже неодноразово згадані Маркушевський та Братчанський («przesławney Akademii Kiiowskiey») ³⁰. Однак де тут необхідні риторичні формули ввічливості, а де – відголосок реального стану справ сказати важко. Образ навчального осередку, що поширювався за межі Києва, і не лише поза Гетьманщиною, а й навіть на Лівобережжі, є однією з надзвичайно цікавих та цілковито занедбаних тем його минулого. Ось лише два протилежні приклади ставлення у підросійській Україні до закладу. На користь шанованості Академії свідчить постійна присутність у її стінах упродовж XVIII ст. студентів зі Слобожанщини, де функціонував власний колегіум, у якому на початку 1730-х рр. вже викладали й теологію. Попри це, і місцева старшина, і представники інших станів посиляли дітей на навчання аж до Києва, що добре засвідчено документально також і в 1737–1738 рр. Разом з тим, не до кінця зрозумілим видається інший факт: роменський протопіп (із 1760 р.) Костянтин Крижановський (брат гадяцького полковника Антона Крижановського), який студіював до теології у київських «школах», затим «по чужихъ сторонахъ чрезъ дольгоє время разнымъ языкамъ и учениямъ», згодом викладав у Alma Mater гебрейську, німецьку та першим щойно введено 1753 р. до програми французьку мову, старшого сина направив «заправлятися» науками не до Могилянської академії, що виглядало б логічно, а у Харків³¹.

Повертаючись до Речі Посполитої, можемо констатувати, що у ній про київські «школи» безумовно знали, хоча б з огляду на постійний взаємний рух населення та регулярного тут навчання вихідців із річпосполитського шляхетства, духовенства, міщанства та селянства. За навчальними програмами київські «школи» назагал мало чим відрізнялися від такого самого типу «закордонних», тож у Києві можна було здобути приблизно таку саму освіту, як деінде в «Польській області», а от щодо якості студій – невідомо, це проблема, що її лише починають з'ясовувати. На виклики часу могилянські професори теж намагалися давати адекватну відповідь, хоча і з певним запізненням від єзуїтських колеґ-сусідів. Для прикладу, вивчення німецької та французької мов Товариство започаткувало вперше у 1709/1710 н. р. у Сандо-

²⁹ АиД. – К., 1905. Т. 2 (1751–1762 гг.). С. 223. № LXXXVIII.

³⁰ Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія. С. 66. № 30.

³¹ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2042, арк. 4. Про о. Костянтина, людину цікаву та непересічну, відому ще й його планами 1767 р. поїхати на два роки до Лейпцігського університету, куди він разом з братом відправляли своїх синів, див. коротко у: АиД. – К., 1905. Т. 2 (1751–1762 гг.). С. 410. № CXXXI.

мирі, а викладання окремих історії та географії приблизно від 1740 р.³² У Києві збагатити курс німецькою змогли лише 1738 р., французькою – 1753 р. У середині 1760-х рр. могилянці напевне доповнювали науку «познанням» глобуса, знаннями з географії, а також скороченими відомостями з універсальної історії, щоправда, вони, вочевидь як і раніше, не фігурували як окремі предмети³³. Однак, на окремі актуальні нововведення Київські Атени в силу різних причин, зокрема зовнішніх, не відреагували взагалі (приміром, не створили власних Collegium Nobilium, як це зробили у сусідній державі не лише єзуїти).

Проте розумування про популярність могилянських «училищ» та їх відповідності річпосполитським навчальним осередкам і вимогам часу для пояснення навчання тут шляхти доведеться відкласти. Річ, як видається, не лише у Києві. На це вказує той факт, що й інші латинські «школи» Гетьманщини відвідувало річпосполитське шляхетство. Для прикладу, у Переяславському колегіумі у 1766 р. студіювало 7 «польських шляхтичів» (5,7%) із загального числа 122 вихованців³⁴. Відомо, що й у Чернігівському колегіумі постійно навчалися «поляки», хоча дослідники й не інформують про їхню станову належність. Так, у 1738/1739 н. р. з 202 осіб таких налічувалося 24 (11,9%), у наступному – із 213 чоловік 22 вихідці зі світських «закордонних» родин (10,3%). Надалі число «поляків» із лаїків не зменшувалося: у 1740/1741 н. р. воно становило 15,7% від усього спудейства, 1741/1742 н. р. – 14,4%, у 1743/1744 н. р. – 10,9%³⁵. Отож можна припустити, що серед них були й шляхетські чада.

Не виключено, що діти «урокожих» студіювали й у Харківських «латинських школах». Що напевно – «поляки» їх справді відвідували, а їхні зафіксовані у документах прізвища/прізвиська дозволяють принаймні гіпотетично припускати непростолюдниське походження. Так, скажімо, у переписі населення Харківського полку 1732 р. у полковому центрі згадано «дворь Харьковский коллегіумъ дьяля содержания учениковъ». У ньому серед вихованців, зокрема, зазначені: «Івань Сътефановъ снь Синькевичъ полской нации мѣстечка Дротичина (sic!) 25 лѣтъ». «Василей Повляковъски полской нации исьподо Лвова 22 лѣтъ», «Павель Андрѣевъ снь Лапошанской 30 лѣтъ полской нации»³⁶.

Одну з відповідей на питання про стимули шляхти навчатися у Гетьманщині, зокрема, у Києві можна пошукати в іншій площині. Спробую поглянути на цю загадку під кутом зору, що його нагадав не так давно Василь Балу-

³² Про єзуїтські нововведення XVIII ст. див у: *Piechnik L., SJ. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII w. // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów. Kraków, 1994. S. 183–209.*

³³ Про їх викладання довідуємося з доповіді імператриці генерал-губернатора Глібова 1766 р. (див.: АиД. – К., 1906. Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). С. 340. № XXXV).

³⁴ *Лущицький И.* К истории учреждения семинарии в Переяславле // КС. 1888. № 1–3. С. 36.

³⁵ *П[архомен]ко Вл.* Из истории образования на Украине // КС. 1905. № 9. С. 245–246.

³⁶ ЦДАУК. Ф. 1725, оп. 1, спр. 22, арк. 117 зв. – 118 зв.

шок, розглядаючи проблему раптового «зникнення» (звісно ж – у працях істориків) чисельної української шляхти Правобережжя після Хмельниччини. Дослідник, сперечаючись із твердженнями авторитетного історика Данієля Бовуа та принагідними репліками інших авторів, ставить під сумнів тезу про повну колонізацію цього привілейованого стану³⁷. Нагадуючи висновки Володимира Антоновича і Михайла Грушевського про функціонування овруцької та барської околичної шляхти, факти виявлення їх україномовних «колег» на Волині у 1830–1840-х рр., Василь Балушок дивиться на проблему з іншого «хронологічного кінця». Етнолог наводить цікаві приклади збереження пам'яті про власну «уроженість», а разом українськості упродовж усього ХХ ст. і аж до наших днів окремими давніми шляхетськими родами на Поліссі та Фастівщині. Зокрема, в останньому регіоні й досі уявлення про вищий статус шляхетських нащадків зафіксований у соціальному поділі на «поляків» та «мужиків»³⁸. До аргументів Балушка додаю лише два достатньо яскраві приклади ХІХ та ХХ ст. про збереження пам'яті вихідцями з річпосполитського привілейованого стану про власне етнічне коріння, які, до того ж, залишили мемуари з невеличкими штрихами до історії власних родів. Перший стосується уродженця Волинської губернії, представника відомого роду Терлецьких Іполіта (в чернецтві – Володимира) Терлецького (1808–1888 рр.), «русина» (за його власним висловом), який свідомо залишив римо-католицизм і став уніатом, плекав ідею нової унії східних церков з Римом при цілковитій непорушності їхніх обрядів, а наприкінці життя через несприятливі життєві обставини та нерозуміння оточенням його ідей перейшов у лоно Російської Православної Церкви; після проживання в Києві й Житомирі помер в Одесі³⁹. Ось як він характеризував конфесійну та етнокультурну орієнтацію його однофамільців у ХІХ ст.:

³⁷ Про те, «що українська шляхта Правобережжя нікуди не зникла, а продовжувала існувати в становій структурі Російської імперії», стверджували окремі сучасні історики й до Василя Балушка (див.: *Парандій В.* Особливості формування і трансформації правлячої національної еліти Правобережної України (кінець ХVІІІ–ХІХ ст.) // *Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів.* 2005. Т. 10. С. 398–411 (цит. за: Там само. С. 398)). Проте, у наведеному прикладі, автор не пішла далі констатації цього висновку на початку та наприкінці своєї статті, у якій пише про широкий спектр питань (перескакуючи з одного на інше) навіть не завше пов'язаних із запропонованою тематикою. Отож, їй так і не вдається довести цієї тези.

³⁸ *Балушок В.* «Непомічена» соціальна верства (доля української шляхти після Хмельниччини в працях сучасних дослідників // *УГО.* 2006. Вип. 12. С. 180–189. Зафіксований дослідником на Фастівщині поділ мені довелося спостерігати на Вінничині, де населення сіл і досі зберегло розрізнення на «ляхів» та «мужиків». При цьому, навіть у радянський час відособленість була достатньо строгою, наприклад, існувало табу на шлюби перших з другими. Щоправда, сепарації могла сприяти й інша обставина: «ляхи» були римо-католиками, а «мужики» – православними.

³⁹ Про життя Терлецького, його твори та політичну думку див. у: *Лисяк-Рудницький І.* Іполіт Володимир Терлецький // *Його ж.* Історичні есе. К., 1994. С. 221–249.

В настоящее время многие представители фамилии Терлецких проживают в Галиции; одни, придерживаясь унии, остались верными русской народности, а другие, изменивши родной вере и окатоличившись вполне, превратились в настоящих поляков⁴⁰.

Друга ілюстрація з ХХ ст. – міністр промисловості і торгівлі Центральної Ради та народного господарства Директорії Іван Феценко-Чопівський, що походив саме з околичної овруцької шляхти. У своїх спогадах він згадував, що його рід

з плином часу [від ХVІІ ст. – *М. Я.*] розмножився так, що в 1861 р. було їх [Чопівських чи Чоповських – *М. Я.*] уже 3063 душ обох статей. Вони рахувалися шляхтою, однак ні образом свого життя, ні зовнішнім одягом майже не відрізнялися від селян, хіба тільки тим, що були більш заможні та володіли більшою площею власного ґрунту[...]. В час приєднання уніятів до православ'я в 1839 р. – 43 душі обох статей перейшли на латинську віру, решта ж Чопівських (86%) повернулася до православ'я. Геральдія російського Правительствующого Сенату не затвердила за Чопівськими «дворянства» (шляхетства), однак земля залишилася за ними⁴¹.

Однак повернуся до ХVІІІ ст. Справді, ще Антонович та Грушевський на прикладі двох територіально обмежених «ойкумен» показали, що місцева шляхетська дрібнота зберігала й у ХVІІІ ст. українську («русскую») мову, східний обряд, подеколи вороже ставлення до католиків, а загалом – самоусвідомлення себе, як відмінної від поляків групи. Ось як це коротко сформулював Володимир Боніфатійович щодо овруцького «дворянства», яке

«в продолжение всей исторической жизни края сохраняло всегда все коренные черты русского своего происхождения: сознание русской народности, православную веру, русский язык и этнографические отличительные черты в быту своем, сродные русскому человеку»⁴².

Звісно, що наголос на «рускості» цілком відповідав одному з головних завдань, покладених на Київську археографічну комісію (довести історичну належність Правобережжя Росії), в рамках діяльності якої Антонович готував відповідний том документів «Архива ЮЗР», а на їх основі – цитовану передмову. Насправді ж йшлося про «отличительные черты» «Юго-Западной России» (висловлюючись тогочасною термінологією), себто – українські землі. Відтак, Антонович, а затим і Грушевський насправді довели не «рускость», а існування у Київському та Подільському воеводствах окремих регіонів проживання етнокультурно української шляхти.

⁴⁰ Записки архимандрита Владимира Терлецкого, бывшего греко-униатского миссионера. 1808–1858 // Русская Старина. 1889. Т. LXIII. № 7 (июль). С. 2.

⁴¹ *Феценко-Чопівський І.* Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. Житомир, 1992. С. 9.

⁴² *Антонович В.* Содержание актов об околичной шляхте // Архив ЮЗР. К., 1867. Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Т. I. С. 1–62 (цит. за: Там само. С. 1); *Грушевський М.* Барская околичная шляхта до к. ХVІІІ в. Этнографический очерк // КС. 1892. № 2. С. 260–277.

Чи не є приклади регулярного навчання шляхти у Могилянській академії ще одним аргументом на підтвердження висновків про те, що принаймні частина представників цього стану у Речі Посполитій відчувала свою приналежність до українського етнічного простору попри його розділеність державними кордонами, а, відтак, віддавала перевагу студіям у Гетьманщині, що на той час була етнічно майже однорідною і могла уособлювати цей простір? Як на мене, твердження про такий «сентимент» є певним спрощенням чи, принаймні, вимагає детального обґрунтування, адже, приміром, колегіум в Овручі так само географічно функціонував у цьому просторі. Що напевне, і це прослідковано Антоновичем на прикладі овруцької шляхти, могли існувати давні зв'язки якоїсь території з Києвом, що спонукали й до освітніх мандрівок (наведені вище приклади навчання шляхти з Овруччини в Академії є доказом їх тривання й у XVIII ст.). Не виключено, що подібні спонуки лежать в основі сталих подорожей до Києва шляхти з усього Правобережжя та навіть із Руського воєводства. Тим не менше, перспективнішими, як видається, є пошуки можливих стимулів до «закордонних» студій у релігійній сфері.

Попри навчання в Академії колишніх римо-католиків з Речі Посполитої, як от Маркушевського, не буде перебільшенням припустити, що «латинські школи» Гетьманщини відвідували все ж ті, хто дотримувався східного обряду, і найперше не благочестиві, а шляхта-уніати. Зокрема, її досліджені представники з Барського староства та Овруччини у XVIII ст. були саме вірними З'єднаної Церкви. Окремі факти засвідчують, що вони ревно дотримувалися східного обряду. Достатньо показовим є приклад, наведений Грушевським: один шляхтич у домі в іншого, не належного до давніх місцевих родів, розбив гіпсове зображення Христа та попсував паперові образи, дорікаючи господині, що та, «ляхівка», має «ляцкие образы»⁴³. Овруччани не лише ревно сповідували східний обряд, залишаючись до 1720-х рр. православними, а й не любили місцевих єзуїтів. Хоча за напруженими стосунками з Товариством Ісуса, зокрема, у релігійній сфері, приховувався універсальний фактор – економічні суперечки⁴⁴, протистояння могло не сприяти бажанню відвідувати місцевий колегіум. Тим не менше, якщо дивитися загалом на всі українські воєводства, то стає очевидним що справа була не в єзуїтах, які провадили студії, а радше у потенційних однокашниках.

Як зазначалося вище, у XVIII ст. двері шкіл Товариства продовжували залишатися відчиненими для іновірців (хоч і не без наміру їх поступової католізації). Відомі факти вимоги залишити православ'я задля можливості навчання (відмову продовжити студії у могилівських єзуїтів отримав, при-

⁴³ Грушевський М. Барская околичная шляхта до к. XVIII в. – С. 269, загалом про віросповідні пріоритети барщан: Там само. – С. 266–270.

⁴⁴ Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте. – С. 24–27, про дотримання православ'я та приклади ворожого ставлення до римо-католиків: Там само. – С. 34–39.

міром, Ілля Турчиновський, якого «ксендзи до шкіл і не пустили, сказуя, что ти де сизматик, що у сизматиков жисш»⁴⁵) навряд чи можна поширити на унійну молодь. Тим не менше, є підстави запідозрити, що студентам-уніатам не надто комфортно доводилося у середовищі однокашників-католиків, зокрема, через зверхнє ставлення останніх⁴⁶. Непрестижність належності до З'єднаної Церкви у Речі Посполитій добре відбилася у приказці, що Бог створив попа для хлопа, а плебана для пана⁴⁷ (тут не слід також забувати, що частина шляхетської чиншової дрібноти способом життя уподібнювалася підданому селянству⁴⁸). Погордування Унійною Церквою, а відтак, припускаю, – і її вірними, добре відображене у зверхньому ставленні «лаїків-римлян» до білого духовенства східного обряду. Намаганнями заставити католиків інакше дивитися на парафіяльних пастирів через освіту, дисциплінування побуту та пристойний вигляд останніх характеризується ще діяльність Йосифа (Шумлянського) 1680-х рр. (до його відкритого приєднання до унії); ними також пронизані зусилля унійної ієрархії упродовж усього XVIII ст.⁴⁹ (тут не слід забувати, що українська шляхта також поповнювала ряди унійного приходського духовенства⁵⁰).

Добре відомо, що вихованці річпосполитських, зокрема єзуїтських, навчальних закладів не відрізнялися релігійною терпимістю. Звісно, йдеться не про відкрите протистояння між «студіозами» «римлянами» та уніатами, як, скажімо, у студентів шкіл Товариства та інших осередків з обивателями-юдеями, яких, «jako tych, którzy Pana Jezusa umęczyli», часто били просто на

⁴⁵ Ілля Турчиновський. Автобіографія // Українська література XVIII ст. К., 1983. С. 576.

⁴⁶ У документах фіксується однією з причин приходу до Києва на навчання опікуванню місцевими школами єзуїтами. Так, у показанні 1746 р. уродженця «Цесарської області города Мункча» [Мукачеве – М. Я.] посполитого Олексія Кертиса «греческогого исповѣданія», навченого вже «грамоты славенской и латинскагоу языка школы свнтазімы», бажання студіювати у Києві пояснене тим, що «в показанной Цесарской области іезуиты школы обучаютъ» (ЦДІАК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 1108, арк. 2). Проте, як і у випадку з унійною «загрозою», про шаблонність такої мотивації доводиться лише гадати. Тут маю зазначити, що трапилася вона мені лише один раз, тоді як «уніати» присутні набагато частіше.

⁴⁷ Грушевський М. Барская околичная шляхта до к. XVIII в. – С. 267.

⁴⁸ До таких висновків прийшли не лише неодноразово згадані Антонович та Грушевський, а й сучасні дослідники. Див. про подільську та волинську шляхту XVIII ст. у: Винниченко О. Чиншова шляхта на Поділлі і Південній Волині у 1740–1770-х рр. II. Соціально-економічне становище і спосіб життя (На документальних матеріалах з маетків Жевуських) // ЗНТШ. 2008. Т. ССLVI: Праці Історично-філософської секції. С. 681–682.

⁴⁹ Див. детальніше: Скоцилас І. Історичний нарис // Собори Львівської єпархії XVI–XVIII ст. Львів, 2006. С. Іхххіх–хс. Про Йосифа (Шумлянського) та його зусилля у цьому напрямку див. також у: Wawrzeniuk P. Confessional Civilising in Ukraine. The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668–1708. Huddinge, 2005. – P. 68–76.

⁵⁰ Див., зокрема, про такі випадки серед шляхти Барського староства у: Грушевський М. Барская околичная шляхта до к. XVIII в. С. 268.

вулицях без жодної іншої причини⁵¹, протестантами⁵² чи з православними, у сутичках з якими єзуїтам також, бувало, належала пальма першості. Для прикладу, саме єзуїтські вихованці впродовж 1722–1745 рр. у семи з дев'яти випадків здійснили кривди насельникам та прихожанам Дорогичинського Троїцького монастиря, і лише у решті випадків окрім них були задіяні інші особи⁵³. Тут треба сказати, що для частини тогочасного загалу, мабуть, взагалі стояв знак рівності між православними та уніатами, вочевидь – через схожість обряду. Ось як сучасник-поляк характеризував конфесійну палітру Речі Посполитої за Августа III: панівна релігія – римо-католицька, окрім неї ще є віри «żydowska», караїмська, лютеранська, кальвіністська, «mahome-tańska», «filipowców», «manistów albo kwakrów», «farmassonów, czyli freymassonów», секта «ściarciułów» та деїсти. Окремо, сьомою названа «schizmatycka grecka», поширена на Підляшші у Дорогичині, у случьких маєтках Радзивилів, «w Litwie i na Rusi po wielu miejscach». Позаяк про уніатів окремо не повідомлялося, їх теж слід шукати у цій групі⁵⁴.

Моє припущення про конфесійну належність як стимул навчатися не у католицьких закладах, стосується сфери престижності/непрестижності та, ймовірно, пов'язаних з нею стосунків у студентському мікросоціумі, де уніатам-шляхті могло бути не так само комфортно, як у православному оточенні навчальних закладів Гетьманщини. Не буде зайвим зазначити, що василіанське шкільництво на час, про який ідеться, навряд чи могло забезпечити освітою всіх бажаючих. Від другої половини XVII ст. до половини XVIII ст. воно перебувало у застої. Нечисленні школи, засновані орденом на початку XVIII ст., зосереджувалися переважно на освіті білого духовенства. Загалом же у час, про який ідеться, діяло усього три публічні доступні для усіх станів василіанські школи: у Володимирі, Жировицях та Гощі, у яких, як знаємо з пізнішої інформації (початок 1770-х рр.), разом студіювали 900 осіб. Сюди ж можна віднести ще Холмську гімназію. Кількісний зріст навчальних закладів розпочався лише в середині століття, а на час, про який ідеться, ці школи за рівнем навчання навряд чи могли скласти конкуренцію київському осе-

⁵¹ *Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III. Wrocław–Warszawa, 2003. T. I. S. 106.* Про «провідну роль» студентів-єзуїтів у організації антиєврейських погромів у Львові у XVII–XVIII ст. див. у: *Капраль М. Антиєврейські заворушення та погроми у Львові XVII–XVIII ст. // СОЦІУМ. 2003. Вип. 2. С. 89–100.* Скарги євреїв на студентів-василіан згадані у: *Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII в. К., 1929. С. 267.*

⁵² Див. про антикальвіністську, а також антиєврейську активність заможських вихованців у: *Ternes J. Ekscesy studenckie w siedemnastowiecznym Zamościu // Res Historica. 2005. T. 20. S. 137–138.*

⁵³ *Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. К., 1905. Т. 1: Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. Ч. 1 (С изследованием и картою Западной Руси XVII–XVIII вв.). С. 411–413. № CLXXXIV.*

⁵⁴ *Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III. – S. 5–15.*

редку⁵⁵. Через цю обставину навчальні заклади Гетьманщини, зорганізовані Церквою східного обряду, залишалися прийнятним місцем для студій та приваблювали бажаючих «православно обучатись». Зрозуміло, таке пояснення не претендує на універсальність (у різних місцевостях, різних школах, різний час ситуація могла бути цілком відмінною) та не стосується всього загалу дрібної річпосполитської шляхти східного обряду, але остання масово й не делегувала своїх представників до київських, переяславських і чернігівських «шкіл». Тим не менше, відомі факти вірності української шляхти уніатству, зверхнє ставлення католиків до з'єднаних та обмеженість ресурсів василіанського шкільництва, як видається, роблять його цілком вірогідним та прийнятним для пояснення поряд із таким чинником, як сталі регіональні зв'язки та існування ймовірних, однак поки що невивчених, традицій, закладених у попередньому столітті⁵⁶.

Як би там не було, насамкінець наголошу, що річпосполитська шляхта українських воєводств підтримувала з Гетьманщиною тісні зв'язки не тільки в «освітній сфері» і не лише через студії в «латинських школах». Про постійні стосунки у різноманітних сферах двох частин України, що перебували по різні боки кордону (треба зазначити – часто доволі умовного під кутом зору складності його переходу), взаємний рух населення в історіографії добре відомо⁵⁷, так само як і про роль Києво-Могилянської академії у їх забезпеченні⁵⁸. Однак окремо про різнопланові й постійні контакти саме шляхти з підросійською Україною не писалося. Наведу лише деякі факти.

Окремі представники дрібної «польської» шляхти брали участь у колонізації Південної України в останній чверті XVIII ст.⁵⁹ Вони зафіксовані також серед запорозьких козаків. Так, січовик канівського куреня Іван Лях, спійманий на крадіжці у 1748 р. «с польской стороны от легкиих хоронгъ» коней, на допиті показав, «что родился [...] в деревне, а именно Мокрец – в Литве, в воеводстве Новгородскомъ, от дому шляхетского» і мав ім'я Іван Сулистрович⁶⁰. Однак, у січовій документації запорожці значаться під прізвисками, а

⁵⁵ *Петров Н.* Очерк истории Базилианского ордена в бывшей Польше // Труды КДА. 1871. № 7. С. 153–154; *Pidlypczak-Majerowicz M.* Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu. Warszawa–Wrocław, 1986. S. 30, 35–36. Про якість освіти та курси, що викладалися в унійних школах, див. у: *Савич А.* Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII в. – С. 258–265.

⁵⁶ Зокрема, як відомо, у 1630–1650-х рр. у Києві студіювала шляхта не лише з Київщини, а й з Волині, Брацлавщини, Поділля, Галичини і білоруських земель. Див.: *Задорожна О.* Студенти Київського колегіуму 1630–1650-х років // 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008). Warszawa, 2008. S. 359–373.

⁵⁷ Див., наприклад: *Смолій В.А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. К., 1978. С. 89–126.

⁵⁸ *Кагамлик С.Р.* Роль Київської Академії в зміцненні культурно-освітніх зв'язків українських земель у XVIII ст. – С. 55–62.

⁵⁹ *Смолій В.А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. – С. 109.

⁶⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. К., 1998. Т. 1. С. 317–318. № 262–263.

попередні прізвища/прізвиська, зокрема й вихідців з «Полскої області», згадуються радше як виняток. Так само вкрай рідко фіксується станове походження «поляків», що не дозволяє оцінити розмах шляхетського козакування. Скажімо, можна запідозрити у належності до шляхетства січовика-гайдамаку Василя Табанця, народженого в «Браїловской губернії в селѣ Потокъ от отца Миколи Соколовского а матере Хведосіі»⁶¹. На теренах колишнього Брацлавського воєводства, та й загалом на Правобережжі, прізвище «Соколовський» було дуже поширеним: його численні носії з Подільської, Київської та Волинської губерній зафіксовані у списках шляхти, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія (1840–1845 рр.)⁶². Тим не менше, за браком вказівки на походження, припущення у цьому випадку так і залишаться гіпотетичним.

Окрема тема козакування шляхти XVIII ст. – участь у гайдамацьких ватагах, осердя яких, як відомо, складали запорожці⁶³. Тут її представники могли формувати цілі загони та командувати ними. Зокрема, за свідченням січовика Григорія Шапошниченка «сего 1750 году, пред Спасовим постомъ, полскої шляхтичъ Алексѣй Писменний, которий разбойническим атаманомъ и приводцомъ билъ, подговорилъ его, Шапошниченка, и другихъ запорожскихъ козаков на Ингуль, до двадцяти семи члвкъ, итти в Полскую область для разбою»⁶⁴. Інші ж «уродзоні», навпаки, втікали з Правобережжя від гайдамаків у Гетьманщину, шукаючи там прихистку до заспокоєння ситуації вдома, як це зробили у 1768 р. деякі канівчани у Переяславі⁶⁵.

Шляхта українських та білоруських воєводств Речі Посполитої робила у Гетьманщині XVIII ст. духовну та світську (чи в церковних структурах, але залишаючись лаїками) кар'єри. Так, 1737 р. сотником першої полкової сотні Лубенського полку «по предложенію генерала князя Борятинского» став Михайло Скаржинський – «з людей полскої націи литовскої шляхти, за служби его во время бытности арміи ея імператорскаго величества въ полском корпусѣ оказанніе»⁶⁶. Чи не його «колегою» по стану був Іван Білошицький, полковий миргородський осавул від 1741 р., «іс поляковъ, которому за силу імяньного указу дано позволеніе к прожитию в Малой Россіи»⁶⁷ Упродовж 1762–1770 рр. підканцеляристом та канцеляристом Київської духовної кон-

⁶¹ Там само. – К., 2003. Т. 3. С. 668. № 502.

⁶² Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта: кінець XVIII – перша половина XIX ст. – С. 371–372.

⁶³ Про гайдакування шляхти згадував ще Грушевський (*Грушевский М.* Барская околичная шляхта до к. XVIII в. – С. 277). Окремі документи про шляхту-гайдамаків опубліковані Антоновичем у: Архив ЮЗР. К., 1876. Ч. III: Акты о гайдамаках (1700–1768). Т. 3. С. 133–135. № LXXI, 239–240. № CXVI та ін.

⁶⁴ Архив Коша. К., 1998. Т. 1. С. 372. № 300.

⁶⁵ Селянський рух на Україні (середина XVIII – перша чверть XIX ст.). Збірник документів і матеріалів. К., 1978. С. 123–125. № 48.

⁶⁶ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 8433, арк. 19 зв.

⁶⁷ Там само. Арк. 36.

систорії служив «уродзоний» з Острога Леонтій Александровський (про його навчання в Академії невідомо)⁶⁸. За приклад яскравої кар'єри слугує «малоросійський шлях» сина возного з Речі Посполитої (чи то з Мстиславщини, чи з Правобережжя) Тимофія Калинського, помітної фігури у середовищі новгород-сіверського та чернігівського дворянства наприкінці XVIII – початку XIX ст., «ідеолога» станових прав козацтва-шляхетства, що проголошувалися аж ніяк не нижчими за дворянські. Він писав про себе 1782 р.:

я, будучи из польского шляхетства, ревнуня православному закону, оставя мое отечество, в высокославную е. и. в. имперію вышел по самоохотному моему желанію в 1755 году, и, приняв греческаго исповѣданія вѣру, изобучась в кievских училищах российской и польской грамоты писать и читать, также и нѣкаторую часть рисовальнаго класса, вступил в службу е. и. в 1771 г. з іюля мѣсяца в Стародубовский казачій полк⁶⁹.

Ще один помітний представник українського річпосполитського шляхетства XVIII ст., чий життєвий шлях та кар'єра пролягли через Гетьманщину – Андрій Рачинський (герба Ястржембець), уродженець Августова на Підляшші, вихованець львівських «шкіл». Рачинський був бунчуковим товаришем та останнім новгородсіверським сотником. Та чи не найбільше він відомий як придворний капельмейстер Кирила Розумовського (із 1753 р.), організатор його нотної бібліотеки, автор низки музичних творів та популяризатор італійської музики в Україні⁷⁰.

Безперечно, шляхетський внесок у «світське життя» Гетьманщини XVIII ст. не обмежувався згаданими прикладами, зокрема, достатньо помітних персон. Є всі підстави гадати, що «на нижчих щаблях» кар'єру тут робило досить багато «польських» «уродзоних». Про постійний прихід річпосполитської шляхти до підросійської України свідчать дані присяжних списків. Зокрема, у квітні 1754 р. у Київській губернській канцелярії «клятвенное обѣщаніе» на вірність престолу дали «Іюсифъ Теснѣцки, житель повѣту Саноцкого и земль Саноцкои села Скварави синь шляхецки» та «Петръ Креховецкій области Полской повѣту Жидаческаго синь шляхецкій»; у травні – виходець з «w. Witepskoho miasteczka Pohosciscz szlachcic Iwan Kisiel»⁷¹. Не виключено, що ці особи теж планували навчатися у КМА, проте жодної мотивації переходу ними кордону не зазначено, а списки тих, хто складали присягу в цей час, містять інформацію про різношерстий люд, а не тільки спраглих

⁶⁸ Прокоп'юк О.Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1726 рр.). К., 2008. С. 226.

⁶⁹ Про Тимофія Калинського детальніше див. у: *Оглоблин О.* Тимофій Калинський // *Його ж.* Люди Старої України та інші праці. Острог–Нью-Йорк, 2000. С. 58–71 (цит. за с. 61). Про погляди депутата чернігівського дворянського зібрання Калинського на права «малоросійських чинів» див. у: *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малоросии. Превращение козацкой старшины в дворянство // КС. 1897. № 4. С. 17–21, 31–36.

⁷⁰ Див. про нього детальніше у: *Оглоблин О.* Андрій Рачинський // *Його ж.* Люди Старої України та інші праці. С. 194–202.

⁷¹ ЦДДАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 1591, арк. 27 зв., 36.

до науки. Зрештою, станове походження вказується не в усіх «іноземців», тому робити достовірні обрахунки про рух у Гетьманщину річпосполитської шляхти навряд чи вдасться, адже зафіксовані прізвищеві назви, частина з яких цілком претендує на шляхетські (більше того, такі самі дійсно носили «уродзоні», як от «Radziecki» «Lachowski», «Рутьковський», «Матковський», «Чєсньцьки» та ін. в «поляків»)-підписантів під присягою 1754 р. чи «Orzynski», «Maszynski» тощо у вересні 1755 р.⁷²), не надто вдячний матеріал для висновків.

Шляхта регулярно фіксується у XVIII ст. в київських монастирях⁷³. Ось деякі приклади. 1741 р. у найменшій з обителей – Петро-Павлівській – постригли шляхетського сина, а на той час старого 85-річного священика, наступного року у Київському Пустинно-Миколаївському монастирі – ще одного 40-річного шляхтича з «Польщі», у 1743 р. у Золотоверхо-Михайлівському – 38-річного річпосполитського боярина, а у Братському 39-річного шляхтича. Через рік у Пустинно-Миколаївській обителі відрікся світу 27-річний «уродзоний» «поляк»⁷⁴. Здається, з цих п'яти постриженців шлях до спасіння в іночому габіті через навчання в Академії лежав лише в одного, на що може вказувати свідчення про нього, надане студентами богослов'я.

Від 1745 р. у Братському чернечому осередку жив послушник-шляхтич Олексій Добранський, навчений лише «руської грамоти» (пострижений 1749 р. у 31-літньому віці), а від 1748 р. – «синтаксист» Іоан Негребецький (вступив до обителі у 35 років)⁷⁵. 1749 р. у Київ прибув 29-річний шляхтич із містечка Бишів Київського воєводства та став послушником, а згодом – монахом Золотоверхо-Михайлівського монастиря. Він ніде не навчався⁷⁶. Того ж року у катедральній Софійській обителі постригся з ім'ям Йосиф син кам'янець-подільського шляхтича Сави Черньовського, що згодом був настоятелем київських Петро-Павлівського і Софійського, а також Гадяцького Красногорського та Густинського Троїцького монастирів. Цей «поляк» також не студював у Могилянських «школах», а навчався у Львівських «училищах» філософії, теології, математики та юриспруденції⁷⁷. 1773 р. у катедральній обителі відрікся світу 60-річний шляхтич Стефан Семидиновський⁷⁸, а 1781 р. у Пустинно-Миколаївському монастирі – Михайло Плотницький⁷⁹.

Відтак, постійна, хоч і нечисельна, присутність річпосполитської шляхти українських воєводств у Київській академії, не є унікальним явищем, а одним із важливих штрихів у ширшому контексті взаємовідносин представників цього стану з Гетьманщиною. Дивно, проте, інше – чому ці стосунки досі не привертали уваги дослідників, як, зрештою, й історія шляхти XVIII ст.?

⁷² Там само. Арк. 34 зв. – 35, 37 зв., 42 зв.

⁷³ Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. К., 2007. С. 115, 247.

⁷⁴ Российский государственный исторический архив. Ф. 796, оп. 21, д. 567, л. 129, 376, 543–543 об., 617 об.

⁷⁵ АиД. – Т. I (1721–1750 гг.). Ч. I. С. 397–398. № XC.

⁷⁶ ЦДІАУК. Ф. 169, оп. 6, спр. 4, арк. 18 зв.

⁷⁷ Там само. Ф. 127, оп. 1043, спр. 17, арк. 155 зв. – 157.

⁷⁸ Там само. Оп. 1076, спр. 149, арк. 2 зв.

⁷⁹ Там само. Оп. 1020, спр. 5055, арк. 14 зв.

Ігор Сердюк

НАСЕЛЕННЯ ЛІТНЬОГО ВІКУ У МІСТАХ ГЕТЬМАНЩИНИ (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.)

Дослідження демографічних показників населення передбачає використання термінів на означення різних вікових категорій – діти, дорослі, літні люди тощо. Вони позначають певний етап у житті людини й поєднують у собі біологічний, світоглядний, правовий та інші аспекти. Попри очевидну умовність такого поділу, саме ці критерії лежать в основі досліджень вікової структури конкретного суспільства чи окремих його характеристик¹.

Незважаючи на певні напрацювання в галузі історичної демографії останніх років, основні вікові категорії українського ранньомодерного соціуму – дитинство, активний вік і старість – вивчені недостатньо. Показово, що найменше уваги дослідники приділили старості. З одного боку, це видається закономірним, адже частка літніх осіб у тогочасному (демографічно молодому) суспільстві була відносно незначною, до того ж діти й особи активного віку демонструють різноманітнішу демографічну поведінку, пов'язану з міграцією, шлюбами тощо. Серед поодиноких розвідок української «історіографії старості» перш за все варто назвати статтю Арнольда Перковського, що стосується довгожителів XVIII ст.², та монографію Юрія Волошина, в окремих сюжетах якої аналізуються вікові характеристики сільського населення Стародубського полку³. Міське ж населення Гетьманщини під цим кутом зору взагалі не вивчалось.

Отже, спробуємо частково заповнити цю лакуну й розглянемо осіб літнього віку, які мешкали у містах Гетьманщини в другій половині XVIII ст., у контексті проблем історичної демографії. За основне джерело використаємо Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. – перепис населення і господарства Лівобережної України, що проводився за указом Катерини II

¹ Про методики таких досліджень див. напр.: *Анри Л.* Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм; пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. М.: РГГУ, 1997. – 207 с.

² *Перковський А.* Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст. // Український історичний журнал. 1966. № 2. С. 106–109.

³ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

Другою Малоросійською колегією, очолюваною президентом – генерал-губернатором Петром Румянцевим*.

Механізм проведення перепису, його масштаби й зміст роблять це джерело унікальним для дослідження різних сторін життя населення Лівобережжя другої половини XVIII ст. У 969 книгах опису зосереджуються відомості про 3,5 тис. населених пунктів і їхніх жителів⁴. На думку вчених, цей перепис був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині⁵. З великих полкових міст у ньому найкраще представлені Ніжин, Переяслав і Стародуб, населення яких і стане об'єктом нашого дослідження. Матеріали перепису цих міст складаються з чернеток і чистовиків, однак ми використовуватимемо саме чистовики через більшу уніфікованість і точність інформації, що в них міститься.

Чистовики перепису Ніжина, Переяслава і Стародуба датовані 1766 роком і містяться у книгах 39, 148а, 278 та 341⁶, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, фонд № 57. Вони оформлені у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша і додатку до неї на лицевій стороні наступного. З лівого боку кожної таблиці записаний номер двору і назва вулиці, далі йдуть окремі графи для будівель: помешкань господарів та наймитів, комор, конюшень, сараїв. У графі «чини та імена» вказувалося прізвище, ім'я власника двору чи голови родини, його соціальна належність. Нижче фіксувалися дружина й діти – спочатку хлопці, потім – дівчата. Далі переписувалася решта – родичі та наймити. Перепис дозволяє з достатньо великою точністю встановити родинні зв'язки мешканців двору. В окремі графи вписувалися їхній вік та стан здоров'я. У лицевій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом він був придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що значно полегшує їх обробку⁷.

Перший аспект, який ми розглянемо – це визначення межі між активним і літнім віком. На думку Юрія Волошина, тогочасним уявленням про старість, відображеним на сторінках Румянцевського опису, відповідає межа 60 років⁸. Доцільність вибору цього віку підтверджує й ревізія м. Стародуба, укладачі

* Тому в історичній літературі джерело частіше називають «Румянцевський опис».

⁴ Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. К.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), 1959. С. 5.

⁵ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. [Електронний ресурс] / Зенон Когут. Режим доступу: <http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>

⁶ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 39, кн. 148а, кн. 278, кн. 341.

⁷ Про Румянцевський опис як історико-демографічне джерело докладніше див.: *Сердюк І.* Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини / Ігор Сердюк // *Історична пам'ять.* 2008. №3. С. 144–152.

⁸ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

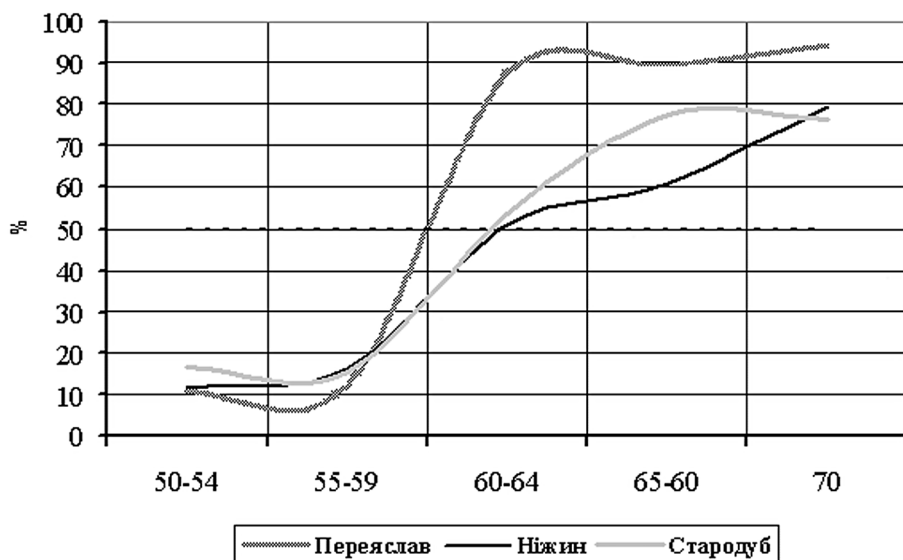
якої розподілили населення за віком на три групи: до 10 років, від 10 до 60 років, старші 60 років⁹. Ймовірно, що остання група об'єднала людей старих за тогочасними мірками. Російський історик Ольга Кошелева, наводячи чисельність осіб літнього віку серед населення Петербургу часів Петра I, теж брала до уваги тих, кому виповнилося 60 років і старших¹⁰.

З точки зору демографії старість – це віковий період життя людини, його заключна фаза, настання якої обумовлене процесом фізіологічного старіння організму. Це біопсихологічне, соціально-історичне явище, вікові рамки якого умовні й змінюються залежно від суспільних уявлень й індивідуальних особливостей конкретного індивіда¹¹.

Основним проявом фізіологічного старіння організму є вікові хвороби та «дряхлість». Аналізоване нами джерело подає інформацію про стан здоров'я абсолютної більшості взятих на облік, однак вона записувалася зі слів самих мешканців міст писарями, а не медиками. Тобто у джерелі відображена усна традиція сприйняття хвороби у ранньомодерному суспільстві, що спостерігається і з фіксацією віку. Але якщо сумнівна точність вікової характеристики є недоліком, то «усне» сприйняття хвороби дозволяє, на нашу думку, простежити, скільки людей певного віку вважали себе хворими, слабкими, немічними, відтак – старими.

Малюнок 1

Відсоток хворих у населенні міст

⁹ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 19349, арк. 2.

¹⁰ Кошелева О. Люди Санкт-Петербурзького острова Петровського времени / Ольга Кошелева. М.: ОГИ, 2004. С. 165–173.

¹¹ Демографический энциклопедический словарь. / Ред.: Валентай Д.И. (гл. ред.) и др. М.: Сов. Энциклопедия, 1985. С. 444–445.

Отже, серед населення міст віком 50–59 років частка хворих коливається у межах 10–20%, а в наступній віковій групі – 60–64 років – уже перевищила 50% (див. мал. 1).

Далі відсоток осіб, що фіксуються як хворі, зростає; серед населення Ніжина й Стародуба він досягнув показника 80%, а у Переяславі взагалі набув максимального рівня – 94,5% (див. мал. 1). Загалом графік ілюструє, що, починаючи з 60-річного віку, більше половини жителів міст вважали себе хворими, а саме це, на нашу думку, є фізіологічною й психологічною ознакою старості. А при цьому серед осіб віком 55–59 років хворими себе назвали лише 10–15%, що підтверджує доцільність встановлення 60-річного рубежу як межі між активним і літнім віком.

Крива захворюваності населення Переяслава відрізняється від кривих Ніжина й Стародуба, демонструючи вищий відсоток хворих серед літніх людей. Однак причиною відмінностей в показниках, скоріш за все, є більша ретельність проведення перепису саме в Переяславі¹². Тому на прикладі цього міста порівнюємо структуру хвороб осіб активного (50–59) і літнього (60 років і старші) віку. Для цього всі випадки хвороб візьмемо за 100% і розподілимо їх відповідно до Міжнародної класифікації хвороб, травм й причин смерті (МКХ)¹³, адаптованої нами до особливостей визначення хвороб у джерелі. Результати поділу наносимо на графік, де на осі «Y» позначені групи хвороб, а на осі «X» їхня частка у % (див. мал. 2).

За нашими підрахунками, абсолютна більшість хвороб літнього населення Переяслава була пов'язана з віком (84%). У джерелі вони позначені, як «по старости слабь», або ж «по старости слаба». У Переяславі така формула застосовувалася виключно до людей віком від 60 років. У переписі Стародуба ми зустрічаємо три випадки, коли подібним чином охарактеризовані особи, молодші 60 років, зокрема, одній з них було 50¹⁴. Якщо укладачі опису Переяслава використовували уніфіковану формулу «по старости слаб», то в описі Ніжина й Стародуба інколи зустрічаємо скорочене – «слаб», або ж «дряхлаый».

Наступна за чисельністю група хвороб стосувалася хвороби очей. У осіб до 50 років ці хвороби склали 5,5%, а у віці 50–59 років – уже 50% (див. мал. 2).

Далі за відсотком випадків фіксується «внутренняя болезнь», яка, ймовірно, пов'язана з хворобами кишечника та шлунка. У осіб віком 50–59 років вони склали 10%, а в людей похилого – 2,2% випадків. Таку ж частку у цій групі склали також хвороби опорно-рухової системи, тоді як у людей віком 50–59 років – 20%. Частина хвороб населення не могло діагностувати само-

¹² Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії... С. 144–152.

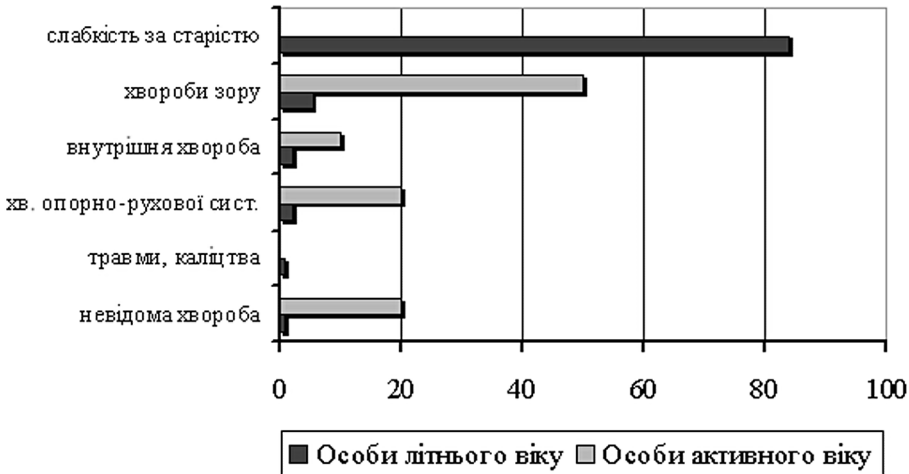
¹³ Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник / Ю.І. Муромцева. К.: Кондор, 2006. С. 62.

¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 220 зв.

тужки, тому у цих випадках зустрічаємося з простою констатацією факту хвороби – «болен» або ж «таинственною болезнию одержим». Серед осіб віком 50–59 років такі випадки складають 20%. В іншій групі маємо лише одну особу з таким «діагнозом» (1%), а також зустрічається один випадок, який можемо кваліфікувати як травму або каліцтво: «носа нет»^{15*}.

Малюнок 2

Структура хвороб населення літнього віку м. Переяслава (%)

Загальна структура хвороб населення віком 50–59 років й осіб старших за 60 абсолютно відмінна (див. мал. 2), однак мало ймовірно, щоб вона так суттєво різнилася в реальному житті, адже йдеться про суміжні вікові групи. Розподіл, найочевидніше, ілюструє ставлення населення до власного здоров'я у зв'язку з віком. У літніх осіб є основна група хвороб, якої немає в осіб активного віку – «слабкість за старістю»; до цієї групи можна віднести всі хвороби, окрім явних каліцтв. Тож, як наслідок, представники молодшої групи розлади здоров'я пояснювали хворобою, а старші – приходом старості. Привертає увагу співвідношення невідомих хвороб – 20% у населення віком 50–59 років і 1,1% у осіб, старших за 60 років. Активне населення намагалося діагностувати хворобу, у той час як люди старшого віку мали очевидну хворобу – старість.

Звичайно, що все залежало від конкретної людини, тож маємо здорового семидесятирічного Миколу Петрачонова і «за старістю слабку» п'ятдесятирічну Марію Йосипову¹⁶. З огляду на свій вік Микола міг дожити до

¹⁵ Там само. – Кн. 278, арк. 159 зв.

* Запис стосується семидесятирічної жебрачки мешканки шпиталю Воскресенської церкви (Переяслав) вдови Мотрони Захарівни. З огляду на це відсутність носа могла бути не результатом каліцтва, а наслідком сифілісу.

¹⁶ Там само. – Кн. 148а, арк. 220 зв.

смерті, не знаючи важких хвороб і при здоровому розумі; вважалося, що такою легкою смертю Бог винагороджував праведних людей:

Но да(ж)дь добре всем верным, я(к) слу(ш)но кончати:
И хр(с)тія(н)ско с(ъ) покаяниемъ вмирати.
І неха(и) при сме(р)ти все буду(т) памятали:
И до ко(н)ца языко(м) ясно глголати...¹⁷

На момент перепису Микола був одружений вдруге, його дружині було лише 23 роки, тож різниця у віці між подружжям становила 47 років. На момент перепису у родині було двоє дітей – чотирирічна донька і дворічний син, тож очевидно, що шлюб тривав щонайменше п'ять років, а сина Микола зачав у 67. У його дружини це був перший шлюб і невідомо, чим її принадив у три рази старший чоловік, адже, за джерельними свідченнями, Микола не був багатієм і не належав до старшини чи міської верхівки. Він не мав власної хати й винаймав її, а на життя заробляв випічкою хліба¹⁸.

На думку російського історика Бориса Миронова, за тогочасними суспільними уявленнями вступ у шлюб чоловіків старших 60 років вважався чимось непристойним і протиприродним¹⁹. У одній з веснянок, записаній у Київському повіті в кінці XIX ст., співалося: «Ой якъ тяжко-важко каменю та котытыся, а ще тяжче-важче старому та женьтыся»²⁰. Однак попри ці поширені негативні стереотипи у ставленні до пізніх шлюбів та досить жорсткий суспільний контроль, шлюби між літніми людьми все-таки укладалися. Поширеними були й шлюби з великою віковою різницею: «...же беру(т) молод(х) старые: а за стары(х) дедовъ иду(т) жоны молодые»²¹. Однак вважалося, що у таких шлюбах не буде сімейного щастя й згоди, особливо, коли старший з подружжя стане немічним, а молодший буде йому зраджувати або ж страждати:

І блгослове(н)ство бжіе о(т)бегаеть:
а ненави(ст) и вражда в(ъ) до(м) то(и) ся вселяеть.
Зачи(м) то негды в дому то(м) добра не будеть:
Гды меж собою житии где неровня будеть²².

Отже, оскільки за умовну межу старості ми прийняли 60-річний вік, розглянемо статеву-вікову структуру населення літнього віку й визначимо його частку в населенні міст загалом. За нашими підрахунками, вона була

¹⁷ Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / Климентій Зіновійв. К.: «Наукова думка», 1971. С. 43.

¹⁸ ЦДАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 462 зв. – 463.

¹⁹ Миронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX вв.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. / Борис Миронов. СПб.: «Дмитрий Буланин». 2003. Т. 1. С. 165.

²⁰ Каковский Ю. Игры молодежи въ деревне Леоновке, киевскаго узда / Юрий Каковский // Киевская старина. 1892. № 6. С. 445.

²¹ Зіновійв К. Вказана праця. С. 116.

²² Там само.

відносно невеликою порівняно з дітьми чи людьми активного віку. Найменше їх було серед мешканців Ніжина й Переяслава – 4,9% і 5,1% відповідно. У Стародубі літніх людей було значно більше – 7%.

У Переяславі й Стародубі серед цієї вікової категорії спостерігаємо істотне переважання жінок (56,8%–58,% проти 41,2%–43,2% чоловіків), що було наслідком вищої смертності чоловічого населення, а, отже, більшою тривалістю життя жінок. Це явище було помітним у ранньомодерну добу, про що свідчить промовиста назва одного з віршів Климентія Зіновієва: «О множество жень: сиречь яко болшь на вселе(н)но(и) обретається пола женска: неже муже(и)ска»²³.

У Ніжині, навпаки, спостерігаємо незначну перевагу чоловіків: 50,9% проти 49,1% жінок, яка є доволі несподіваною, оскільки статево-вікова структура населення старшого віку регулюється переважно природними чинниками, у першу чергу – природною смертністю. У випадку Ніжина статеву структуру населення літнього віку змінила активна міграція греків*.

Більша тривалість життя жінок поряд з різницею у віці між подружжям** сприяла тому, що абсолютна більшість жінок літнього віку пережила своїх чоловіків і була вдовами. Наприклад, серед жінок віком 60–64 роки у Ніжині вдовина частка становила 66,2%, у Стародубі – 68,7%, у Переяславі – 76,5%. Починаючи з 65-річного віку, 6–7 міських жінок з десяти були вдовами. Серед літніх чоловіків частка вдівців була набагато менша, зокрема, у Переяславі вона коливалася у межах 10%. Звичайно, кількість удівців теж зростала з віком, тож, починаючи з 65-річного віку, ним був кожен четвертий чоловік Ніжина²⁴.

Найстаршими мешканцями Переяслава, внесеними до перепису, були вдова Параска Іванівна (90 років)²⁵ та міщанин Созон Давидов (90 років)²⁶. Люди такого віку вважалися довгожителами. Наприклад, у другій половині XVIII ст. у деканальних реєстрах Правобережжя осіб віком 89 років і старших вносили до графі «столітні люди», а парафіяльні священники вели окремі списки таких прихожан²⁷. Слід зазначити, що Созон не був удівцем, його дружині Агафії було 85 років і вона, за даними опису, була здорова²⁸. Це єдина сімейна пара Переяслава, в якій кожному з подружжя виповнилося більше ніж 80 років. Двом найстаршим мешканцям Ніжина теж виповнилося 90 років, оби-

²³ Там само. С. 97.

* Більшість мігрантів були чоловіками.

** За нашими підрахунками середня різниця шлюбного віку у містах становила близько трьох років на користь чоловіків.

²⁴ Докладніше про вдівців і вдів серед населення Переяслава див.: *Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) / Ігор Сердюк // Красзнавство. 2008. № 1–4. С. 175–181.*

²⁵ ЦДАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 278, арк. 81 зв.

²⁶ Там само. Арк. 124 зв.

²⁷ *Перковський А.* Вказана праця. С. 106–109.

²⁸ ЦДАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 278, арк. 124 зв.

два вони фіксуються як хворі. Так, за даними опису у 90-річного козака були більма на очах, а міщанин Дмитро Гноєвий був через старість слабкий²⁹.

Найстаршими жителями Стародуба були Григорій Ушинець і його дружина Федора. Григорію на час опису виповнилося 102 роки, Федорі – 95 років. Вік чоловіка, мабуть, був настільки унікальний, що лише один раз укладачі опису (в усіх трьох містах), окрім цифрового позначення віку, дописали *«летъ ему от роду»*. Закономірно, що у такому віці Григорій був *«за старостью слабъ»*, а його дружина *«слаба»*. Вони жили у хаті чоловіка їхньої онуки Фросини³⁰. Григорій був взагалі найстаршою людиною, зафіксованою в описі трьох міст. Прикметно, що найстаршою людиною був чоловік, тоді як серед осіб літнього віку переважали жінки.

Звичайно, дожити до такого поважного віку було непросто, а іноді він ставав мукою в очікуванні смерті. В одному з деканальних реєстрів Брацлавщини за 1786 рік Арнольд Перковський знайшов такий запис про стан здоров'я 127-літньої Феськи Кривошихи: *«дуже виснажена, осліпла, смерті просить кожен день»*³¹. Мабуть цим вмотивовані зафіксовані етнографами звичаї допомоги тяжкохворим старим, спрямовані на полегшення передсмертних мук, а не на одужання. Легку смерть могло дати покладання на помираючого весільного рушника або вирубування дірки у стелі³².

Етнографам другої половини XIX ст. був відомий звичай «саджання старих на лубок», який існував до початку XIX ст. в Україні. Старих, немічних і хворих людей могли вивезти взимку в яр чи залишити у покинутій, холодній хаті помирати. Звичай демонструє відмінне від сучасного ставлення до старості й смерті, притаманне традиційному суспільству. На думку П. Литвинової, такий звичай не був жорстоким, а, навпаки, виявляв любов близьких і дітей до старого, який просив Бога про смерть. Смерть від замерзання є однією з найлегших смертей, а коли тіло слабке, виснажене старістю і хворобами, то кінець настає дуже швидко³³.

Отже, наше дослідження підтвердило доцільність вибору 60-річного віку як умовної межі між активним життєвим періодом і старістю, що була притаманна ранньомодерному міському соціуму. Основна маса населення міст по досягненню цього віку визнавала себе хворими, слабкими, дряхлими, причому у більшості випадків «за старістю». Траплялося, звичайно, що люди літнього віку брали шлюб і народжували дітей, однак їх було небагато. Особи літнього віку складали найменшу частку населення міст, причому внаслідок більшої тривалості життя серед них переважали жінки, які у цьому віці

²⁹ Там само. Кн. 341, арк. 12, 40 зв.

³⁰ Там само. – Кн. 148а, арк. 127 зв.–128.

³¹ Перковський А. Вказана праця. – С. 107

³² К.В. Малорусские похоронные обряды и поверья // Киевская старина, 1890, № 8, С. 318.

³³ Литвинова П. Какъ сажали въ старину людей старыхъ на лубокъ / П. Литвинова // Киевская старина. – 1885. – №6. – С. 354–356.

були здебільшого вдовами. Особи, яким виповнилося 90 років, вважалися довгожителами, однак їх у всіх трьох аналізованих містах не набралось й десятка.

Ця коротка розвідка не вичерпує можливості джерела, а лише порушує проблему старості у містах Гетьманщини. Дослідження може бути продовжене в напрямку визначення тривалості життя, докладнішого вивчення стану здоров'я і вікових хвороб, аналізу матеріального стану людей літнього віку й способів їхнього заробітку та інших аспектів.

ІСТОРИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

Tomasz Kempa.

Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku

Микола Крикун, Олекса Піддубняк.

Волинський маєток Лаврина Пісочинського
(придбання села Кунева і захист права власності на нього)

Володимир Собчук.

Суперечки Сенют і Ярмолинських за маєтки
наприкінці XVI – початку XVII ст.

Володимир Пришляк.

Козацький Гетьманат часів Данила Апостола:
протиріччя між гетьманською та імперською системами влади

Ігор Скочиляс.

Брацлавський територіальний конфлікт 1747–1754 рр.:
правові аргументи, еклезіальні й соціальні практики «впорядкування»
географічного простору та історична пам'ять

Юрій Волошин.

Конфлікти в Полтаві другої половини XVIII ст.:
зміст, характер, мова

Tomasz Kempa

KONFLIKT MIĘDZY KANCLERZEM JANEM ZAMOYSKIM A KSIĄŻĘTAMI OSTROGSKIMI I JEGO WPŁYW NA SYTUACJĘ WEWNĘTRZNĄ I ZEWNĘTRZNĄ RZECZYPOSPOLITEJ W KOŃCU XVI WIEKU

Rzeczpospolita schyłku XVI w. była państwem targanym przez różne wewnętrzne konflikty. Skutki niektórych wydarzeń z tego wczesnego okresu panowania Zygmunta III Wazy odbijać się będą negatywnie na sytuacji państwa jeszcze długie lata. Wspomnijmy w tym kontekście choćby sprawę zawarcia unii brzeskiej (1595/96). Władze państwowe nie mogły poradzić sobie również z coraz bardziej nabrzmiałym problemem kozackim. Jednak – jak się wydaje – kluczową kwestią w tym czasie był narastający konflikt pomiędzy królem a stanem szlacheckim, którego widocznym symptomem okaże się wkrótce rokosz sandomierski. Jego stłumienie nie wygasiło jednakże sporu między monarchą a szlachtą.

Duży wpływ na to, co działo się w Rzeczypospolitej, a w pewnym stopniu na stosunki zewnętrzne, miały również konflikty występujące wśród przedstawicieli ówczesnej ekonomicznej i politycznej elity państwa. W końcu XVI w. jednym z najbardziej brzemiennych w skutki sporów prywatnych był zatarg pomiędzy kanclerzem i hetmanem wielkim koronnym Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi. Konflikt ten w jakimś zakresie stanowił zresztą pochodną wielkiego sporu kanclerza koronnego z królem Zygmuntem III, który rozpoczął się wkrótce po koronacji tego władcy. Zamoyski, który zrobił błyskotliwą karierę w czasie panowania Stefana Batorego, wciąż uważany był przez część szlachty za jej trybuna. Ten jego wizerunek potwierdziło bezkrólewie oraz elekcja po śmierci Batorego, w czasie których Zamoyski odegrał czołową rolę w powołaniu na tron Zygmunta Wazy. Po rozdwojonej elekcji stał się zaś głównym pogromcą Maksymiliana Habsburga w walce o polsko-litewską koronę. Ten fakt umocnił jeszcze popularność kanclerza wśród szlachty, gdyż jej zdecydowana większość tradycyjnie niechętna była Habsburgom.

Z kolei Ostrogscy należeli do grupy najbogatszych rodów magnackich w Rzeczypospolitej. Na przełomie XVI i XVII w. Ostrogscy byli właścicielami największej fortuny majątkowej w Rzeczypospolitej liczącej 48 miast i miasteczek, ponad 800 wsi oraz około 100 odrębnych folwarków. Ich dobra rozsiane były w

Małopolsce (w województwach sandomierskim i krakowskim), na Litwie (pojedyncze majątki w województwach: brzeskim, mińskim, nowogródzkim, witebskim, wileńskim), w województwach ruskim i podolskim, a przede wszystkim na Wołyniu, Kijowszczyźnie i wschodnim Podolu (Braclawszczyźnie)¹. Posiadali też prawny tytuł do dóbr w Czechach (Raudnice) i na Słowacji (Makowica). Ten olbrzymi majątek był cały czas pomnażany. Ta wyjątkowa pozycja ekonomiczna nie musiała przecież automatycznie przełożyć się na polityczne znaczenie Ostrogskich. Przez pewien czas przeszkodą do osiągnięcia przez przedstawicieli tego rodu najwyższych godności w Rzeczypospolitej było ich ruskie pochodzenie. Tak było jeszcze w latach 70-tych i 80-tych XVI w. Przełom nastąpił w okresie rządów Zygmunta III, kiedy to Ostrogscy sięgnęli już nie tylko po najwyższe urzędy na ziemiach ruskich (to osiągnęli już dawno), ale w całym państwie. Ich wpływy sięgnęły Małopolski właściwej, co wcześniej zarezerwowane było dla rodów pochodzenia polskiego. Seniorem rodu był w tym czasie sędziwy wojewoda kijowski Konstanty Ostrogski (ok. 1524/25–1608), najbardziej wpływowego magnata na ziemiach ruskich Korony, a jednocześnie najważniejszy protektor prawosławia w Rzeczypospolitej, mocno angażujący się w obronę tego wyznania. Jego najstarszy syn Janusz (1554–1620), w latach 1585–1593 sprawujący urząd wojewody wołyńskiego, dostąpił jako pierwszy magnat ruskiego pochodzenia (choć już od dawna spolonizowany i katolik) awansu na najwyższą godność świecką w Rzeczypospolitej – kasztelaniek krakowską (1593)². Jednocześnie urząd wojewody wołyńskiego otrzymał po bracie najmłodszy syn Konstantego Ostrogskiego – Aleksander (1570–1603)³. Te awanse historycy dość zgodnie oceniają jako próbę budowy przez króla Zygmunta III przeciwwagi dla wpływów Jana Zamoyskiego w Koronie⁴. Król w ten sposób wykorzystywał już wcześniej istniejące niesnaski między tymi magnatami.

Tymczasem jeszcze w latach 80-tych Ostrogscy (przede wszystkim zaś senior rodu Konstanty) byli w doskonałej komitywie z Janem Zamoyskim. Nie przeszkadzała im szybka kariera, jaką zrobił kanclerz u boku Stefana Batorego. A przecież niektórzy magnaci z liczących się od dawna rodów traktowali Zamoyskiego z

¹ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/25–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997. S. 239–242. Tu dokładny spis dóbr należących do Ostrogskich z okresu podziału między braci Janusza i Aleksandra (w 1603 r.).

² Początkowo szlachta krakowska z ostrym sprzeciwem przyjęła tę nominację (zob. Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. 1 <1572–1620>, wyd. S. Kutrzeba. Kraków, 1931, nr 63; Kronika mieszczanina krakowskiego z lat 1575–1595, wyd. H. Barycz // Biblioteka Krakowska. T. 70. Kraków, 1930. S. 136; *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2002. S. 140), ale J. Ostrogski zawsze umiejętnie zabiegający o popularność wśród szlachty, bardzo szybko zaskarbił sobie jej zaufanie.

³ W tym czasie nie żył już średni syn wojewody kijowskiego K. Ostrogskiego, również Konstanty, który zmarł w 1588 r.

⁴ *Sokolowski W.* Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605. Warszawa, 1997. S. 139; por.: *Tygielski W.* Stronnictwo, które nie mogło przegrać // Przegląd Historyczny. T. 76. R. 1985. Z. 2. S. 222–223.

pogardą, jako typowego karierowicza⁵. W pierwszej połowie lat 80-tych Konstany Ostrogski zgodnie współpracował z Zamoyskim w obronie kresów Rzeczypospolitej, a także wspierał go swoim głosem na sejmach (np. w 1582 r.). W czerwcu 1583 r. Ostrogski senior wraz z trzema synami uczestniczył w ślubie Zamoyskiego z bratanicą króla – Gryzeldą Batorówną⁶.

Wojewoda kijowski udzielił kanclerzowi poważnego wsparcia w czasie jego konfliktu ze Zborowskimi. Podczas kluczowego z tego punktu widzenia sejmu w 1585 r. Ostrogski zaprezentował solidarność z Zamoyskim i królem⁷. Zapowiadał to już ich wspólny wjazd do Warszawy, w czasie którego Ostrogski przyprowadził 1,5-tysięczne wojsko. Podczas obrad sejmowych również wyraźnie popierał linię postępowania króla i Zamoyskiego. Wbrew ugodowej postawie większości senatorów, żądał wówczas osobistego przybycia na sąd sejmowy głównego oskarżonego – Krzysztofa Zborowskiego⁸. Trzeba tu jednak przypomnieć, że wojewoda kijowski miał zadawnione porachunki ze Zborowskimi, sięgające sprawy rywalizacji o rękę jego bratanicy Halszki (córci Ilii Ostrogskiego) w latach 1553–54. Starający się wówczas o rękę Halszki Ostrogskiej Marcin Zborowski zabił jej męża – Dymitra Sanguszkę. A przecież do ślubu bratanicy z Sanguszką (wbrew zdaniu Halszki i jej matki Beaty z Kościeleckich) doprowadził właśnie Konstany Ostrogski⁹. Jeszcze bardziej stosunki wojewody kijowskiego ze Zborowskimi zaostrzyły się w czasie konfliktu o dobra tarnowskie w 1570 r., kiedy to przedstawiciele tego rodu (głównie marszałek nadworny koronny Andrzej) wsparli Stanisława Tarnowskiego w walce z Ostrogskim o spadek po hetmanie Janie Tarnowskim¹⁰. Poparcie udzielane przez Ostrogskich Zamoyskiemu i królowi zaowocowało awansem senatorskim Janusza Ostrogskiego. Na sejmie 1585 r. został on mianowany wojewodą wołyńskim¹¹.

⁵ Taki stosunek do Zamoyskiego miał przez dłuższy czas np. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł «Sierotka». Zob.: *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616), wojewoda wileński. Warszawa, 2000. S. 130, 259–260.

⁶ *Kempa T.* Konstany... S. 82.

⁷ Warto dodać, że kanclerz wówczas szczególnie zabiegał o to wsparcie. Świadczy o tym choćby treść instrukcji królewskiej na sejmiki przed sejmem 1585 r., w której wychwalano zasługi Ostrogskiego (jedynej osoby wymienionej z nazwiska) w pilnowaniu bezpieczeństwa ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej. Zob.: *Diariusze sejmowe 1585 r.* Wyd. A. Czuczynski // *Scriptores rerum Polonicarum* (dalej – SRP). T. 18. Kraków, 1901. S. 349.

⁸ *Diariusze sejmowe 1585 r.* S. 1, 68, 185; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej – BCzart.), 91, nr 57. S. 385; *Kempa T.* Konstany... S. 83.

⁹ O sporach o rękę Halszki Ostrogskiej zob.: *Kempa T.* Dzieje... S. 66–78.

¹⁰ Większa część majątku po hetmanie Tarnowskim (ale dopiero po śmierci jego syna Jana Krzysztofa Tarnowskiego w 1567 r.) zgodnie z prawem dostała się w ręce K. Ostrogskiego poprzez małżeństwo tego ostatniego z córką hetmana Zofią. Szerzej na temat sporu o dobra tarnowskie zob.: *Pirożyński J.* Dzieje jednego zajazdu. Wojna o dobra tarnowskie między księciem Konstantym Ostrogskim a Stanisławem Tarnowskim w 1570 r. // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. R. 7/1962. S. 9–129; *Kempa T.* Konstany... S. 50–63.

¹¹ Zamoyski zabiegał także o awanse dla protegowanych K. Ostrogskiego. W liście do Piotra Tylickiego z 8.04.1585 r. pisał, że wakujące władcyństwo łuckie winno przyspaść «przyjacielowi» K. Ostrogskiego (prawosławnym biskupem łuckim został wówczas Cyryl Terlecki) // *Archiwum Jana Zamoyskiego* (dalej – AJZ). T. 4 (1585–1588). Wyd. K. Lepszy. Kraków, 1948, nr 1091. S. 21.

Konstanty Ostrogski współpracował również z Zamoyskim w okresie bezkrólestwa po śmierci Stefana Batorego. Zborowscy nadal stanowili wówczas główne zagrożenie dla kanclerza. Wobec czego szukał on znaczących sprzymierzeńców. By osłabić wpływy Zborowskich i przekonać do siebie niezdecydowanych uczestników konwokacji, odbywającej się na początku 1587 roku, Zamoyski, który był nieobecny na tym zgromadzeniu, pisał do zebranych, że w strzeżeniu południowo-wschodnich granic państwa wspierają go dwaj potężni magnaci kresowi: Konstanty Ostrogski i wojewoda braclawski Janusz Zbaraski¹². W czasie sejmu elekcyjnego wojsko Ostrogskich, liczne jak nigdy dotąd, bo liczące około 3 tysięcy żołnierzy, stało obok oddziałów Zamoyskiego. Była to wyraźna demonstracja siły wobec Zborowskich i ich sojuszników¹³. Nie mniej synowie Konstantego Ostrogskiego Janusz i Konstanty czynili podczas sejmu wysiłki, by pojednać zwaśnione strony, a przynajmniej ostudzić radykalne nastroje u części «zborowszczyków». Ostatecznie wojewoda kijowski oraz jego syn Konstanty oddali głos na kandydata obozu «zamojszczyków», królewicza Zygmunta Wazę¹⁴.

Natomiast w tym właśnie czasie zaczęły się rozchodzić drogi Zamoyskiego i Janusza Ostrogskiego, który zaczynał prowadzić własną polityczną grę. W czasie elekcji wbrew zdaniu ojca głosował na kandydata habsburskiego – cesarskiego brata, arcyksięcia Maksymiliana. Został zresztą wyznaczony do delegacji, która miała udać się do Ołomuńca i przyprowadzić Habsburga do Rzeczypospolitej. Jednak, chyba pod wpływem ojca, uchylił się od udziału w tej misji. Nie wspomógł również Maksymiliana swoimi oddziałami w ostatecznej rozgrywce z Zamoyskim i innymi stronnikami Wazy, mimo listów slanych do niego ze strony habsburskiego elekta i samego cesarza Rudolfa II¹⁵. Co prawda nie udzielił także pomocy Zygmuntowi, który podobnie jak Habsburgowie zabiegał bardzo o względy Janusza Ostrogskiego, ale z punktu widzenia królewicza szwedzkiego ważna była już choćby neutralność wojewody wołyńskiego¹⁶.

Książę Janusz nie pojawił się na sejmie koronacyjnym Zygmunta III, natomiast wojewodę kijowskiego reprezentował na nim jego syn Konstanty, który za swą lojalną postawę wobec nowego władcy został wówczas obdarzony godnością podczaszego litewskiego, będącą zwykle wstępem do kariery senatorskiej¹⁷. Woje-

¹² J. Zamoyski do zgromadzonych na konwokacji w styczniu 1587 r. // *AJZ*. T. 4, nr 1200. S. 104; *Grzybowski S. Jan Zamoyski*. Warszawa, 1994. S. 192–193.

¹³ *Diariusze sejmowe 1587 r.* Wyd. A. Sokołowski // *SRP*. T. 11. Kraków, 1887. S. 60, 63; *Kempa T. Konstanty...* S. 194; *Grzybowski S. Jan Zamoyski*. S. 196.

¹⁴ *Kempa T. Konstanty...* S. 196; *Grzybowski S. Jan Zamoyski*. S. 198–199.

¹⁵ Rudolf II do J. Ostrogskiego 15.11.1587 r. z Pragi, Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien (dalej – HHSA). Polen, I, kart. 40, k. 159; Olmützer Bischofes Stanislaus Pawlowski Gesandtschaftsreisen nach Polen, bearb. E. Edlen von Mayer. Wien, 1861. S. 71, 74, 104, 372–375; *Kempa T. Konstanty...* S. 196–197.

¹⁶ Zygmunt III do J. Ostrogskiego 5.11.1587 r. z Piotrkowa oraz 29.11.1587 r. z Nowego Dworu. HHSA, Polen, III, kart. 31, k. 472, 515; tenże do NN 21.11.1587 r. ze Skrzynna, tamże, k. 511; *Kempa T. Konstanty...* S. 197–198.

¹⁷ Awansu senatorskiego K. Ostrogski junior jednak już nie doczekał, bowiem zmarł kilka miesięcy później, w kwietniu 1588 r.

woda kijowski wraz z Mikołajem Herburtem skutecznie zabiegali w tym czasie o przeciągnięcie Kozaków zaporoskich na stronę Zygmunta Wazy¹⁸. Ostrogski senior pozostawał wówczas cały czas w bliskich kontaktach z Zamoyskim, informując go o sytuacji na południowo-wschodnich granicach i zagrożeniu najazdami tatarskimi¹⁹. Również w 1589 r. Ostrogscy (także książę Janusz) zgodnie współpracowali z hetmanem wielkim koronnym zabiegając o skuteczną obronę ziem ruskich²⁰.

Z drugiej strony właśnie w tym okresie nastąpiło dalsze ochłodzenie stosunków kanclerza z Januszem Ostrogskim. Głównym tego powodem była wciąż prohabsburska postawa księcia Janusza. Młody Ostrogski związał się bliżej z Habsburgami w czasie swego dłuższego pobytu na dworze cesarskim we Wiedniu w latach 1568–1573 (gdzie też dojrzała jego decyzja o przejściu na katolicyzm). Kontakty z dworem cesarskim zaowocowały ślubem (w 1582 r.) Janusza Ostrogskiego z Zuzanną Seredy, przedstawicielką jednego z najbardziej znaczących węgierskich rodów magnackich. To ona wniosła mu w posagu dobra makowickie, leżące wówczas w cesarskiej części Węgier. Jednak cesarz Rudolf II utrudniał mu intromisję w ten majątek. Obietnicę intromisji Habsburgowie zaczęli składać księciu Januszowi w czasie bezkrólewia 1586–1587 r. i jej dotrzymani. A więc mógł być to jeden z powodów prohabsburskiej postawy Janusza Ostrogskiego, którą prezentował zresztą przez większość dorosłego życia.

Po zwycięstwie Zamoyskiego pod Byczyną wojewoda wołyński został wybrany do komisji, która miała uregulować stosunki z Habsburgami, a przede wszystkim rozwiązać problem arcyksięcia Maksymiliana. Ostrogski dążył wyraźnie do polubownego załatwienia sporu, co nie podobało się Zamoyskiemu²¹. Wbrew dyspozycjom wydanym przez kanclerza, próbował się również kontaktować z Maksymilianem, który więziony był na zamku w Krasnymstawie²². W rokowaniach bytomsko-będzińskich (marzec 1589) zwyciężyła jednak linia hetmana wielkiego koronnego. Stało się tak wbrew zdaniu króla, który – jak wiadomo – myślał w tym czasie o tajnym ułożeniu się z Habsburgami. Twarda polityka Zamoyskiego wyraźnie mu to utrudniała. Prohabsbursko nastawiony Janusz Ostrogski zaczął więc wyraźnie zyskiwać w oczach Zygmunta III²³. Powoli więc zaczęła rodzić się

¹⁸ Jana Dymitra Solikowskiego krótki pamiętnik rzeczy polskich pamięci godnych od zgonu Zygmunta Augusta (1572–1590). Petersburg-Mohylew, 1854. S. 89; Joachima Bielskiego dalszy ciąg «Kroniki polskiej» (1587–1598). Wyd. F. M. Sobieszczański. Warszawa, 1851. S. 84.

¹⁹ AJZ. T. 4, dodatki, nr 22–23. S. 357–358.

²⁰ K. Ostrogski do J. Zamoyskiego 29.09.1589 r. z Dubna // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej – AGAD). Archiwum Zamoyskich (dalej – AZ), 685, k. 58-59; *Kempa T.* Konstanty... S. 201; *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 года). Санкт-Петербург, 1901. С. 43.

²¹ *Kempa T.* Dzieje... S. 138–140.

²² M. Sobieski do J. Zamoyskiego 13.04.1588 r. // AJZ. T. 4, nr 1285. S. 194–195.

²³ Wyrazem zaufania Zygmunta III do J. Ostrogskiego była złożona mu w 1589 r. propozycja wyjazdu z poselstwem obiedencyjnym do papieża, którą jednak wojewoda wołyński odrzucił pod wpływem swego ojca (ze względów wyznaniowych) // *Listy Annibala z Kapui...* Przetł. i wyd. A. Przeździecki. Warszawa, 1852, nr 31. S. 226; *Kempa T.* Dzieje... S. 139.

w umyśle króla koncepcja przeciwstawienia zbyt niezależnemu Zamoyskiemu wpływów potężnego rodu Ostrogskich.

Podczas sejmu 1590 r. Janusz Ostrogski ostro sprzeciwiał się ekskluzji Habsburgów od tronu polsko-litewskiego, czego żądał hetman wielki koronny wobec odmowy złożenia przez Maksymiliana przysięgi na traktat bytomsko-będziński. Tu Zamoyski poniósł przecież porażkę, bowiem ekskluzja objęła jedynie samego arcyksięcia. W obradach komisji, która została powołana do rozstrzygnięcia tego problemu, brał udział między innymi Konstanty Ostrogski²⁴. Można przypuszczać, że przyjęty kompromis odpowiadał w pełni jego stanowisku.

W 1591 r. przybył do Rzeczypospolitej z tajną misją poseł cesarza i arcyksięcia Maksymiliana Jan Ducker, który miał wysondować, jak wygląda poparcie dla Habsburgów wśród najbardziej znaczących polskich i litewskich senatorów. Ducker ocenił wówczas Janusza Ostrogskiego jako zdecydowanego sojusznika Habsburgów. Natomiast podobne słowa nie padły w odniesieniu do wojewody kijowskiego²⁵. Stary Ostrogski dystansował się więc zapewne od działań topniejącego wyraźnie w owym czasie stronnictwa prohabsburskiego.

Jednakże na przełomie lat 80-tych i 90-tych wystąpiły również pierwsze rysy w dotychczas doskonałych stosunkach wojewody kijowskiego z Zamoyskim. Konstanty Ostrogski skarżył się na gwałty dokonywane na jego poddanych przez żołnierzy przebywających na leżach na ziemiach ukraińskich. Domagał się w związku z tym od hetmana «sprawiedliwości» i naprawy krzywd²⁶. Problem ten będzie się odąd regularnie pojawiał w korespondencji Ostrogskich z Zamoyskim. To hetman wielki koronny odpowiadał za wszystkie wojska stacjonujące na leżach na ziemiach ruskich. On też, zgodnie z konstytucją z 1588 r., miał w podobnych sprawach «czynić egzekucję» w ciągu dwóch tygodni od wniesienia skargi na żołnierzy²⁷. Jednakże w praktyce «wymierzenie sprawiedliwości» z powodu szkód dokonanych przez wojsko nie zawsze było takie proste, mimo najszczerzych chęci ze strony Zamoyskiego, zwłaszcza wobec nieregularnie wypłacanego żołdu.

Konstanty Ostrogski próbował za pośrednictwem kanclerza załatwiać różne sprawy na dworze królewskim. Wszakże nie zawsze Zamoyski był w stanie sprostać oczekiwaniom wojewody kijowskiego. W 1588 r. Ostrogski starał się dla siebie o starostwo łuckie. Gotów był nawet zrzec się starostwa włodzimierskiego (jedynego, jakie posiadał), byle dostać bogatsze łuckie. Przypuszczalnie jednak bardziej chodziło wojewodzie kijowskiemu o to, by starostwo to nie dostało się w ręce jednego z jego głównych antagonistów na Wołyniu, kasztelana braclawskiego Aleksandra Siemaszki²⁸. Problem był jednak w tym, że Siemaszko należał do

²⁴ *Lepszy K.* Rzeczpospolita Polska w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589–1592). Kraków, 1939. S. 140–145; *Kempa T.* Konstanty... S. 203.

²⁵ *Macurek J.* Diplomaticke poslání Jana Duckera v Polsku roku 1591. Praha, 1930. S. 10; *Kempa T.* Konstanty... S. 205.

²⁶ K. Ostrogski do J. Zamoyskiego 6.11.1589 r. z Konstantynowa // AGAD. AZ. 222, k. 3–4; *Жукович П.* Сеймовая... S. 65–66.

²⁷ *Volumina legum.* T. 2. Wyd. J. Ohryzko. Sankt Petersburg, 1859. S. 262–263.

²⁸ K. Ostrogski do J. Zamoyskiego 11.06.1589 r. z Włodzimierza // AGAD. AZ. 222, k. 1–2.

wiernych stronników Zamoyskiego i ten ostatni musiał wybierać, kogo ostatecznie poprzeć w rywalizacji o to starostwo²⁹. Otrzymał je w końcu Siemaszko. Nie był to jedyny taki przypadek, gdy K. Ostrogski wchodził w spór ze stronnikami Zamoyskiego. Ten ostatni starał się np. w 1588 r. uśmierzyć konflikt wojewody kijowskiego z Aleksandrem Wiśniowieckim³⁰. Innym ważnym stronnikiem kanclerza, a jednocześnie człowiekiem od dawna skonfliktowanym z Ostrogskimi (w związku z rywalizacją o dobra tarnowskie), był kasztelan sandomierski Stanisław Tarnowski. W 1592 r. Tarnowski został teściem Jana Zamoyskiego, co jeszcze ściślej związało go z hetmanem³¹.

Głównym powodem pogorszenia się stosunków kanclerza koronnego z Ostrogskimi, były jednakże działania podejmowane w pierwszej połowie lat 90-tych przez księcia Janusza. Do prohabsburskiej postawy tego ostatniego dołączyła się także jego wyraźna lojalność wobec Zygmunta III. Obie te kwestie, w związku z polityką prowadzoną przez króla, były zresztą ze sobą ściśle powiązane. Ostrogski pozostał wierny Zygmuntowi III w szczególnie trudnym okresie jego rządów w Rzeczypospolitej. Na zjeździe w Lublinie w 1592 r. reprezentował regalistów i został tam również wybrany posłem do Zygmunta III. Z kolei na sejmie inkwizycyjnym w tym samym roku zachował wielką powściągliwość i nie przyłączył się do krytyki króla³². Regalistyczna postawa Janusza Ostrogskiego przyniosła mu w 1592 r. nadania dwóch starostw na Kijowszczyźnie: białocerkiewskiego oraz bohusławskiego (choć oba stanowiły wcześniej uposażenie wojewody kijowskiego). Rok później dołączył do tego kolejne starostwa: czerkaskie i kaniowskie³³. Jednakże kluczowa z punktu widzenia zaostrzenia się konfliktu pomiędzy Zamoyskim a księciem Januszem okazała się nominacja tego ostatniego na kasztelanę krakowską (25 lutego 1593 r.). Zamoyski musiał zdawać sobie sprawę z intencji Zygmunta III, który w ten sposób (również przez jednoczesne nadanie województwa wołyńskiego dla Aleksandra Ostrogskiego) próbował tworzyć przeciwwagę dla politycznych wpływów kanclerza w Rzeczypospolitej.

Awans na kasztelanę krakowską księcia Janusza spowodował – co pokazały następne lata – poważne wzmocnienie wpływów Ostrogskich w Małopolsce właściwej, na sejmikach województw: krakowskiego, a w pewnym stopniu także sandomierskiego³⁴. Ponadto wpływy Ostrogskich oraz ich klientów ścierały się z

²⁹ Jednym z powodów konfliktu kasztelana braclawskiego z wojewodą kijowskim był fakt, że Siemaszko korzystał z każdej okazji, by powiększyć swój majątek, m. in. poprzez zabór ziemi cerkiewnej (należącej głównie do władcyta łuckiego). A Ostrogski pozostawał przeciwieństwem najważniejszym protektorem prawosławia na ziemiach ruskich. Zob.: *Kamiński A.* Kariera rodu Siemaszków w XV–XVII w. // *Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia historica.* T. III, 1989. S. 195–198, 201; *Sokołowski W.* Politycy... S. 28, 54.

³⁰ *Sokołowski W.* Politycy... S. 54, 78 (p. 134).

³¹ Tamże. S. 53.

³² *Chynczewska-Hennel T.* Ostrogski Janusz // *Polski Słownik Biograficzny* (dalej – PSB). T. 24. Wrocław, 1979. S. 482.

³³ Oryginał przywileju dla Janusza Ostrogskiego na starostwa czerkaskie i kaniowskie // AGAD. Archiwum Publiczne Potockich, 7, t. I, nr 15, k. 101.

³⁴ *Sokołowski W.* Politycy... S. 28, 36 (p. 54).

wpływami Zamoyskiego i jego stronników na innych sejmikach, przede wszystkim na Podolu i w województwie ruskim. Kanclerz nie miał natomiast szans na skuteczne konkurowanie z Ostrogskimi na sejmikach ukraińskich: wołyńskim, kijowskim i braclawskim, które tradycyjnie stanowiły ostoje wpływów wojewody kijowskiego. Zamoyski z kolei rozdawał karty na sejmikach ziemi chełmskiej i województwa bełskiego³⁵.

Oczywiście walka o wpływy na sejmikach była tym bardziej zażarta, im więcej dzieliło Jana Zamoyskiego i kniaziów z Ostroga. Toteż, kulminacja tej rywalizacji przypadnie na drugą połowę lat 90-tych. Jeszcze na sejmie inkwizycyjnym w 1592 r. Konstanty Ostrogski dążył wspólnie z innymi senatorami do pogodzenia Zygmunta III z Zamoyskim³⁶. Obrady tego sejmu stanowią zresztą świadectwo, że obaj magnaci nadal mieli wspólne poglądy na istotne kwestie polityki wewnętrznej państwa. Zarówno hetman wielki koronny jak i wojewoda kijowski domagali się wówczas podjęcia konkretnych działań wobec Kozaków zaporoskich. Ostrogski wręcz żądał zdjęcia z niego odpowiedzialności za utrzymanie podległych mu zamków na Kijowszczyźnie, jeśli nie nastąpi poprawa ich zaopatrzenia w broń³⁷.

Wystąpienie K. Ostrogskiego na sejmie związane było z działaniami, jakie podejmowali w tym czasie Kozacy pod wodzą Krzysztofa Kosińskiego, głównie zresztą przeciwko kniaziom z Ostroga. Spór zaczął się od tego, iż w 1590 r. Kosiński otrzymał od króla przywilej na wsie Rokitna i Olszanica, które już wcześniej znajdowały się w ręku Janusza Ostrogskiego (ten kupił je od Aleksandra Wiśniowieckiego)³⁸. Co ciekawe, książę Janusz twierdził później, że to Zamoyski wyjednał Kosińskiemu owe dobra³⁹. Czy jednak kanclerz zdawał sobie sprawę z tego, że majątki te faktycznie należały już do Ostrogskich? Nie można tego wykluczyć. W takim wypadku należałoby uznać postawę hetmana wielkiego koronnego za próbę ukarania Janusza Ostrogskiego za zbyt niezależne działania na polu polityki zagranicznej. Dowodem na to mogła być reakcja Zamoyskiego na działania Kozaków. Kulminacja powstania Kosińskiego przypadła na drugą połowę 1592 r. Mimo tego, że Zaporozcy zaczęli zagrażać stabilności państwa (szczególnie południowo-wschodnim terenom Rzeczypospolitej), kanclerz uznał ten spór za prywatny i nie udzielił militarnego wsparcia Ostrogskim⁴⁰. Warto dodać, że stano-

³⁵ Tamże. S. 23–27.

³⁶ *Lepszy K.* Rzeczpospolita... S. 401.

³⁷ *Diariusze i akta sejmowe 1591–1592.* Wyd. E. Barwiński // SRP. T. 21. Kraków, 1911. S. 338. Całe wotum Ostrogskiego wygłoszone 18.10.1592 r. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далее – Архив ЮЗР). Ч. 3. Т. 1. К., 1863, № 14. С. 36–37.

³⁸ *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. Warszawa, 2000. S. 70.

³⁹ J. Ostrogski do K. Radziwiłła 3.03.1599 r. z Połonnego // *Кунин II.* История воссоединения Руси. Т. 2. Санкт-Петербург, 1874, дополн. С. 446–447.

⁴⁰ Do takiego stanowiska kanclerza mogły przyczynić się wieści, jakie dochodziły z ziem ukraińskich. S. Żółkiewski przekazał hetmanowi opinię Jana Swoszowskiego, pisarza ziemskiego lwowskiego (zresztą klienta Ostrogskich), który uważał, iż wojewoda kijowski nie myśli o żadnych układach z Kosińskim i dąży do walnej z nim rozprawy. S. Żółkiewski do J. Zamoyskiego 28.01.1593 r.

wisko hetmana było tutaj w pewnym stopniu sprzeczne z nakazem króla, który w styczniu 1593 r. zwołał pospolite ruszenie województw kijowskiego, wołyńskiego i braclawskiego oraz nakazał szlachcie, aby stawiła się pod rozkazy wojewody kijowskiego w Konstantynowie⁴¹. Ostatecznie Ostrogscy zdusili powstanie swoimi prywatnymi wojskami, przy wykorzystaniu posiłków niektórych pogranicznych starostów oraz swoich stronników⁴². Decydujące starcie rozegrało się pod miasteczkiem Piątka 2 lutego 1593 r.⁴³ Kozacy zostali zdziesiątkowani, a ich przywódca został zmuszony do podpisania ugody z Ostrogskimi. Zamoyski, choć zachował bierną postawę wobec kozackiego powstania, w swoim wotum w czasie sejmu w 1593 r. nie omieszczał podziękować wojewodzie kijowskiemu i jego synom za stłumienie rebelii⁴⁴.

Sprawy kozackie okazały się w najbliższych miesiącach głównym powodem pogorszenia się stosunków Jana Zamoyskiego z Ostrogskimi. W końcu 1593 r. książę Janusz udał się do swej węgierskiej posiadłości Makowicy⁴⁵, by zabezpieczyć ją przed skutkami ewentualnego najazdu tatarskiego. Ale niewykluczone, że jednym z powodów wyjazdu było spotkanie z przedstawicielami cesarza w celu omówienia ewentualnej pomocy J. Ostrogskiego w budowie ligi antytureckiej. Stosunki Habsburgów z Portą uległy w tym okresie znacznemu pogorszeniu. W sierpniu 1593 r. Turcy rozpoczęli nową kampanię wojenną przeciwko wojskom habsburskim. Zagrożenie ze strony imperium tureckiego spowodowało, że dyplomaci cesarscy starali się szukać nowych sojuszników. Wybór padł również na Kozaków zaporoskich. Werbunkiem tych ostatnich do armii cesarskiej mieli się zająć ruscy magnaci, przede wszystkim: Janusz Ostrogski, wojewoda braclawski Janusz Zbaraski i starosta śniatyński (a zarazem oficjalny przełożony Kozaków z ramienia władz Rzeczypospolitej) Mikołaj Jazłowiecki⁴⁶. Główną rolę odgrywał jednak kasztelan krakowski. W jego imieniu werbunkiem Kozaków zajmował się (od końca 1593 r.) podstarości białocerkiewski Dymitr Kurcewicz Bułyha⁴⁷. Nie

---

z Gródka // Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Wyd. T. L[ubomirski]. Kraków, 1868, nr 14. S. 22–23. Por.: K. Kosiński do Zygmunta III 18.09.1592 r. z Kaniowa, Riksarkivet-Stockholm, Extranea Pollen, vol. 89 (mikrofilmy w: AGAD).

⁴¹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1, № 17. С. 44–46.

⁴² Na wezwanie króla i K. Ostrogskiego stawili się starostowie: czerkaski i kaniowski Aleksander Wiśniowiecki, trembowelski Jakub Pretficz (jeden z najbliższych przyjaciół Ostrogskich) oraz barski Stanisław Golski.

⁴³ O bitwie zob.: A. Ostrogski do K. Radziwiłła 13.02.1593 r. z Lubartowa // AGAD. AR, dz. V, 11074, k. 5–7; por. mniej wiarygodną relację: Konstanty Cieszyński do Mikołaja Żółkiewskiego 18.02.1593 r. z Wiśniowca // Listy Stanisława Żółkiewskiego, nr 16. S. 25–26.

⁴⁴ *Kempa T.* Konstanty... S. 210.

⁴⁵ Por. J. Ostrogski do J. Zamoyskiego w listopadzie 1593 z Makowicy // AGAD. AZ, 222, k. 12–13.

⁴⁶ *Kempa T.* Konstanty... S. 211; *Dobrowolska W.* Książęta Zbarascy w walce z hetmanem Żółkiewskim. Kraków, 1930. S. 3; *Macurek J.* Zapas Polska a Habsburku o prístup Černemu Mori na sklonki 16 stol. Praha, 1931. S. 24.

⁴⁷ Kozacy mieli dostać w ramach służby w wojsku cesarskim po 20 zł. rocznego żołdu na jednego konia oraz sukno, J. Wereszczyński, biskup kijowski do J. Zamoyskiego 4.10.1593 r. z Nowego Wereszczyzna (w cedule) // Listy Stanisława Żółkiewskiego, nr 18. S. 32.

trzeba dodawać, że akcja werbunkowa odbywała się nieoficjalnie, za plecami władz Rzeczypospolitej i hetmana wielkiego koronnego. Już ten fakt musiał wpłynąć na negatywną reakcję ze strony Zamoyskiego. Kasztelan krakowski zdawał sobie oczywiście sprawę z tego, że nie da się ukryć werbunku Kozaków przed Zamoyskim. Być może dlatego we wrześniu 1593 r., jakby uprzedzając kłopotliwe pytania ze strony hetmana wielkiego koronnego, pisał o trudnej sytuacji Cesarstwa i swojej chęci, by wysłać na pomoc Habsburgom poczet swoich prywatnych wojsk. Na wszelki wypadek lojalnie zapytywał, czy nie będzie to przeciw prawu koronnemu⁴⁸.

Było więc to w rzeczywistości starcie dwóch koncepcji polityki zagranicznej, pro- i antyhabsburskiej. Kasztelan krakowski należał do najważniejszych stronników Habsburgów w Koronie również w następnych latach. Udowodnił to podczas sejmów w latach 1595 i 1596, kiedy popierał włączenie się Rzeczypospolitej do budowy ligi antytureckiej. Był zresztą jednym z członków komisji, która prowadziła układy z posłami cesarskimi w tej sprawie⁴⁹.

Polityka J. Ostrogskiego doprowadziła w tym okresie do ochłodzenia stosunków kanclerza również z K. Ostrogskim. Ten ostatni, choć nie ma dowodów na to, że bezpośrednio uczestniczył w werbunku Kozaków zaporoskich na służbę cesarską, musiał przecież wiedzieć o akcji podjętej przez jego syna. Mimo wszystko jednak wojewoda kijowski nadal dość zgodnie współpracował z Zamoyskim w obronie południowo-wschodnich granic Rzeczypospolitej. W sierpniu 1594 r., mimo nie najlepszej dyspozycji zdrowotnej, zjawił się wraz z synami w Lublinie na radzie wojennej zwołanej przez Zamoyskiego w związku z możliwym przemarszem przez terytoria koronne Tatarów krymskich wracających z Siedmiogrodu. Zgodnie z lubelskimi postanowieniami wraz z synem Aleksandrem stawił w obozie hetmana pod Łastówką 2 tysiące żołnierzy. Był to największy prywatny poczet magnacki przyprowadzony na miejsce zgrupowania. Natomiast mimo obietnic nie zjawił się wówczas w obozie hetmańskim J. Ostrogski⁵⁰.

Tymczasem na własną rękę zaczął prowadzić werbunek Kozaków na służbę cesarską Stanisław Chłopicki, szlachcic z ziemi przemyskiej, który wcześniej był komornikiem Stefana Batorego i człowiekiem dobrze znanym Janowi Zamoyskiemu. Jak wynika z jego listu do hetmana, miał on jakieś zadawnione pretensje do Zamoyskiego związane z brakiem odpowiedniego wynagrodzenia za jego wcześniejszą służbę dla Rzeczypospolitej⁵¹. Chłopicki przez pewien czas przebywał

⁴⁸ J. Ostrogski do J. Zamoyskiego 19.09.1593 r. z Tamowa // AGAD. AZ, 222, k. 7–9; por.: *Лен'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці, 1996. С. 98–99.

⁴⁹ Biblioteka PAN w Kórniku (dalej – BKórń.), 305, k. 165; BCzart., 96, s. 369–370; *Kempa T.* Dzieje... S. 141; *Sokołowski W.* Schyłek działalności politycznej Jana Zamoyskiego // *Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane J. Maciszewskiemu w 60-tą rocznicę Jego urodzin.* Warszawa, 1990. S. 383.

⁵⁰ *Joachima Bielskiego...* S. 223; *Kocowski B.* Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r. Lublin, 1948. S. 61, 67–68; *Kempa T.* Konstanty... S. 214.

⁵¹ Zob.: S. Chłopicki do J. Zamoyskiego 12.05.1594 r. // AGAD. AZ, 651, k. 28–31.

na Nizu, gdzie zetknął się z agitacją ludzi J. Ostrogskiego. Wówczas też postanowił działać na własną rękę. W końcu 1593 r. pojechał do Pragi, gdzie na dworze cesarskim podał się za pułkownika zaporoskiego i oficjalnego przedstawiciela Kozaczyzny. Cesarz postanowił wykorzystać tego człowieka, bowiem akcja podjęta przez J. Ostrogskiego nie przyniosła jak dotąd większych rezultatów. Być może dlatego, że Kozacy pamiętali niedawną rozprawę z nimi podjętą przez Ostrogskich. Jednakże możliwe jest, że wyprawa kozacka Hrehorego Łobody w sile ponad 3 tysięcy ludzi podjęta w grudniu 1593 r., która doprowadziła do złupienia okolic Białogrodu i Tehini, stanowiła właśnie skutek agitacji ze strony J. Ostrogskiego⁵². Łoboda należał bowiem do zaufanych ludzi wojewody kijowskiego w gronie starszyny kozackiej⁵³.

Na przełomie stycznia i lutego 1594 r. Chłopicki uzgodnił w Pradze warunki, na jakich Kozacy zaporoscy mieli zostać zaciągnięci na służbę cesarską. Zaporozcy zostali zobowiązani do zorganizowania dywersyjnej wyprawy na tereny Mołdawii i Wołoszczyzny, a także na obszary bezpośrednio należące do Turcji, aż po Silistrię i Adrianopol. W zamian mieli otrzymać 8 tysięcy dukatów, sztandary i odznaki cesarskie. Cesarz wysłał jednocześnie do Kozaków oficjalne poselstwo z Erykiem Lassotą von Steblau na czele⁵⁴. Zamoyski i współdziałający z nim hetman polny koronny Stanisław Żółkiewski próbowali pojmać Chłopickiego, jednak ich działania okazały się początkowo nieskuteczne⁵⁵. Co jednak dla nas istotne, Chłopicki, tłumacząc się przed Zamoyskim ze swych kontaktów z cesarzem, oskarżył J. Ostrogskiego, że to on rozpoczął na wielką skalę werbunek Kozaków do armii cesarskiej («a ja tylko sam na [D]Niepr jechał, a jużem winien») ⁵⁶. Z kolei kasztelan krakowski, zrzucając z siebie winę za zaciąg Kozaków, pisał: «Dobrze by się wywiedzieć, gdzie ten Chłopicki, a pohamować go w tych praktykach»⁵⁷. Faktycznie więc wyrzekął się kontaktów z tym szlachcicem z ziemi przemyskiej. Faktem jest jednak, że niezależnie od tego, czy Ostrogski współdziałał z Chłopickim

⁵² *Леп'явко С. Козацькі війни. С. 99–100; Wójcik Z. Wstęp // Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. Warszawa, 1972. S. 21.*

⁵³ *Zob.: H. Łoboda do K. Ostrogskiego 21.02.1595 r. z Braclawia // Кулиш П. История... Т. 2, дополн. С. 433–434; K. Ostrogski do K. Radziwiłła 23.02.1595 r. z Turowa. Тамże. С. 434–435. Łoboda należał do umiarkowanych przywódców kozackich i przyłączył się do powstania Nalewajki dopiero w końcu 1595 r. pod Solonicą, gdzie nastąpiła kapitulacja powstańców przed Żółkiewskim, jeszcze zanim do niej doszło, Łoboda został oskarżony przez Zaporozców o zdradę i zabyty. *Леп'явко С. Козацькі війни... С. 159.**

⁵⁴ *Kopia uniwersału Rudolfa II dana S. Chłopickiemu udającym się do Kozaków // Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (oddział rękopisów), 46, nr 61, k. 122v–123; Wójcik Z. Wstęp... S. 21.*

⁵⁵ *S. Żółkiewski do J. Zamoyskiego 14.04.1594 r. z Chmielnika // Listy Stanisława Żółkiewskiego, nr 29. S. 49–50. O działalności Chłopickiego wśród Kozaków zob. też: Listy Stanisława Żółkiewskiego, nr 26, s. 46; nr 37. S. 59–60; Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. S. 55 i n.*

⁵⁶ *S. Chłopicki do J. Zamoyskiego 12.05.1594 r. // AGAD. AZ, 651, k. 28–31. Fragment tego listu opublikowany w: *Maciurek J. Zapas... S. 11 (p. 20).**

⁵⁷ *J. Ostrogski do J. Zamoyskiego 18.05.1594 r. z Opatowa // AGAD. AZ, 222, k. 21–22.*

(a tak niemal na pewno nie było), obaj przecież zamieszani byli w akcję werbunkową Kozaków na służbę cesarską⁵⁸.

Działania mające na celu zbudowanie ligi antytureckiej podejmowała również dyplomacja papieska. W związku z tym przybył do Rzeczypospolitej sekretarz papieża Klemensa VIII – Aleksander Komulovič. W kwietniu 1594 r. spotkał się on między innymi z J. Ostrogskim oraz M. Jazłowieckim. W czasie rozmów ustalono, że kasztelan krakowski na czele Kozaków zaporoskich dokona najazdu na ziemię mołdawską i wołoską. Z kolei Jazłowiecki miał uderzyć na Krym na czele innego kozackiego zgrupowania. Jan Zamoyski, do którego doszły wieści o tych na wół tajnych układach, natychmiast wysłał gońca do Szwecji, do przebywającego tam wówczas Zygmunta III, z żądaniem, by zabronił wszelkich samowolnych wypraw podejmowanych przez polskich magnatów⁵⁹. Z kolei J. Ostrogski próbował na własną rękę uzyskać zgodę króla na zorganizowanie wyprawy do Mołdawii i na Wołoszczyznę. Jednakże wobec presji ze strony Zamoyskiego oraz innych senatorów ostatecznie zrezygnował z bezpośredniego udziału w wyprawie⁶⁰.

Mimo to kasztelan krakowski nie porzucił zasadniczej części swojego planu, tzn. zorganizowania wyprawy dywersyjnej na ziemie tureckich lenników, a dowództwo nad wojskami kozackimi zlecił Semenowi (vel Sewerynowi, vel Semerijowi) Nalewajce, będącemu dotąd na służbie u K. Ostrogskiego. W ten sposób J. Ostrogski świadomie i mocno wkraczał w sferę polityki zagranicznej «na kierunku południowym», na którą wielki wpływ miał kanclerz. Był to niewątpliwie najistotniejszy powód konfliktu, jaki zaistniał pomiędzy Zamoyskim a książętami Ostrogskimi. Jednakże kasztelan krakowski na wszelki wypadek próbował jeszcze asekurować się przed hetmanem wielkim koronnym. Zapewne pod wpływem Ostrogskiego w kwietniu 1594 r. Nalewajko napisał list do Zamoyskiego, w którym przedstawił zbieranie się wokół niego ludzi zbrojnych jako próbę samoobrony przed spodziewanym najazdem tatarskim. Informował, że jest to jego własna inicjatywa, na którą uzyskał jednak zgodę «Książęcia Jego Mości Pana swego», a więc Janusza (względnie Konstantego) Ostrogskiego. Prosił Zamoyskiego w imieniu «towarzystwa swego», by hetman wskazał im miejsce, gdzie mogliby «potężnie się nieprzyjacielowi koronnemu oprzeć». By ostatecznie udobruchać kanclerza dodawał: «Przeto wszystko z radą a rozkazaniem Waszej Miłości uczynić, jeśli nam Pan Bóg Wszechmogący pomoc raczy, chcemy». Prosił też o

⁵⁸ Chłopicki przybył na Zaporozże wraz z posłem cesarskim Erykiem Lassotą. Potem starszyzna kozacka wysłała go z misją do Moskwy. Po powrocie z państwa moskiewskiego, jesienią 1594 r., został aresztowany i przetransportowany do Krakowa. Wiosną 1595 r. Chłopickiemu udało się uciec do Czech, ale tam z kolei został aresztowany z rozkazu cesarza (jako oszust). Co się z nim później stało, nie wiadomo. Zob.: *Леп'явко С. Козацькі війни...* С. 189.

⁵⁹ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes*. T. 2. Romae, 1959, nr 412. S. 16; *Macúrek J. Zapas...* S. 24; *Kempa T. Konstany...* S. 212.

⁶⁰ G. Malaspina do Rzymu 9.05.1594 r. ze Sztokholmu // *Litterae nuntiorum...* T. 2, nr 412. S. 16; *Kempa T. Konstany...* S. 212–213.

zapewnienie żywności, co mogło być zapowiedzią późniejszych grabieży dokonywanych przez ludzi Nalewajki⁶¹.

Wiosną 1594 r. doszło do kolejnych wypraw kozackich na posiadłości tureckie. Nie były to jednak jeszcze najazdy podjęte pod sztandarami cesarskimi. Te rozpoczną się w drugiej połowie 1594 r. i z przerwami będą trwały do połowy następnego roku⁶². Natomiast Nalewajko zgodnie z nakazem J. Ostrogskiego zorganizował odrębną wyprawę na ziemie tureckie. W jego oddziałach znajdowało się w tym momencie wielu Kozaków będących na służbie u książąt Ostrogskich. W czerwcu 1594 r. Nalewajko złupił kilkanaście wsi tureckich oraz mołdawskich leżących w pobliżu Tehini⁶³. Po powrocie na Podole wysłał swoich posłów na Niż, by zaproponować Zaporozcom współpracę. By ich udobruchać oddał im w prezencie około 1,5 tysiąca koni, które zdobył podczas swej wyprawy. Było to o tyle ważne, że Nalewajko jako poddany książąt Ostrogskich uczestniczył wcześniej w tłumieniu powstania Kosińskiego⁶⁴. Kozacy pogodzili się z Nalewajką. Od tego momentu jako jeden z głównych watażków kozackich działał na własną rękę, nie oglądając się na zdanie swoich dotychczasowych mocodawców – książąt Ostrogskich. Już w lipcu 1594 r. zajął i złupił kilka kresowych miast: Trembowłę, Husiatyn, Gródek, Satanów, Tłuste. Grabił też szlacheckie majątki na Podolu⁶⁵.

W sierpniu/wrześniu 1594 r. Nalewajko stanął na czele 4-tysięcznej wyprawy kozackiej na Mołdawię, która zakończyła się sporym sukcesem, zdobyciem Tehini (bez zamku) i złupieniem okolicznych wsi⁶⁶. Kolejna 12-tysięczna wyprawa z udziałem Kozaków rejestrowych (pod dowództwem Jana Oryszowskiego), Zaporozców (z Hrehorym Łobodą) i ludzi Nalewajki ruszyła w końcu października 1594 r. na Mołdawię i doprowadziła do zajęcia Cecory oraz mołdawskiej stolicy – Jass. Była to wszakże z punktu widzenia cesarza niedźwiedzia przysługa, ponieważ 1 listopada tegoż roku gospodar mołdawski Aaron uznał się za lennika cesarskiego i tym samym wypowiedział posłuszeństwo Turcji⁶⁷. Zaporozcy jednak o tym nie wiedzieli. Po powrocie z Mołdawii Kozacy rozłożyli się na leżach w okolicach Baru, stając się prawdziwym utrapieniem dla ludności Podola. Szlachta masowo uciekała ze swoich majątków w obawie już nie tylko o swoje mienie, ale przede wszystkim życie. Wczesną wiosną przyszło wytchnienie. W marcu-kwietniu 1595 r. Łoboda i Nalewajko uczestniczyli znów w wyprawach na tureckie posiadłości, gdzie wespół z wojskami mołdawskimi i siedmiogrodzkimi brali udział w oblężeniach: Tehini, Białogrodu, Braiłowa i Izmailu. W czerwcu na zaproszenie cesarza Rudolfa Nalewajko z 2 tysiącami Kozaków wyprawił się na Węgry, gdzie

⁶¹ S. Nalewajko do J. Zamoyskiego w kwietniu 1594 r. w Maciewiczach // Listy Stanisława Żółkiewskiego, nr 41. S. 64–65.

⁶² Ich dokładny przegląd zob.: *Леп'яко С. Козацькі війни...* С. 109–130.

⁶³ M. Jazłowiecki do J. Zamoyskiego 26.06.1594 r. ze Lwowa // AGAD. AZ, 672, k. 66–68.

⁶⁴ Eryka Lassoty... S. 79.

⁶⁵ *Леп'яко С. Козацькі війни...* С. 141.

⁶⁶ Там само. С. 117–120.

⁶⁷ Там само. С. 122–123.

stanął w obozie arcyksięcia Maksymiliana. Inny oddział Zaporozców zdobył Oczaków⁶⁸.

W tym samym czasie trwały już polskie przygotowania do interwencji w Mołdawii, którymi kierował Zamoyski. Jego wojska wkroczyły do Mołdawii w sierpniu 1595 r. i hetman szybko osiągnął to, do czego dążył. Zrzucił z tronu mołdawskiego przychylnego Habsburgom Stefana Rozwana (który kilka miesięcy wcześniej zastąpił Aarona Tyrana) i osadził na nim swojego protegowanego Jeremiasza Mohylę. Kozakom zaporoskim zabronił zaś prowadzić jakiegokolwiek działania przeciw Turcji bez swojej zgody. W odwecie Zaporozcy złupili należące do Zamoyskiego miasto i dobra Szarogród⁶⁹. Potem zaś na szeroką skalę rozpoczęli łupienie szlacheckich i magnackich posiadłości na terenach ruskich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, wychodząc daleko poza niszczone dotąd przez nich Podole. Zamoyski od początku niezadowolony z samowolnych działań Kozaków zaporoskich, zmuszony był patrzeć na nie przez palce, bowiem wojska, którymi dysponował, najpierw zajęte były strażeniem granic w czasie wyprawy tatarskiej na Węgry w 1594 r., potem zaś uczestniczyły w kampanii mołdawskiej. W końcu jednak hetman musiał zacząć poważnie myśleć o rozprawie z Nalewajką i pozostałymi kozackimi przywódcami. Kanclerzowi przyszło więc gasić ogień, którego nie rozpałił. Zamoyski wiedział doskonale, kto odpowiadał za rozbudzenie radykalnych nastrojów wśród Kozaków. Hetman widział zresztą działalność Nalewajki w szerszym zakresie. Uważał on bowiem (tak przynajmniej mówił Bonifacemu Vanozzi), że za łupieniem ziem ruskich przez Zaporozców stoi główny wróg Zamoyskiego – arcyksiążę Maksymilian, który przecież nie porzucił jeszcze starań o polsko-litewską koronę⁷⁰.

Paradoksem jest jednak to, że działalność werbunkowa prowadzona wśród Kozaków przez ludzi kasztelana krakowskiego, uderzyła z dużą siłą w samych Ostrogskich. To książę Janusz przyczynił się do wypromowania Nalewajki jako przywódcy kozackiego. Ten ostatni zaś «odwdzięczył się» Ostrogskim rabując ich wołyńskie i kijowskie dobra. Już w marcu 1595 r. K. Ostrogski pisał do swego zięcia Krzysztofa Radziwiłła: «ten łotr Naliwajko, oderwawszy się od drugich w tysiącu człowieka i do Wołoch nie chodząc, teraz jest w Ostropolu, majątności mojej gościem i przyjdzie mi z nim podobno jako w targu postąpić, drugiego Kosińskiego Pan Bóg na mnie przepuszcza...»⁷¹. Kozacy grabili dobra Ostrogskich (choć oczywiście nie tylko ich) również w drugiej połowie 1595 i na początku 1596 r. Zastanawiający wobec tego może być fakt, że prywatne wojska Ostrogskich nie uczestniczyły w tłumieniu tej kozackiej rebelii. Faktycznie większość ruskich magnatów nie przysłała posiłków hetmanowi polnemu Stanisławowi Żółkiew-

⁶⁸ Там само. С. 126.

⁶⁹ *Heidensztejn R.* Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Petersburg, 1857. S. 249; *Леп'яко С.* Козацькі війни... С. 129.

⁷⁰ *Niemcewicz J.U.* Zbiór pamiętników o dawnej Polsce. T. 1. Lipsk, 1838. S. 209.

⁷¹ К. Ostrogski do К. Radziwiłła 4.03.1595 r. z Turowa // *Кулиш П.* История... Т. 2, дополн. С. 434–435.

skiemu, który dostał za zadanie stłumienie powstania⁷². T. Chynczewska-Hennel słusznie chyba przypuszcza, że głównym tego powodem był fakt, że w prywatnych wojskach Ostrogskich (ale też innych ruskich magnatów) służyło wielu Kozaków i ludzi z nimi sympatyzujących. Wobec czego można było się obawiać o ich lojalność w obliczu decydującego starcia⁷³. Warto jednak przypomnieć, że w czasie sejmu 1597 r. K. Ostrogski dziękował królowi oraz Żółkiewskiemu za stłumienie rebelii Nalewajki i w związku z tym prosił o odpowiednie wynagrodzenie hetmana polnego⁷⁴. Zapewne z nieukrywaną satysfakcją słuchał tych podziękowań Zamoyski. Bo przecież prohabsburska polityka J. Ostrogskiego już wtedy zakończyła się fiaskiem. Kasztelanowi krakowskiemu nie udało się przekonać senatorów i posłów do swojej wizji współpracy z Habsburgami, a jednocześnie powstanie Nalewajki, które stanowiło pokłosie prohabsburskiej działalności księcia, uderzyło także w rozległe dobra Ostrogskich.

Jeszcze w trakcie rebelii Nalewajki zaczęły się rozchodzić wieści o tym, że faktycznie to K. Ostrogski wzniecił tę kozacką ruchawkę, po to, by uderzyć w zwolenników unii brzeskiej. Jak wiadomo, Ostrogski był przywódcą przeciwników unii i aktywnie zwalczał ją, wszakże dostępnymi prawnie środkami. Do sformułowania takich zarzutów wobec wojewody kijowskiego przyczynić się miało złupienie przez Nalewajkę, a także jego brata Demiana (który był księdzem prawosławnym w Ostrogu) majątków należących do władcy łuckiego Cyryła Terleckiego, w czasie gdy ten ostatni przebywał w Rzymie i finalizował wraz z Hipacym Pociem porozumienie unijne⁷⁵. Także sam Nalewajko przed swą śmiercią w kwietniu 1597 r. stwierdził, że wojewoda kijowski miał go wezwać z Węgier, gdy tam był na wyprawie przeciw Turkom, i prosić go o pomoc w walce z unią⁷⁶. Absurdalność zarzutu stawianego Ostrogskiemu widać przede wszystkim w tym, że ludzie Nalewajki łupili w rzeczywistości wszelkie dobra, jakie znajdowały się na trasie ich przemarszu, albo w pobliżu ich miejsc postoju⁷⁷. Dotyczyło to także majątków należących do wyznawców prawosławia. Na długiej liście poszkodowanych nie zabrakło również Ostrogskich, których dobra ucierpiały może dotkliwiej (ze względu na obszar, na którym operowali Kozacy). Donosił o tym nawet sam Jan Zamoyski⁷⁸. Z kolei K. Ostrogski tak odnosił się do tych zarzutów, które pojawiły

⁷² S. Żółkiewski pisał do J. Zamoyskiego, że słaba nadzieja na posiłki od czołowych magnatów ruskich (mimo, że hetman polny o nie zabiegał), a główny ciężar rozprawy z Kozakami spadnie na regularne, choć «zniezdżnione, odarte i niezapłacone» wojsko. S. Żółkiewski do J. Zamoyskiego 25.02.1596 r. z Krzemieńca // Listy Stanisława Żółkiewskiego, nr 44. S. 68.

⁷³ Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Konstanty // PSB. T. 24. S. 491–492.

⁷⁴ Diariusze sejmowe r. 1597. Wyd. E. Barwiński // SRP. T. 20. Kraków, 1907. S. 66–67.

⁷⁵ Skargę na poddanych Ostrogskiego i Nalewajkę wniósł do ksiąg grodzkich łuckich brat Cyryła Terleckiego – Jarosz 18.02.1596 r. // Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1, № 28. С. 77–83. Por. tamże, nr 39, s. 133–134; nr 41, s. 137–140.

⁷⁶ ВКórn., 1539, nr 43; *Леп 'явко С. Козацькі війни...* С. 222–223.

⁷⁷ Szerzej na ten temat zob.: *Леп 'явко С. Козацькі війни...* С. 184–185.

⁷⁸ J. Zamoyski do K. Radziwiłła 3.02.1596 r. z Zamościa // AGAD. AR, dz. V, 18434, cz. 2. S. 250–251. O zniszczeniach spowodowanych w dobrach Ostrogskich przez Kozaków zob. też:

się na początku 1596 r.: «Co się tknie suspicji od ludzi rozmaicie mnie udających o tem łotrze Naliwajku, żebym go ja miał nasyłać, lub to z wiadomością moją, cokolwiek czynił, było. Bóg widzi i wie, a da to z łaski swej, że nieprzyjaciel żaden mój przy tym [się] nie ostoi. Tom go ja też do Wołoch, do Węgier posyłał? To i Szauła⁷⁹ w kraje Waszej Mości Wielkie Księstwo Litewskie z mego rozkazanania wszedł? To i Łoboda Ukrainę zniszczył z moją wiadomością. Toż ci i mnie, jeśli kogo, a podobno jeszcze bardziej, doległo...»⁸⁰.

Niewątpliwie to zwolennicy unii, a więc jednocześnie przeciwnicy religijni i polityczni Ostrońskiego, byli twórcami oskarżenia wojewody kijowskiego o ciche kierowanie (lub przynajmniej sprzyjanie) kozackiej rebelii⁸¹. Pośrednim dowodem na to jest fakt, że później katolicy (przede wszystkim unicy) będą dość powszechnie używać w stosunku do prawosławnych, z niewątpliwą intencją ich skompromitowania (jako rzekomo podstępnych i niepewnych obywateli Rzeczypospolitej) określenia «naliwajkowie»⁸². Dosadniej jeszcze mówił zaś o prawosławnych Hipacy Pocięj. Nazywał ich bowiem «naliwajkowską ordą». To przede wszystkim on (m. in. przez swoje utwory polemiczne) przyczynił się do spopularyzowania tego obraźliwego dla prawosławnych epitetu.

Niewykluczone, iż w upowszechnieniu oskarżenia wobec K. Ostrońskiego o ciche kierowanie powstaniem miał swój udział także Jan Zamoyski. Wiadomo, że hetman był człowiekiem o tolerancyjnych poglądach wyznaniowych, ale proces zjednoczenia prawosławnych z Rzeczypospolitej z Kościołem rzymskim wyraźnie poparł. Odegrał on ważną rolę w czasie decydujących negocjacji dotyczących unii brzeskiej. W drugiej połowie 1594 r. władcy, którzy byli już wówczas zwolennikami unii (w tym na pewno władcy łucki Cyryl Terlecki), konferowali z Zamoyskim na temat sposobu wprowadzenia jedności z Kościołem rzymskim. Hetman obiecał wówczas prawosławnym biskupom ochronę przed ewentualnymi działaniami przeciw nim ze strony wojewody kijowskiego⁸³. Wywierał również – co miało szczególne znaczenie – presję na niezdecydowanego w sprawie jedności z Rzymem

S. Radziwiłł do J. Zamoyskiego 31.01.1596 r. z Ołyki // AGAD. AZ, 692, nr 26; G. Malaspina do Rzymu 11.11.1595 r. // *Litterae nuntiorum...* T. 2, nr 527. S. 89; *Kempa T.* Konstany... S. 217. Wśród dóbr Ostrońskich zniszczonych przez Kozaków Nalewajki były m. in. Stepań, Międzyrzecz Wołyński, Krupa, Turów. *Лен'явко С.* Козацькі війни. С. 171, 177.

⁷⁹ Chodziło o Matfjeja Szawulę – jednego z dowódców kozackich w czasie powstania Nalewajki.

⁸⁰ K. Ostroński do K. Radziwiłła 3.03.1596 r. z Ostroga // *Кулиш П.* История... T. 2, дополн. С. 438–439.

⁸¹ Kompromitowanie Ostrońskiego odbywało się wówczas na szeroką skalę. Np. M. K. Radziwiłł w liście do K. Radziwiłła z 27.03.1596 r. pisał, iż słyszał jakoby wojewoda kijowski wyruszył na sejm ze swoimi prywatnymi oddziałami, w których połowę ludzi mieli stanowić Kozacy Nalewajki // *Archiwum domu Radziwiłłów* (dalej – ADR) // SRP. T. 8. Kraków, 1885, nr 28. S. 42–44. Anonimowy autor relacji o działaniach Tatarów i Kozaków twierdził z kolei, że Konstany Ostroński, gdyby tylko chciał, doprowadziłby do upadku powstania Nalewajki. Tymczasem on «w swej majątności przechowywa» Zaporozców // AGAD. AR, dz. II, suplement 189.

⁸² Szerzej o tym: *Лен'явко С.* Козацькі війни... С. 226–230.

⁸³ G. Malaspina do Rzymu 15.10.1594 r. // *Documenta unionis berestensis eiusque auctorum*, ed. A. Welykyj. Romae, 1970, nr 14. S. 30–31; *Kempa T.* Metropolita Michał Rahoza a unia brzeska // *Klio*. T. 2, 2002. S. 64–65.

metropolitę kijowskiego Michała Rahożę. W lutym bądź w marcu 1595 r. omawiał z władzą Terleckim warunki, od jakich uzależniał przyjęcie unii Rahoża⁸⁴. Możliwe, że zeznanie Nalewajki, złożone na dwa dni przed śmiercią tego ostatniego, którym kompromitował Ostrońskiego, powstało więc na «zamówienie» kanclerza koronnego. Może świadczyć o tym fakt, że Nalewajko znajdował się przed śmiercią pod opieką straży marszałkowskiej i samego marszałka wielkiego koronnego, którym był wówczas jeden z najwierniejszych stronników Zamoyskiego – Mikołaj Zebrzydowski. To przed tym ostatnim i kilkoma innymi senatorami Nalewajko złożył swoje ostatnie zeznanie⁸⁵.

Innym dowodem na to, że hetman koronny mógł uczestniczyć w akcji kompromitowania wojewody kijowskiego jako inicjatora powstania Nalewajki jest fakt zaangażowania się Zamoyskiego w oskarżenie Nicefora Parasiośa, egzarchy i protosyngiela, czyli faktycznego zastępcy patriarchy konstantynopolitańskiego. Przybył on jako wysłannik patriarchy ekumenicznego do Rzeczypospolitej na zaproszenie K. Ostrońskiego, by przeciwdziałać przygotowaniom do unii brzeskiej. Odegrał istotną rolę na synodzie antyunijnym, który odbywał się równoległe z synodem zjednoczeniowym w Brześciu Litewskim w październiku 1596 r. Był najwyżej postawionym w hierarchii duchownym, który brał udział w tym synodzie. Przede wszystkim występował jednak jako wysłannik patriarchy Konstantynopola, będącego zwierzchnikiem prawosławnych w Rzeczypospolitej. A więc ekskomunika, jaką nałożył na metropolitę kijowskiego Michała Rahożę oraz pozostałych władcyków ruskich, którzy przyjęli unię, miała szczególne znaczenie. Nicefor był ścigany przez władze Rzeczypospolitej za rzekome przestępstwa, jakich miał się dopuścić na terenie Mołdawii. Oskarżono go o szpiegostwo na rzecz Turcji i działanie na szkodę gospodarstwa mołdawskiego (faktycznie przecież chodziło o polskie interesy w tym kraju). Główne oskarżenie przeciw Niceforowi przygotował Zamoyski, jak pokazał to przebieg procesu egzarchy.

Kanclerz poznał Nicefora w czasie wyprawy mołdawskiej w 1595 r. Grecki egzarcha, przebywający wówczas na terenie gospodarstwa, na prośbę Jeremiasza Mohyły i związanych z nim bojarów podjął się w październiku mediacji z władzami tureckimi (konkretnie zaś z Sinan paszą)⁸⁶. Parasioś był bowiem spokrewniony z

⁸⁴ Н. Почи́й до М. Рахо́зы 11.02.1595 г. // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и издаваемые Археологической комиссией (далі – АЗР). Т. 4. Санкт-Петербург, 1851, № 59. С. 86; *Kempa T.* Metropolita... S. 65, 71–72; *Halecki O.* Od unii florenckiej do unii brzeskiej. T. 2. Lublin-Rzym, 1998. S. 100.

⁸⁵ Zeznanie zostało złożone w gospodzie Zebrzydowskiego w Warszawie 9.04.1597 r., w obecności marszałka wielkiego koronnego, wojewody nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza, podkanclerzego koronnego Wawrzyńca Gembickiego, sekretarza wielkiego Macieja Pstrokońskiego, BKórń., 1539, nr 43.

⁸⁶ «Powieść Nicofora Daskala, który przyjechał od Sinan Baszi» // AGAD. AR, dz. II, suplement, 192; Dwie relacje z wyprawy Zamoyskiego pod Cecorę w r. 1595. Wyd. J. Jasnowski // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. T. 10/1938. S. 250; АЗР. Т. 4. С. 162–163; *Diariusze sejmowe r. 1597*. S. 123; *Kempa T.* Proces Nicefora na sejmie w Warszawie w 1597 r. // *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność*. Studia ofiarowane Prof. S. Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin. Red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk. Toruń, 1996. S. 149.

możnym rodem Kantakuzenów, ale też z racji sprawowanych przez wiele lat wyższych funkcji duchownych w patriarchacie miał dostęp do najwyższych urzędników Porty. Negocjacje z Turcją zakończyły się – jak wiadomo – sukcesem Zamoyskiego i Mohyły. Miał w tym swój udział również Nicefor. A hetman wielki koronny nie chciał dzielić się z nikim chwałą swego zwycięstwa w Mołdawii.

W pierwszej połowie 1596 r. Nicefor próbując przekroczyć granicę z Rzeczpospolitą został aresztowany i osadzony w twierdzy w Chocimiu. Nie wiadomo, czy było to wynikiem ścigania go przez władze mołdawskie⁸⁷, czy też skutkiem wydania przez Zygmunta III zakazu wjazdu na teren Rzeczypospolitej duchownych greckich (w związku z unią brzeską)⁸⁸. Niceforowi udało się jednak wydostać z twierdzy chocimskiej i przedostać do Ostroga, gdzie znalazł się pod opieką K. Ostrońskiego. W tym czasie Zamoyski ścigał już Nicefora jako szpiega tureckiego. Niewątpliwie pod wpływem kanclerza Zygmunt III skierował pismo do wojewody kijowskiego z żądaniem wydania Nicefora. Ostroński nie chciał tego uczynić, twierdząc, że egzarcha choruje. Miał go jednakże przekazać królowi, jak tylko będzie zdrowy⁸⁹. Wojewoda kijowski grał więc na zwłokę po to, by Nicefor mógł wziąć udział w synodzie brzeskim w październiku 1596 r. Ostatecznie podczas tego synodu wojewoda kijowski obiecał komisarzom królewskim stawić Nicefora przed sąd sejmowy. Takie było zresztą życzenie greckiego duchownego, który sam chciał udowodnić swoją niewinność⁹⁰.

Proces Nicefora, który rozpoczął się pod koniec sejmu, 11 marca 1597 r., przebiegał generalnie zgodnie z intencjami Zamoyskiego. Nie udało się jednak hetmanowi przeforsować, by egzarchę sądził sąd marszałkowski. Pod wpływem prawosławnej i protestanckiej opozycji w izbie poselskiej zgodzono się bowiem na kompromisowe rozwiązanie. Nicefora miało osądzić kilkunastu senatorów (w tym Zamoyski) pod przewodnictwem marszałka wielkiego koronnego Mikołaja Zebrzydowskiego⁹¹. Ten ostatni należał zaś nie tylko do zagorzałych stronników kanclerza, ale był też nieprzejednanym wrogiem Ostrońskich. W czasie trwania sejmu w 1596 r. doszło do głośnej waśni między nim a J. Ostrońskim. Według relacji marszałka na ulicy Kanoniczej pijani hajducy kasztelana krakowskiego mieli ponoć strzelać do samego

⁸⁷ Zob. w tej sprawie list J. Mohyły do J. Zamoyskiego z 18.06.1596 r., *Documente privitoare la istoria Romanilor*, supl. II, t. 1 (1510–1600). Wyd. I. Bogdan. Buçuresci, 1893, nr 198. S. 389.

⁸⁸ List królewski z 28.07.1595 r. // A3P. T. 4, № 75. C. 106.

⁸⁹ K. Ostroński do Zygmunta III 10.09.1596 r. z Włodzimierza, Riksarkivet-Stockholm, *Extranea Pollen*, vol. 90 (mikrofilmy w AGAD); *Kempa T. Proces...* S. 151.

⁹⁰ Solikowski J.D., Maciejowski B., Gomoliński S. M. K. Radziwiłł, L. Sapieha, D. Chalecki do Zygmunta III 19.10.1596 r. z Brzeźcia Litewskiego; *Kempa T. Nieznane listy dotyczące genezy unii brzeskiej (1595/1596) // Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, R. 44/2000. S. 127; Баркулабовская летопись. Выд. А. Мальцев // Археографический ежегодник за 1960 год. Москва, 1962. С. 304; *Kempa T. Proces...* S. 151–152.

⁹¹ *Kempa T. Proces...* S. 153–154; Куракин Ю.Н. Политический процесс над константинопольским экзархом Никифором (Парасхесом-Кантакузином) в истории Брестской унии 1596 г. // Славяне и их соседи. Вып. 4. Османская империя и народы Центральной, Восточной, Юго-Восточной Европы и Кавказа в XV–XVIII веках. Москва, 1992. С. 134.

Zebrzydowski, który musiał się schronić w pałacu kardynała Jerzego Radziwiłła⁹². Tak więc rola, jaką odgrywał w rozprawie Zebrzydowski, stanowiła czynnik sprzyjający zamiarom Zamoyskiego. Z kolei hetman wielki koronny był faktycznie głównym oskarżycielem, który przygotował większość dowodów winy egzarchy. Zwolennicy unii (np. kanclerz litewski Lew Sapieha) wykorzystali tylko okazję, by pognębić Nicefora, a przede wszystkim uderzyć w K. Ostrońskiego jako przywódcę opozycji antyunijnej. Nie ulega wątpliwości, że to ostatnie było również celem Zamoyskiego. Hetman chciał ukarać tym razem przede wszystkim głowę rodu Ostrońskich.

Chodziło już nie tylko o samodzielne działania podejmowane przez Ostrońskich w sferze polityki zagranicznej⁹³. Wojewodę kijowskiego i kanclerza dzieliło też (przynajmniej w tym czasie) spojrzenie na sprawę unii brzeskiej. Konflikt między Zamoyskim a Ostrońskimi podgrzewały poza tym spory majątkowe. Kanclerz wcześniej w znacznym stopniu budujący swoją fortunę na dzierżonych przez niego licznych starostwach, a także «zaokrąglający» swoje ojczyście majątki, w latach 90-tych już wyraźnie włączył się do rywalizacji o «pustynie» na Ukrainie. Ostrońscy zaś od samego początku kolonizacji terenów ukraińskich byli w ten proces mocno zaangażowani⁹⁴. Wreszcie wciąż aktualna pozostawała kwestia zniszczeń dokonywanych przez wojska koronne w majątkach kniaziów z Ostroga, a także w starostwach J. Ostrońskiego.

Tak więc proces Nicefora stał się w pewnym stopniu rozprawą Zamoyskiego z Ostrońskimi, a szczególnie z wojewodą kijowskim. Stanowił też pierwszą kulminację trwającego konfliktu. Hetman czynił wszystko, by doprowadzić nie tylko do skazania Nicefora, ale przy okazji skompromitować K. Ostrońskiego. Najdobitniej widać to w fakcie, że instygator w czasie rozprawy dążył do uczynienia współoskarżonym sługę wojewody kijowskiego Janiego (a więc podejrzenie padało też na Ostrońskiego)⁹⁵. Miał on zdaniem strony oskarżycielskiej zawieść do Turcji

⁹² Zebrzydowski zarzucił też przy okazji Januszowi Ostrońskiemu, iż uchylał się od uczestnictwa w komisji powołanej w sprawie ligi antytureckiej // Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej – BN), 3085, k. 68-69; BCzart., 96, nr 78; M. K. Radziwiłł do K. Radziwiłła 5.10.1596 r. // ADR, SRP. T. 8, nr 30. S. 47. Nie przypadkiem na tym samym sejmie doszło również do sporu między Aleksandrem Ostrońskim a innym stronnikiem Zamoyskiego – Janem Tomaszem Drohojowskim. Zob.: *Sokołowski W.* Schyłek... S. 384, p. 32.

⁹³ J. Ostroński konsekwentnie prezentował w tym czasie prohabsburską postawę. W maju 1597 r. przebywał w Moskwie poseł arcyksięcia Maksymiliana Łukasz Pauli. Prosił on o pomoc cara Fiodora (a właściwie Borysa Godunowa) w odzyskaniu tronu w Rzeczypospolitej. Wymienił w związku z tym polskich stronników Habsburgów. Wśród nich na pierwszym miejscu znalazł się J. Ostroński. Nie oznacza to wszakże, że kasztelan krakowski gotów był pomóc Maksymilianowi w uzyskaniu tronu polsko-litewskiego. *Флоря Б.Н.* Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII в. Москва, 1973. С. 78–79.

⁹⁴ O konfliktach majątkowych między Zamoyskim a Ostrońskimi w tym czasie zob.: *Tarnawski A.* Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego (1572–1605). Lwów, 1935. S. 29–30 (przypis 67), 69, 75.

⁹⁵ Być może miała to być również odpowiedź na podobne działania, które rzekomo mieli podjąć w tym czasie przeciw kanclerzowi Ostrońscy. Otóż dysponowali oni ponoć listami Zamoyskiego

kompromitujące Nicefora listy. Wobec żądania większości senatorów Ostrogski musiał stawić Janiego przed sądem⁹⁶. Należy zaznaczyć, że część zarzutów przedstawionych Niceforowi była po prostu absurdalna, względnie nie mógł ich rozpatrywać polski sąd (na co wskazywał zresztą obrońca Jan Przylepski – prawnik Ostrogskich i jednocześnie podstarość włodzimierski). Większość oskarżeń została sformułowana w formie pisemnej przez Jeremiasza Mohyłę i przekazana marszałkowi Zebrzydowskiemu przez wysłanników hospodara. Można zaś być niemal pewnym, biorąc pod uwagę zależność Mohyły od kanclerza koronnego, że mołdawski władca działał pod dyktando Zamoyskiego.

Nie miejsce tutaj na szczegółową analizę zarzutów stawianych egzarsze⁹⁷. Jednak trzem z nich należy przyjrzeć się dokładniej, gdyż wskazują na motywy, którymi kierował się Zamoyski przy okazji wytoczenia procesu Niceforowi. Wiąże się one również z jego konfliktem z Ostrogskimi. Dwa z nich dotyczyły aktywności Nicefora w sprawach mołdawskich. Według Mohyły to za przyczyną Nicefora tron mołdawski objął hospodar Aaron w 1592 r. Spowodowało to kłopoty finansowe gospodarstwa, ponieważ Aaron w zamian za tron obiecał Turkom sowity pesztesz⁹⁸, którego nie był w stanie uiścić. Drugi zarzut dotyczył uczynienia się przez egzarchę samowładczym posłem od Sinan paszy do Zamoyskiego, działającym jakoby na niekorzyść Jeremiasza Mohyły i przeciwko interesom Rzeczypospolitej. Były to zarzuty fałszywe, ale nawet gdyby uznać je w części za prawdziwe, to w ówczesnej rzeczywistości trudno traktować je jako przestępstwa. W praktyce Nicefor był człowiekiem niewygodnym dla Zamoyskiego, ponieważ miał kontakty z odsuniętą od władzy w Mołdawii elitą bojarską i hospodarem Aaronem, a przede wszystkim niebezpieczne dla planów hetmana koronnego mogły być znajomości egzarchy na dworze sułtana. Zamoyski nie mógł wybaczyć Niceforowi, że jako wysłannik Sinan paszy dostarczył do obozu hetmana warunki pokoju, z których najważniejszy dotyczył zachowania przez Turcję pełnej kontroli nad Mołdawią. Dla kanclerza Nicefor stanowił więc narzędzie polityki tureckiej w Mołdawii, podczas gdy sam egzarcha – jak sam mówił na procesie – próbował działać na rzecz ustanowienia pokoju w gospodarstwie mołdawskim. Nicefor uważał wręcz, że pomógł Mohyle

---

do dygnitarzy tureckich, których treść mogła skompromitować hetmana wielkiego koronnego, zob.: J. Zamoyski do P. Tylickiego 27.12.1596 r. z Zamościa // Biblioteka PAU-PAN w Krakowie, 9383; podają za: *Sokołowski W.* Schyłek... S. 383. Tak więc Zamoyski chcąc oddalić ewentualne oskarżenia o samowolne układanie się z urzędnikami sułtana, przypuszczalnie postanowił walczyć z Ostrogskimi tą samą bronią, którą chcieli pokonać go książęta z Ostroga. Poza tym występując jako oskarżyciel w procesie o szpiegostwo na rzecz Turcji, sam uprzedzał ewentualny atak na siebie. Niewykluczone również, że listy kompromitujące Zamoyskiego mógł dostarczyć Ostrogskim właśnie Nicefor, który przecież uczestniczył w negocjacjach kanclerza z Sinan paszą.

⁹⁶ *Kempa T.* Proces... S. 154.

⁹⁷ Analiza zarzutów stawianych egzarsze zob.: *Kempa T.* Proces... S. 154–164.

⁹⁸ Pesztesz – rodzaj daniny pieniężnej wpłacanej do skarbu sułtana (w praktyce często do kieszeni wezyrów) przez lenników sułtana w momencie objęcia przez nich władzy w którymś z lenn tureckich.

utrzymać się na tronie w Mołdawii, gdyż skłonił Sinan paszę do wycofania stamtąd wojsk tureckich i tatarskich⁹⁹.

Trzeci zarzut przedstawiony egzarsze mówił z kolei o tym, że Nicefor przebywając w Ostrogu wysłał do Turcji (za pośrednictwem Janiego) listy, w których określał Polaków mianem «polskich psów» i – co gorsza – miał nawoływać sułtana (za pośrednictwem metropolity adrianopolskiego) do uderzenia na Rzeczpospolitą (w związku z zamętem spowodowanym unią brzeską). Listy te zostały przechwycone przez namiestnika szarogrodzkiego Andrzeja Chrzastowskiego (Szarogród należał do Zamoyskiego), który przekazał je Mohyle (dlaczego nie hetmanowi koronnemu?). Nicefor stwierdził jednak, że to nie on był autorem listów i w ogóle nie było go w Ostrogu w momencie ekspediowania pism. Sługa wojewody kijowskiego Jani potwierdził wersję egzarchy, zeznając, że listy otrzymał od jakiegoś metropolity Pafnucego, który zatrzymał się w Ostrogu w drodze do Moskwy. Co ciekawe pisma te nie były w ogóle zaszyfrowane, a ich treść była na tyle bezpośrednia, a z drugiej strony lakoniczna, że trudno uznać je za dowód działalności szpiegowskiej¹⁰⁰.

Wobec tak kruchych podstaw dowodowych sędziowie nie zdecydowali się wydać wyroku na egzarchę i sługę K. Ostrońskiego – Janiego. Część senatorów uważała Nicefora za niewinnego¹⁰¹. Niektóre źródła z kolei wprost mówią o spreparowaniu dowodów winy egzarchy oraz o tym, że posłowie od Jeremiasza Mohyły, którzy przywieźli «dowody winy» Nicefora, zostali odpowiednio poinstruowani przez Mikołaja Zebrzydowskiego, co mają mówić na rozprawie¹⁰². Ostatecznie postanowiono, że proces zostanie wznowiony po dostarczeniu dodatkowych dowodów przez Mohylę. Chodziło o zeznania straconych w Mołdawii szpiegów, którzy ponoć wymienili jako swego współnika Nicefora. Chciano też przesłuchać metropolitę Pafnucego. Dodatkowych dowodów winy egzarchy jednak nie znaleziono. Procesu więc nie wznowiono. Nicefor został zaś zamknięty w ciężkim więzieniu w Malborku (miał tam oczekiwać na wznowienie procesu), gdzie starostą był Zamoyski¹⁰³. Tak więc los Nicefora leżał w ręku kanclerza i to on był zwycięzcą procesu, mimo tego że nie udało mu się doprowadzić do formalnego skazania egzarchy i Janiego.

Reakcją K. Ostrońskiego na skierowany przeciw niemu atak podczas procesu był jego szybki wyjazd z Warszawy, już na samym początku rozprawy. Pisał potem do zięcia Krzysztofa Radziwiłła o minionym sejmie «bieszonym [biesowym?] albo w[ś]ciekłym». W tym samym liście, nawiązując do procesu Nicefora, stwierdzał: to smutne czasy, «w których z ladajakich coniectur i listeczków przyczynki

⁹⁹ Diariusze sejmowe r. 1597. S. 108, 486, 493 // A3P. T. 4. C. 160–163; *Kempa T.* Proces... S. 160–161; *Куракин Ю.Н.* Политический... C. 126–129.

¹⁰⁰ Szerzej zob.: *Kempa T.* Proces... S. 162–163.

¹⁰¹ J. Abramowicz do K. Radziwiłła 10.12.1597 r. z Wornian // *Жукович П.* Сеймовая... C. 345, c. 746.

¹⁰² Diariusze sejmowe 1597 r. S. 477; *Kempa T.* Proces... S. 164.

¹⁰³ Diariusze sejmowe 1597 r. S. 124, 525; *Litterae nuntiorum...* T. 2, nr 622. S. 131; *Kempa T.* Proces... S. 163.

zbiarają»¹⁰⁴. Ostrogski nie zostawił jednak sprawy greckiego egzarchy. Kilkanaście miesięcy później pisał: «bo mi się skóra jeży, co spomnę na Nikifora»¹⁰⁵. Wojewoda kijowski podjął zabiegi w celu uwolnienia egzarchy. W tym kierunku działali także Janusz Ostrogski i Krzysztof Radziwiłł «Piorun»¹⁰⁶. Jednakże ich starania okazały się nieskuteczne.

Uwięzienie Nicefora i trzymanie go pod strażą w malborskim więzieniu na pewno było istotnym powodem, dla którego K. Ostrogski postanowił doprowadzić do zgody z Zamoyskim. Choć niewątpliwie w tej sytuacji nie mogło być to porozumienie w pełni szczerze. Do zgody miało dojść przy pośrednictwie K. Radziwiłła «Pioruna», zięcia Ostrogskiego i jednocześnie przyjaciela kanclerza koronnego. On oficjalnie przygotowywał grunt pod porozumienie, które wojewoda kijowski planował zawrzeć na sejmie w 1598 r. Tam Radziwiłł miał doprowadzić do spotkania Janusza i Konstantego Ostrogskich z Zamoyskim¹⁰⁷. Ten ostatni również był gotowy do zgody. W międzyczasie pogorszyły się stosunki Ostrogskich, a przede wszystkim seniora rodu, z Zygmuntem III. Powodem tego było silne poparcie króla dla unii brzeskiej i nieliczenie się przez niego z opozycją prawosławną. Tymczasem hetman zaczął widzieć negatywne strony świeżo przeprowadzonego zjednoczenia metropolii kijowskiej z Rzymem. Jednak najważniejszy był chyba fakt, że wojewoda kijowski mógł się stać teraz ważnym sojusznikiem Zamoyskiego w konflikcie z królem. Należy dodać, że od połowy lat 90-tych stronnictwo kanclerza zaczynało wyraźnie słabnąć kosztem rosnących w siłę regalistów. Nie chodziło tylko o liczbę stronników hetmana, ale również o możliwości politycznych działań. Zamoyskiemu coraz rzadziej udawało się wygrać rywalizację o istotne urzędy z regalistami¹⁰⁸. Stąd ugoda była również pożądana przez kanclerza.

Porozumienie rzeczywiście zawarto w końcowej części obrad sejmu 1598 r., zapewne na początku kwietnia¹⁰⁹. Zgodnie z ustaleniami rolę rozjemcy pełnił Krzysztof Radziwiłł. Zostało ono sporządzone w formie pisemnej, ale jego tekst nie jest znany¹¹⁰. Wiadomo jednak, że jednym z najważniejszych warunków ugody

¹⁰⁴ K. Ostrogski do K. Radziwiłła 26.06.1597 r. Fragmenty tego nie istniejącego już listu cytowane przez: Жукович П. Сеймовая... С. 313.

¹⁰⁵ K. Ostrogski do K. Radziwiłła 15.10.1598 r. // Жукович П. Сеймовая... С. 347, с. 754.

¹⁰⁶ Radziwiłł podkreślał w liście do Zamoyskiego (b. daty), jak bardzo zależy K. Ostrogskiemu na uwolnieniu egzarchy: «A on Nikifor widzę, że mu [K. Ostrogskiemu] przeciwie barzo we łbie cwata?, którego tak długiego tam uwięzienia w Malborku, tak mu barzo smakuje jako sól w oku i to, że jako go w tym publice upewniono [...], że go to chybiło» // AGAD. AZ, 867, k. 31.

¹⁰⁷ K. Ostrogski do K. Radziwiłła 1.04.1598 r. z Piaseczna. Жукович П. Сеймовая... С. 346 (tam też wspomniane inne listy Ostrogskiego do Radziwiłła z pierwszej połowy 1598 r., w których poruszał on sprawę zgody Zamoyskim); A3P. T. 4. C. 220.

¹⁰⁸ Tygielski W. Stronnictwo... S. 218–219; Sokolowski W. Schyłek... S. 393–394.

¹⁰⁹ Elementa ad Fontium Editiones. T. 13: Relation of the State of Polonia and the United Provinces of that Crown anno 1598, wyd. K. H. Talbot. Romae, 1965. S. 31; A3P. T. 4. C. 220; ADR, SRP. T. 8, nr 51. S. 140.

¹¹⁰ Publikowany poniżej tekst ugody między J. Zamoyskim a K. Ostrogskim niemal na pewno powstał w 1601 r., gdy doszło między nimi do nowego porozumienia. W tekście niema bowiem w ogóle mowy o Niceforze, który w 1601 r. już nie żył.

miało być wypuszczenie egzarchy Nicefora z malborskiego więzienia. Hetman zresztą publicznie w czasie sejmiku oświadczył, że wypuści greckiego duchownego z aresztu¹¹¹. Oprócz tego w porozumieniu była mowa o rozwiązaniu sporów majątkowych.

Uгода między Ostrogskimi a Zamoyskim nie okazała się jednak trwała. Już dwa miesiące później wojewoda kijowski pisał z pretensjami do K. Radziwiłła: «ugoda przez szrodek Wasz Mości uczyniona jakoś skutku nie baczę. Nikifor człowiek niewinny, przedsię i teraz w wieży malborskiej siedzi. Z strony pustyń też mi się nie usprawiedliwiono»¹¹². Zgodnie z sugestią Ostrońskiego Radziwiłł poruszył w rozmowie z kanclerzem koronnym sprawę Nicefora. Odpowiedź Zamoyskiego znamy dopiero z kwietnia 1599 r.: «Daskala [Nicefora – T.K.], o któregoś Wasz Mość zmianę raczył czynić w Zamościu, jawniem złożył z straży podstarościego swego malborskiego, o czemem na sejmie publice się oświadczył. A co mnie dalej do niego? Na to, aby Rzeczypospolitej nie szkodził i sam się Jego Mość [K. Ostrogski – T.K.] ma dobrze rozmyślić»¹¹³. Wbrew solennym zapewnieniom hetmana Nicefor nie wyszedł z więzienia w Malborku. W tym wypadku było to bez wątpienia zgodne z intencjami zarówno Zamoyskiego jak i króla. Wiadomo, że egzarcha zmarł wkrótce (najprawdopodobniej w drugiej połowie 1599 lub w 1600 r.¹¹⁴) w malborskim zamku. Wojewoda kijowski do końca podejmował próby jego uwolnienia¹¹⁵.

Okazało się, iż doprowadzenie do trwałej zgody między Zamoyskim a Ostrogskimi będzie bardzo trudne. Nie można było bowiem łatwo zlikwidować przyczyn wcześniej narastających nieporozumień. Nadal trwały spory majątkowe między kanclerzem a Ostrogskimi, m. in. konflikt o majątek Ściana nad rzeką Russawą, a także o tereny nad Dniestrem nieopodal rzeczki Kamienicy. Niedaleko

¹¹¹ Niektóre sejmiki domagały się ostatecznego wyjaśnienia sprawy Nicefora na najbliższym sejmie. Tak było np. w Oszmianie // BN. Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, 1809/I, k. 295–298; *Jarmiński L.* Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI w. Warszawa, 1992. S. 216.

¹¹² Ceduła dołączona do listu K. Ostrońskiego do J. Zamoyskiego 23.06.1598 r. z Ostroga. *Жукович П.* Сеймовая... С. 346, с. 750.

¹¹³ J. Zamoyski do K. Radziwiłła 13.04.1599 r. // ADR, SRP. T. 8, nr 54. S. 149;

¹¹⁴ Rok 1599 jak datę śmierci Nicefora wymienia jedna z rękopiśmiennych zapisek znajdująca się w Kijowie. *Куракин Ю.Н.* Политический... С. 140. Inne źródła mówią tylko ogólnie o tym, że egzarcha zmarł w więzieniu w Malborku, zob.: Latopis hustyński // *Kroniki staroruskie*. Przeł. H. Suszko. Warszawa, 1987. S. 262; H. Pocięj do L. Sapiehy 28.06.1605 r. z Wilna // *Archiwum domu Sapiehów*. T. 1. Wyd. A. Prochaska. Lwów, 1892, nr 561. S. 458.

¹¹⁵ *Жукович П.* Сеймовая... С. 418–419. Próby uwolnienia Nicefora podejmowali również: patriarcha aleksandryjski Melecy Pigas (w 1597 r.), a na jego prośbę również gospodar wołoski Michał Waleczny (w 1598 r.) i sułtan Mehmed III (w 1598 r.). Temu ostatniemu Zygmunt III odpowiedział, że Nicefor siedzi w więzieniu, gdyż był szpiegiem moskiewskim! By skutecznie zbyć sułtana (co się rzeczywiście udało), król poinformował go, że Nicefor podburzał Kozaków, przez co działał na szkodę nie tylko Rzeczypospolitej, ale i Turcji. *Жукович П.* К вопросу о виновности екзарха Никифора в турецком шпионстве // *Христианское чтение*. 1899. № 3. С. 578–579; *Кемпа Т.* Proces... S. 166–167; *Documente privitoare...*, supl. II, t. 1, nr 262, s. 483.

tej rzeki Zamoyski wznosił zamek Raszków, który został zniszczony przez najazd Ostrogskich w 1600 r.¹¹⁶ Aktualna pozostawała także kwestia zniszczeń dokonywanych przez wojska koronne w majątkach i starostwach posiadanych przez Ostrogskich. Zdaniem kniaziów z Ostroga hetman nie reagował na ich skargi, tak jak tego wymagała sytuacja. Co do starostw Zamoyski twierdził, że «nie ma gdzie indziej żołnierzy kłaść», na co J. Ostrogski replikował: «Jego Mość Pan hetman [...] ma daleko więcej niż ja dobrze bogatszych starostw»¹¹⁷. Co istotne, grabieży dokonywały często roty dowodzone przez stronników Zamoyskiego, a przeciwników Ostrogskich¹¹⁸. Książęta mieli więc prawo przypuszczać, że nie mają do czynienia z przypadkowymi wydarzeniami. Jednakże Zamoyski oceniał sprawę inaczej. Tak pisał o stosunkach z książętami z Ostroga do K. Radziwiłła: «[co do] Ostrogskich, iż nie raczyłeś mi Wasz Mość jeszcze o wszystkich rzeczach, które za obrazy sobie do mnie biorą, oznajmić, nie będę bardzo rozwodził się na ten czas. To tylko spomnę, że przyjaźń ich bardzo jest ciężka, bodaj nie cięższa niż niewola. Z suspicji, z mów zazdrościwych ludzi, sądzą przyjaciela, a sami ilekroć się uda podobieństwo okazji, to co raz do łba, i z nieprzyjacioły mymi bracą się i mnie wszystkie rzeczy przeciwne czyniąc, i każdemu nieżyczliwemu memu pomagając, chcą przedsię po mnie tego, abym nie tylko woli ich, którą by mi odkryli, ale i myślom na koniec dogodził, co niepodobna»¹¹⁹.

Jak z tego wynika, poważną przeszkodą do zawarcia trwałej ugody stali się w tym momencie sojusznicy obu stron konfliktu. Ostrogscy już wcześniej udzielali wsparcia ludziom skonfliktowanym z Zamoyskim i jego stronnikami. Poparli Aleksandra Zborowskiego w walce o Złoczów z bliskim sojusznikiem hetmana Markiem Sobieskim. Jazłowieccy (Mikołaj – zm. w 1595 r., a później Hieronim), tradycyjnie blisko związani z Ostrogskimi, wadzili się z samym hetmanem jak i popierającymi go dłuższy czas Potockimi o starostwo gródeckie. Kniaziowie z Ostroga pozostawali również w nieustającym konflikcie z teściem Zamoyskiego Stanisławem Tarnowskim. Do stronników Ostrogskich należeli z kolei również:

¹¹⁶ Protestacja o gwałtowne najechnanie Raszkowa przez ludzi Ostrogskich, zanesiona 18.07.1600 r. do ksiąg grodzkich winnickich przez Marcina Łopuszyńskiego i Andrzeja Chrzęstowskiego (urzędników Zamoyskiego). AGAD. AZ, 2876. S. 47; J. Zamoyski do K. Radziwiłła 13.04.1599 r. // ADR, SRP. T. 8, nr 54. S. 149; *Tarnawski A. Działalność...* S. 75–76, 346. K. Ostrogski oddał później Ścianę Zamoyskiemu. Również Raszków pozostał w ręku kanclerza.

¹¹⁷ Szczególnie dotkliwe straty w swoich starostwach Ostrogscy zanotowali w 1599 r. Wojewoda kijowski zagroził nawet, że przestanie wypłacać kwartę ze swego «jedyne go, ubogiego» starostwa włodzimierskiego, K. Ostrogski do J. Zamoyskiego 25.01.1599 r. z Moszczenicy? // AGAD. AZ, 222, k. 33–34; J. Ostrogski do K. Radziwiłła 3.03.1599 r. z Połonnego. *Кунуи II. История...* T. 2, дополн. С. 446–447; odpowiedź Zamoyskiego na te zarzuty zawarta w liście do K. Radziwiłła [1599] (brulion) // AGAD. AZ, 867, k. 450.

¹¹⁸ We wrześniu 1598 r. K. Ostrogski skarżył się Zamoyskiemu na rotę «pana Strusia», który najechał kilka wsi pod Ostropolem, pozabijał poddanych wojewody kijowskiego i pobrał zwierzęta. Także inny majątek Ostrogskiego – Krasne zostało splądrowane przez wojsko, K. Ostrogski do J. Zamoyskiego 22.09.1598 r. z Ostroga // AGAD. AZ, 222, k. 19–20.

¹¹⁹ J. Zamoyski do K. Radziwiłła 13.04.1599 r. // ADR, SRP. T. 8, nr 54. S. 149–150.

Sieniawscy, Gulscy, Pretficzowie, Czartoryscy, Buczaczy¹²⁰. Większość z nich pozostawała w nie najlepszych stosunkach z kanclerzem. W 1599 r. doszło w monasterze w Uniowie pod Lwowem do zjazdu wszystkich Ostrogskich i ich niektórych sojuszników. Obecni byli m. in. Hieronim Jazłowiecki i wojewoda podlaski Janusz Zasławski. Zapewne radzono między innymi nad kwestią ułożenia stosunków z kanclerzem i jego stronnikami. Innym tematem tego spotkania była przypuszczalnie sytuacja w księstwach naddunajskich¹²¹.

Tam coraz śmielej poczynął sobie gospodar wołoski Michał Waleczny, który pozbawił tronu w Siedmiogrodzie protegowanego Zamoyskiego Andrzeja Bato-rego. Jak wiadomo, następnym krokiem Michała było zajęcie Mołdawii i wyrzucenie stamtąd Jeremiasza Mohyły. To musiało spotkać się z reakcją ze strony Zamoyskiego, tym bardziej, iż Waleczny był w tym czasie popierany przez Habsburgów. Michał miał też swoich sojuszników w Rzeczypospolitej, nie przypadkiem byli to przede wszystkim stronnicy Habsburgów. Wśród nich znajdowali się także ludzie z kręgu przyjaciół Ostrogskich (np. Hieronim Jazłowiecki, Jakub Pretficz). A i sami książęta (szczególnie Janusz Ostrogski) z pewną sympatią odnosili się do poczynań Michała (przynajmniej do czasu jego najazdu na Mołdawię)¹²². Nie ma natomiast dowodów na to, że udzielili mu jakiegokolwiek wsparcia militarnego. Nie ulega jednak wątpliwości, iż Ostrogscy utrzymywali pewne kontakty z Michałem¹²³. Zwracała na to uwagę wojewodzie kijowskiemu Zamoyski¹²⁴. Był więc to kolejny powód ponownego zaognienia się stosunków między kanclerzem a kniaziami z Ostroga.

¹²⁰ Ceduła dołączona do listu J. Zamoyskiego do K. Radziwiłła 14.12.1598 r. z Zamościa // AGAD. AR, dz. V, 18434, cz. 2, k. 447; ceduły dołączone do listów K. Radziwiłła do J. Zamoyskiego b. d. // AGAD. AZ, 867, k. 31, 321; NN do J. Zamoyskiego b m. i d. [w końcu 1599 r.] // AGAD. AZ, 634, k. 31–32; *Sokołowski W.* Politycy... S. 26–28, 53–54, 92–93, 99, 138–139; *tenże*. Schyłek... S. 384–386. O stronnikach Zamoyskiego zob. też: *Urbaniak V.* Zamoyszczycy bez Zamoyskiego. Studium dekompozycji ugrupowania politycznego. Warszawa, 1995. S. 9 i n.

¹²¹ NN do J. Zamoyskiego b m. i d. [w końcu 1599 r.] // AGAD. AZ, 634, k. 31–32; *Sokołowski W.* Schyłek... S. 385–386.

¹²² *Sokołowski W.* Schyłek... S. 386–388.

¹²³ O spiskowaniu K. Ostrogskiego z M. Walecznym pisał: *Tyszkowski K.* Stosunki ks. Konstantego Wasyla Ostrogskiego z Michałem hospodarem multańskim // *Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera.* Lwów, 1925. S. 641–649. Szczegółowa analiza źródeł, z których korzystał Tyszkowski (były to praktycznie tylko źródła powstałe w otoczeniu Michała), pozwala na stwierdzenie, że informacje hospodara wołoskiego o rychłym wsparciu jego poczynań przez wojsko wojewody kijowskiego oraz Kozaków zaporoskich były jedynie mistyfikacją stworzoną na potrzeby dyplomacji wołoskiej prowadzącej negocjacje z Habsburgami, zob. szerzej: *Kempa T.* Konstancy... S. 222–225. Nie mniej Ostrogski utrzymywał kontakty z Michałem (jako prawosławnym władcą), głównie ze względów wyznaniowych, Mihai Viteazul si Polonicu documente inedite in auexe, wyd. J. Corfus. București, 1938, nr 24. S. 237–238; *Bieńkowska D.* Michał Waleczny. Katowice, 1985. S. 96.

¹²⁴ K. Ostrogski do J. Zamoyskiego 22.09.1598 r. z Ostroga // AGAD. AZ, 222, k. 31–32 (druk: Mihai Viteazul..., nr 24. S. 237–238). W liście tym Ostrogski odpowiadał na pytanie kanclerza o to, jak ma odprawić gońców tatarskiego oraz wołoskiego. Przy okazji usprawiedliwiał się, że posłańcy Michała spędzili w Ostrogu tylko jedną noc i ruszyli dalej do Krakowa.

Mimo tych wszystkich przyczyn niezgody zarówno Zamoyski jak i senior rodu Ostrogskich wyraźnie dążyli do trwałego porozumienia. Wojewoda kijowski wspomógł kanclerza w jego wyprawie do Mołdawii przeciw Michałowi Walecznemu 200-konnym oddziałem jazdy kozackiej¹²⁵. O jego chęci do zgody donosił Zamoyskiemu Stanisław Żółkiewski¹²⁶. Kanclerz zaś starał się popierać niektóre postulaty Ostrogskiego na dworze królewskim¹²⁷. W listopadzie 1599 r., odpowiadając na prośbę skierowaną do niego ze strony wojewody kijowskiego, zwracał się do Zygmunta III, by król poczekał z decyzją w sprawie nominacji nowego archimandryty pieczerskiego w Kijowie do najbliższego sejmu. A sprawa obsadzenia przełożonego tego najbogatszego i najbardziej znaczącego z ruskich monasterów w Rzeczypospolitej leżała szczególnie na sercu prawosławnym i samemu Ostrogskiemu¹²⁸.

Mimo tych przychylnych gestów z obu stron do pełnego pojednania między Zamoyskim a wojewodą kijowskim doszło dopiero w 1601 r. Ugodę tę zwiastował list K. Ostrogskiego do kanclerza z 18 kwietnia 1601 r. (ze Stepania). Ostrogski pisał w nim między innymi: «jako przed tym nic się takowego we mnie, ile pomnę i poczuć się mogę, nie najdowało [...], tak pewnie i teraz obrachowawszy się z sobą, nie widzę przyczyny, czemu by ona zwykła, szczerza i prawie przeszła miłość i przyjaźń między nami miała być wzruszona [...] Wszakże na potym, gdzie by co takowego zachodziło za pobudką ludzi niepokoju pragnących, dobry na to sposób, któryś Wasz Mość przez pisanie swe podać raczył. Przystaję na nim [...] Wdzięczyen tedy będąc takowej chęci i obietnice Wasz Mości mego Miłościwego Pana, też stateczną i szczerą przyjaźń i służby moje ofiaruję, powtórę upewniając, że na nich Wasz Mości memu Miłościwemu Panu nigdy nie zejdzie, byleś Wasz Mość wzajem takowąż mi oddawać raczył»¹²⁹. Sposób rozwiązywania sporów między Ostrogskimi i Zamoyskim oraz ich stronnikami został opisany w ugodzie zawartej znów przy pośrednictwie K. Radziwiłła. On też, korzystając z uwag obu stron, przygotował tekst porozumienia. Rękopis projektu ugody znajduje się w Bibliotece Kórnickiej i choć nie zawiera daty, można porozumienie to datować na 1601 rok (zob. aneks). Wiadomo, że nie chodzi o wcześniejszą ugodę z 1598 r., ponieważ w tekście nie ma w ogóle wzmianki o Niceforze, na którego uwolnieniu z więzienia w Malborku tak zależało wojewodzie kijowskiemu.

¹²⁵ *Sokolowski W.* Schyłek... S. 388, p. 51.

¹²⁶ S. Żółkiewski do J. Zamoyskiego 13.11.1599 r. z Tlustego // *Listy Stanisława Żółkiewskiego*, nr 68. S. 99.

¹²⁷ O dążeniach Zamoyskiego do trwałej zgody z Ostrogskimi zob.: J. Zamoyski do K. Radziwiłła 23.10.1598 r. z Zamościa // *ADR, SRP*. T. 8, nr 51. S. 140.

¹²⁸ J. Zamoyski do Zygmunta III 6.11.1599 r. z Zamościa // *BKórń.*, 1401, nr 6, k. 19-20. O sporze prawosławnych z unitami o monaster pieczerski zob.: *Kempa T.* Rywalizacja o Ławrę peczerską w Kijowie między prawosławnymi a unitami w końcu XVI i na początku XVII w. // *Przegląd Wschodni*. T. VIII, z. 4(32). 2003. S. 831-870.

¹²⁹ Ostrogski pisał też o możliwości pogodzenia jego syna Janusza ze Stanisławem Tarnowskim // *AGAD. AZ*, 222, k. 35-37.

Uгода przewidywała, że w razie jakichkolwiek konfliktów z udziałem sygnatariuszy umowy lub ich przyjaciół rozjemcą w takich sprawach ma być K. Radziwiłł. Obiecywano sobie wzajemnie nie ubiegać się «fortelnie» w staraniach o godności. Spory majątkowe miały zostać załatwione raz na zawsze przez «kompromisarzy» (po dwóch z każdej strony i dodatkowo jednego superarbitra). Porozumienie zobowiązywało Zamoyskiego do pomocy Ostrogskiemu i innym wyznawcom prawosławia w sprawach szczególnie dla nich pilnych, a przynajmniej do życzliwej neutralności ze strony kanclerza i jego adherentów. Zamoyski i Ostrogski mieli się też konsultować we wszystkich istotnych sprawach zarówno polityki wewnętrznej jak i zewnętrznej Rzeczypospolitej. Obie strony zadeklarowały wreszcie, że będą dążyć do zgody między krewnymi i przyjaciółmi z obu stron.

Porozumienie było realizowane z niewątpliwą determinacją zarówno ze strony Zamoyskiego jak i K. Ostrogskiego. Najtrudniej było wprowadzić w życie ostatnią część porozumienia¹³⁰. Realizowano ją jeszcze przez ponad dwa lata. Najpierw zażegnano konflikt między kanclerzem a synami wojewody kijowskiego. Stało się to najpóźniej w 1602 r.¹³¹ Bardziej skomplikowane było doprowadzenie do zgody między Januszem Ostrogskim a Stanisławem Tarnowskim. Doszło do niej ostatecznie dzięki staraniom Zamoyskiego, Konstantego i Aleksandra Ostrogskich, a także Bernarda Maciejowskiego, Mikołaja Oleśnickiego i Jana Swoszowskiego w połowie 1604 r.¹³² Niemal w tym samym czasie (w sierpniu 1604 r.) kasztelanowi krakowskiemu i Jakubowi Pretfciczowi udało się pogodzić Zamoyskiego z Hieronimem Jazłowieckim (świeżo upieczonym zięciem J. Ostrogskiego)¹³³.

Okazało się, że to co wcześniej dzieliło kanclerza i Ostrogskich, teraz przy dobrej woli z obu stron często można było załatwić polubownie¹³⁴. Listy Ostrogskich do Zamoyskiego z tego okresu wskazują, że hetman wielki koronny stał się ich bliskim partnerem politycznym, z którym konsultowali najważniejsze decyzje. Najlepiej chyba tę współpracę Zamoyskiego z Ostrogskimi widać na przykładzie sprawy Dymitra Samozwańca. Obie strony szczególnie krytycznie odnosiły się do akcji poparcia Pseudodymitra i starały się przekonać króla, by nie pozwolił na

¹³⁰ Jeszcze w maju 1602 r. K. Ostrogski miał żądać załatwienia jakiegoś niezrealizowanego przez Zamoyskiego punktu ugody. Жукович П. Сеймовая... С. 345.

¹³¹ A. Ostrogski do J. Zamoyskiego 27.12.1602 r. z Ostroga // AGAD. AZ, 685, k. 51–52.

¹³² Tamże; K. Ostrogski do J. Zamoyskiego 28.12.1604 r. z Ostroga // AGAD. AZ, 222, k. 43–44; M. Oleśnicki do J. Zamoyskiego 5.11.1603 r. z Dobczyc // AGAD. AZ, 685, k. 17; J. Zamoyski do L. Sapięhy 10.08.1604 r. z Lublina // BKór., 1539, nr 7; B. Maciejowski do J. Zamoyskiego 6.06.1601 r. z Krakowa // AGAD. AZ, 212, k. 3–5; *Sokołowski W. Politycy...* S. 53; *tenże*. Schyłek... S. 397.

¹³³ J. Pretfcicz do J. Zamoyskiego 2.11.1598 r. ze Lwowa oraz 13.07.1599 r. z Satanowa // AGAD. AZ, 690, k. 84–87; J. Ostrogski do J. Zamoyskiego 31.03.1604 r. z Konstantynowa // AGAD. AZ, 222, k. 62–64; ugoda między H. Jazłowieckim a J. Zamoyskim zawarta w Lublinie 28.08.1604 r. // AGAD. AZ, 641, k. 65–70, zob. też: k. 72–75 i 78–79; *Tarnawski A. Działalność...* S. 74; *Sokołowski W. Schyłek...* S. 398.

¹³⁴ Np. w liście do K. Ostrogskiego z 1.07.1603 r. z Zamościa (AGAD. AZ, 637, k. 64) Zamoyski pisał, że sam nie może przyjechać na sprawę, którą wojewoda kijowski miał z żołnierzami, ale zlecił jej załatwienie hetmanowi polnemu (Żółkiewskiemu).

destabilizowanie i tak nie najlepszych stosunków z Moskwą¹³⁵. Podobnie na sejmie 1605 r. kanclerz i Janusz Ostrogski (jego ojciec nie był obecny na sejmie) zgodnie współpracowali ze sobą, krytycznie odnosząc się do polityki Zygmunta III. Współdziałali także w istotnej kwestii sukcesji brandenburskiej w Prusach Książęcych¹³⁶. Z kolei w przypadku Konstantego Ostrońskiego i Zamoyskiego można nawet mówić o zadzierzgniętej w tym czasie przyjaźni¹³⁷.

U podstaw konfliktu między Zamoyskim i Ostrogskimi leżały niewątpliwie ambicje magnatów uczestniczących w tym sporze. Jednak przyczyną tej wieloletniej nieprzyjaźni były także odmienne poglądy na niektóre kwestie polityki wewnętrznej, a przede wszystkim zagranicznej. Konflikt ten, przynajmniej na początku, miał poza tym dobrą pożywkę w sporze hetmana wielkiego koronnego z królem Zygmuntem III. Skutki tej waśni okazały się niestety negatywne nie tylko dla uczestników sporu, ale dla całego państwa. Widać to było choćby na przykładzie powstania Nalewajki. Ale pamiętać również trzeba, że konflikt Zamoyskiego z Ostrogskimi przeniósł się również na szerokie rzesze ich stronników i w ten sposób, jak mało który spór, przyczynił się do zanarchizowania sytuacji w Rzeczypospolitej, szczególnie zaś na południowo-wschodnich obszarach Korony.

Warto na koniec przypomnieć, że część olbrzymiego majątku Ostrogskich, po śmierci księcia Janusza w 1620 r. (a więc po wymarciu męskiej linii rodu), trafiła w ręce syna Jana Zamoyskiego – Tomasza, poprzez małżeństwo tego ostatniego z córką Aleksandra Ostrońskiego – Katarzyną. W ten sposób dzięki Ostrogskim Zamoyscy na trwałe umocnili swoją pozycję ekonomiczną, a pośrednio i polityczną, w I Rzeczypospolitej.

¹³⁵ J. Ostrogski do J. Zamoyskiego 31.03.1604 r. z Konstantynowa // AGAD, AZ, 222, k. 62–63; tenże do tegoż 26.08.1604 r. z Ostroga, tamże, k. 72–73; J. Zamoyski do Zygmunta III 4.04.1604 r. z Zamościa // AGAD, AZ, 637, S. 68–74; tenże do tegoż 1.03.1604 r. z Zamościa // BCzart., 320, nr 41; tenże do L. Sapięhy 29.08.1604 r. z Lublina // BKórn., 1539, nr 75; *Kempa T.* Konstanty... S. 227–230; *Grzybowski S.* Jan Zamoyski. S. 275.

¹³⁶ *Strzelecki A.* Sejm z r. 1605. Kraków, 1921. S. 120–121; *Grzybowski S.* Jan Zamoyski. S. 278; *Janiszewska-Mincer B., Mincer F.* Rzeczpospolita a Prusy Książęce w latach 1598–1621. Warszawa, 1988. S. 100–101.

¹³⁷ Zob. szczególnie K. Ostrogski do J. Zamoyskiego 24.02.1604 r. z Ostroga // AGAD, AZ, 222, k. 60–61; tenże do tegoż 20.09.1604 r. z Ostroga. Tamże, k. 85; tenże do tegoż 2.12.1604 r. z Ostroga. Tamże, k. 87–88.

ANEKS

Oryginalny projekt tekstu ugody między Janem Zamoyskim a Konstantym Ostrogskim [1601].

Biblioteka PAN w Kórniku, 1539, nr 77.

(autorstwo prawdopodobnie Krzysztofa Radziwiłła, który napisał go korzystając z sugestii Konstantego Ostrogskiego).

[nagłówek:]

Przez śrzodek Jaśnie Oświeconego Pana Pana Cristopha Radziwiłła Książęcia na Bierżach, z Dubinek, wojewody wileńskiego, hetmana najwyższego Wielkiego Księstwa Litewskiego, soleckiego, urzędowskiego, koko[h]nauskiego etc. starosty między Jaśnie Oświeconym Panem Panem Constatinem Książęciem Ostrozkim, wojewodą kiewskim, marszałkiem ziemie wołyńskiej, starostą włodzimierskim etc. z jednej a Jaśnie Wielmożnym Panem Panem Janem Zamoyskim z Zamościa, kanclerzem i hetmanem wielkim koronnym, bełskim, malborskim, knyszyńskim, międzerzeckim, garwolińskim, grodeckim, jaworowskim etc. starostą z drugiej strony stało się pewne postanowienie w ten niżej opisany sposób.

[tekst zasadniczy:]

Iż się tego rzeczą samą dochodzi, że przez te, którzy za occasią niezgody ludzi potężnych swych rzeczydopinać i wedle zamysłu swego wszystko w Rptej snadniej się spodziewają przewodzić, umyślnie prawie między Ich Mościami Jego Mością Panem wojewodą kiewskim i Domem Jego Mości z jednej a Jego Mością Panem kanclerzem i hetmanem koronnym i przyjacioły^a z drugiej strony, przeszłych czasów wzniecane i pomnażane bywały waśni i niechęci^b zatym też[?] snać Rptej, tak jakoby było potrzeba z obu stron nie[?] zawsze mogło się [służyć?]^b, które też snać niepoślednią occasią były do naruszenia z wielu miar prawa i wolności pospolitej, gdy za oglądaniem się jednego na drugiego, a za usługowaniem czasewi [!] tak jakoby snać było potrzeba resolute się z obu stron nie szło i rady ku dobremu się Rptej ściągające do skutku nie bywały prowadzone.

Teraz poczuwając się w powinności chrześcijańskiej, a przekładając nade wszystko całość, zdrowie i swobodę Rptej a zatrzymanie jej w takim postanowieniu, w jakim jest od przodków zostawiona dobrowolnie, te niechęci wszystkie przeszłe między sobą wiecznymi czasy Ich Mościowie umarzają i w zapamiętanie prawdziwym chrześcijańskim sercem oddają, nie chcąc ich więcej wspominać, ani wznawiać, owszem obiecując sobie na potym całą, szczyrą, uprzymą, życzliwą, chętną i zawartą przyjaźń i to, że już odtąd wszystkie rady i postęпки swoje ku dobremu przodkiem Rptej a przy tym ku swemu z obu stron ucziwemu i pożytecznemu sformie i zgodnie obracać będą.

A jeśliż by względem tego albo obaj Ich Mościowie albo który z Ich Mości do waśni czyjej kolwiek przyszedł i beł z czyjej kolwiek miary molestowan, tedy jako nigdy, tak i w ten czas jeden drugiego nie odstępować, ale sobie przyjaźni nieodmiennie dotrzymując, wiernie, statecznie i potężnie pomagać mają.

A żeby ta przyjaźń terażniejsza między Ich Mościami beła zawsze trwała, względ mając na przedniejsze w tej mierze zawody, to sobie z obu stron warują:

Naprzód: ponieważ jednego chcieć i jednego nie chcieć przedniejszym jest fundamentem przyjaźni, przetoż, aby przyjaźni tej między Ich Mościami nie targała różność w

^a Wyraz poprawiony, wcześniej było: «adhaerenti».

^{b-b} Własnoręczny dopisek na marginesie.

głównych Rzptej sprawach sentencyjej, mają się w nich Ich Mościowie zawsze przed czasem umysłem zgody dufliwie z sobą znosić. A jeśli kiedy sami z strony czego zgodzić się nie mogli, tedy Jego Mość pan wojewoda wileński ma śródkować i do zgody Ich Mości przywozić, na którego zdaniu Ich Mościowie z obu stron przestawać powinni będą. Wszakże iż krom wszelkiego wątpienia przeciwko prawu i zwyczajom, jakie tu w tych państwach Królewskiej Jego Mości pan nasz dzisiejszy zastać raczył, sieła się ekscesów względem religiej, ku krzywdzie rozróznionych w wierze, a osobliwie ludzi religiej Greckiej w tych czasiech pojawiło, przetoż leczenie ich przez Jego Mości Pana wojewodę kiewskiego i przez tych, którzy spólną z Jego Mością cause mają, wolnie krom wszelkiej różnice ma być obmyślaiwane za pomocą, a przynamniej krom wszelkiego przeszkadzania Jego Mości hetmanowego i przyjaciół^c Jego Mości.

Druga: Iż zaciągi przyjacielskie, więc i ubiegania się do ozdób i chleba Rptej zwykły też więc bywać jedną occasią do rozrywania przyjaźni, zabiegając temu, mają Ich Mościowie z obu stron każdy swe krewne przyjaciół i adhaerenti wedle możności k temu przywozić, aby też oni do tej zgody i przyjaźni teraz zawartej przychyłali się. Więc i similtates rancory¹ i niechęci jeśli przy privatim jakie między którymi Ich Mości z obu stron przyjaciół były, aby były uspokojone. Staranie czynić mają tak, żeby zatym żadnej różnice i tęższe [?] między przyjaciół nie czyniąc z obu stron, jeden drugiego przyjaciół i adhaerenty za swe poczytywać mógł. W promocyjach też do opatrzenia do dostojęństw i urzędów to sobie Ich Mościowie z obu stron warują, aby jeden drugiego fortelnie nie ubiegał, ani jego przyjaciółom nie przeszkadzał. Owszem, aby za spólnym porozumieniem się to czyniło, tak żeby obu przyjaciele i adhaerenci wedle proporcycyjej godności i zasług, krom respektu jakiego na religią, nadgrody snadniej otrzymawać mogli. Wszakże jeśli kiedy z strony promocyjej konkurujących z sobą różnica bęła, tę ma komponować tenże arbiter, Jego Mość Pan wojewoda wileński, którego zdaniem z obu stron kontentować się mają, nie tylko dożywocia, ale i rozdawania wieczności w Inflanciech i pustyń na Ukrainie.

K temu, iż różnice w grunciech, także insze krzywdy pospolicie przyjaźń zwykły rozrywać, przetoż w czym dotąd która strona od drugi[ej] względem gruntów rozumie się być ukrzywdzoną, to przez kompromisarze po dwóch z obu stron wysadziwszy, a piątego superarbitra przydawszy przed wy[j]ściem od dzisiednia półrocza między sobą uspokoić mają. A na potym z obu stron przestrzegać tego powinni, jakoby nic się takiego nie działo, co by albo ku uwleczeniu existimacyjej i sławy dobry albo ku uszkodzeniu i ukrzywdzeniu drugi[ej] strony się ściągalo. Wszakże jeśli co takiego kiedy zakroczyło [!], a do uszu jednej strony odniesiono było, tedy nie biorąc tego tak dalece przed się, pi[e]rwej o to ustnie dufliwie expostulować. A jeśli się dosyć nie działo, na Jego Mości Pana wojewodę wileńskiego dla rozsądku i porównania włożyć to ma[ja].

Czemu to wszytkiemu, aby się dosyć działo, świętobliwie obiecują to sobie Ich Mościowie z obu stron iść, trzymać i wypełniać i pod wiarą, uczciwością i sumnieniem swoim i pod błogosławieństwem Pana Boga Wszechmogącego, którego sobie z obu stron na świadectwo biorą. A dla pewnej istoty do takiego skryptu pieczęci swe przycisnęli i rękami swemi podpisali się. Także i Jego Mość Pan wojewoda wileński jako przyjaciel zobopolny na ten czas między Ich Mościami śródkujący, a taki, który i na potym też śródkowania między Ich Mościami pracę za prośbą Ich Mości na się przyjąć raczył.

[dopisek na ostatniej stronie:]

Ugody z Jego Mościom Panem hetmanem koronnym zamyślany sposób.

^c Pierwotnie było: «adherentów».

¹ Z łac. *rancor*; *-oris* – gorzki smak, zapach; tu w znaczeniu: stara nienawiść, zawziętość.

Микола Крикун, Олекса Піддубняк

ВОЛИНСЬКИЙ МАЄТОК ЛАВРИНА ПІСОЧИНСЬКОГО (придбання села Кунева і захист права власності на нього)

Лаврин Пісочинський – помітна, колоритна і цікава постать на тлі української шляхти останньої третини XVI – початку XVII ст. Він народився десь на початку 1550-х років, помер у 1606 р. У 1569–1593 рр. був писарем канцелярії Руської (Волинської) метрики, у 1582–1606 рр. – брацлавським підкоморієм, у 1601–1606 рр. – королівським секретарем, у 1601–1603 рр. виконував дипломатичні доручення короля, обирався на сеймиках послом на сейми, депутатом коронного трибуналу¹.

---

¹ Про Л. Пісочинського див.: *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог; Львів, 2002. С. 140–146; *Крикун М., Піддубняк О.* Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI – першої половини XVII століття в архіві шляхетського роду Пісочинських // *Крикун М.* Брацлавське воєводство в XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2008. С. 66–67; *Крикун М.* Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років // *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упорядники М. Крикун, О. Піддубняк. Вступ М. Крикуна.* Львів, 2008. С. 48–56; *Pulaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: Monografie i wzmianki. Warszawa, 1991. Т. 2 / *Opracowanie naukowe T. Epsztejn i S. Gorczyński.* S. 133–141; *Dubas-Urwanowicz E.* Piasoczyński Ławryn (Wawrzyniec) // *Polski Słownik Biograficzny* (далі – PSB). Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. Т. XXV. S. 805–808. Одному з авторів цих рядків донедавна було відомо, що найраніша згадка про Л. Пісочинського як брацлавського підкоморія датується 13 квітня 1583 р. (*Крикун М.* Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років. С. 50; *Документи Брацлавського воєводства...* С. 327–329). Та вдалося натрапити на більш ранню згадку – у листі короля Стефана Баторія князю Кирикові Ружинському від 18 січня того самого року (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ НАН України), від. рукописів. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 4044 II, арк. 121). Вона дозволяє стверджувати, що королівський привілей на брацлавське підкоморство був виданий Л. Пісочинському у 1582 р. – після того як 16 березня був виданий привілей на володимирське підкоморство Янові Бокію (Российский государственный архив древних актов (г. Москва; далі – РГАДА), ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, спр. 195, арк. 472–472 зв.), котрий до того, від 24 січня 1581 р. (Там же. Арк. 329–330; опубл.: *Документи Брацлавського воєводства...* С. 271–272) був підкоморієм брацлавським. Не виключено, що привілей Л. Пісочинському датований також 16 березня 1582 р.

Родовід Л. Пісочинського вдається простежити по батьківській лінії до діда і баби, по материнській лінії – до прадідів і баби. Дідом по батьківській лінії був Івашко Пишневич. Перша відома згадка про нього міститься в дарчому привілеї на п'ять дворощ у маєтку Пісочно Мельницької волості, виданому йому 28 травня 1498 р. великим князем литовським Александром на прохання найвищого гетьмана і брацлавського та вінницького намісника князя Костянтина Івановича Острозького². У привілеї І. Пишневича названо «дворянином нашим», тобто таким, що перебуває на великокнязівській службі. Згідно з цим документом, він і далі мав служити великому князеві – з одного (з п'яти дарованих) дворощ; решта – чотири двороща були надані йому у власність. Оскільки про видання цього привілею клопотав князь К.І. Острозький, то можна стверджувати, що І. Пишневич служив і йому. Звідки він був родом, встановити не вдалося. Йменували його Старимзаконом³, тому, мабуть, що мав єврейське коріння або, не маючи його, сповідував іудаїзм чи мав якийсь інший стосунок до нього. Помер «в молодості літ»⁴. Від Пісочного представники його роду звалися Пісочинськими. Дружиною І. Пишневича була Огрефіна з Рудецьких⁵ – шляхетського роду Луцького повіту Волинської землі/воєводства⁶. Єдиним їхнім сином (не виключено, що й єдиною

² Lietuvos Metrika. Knyga Nr 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Paliulis. Vilnius, 2007. P. 180. Інші згадки про Івашка Пишневича: Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1890. T. IV: 1535–1547. S. 266–267 (дозвіл короля і великого князя литовського Сигізмунда I Гнівошові Пісочинському на продаж села Пісочного маршалкові Волинської землі і володимирському старості князю Федорові Андрійовичу Сангушку, виданий 1 грудня 1540 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4045 II, арк. 55 (зізнання 14 січня 1584 р. перед Кременецьким земським судом Андрія Овсяника Волковського, в минулому дяка (намісника) троцького воєводи, брацлавського і вінницького старости князя Іллі Костянтиновича Острозького в його маєтках Луцького повіту Волинської землі Крупа і Поворсько). Згадка про цей привілей Александра: Литовська метрика. Книга 561: Ревізія українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. К., 2005. С. 183; Archiwum książąt Sanguszków... T. IV. S. 264–265 (зобов'язання Г. Пісочинського перед князем Ф.А. Сангушком визначити межі села Пісочного, 1 грудня 1540 р.), 266–267 (згаданий щойно дозвіл Сигізмунда I); ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4045 II, арк. 55 (див. вище в цій виносці), 57 (лист володимирського земського судді Богдана Костюшковича Хоболтовського, писаний у селі Хоболтові 9 березня 1584 р.). Пісочно входило до складу Володимирського повіту Волинської землі/воєводства. Нині – село Пісочне Ковельського району Волинської області.

³ Литовська метрика. Книга 561... С. 183; Документи Брацлавського воєводства... С. 359–360 (зізнання Гнівоша Сторожинського перед Кременецьким земським судом 14 січня 1584 р. Опубл. за: Archiwum Państwowe w Krakowie (далі – АРК), zesp. Archiwum Sanguszków, teki rzymskie, teka XVI, s. 23–24); ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4045 II, арк. 57 (лист володимирського судді Богдана Костюшковича Хоболтовського від 9 березня 1584 р.); *Pulaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich... T. 2. S. 132.

⁴ Документи Брацлавського воєводства... С. 360.

⁵ Там само.

⁶ Литовська метрика. Книга 561... С. 121, 136, 139, 154 (ревізія Луцького замку 1545 р.); Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов,

дитиною) був Гнівош⁷. Про нього відомо, що він входив до складу комори названого вище князя К.І. Острозького (помер 1530 р.)⁸, тобто належав до найближчого його оточення – виконував важливіші його доручення; відомо також, що був він служебником троцького воєводи, брацлавського і вінницького старости князя Іллі Костянтиновича Острозького (помер у 1539 р.), супроводжував його на війні, «частокроть в потребахъ [боях, кампаніях] противъ неприателѣ г(о)с(по)д(а)рскогo и Речи Посполитои бываючи»⁹, двічі виїздив на службу (імовірно, військову) до Угорщини («Угор»), повернувшись звідти остаточно додому, оженився¹⁰. У своєму зізнанні, виголошеному перед Кременецьким земським судом 14 січня 1584 р., Гнівош Сторожинський, шурин Гнівоша Пісочинського¹¹, подав, що останній помер невдовзі («вборзде») після народження свого сина Лаврина¹². Якщо ця інформація правдива, то, враховуючи зазначене вище про час народження Лаврина, слід смерть його батька датувати серединою 1550-х років. У такому разі твердження Казімежа Пуласького, що помер Гнівош Пісочинський у 1559 р.¹³, потрібно вважати неприйнятним.

Матір'ю Лаврина була Марія – дочка Андрія Куневського з роду Єло (тому представники цього роду йменувалися Єловичами) і Богдани (Парасковчєй), онука Юхна Куневського, а по материнській лінії – Станька Дениска¹⁴. Андрій Юхнович Куневський у 1545 р. фігурує як кременецький городничий¹⁵, у 1552 р. – як кременецький городничий і мостовничий¹⁶, у 1557–1564 рр. – лише як господарський зем'янин Кременецького повіту Волинської землі¹⁷, від 1566 р. – як кременецький земський суддя¹⁸. На цій останній посаді по-

---

состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). Киев, 1886. Ч. VII. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 158 (ревізія Луцького замку 1552 р.).

⁷ Документи Брацлавського воєводства... С. 360.

⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4045 II, арк. 57.

⁹ Archiwum książąt Sanguszków... Т. IV. S. 132–133.

¹⁰ Документи Брацлавського воєводства... С. 360.

¹¹ Г. Сторожинський був чоловіком зведеної сестри Гнівоша Пісочинського Марії: мати останнього вийшла вдруге заміж за Матвія Гоголя, з яким «сплодила» цю Марію, а також Настасію, ще одну Марію і Лукаша (цей писався «по брате», тобто як Гнівош, Пісочинським, був «архимандритом києвским») (Там само).

¹² Там само.

¹³ Pulaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich... Т. 2. S. 133.

¹⁴ Дениски належали до шляхти Кременецького повіту (Литовська метрика. Книга 561... С. 195, 196, 200, 204, 206 (ревізія Кременецького замку 1545 р.; тут Дениски названі Денисковичами); Архив ЮЗР. 1890. Ч. VII. Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 23 (ревізія Кременецького замку 1552 р.; Денисович), 97, 101, 124 (люстрація Кременецького староства 1563 р.).

¹⁵ Литовська метрика. Книга 561... С. 139, 194, 196, 200.

¹⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4043 II, арк. 13.

¹⁷ Там само. Арк. 18 (1559 р.), 21 (1557 і 1560 рр.), 30 (1564 р.).

¹⁸ Там само. Арк. 42.

мер 3 березня 1576 р.¹⁹ Його дружина переставилася ще у 1571 р. – наприкінці вересня або на початку жовтня²⁰.

Від шлюбу з Гнівошем Пісочинським Марія мала і дочку Овдоттю («*Овдотиа*»). Перша znana згадка про неї міститься в зізнанні возного Луцького повіту Юрія Рогачовського перед Луцьким гродським урядом 22 квітня 1577 р.²¹, друга – в позові духовного суду Луцько-Острозької православної єпископії вітчимові Овдотті (і Лаврина) Петрові Бучайському, датованому 8 квітня 1587 р. (за ст. стилем?). В позові її названо «дівкою» (незаміжньою)²². Взнявши це до уваги, а також час смерті Гнівоша, можна припустити, що у 1587 р. Овдоття мала понад 30 років і була молодшою за Лаврина. Чи виїшла вона зрештою заміж, невідомо.

Л. Пісочинський мав також зведену сестру Настасію, батьком якої був Іван Сосницький²³. Марія Пісочинська виїшла за нього заміж десь після 20 липня 1563 р.: вписане цього числа в книгу Луцького замку зізнання вижа Луцького замку Петра Степановича містить останню знану нам згадку про неї як Пісочинську²⁴, що означає, що Марія ще була вдовою по Гнівошу. У щойно зазначеному позові духовного суду Настасія теж фігурує як «дівка».

Третім і останнім чоловіком матері Л. Пісочинського був згаданий вище Петро Бучайський, і з ним їй судилося прожити чимало років, можливо – до своєї смерті. Вперше її Бучайською названо в датованому 9 грудня 1571 р. вписі в луцьку гродську книгу зізнання її батька та його брата Михайла²⁵. Вона прижила з П. Бучайським сина Лаврина, котрий, отже, був зведеним братом Л. Пісочинського; вперше у знаних нам документах його поійменовано в листі Марії і П. Бучайських від 27 березня 1587 р.²⁶

У Л. Пісочинського були також рідні дядьки і тітки, всі вони – діти Андрія Юхновича Куневського та Богдани (Парасковчеї) Денисківни, отже, брати і сестри його матері. Дядьки – це Петро (згаданий лише в листі його батька і матері від 24 травня 1568 р. – як такий, що перебуває в неволі²⁷) та Ієв (помер до 15 жовтня 1566 р., коли Ганна Матясівна Зінковича Остриєвського

¹⁹ Там само. Спр. 4048 II, арк. 13, 22 зв.; те саме: Центральний державний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 26 (Луцький земський суд), оп. 1, спр. 9, арк. 179. Упорядник видання «Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku: Spisy» (Kórnik, 2007) Мар'ян Вольський помилково подає, що А.Ю. Куневський займав уряд кременецького земського судді і в 1577 р. і що помер він 28 травня 1578 р. (S. 56, 169).

²⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 216, арк. 115–117 (тестамент Парасковчеї від 26 вересня 1571 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4043 II, арк. 99 (згадка про Парасковчею як небіжчицю у вписі цього тестаменту в кременецьку земську книгу. Доречно зазначити, що тут тестамент помилково датовано 26 січня 1571 р. (арк. 100)).

²¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4044 II, арк. 5 (1577 р.).

²² Там само. Спр. 4046 II, арк. 34.

²³ Єдина відома згадка про нього: Там само. Спр. 4044 II, арк. 12 (1577 р.).

²⁴ Там само. Спр. 4043 II, арк. 27.

²⁵ Там само. Арк. 106.

²⁶ Там само. Спр. 4046 II, арк. 27.

²⁷ Там само. Спр. 4043 II, арк. 97 зв.

вперше згадана як удова по ньому²⁸). Тітки – Марина (Маруша), Овдоття, Любка, Нерадка і дві Ганни, всі разом, до речі, перелічені в позові Луцького земського суду від 14 листопада 1592 р.²⁹ Хто з дядьків і тіток був старший, хто молодший, встановити не вдалося. Наявні документи подають імена тітчиних чоловіків, натомість імена їхніх дітей (двоюрідних братів і сестер Л. Пісочинського) майже не подають. З останніх відомих діти Ієва Андрій Куневський і Магдалена³⁰, Овдотті – Роман і Ганна³¹, Любки – Федір³², однієї з Ганн – Павло³³.

* * *

П'ять дворич у Пісочному, дарованих Івашкові Пишневичу великим князем литовським у 1498 р., склали на той час разом з прилеглими угіддями, напевно, весь цей маєток, і в такому разі І. Пишневич виявився одноосібним його володільцем. Маєток зрештою став однойменним селом.

Успадкувавши від батька Пісочно³⁴, Гнівош Пісочинський формально володів ним до кінця 1540 р., коли, з дозволу короля польського і великого князя литовського Сигізмунда І³⁵, відпродав його за 400 кіп литовських грошів маршалкові Волинської землі і володимирському старості князю Федорові Андрійовичу Сангушку, а фактично – до моменту доплати йому останнім решти 190 кіп з даної суми: князь зобов'язався сплатити Гнівошові 190 кіп на Великдень 14-го індікту, а той, зі свого боку, зобов'язався (очевидно, на вимогу князя) на той же час «ограничити» Пісочно³⁶, що означало – визначити

²⁸ Там само. Арк. 42. На сесії Луцького земського суду 19 січня 1590 р. від імені Л. Пісочинського було заявлено, що Ієв «без мала» тридцять років, «служачи кнзю Дмитру Вишневецкому, въ Волошох згинул» (Там само. Спр. 4046 II, арк. 127; ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 326 зв.). Якщо це твердження відповідає дійсності, то в такому разі Ієв загинув у 1563 р. – під час невдалого втручання князя Д. Вишневецкого у міжусобну боротьбу молдавського боярства.

²⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4048 II, арк. 9 зв.; ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 179.

³⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4048 II, арк. 103–104 (1595 р.).

³¹ Там само. Спр. 4044 II, арк. 14 (1574 р.), 23 (1577 р.), 71 (1580 р.); спр. 4045 II, арк. 27 зв. (1583 р.).

³² Там само. Арк. 71 (1580 р.).

³³ Там само. Спр. 4045 II, арк. 12 (1583 р.).

³⁴ У своєму зізнанні перед Кременецьким земським судом 14 січня 1584 р. (зізнання згадано вище) Гнівош Сторожинський, шурин Гнівоша Пісочинського, твердив, що Старийзакон, тобто, нагадаємо, Івашко Пишневич, володів також маєтками Остдовом й Остирблями в Луцькому повіті (Документи Брацлавського воеводства... С. 360), та це твердження не відповідає дійсності. Доречно вказати на те, що, говорячи про Гнівоша Пісочинського, Г. Сторожинський називає тільки одне його володіння – Пісочно. Остдів – це Оздів, нині село Луцького району Волинської області. Топонім «Остирблі» в інших джерелах нам не зустрівся.

³⁵ Archiwum książąt Sanguszków... Т. IV. S. 266.

³⁶ Ibidem. S. 264–266. Великдень 14-го індікту припадав на 17 квітня 1541 р. (Археографический календарь на две тысячи лет (325–2324) по юлианскому счислению и на семьсот сорок два года (1583–2324) по григорианскому счислению / Составлен Н. Горбачевским. Вильна, 1869. С. 64).

його межі, аби князь знав про них³⁷. Виконання цих зобов'язань мало знаменувати перехід Пісочного у повне і безумовне володіння князя.

3 травня 1541 р. домовлене «ограничення» сталось³⁸. Воно звелось до фіксації при свідках меж Пісочного на всій їх протяжності з маєтками Ставком, Радошином, Козлиничами, Мельницею, Поворськом, Кречевичами та опису цих меж у документі, складеному в Пісочному 5 травня 1541 р. Відомостей про доплату князем Ф.А. Сангушком 190 кіп не маємо, та нема підстав сумніватися в тому, що її було здійснено: того ж таки 5 травня Г. Пісочинський зобов'язався захищати права Ф.А. Сангушка на Пісочно³⁹, що можна трактувати, як визнання ним повного переходу цього маєтку у володіння

³⁷ Принагідно потрібно вказати на те, що у 1538 або 1539 р. за наполяганням Гнівоша Пісочинського, викликаним намаганням подолати «межові» незгоди, відбулося розграничення Пісочного і села Поворська, котрим володів князь І. К. Острозький: в першому з цих років тому, що 15 березня 1538 р. датовано лист цього князя до луцького ключника і мостовничого Дахна Василевича з проханням, щоб той з його боку був суддею при розграниченні цих сіл (Archiwum książąt Sanguszków... Т. IV. S. 132–133. Імовірно, в листі йшлося про суддівство полюбовне); в серпні 1539 р. помер І.К. Острозький, за життя якого це розграничення, як переконаємось трохи нижче, було проведено. Про цю акцію розповіли, на прохання Л. Пісочинського (мету прохання розповіді не подають), її учасники, делеговані цим князем, як-от: Андрій Овсяник Волковський – у своєму зізнанні 14 січня 1584 р. перед Кременецьким земським судом (зізнання дійшло до нас у виписі з книги цього суду, зробленому тоді ж; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045 II, арк. 55) і володимирський земський суддя Богдан Костюшкович Хоболтовський – у своєму листі (за висловом його автора – «правдивому свідоцтві») від 9 березня 1584 р. (Там само. Ар. 57). Обидва документи Л. Пісочинський одержав як зацікавлена особа; вони відклалися в його архіві, про який ітимерься далі. А. Овсяник Волковський подав, що, поряд з ним, в розграниченні участь взяли як комісари (полюбовні судді?) з боку князя Гурко Омелянський, Грицько Пр[...] Деревенецький, з боку Г. Пісочинського – Єсько Ясениницький (це – «присутній» в згаданому вище зізнанні Гнівоша Сторожинського від 14 січня 1584 р. Єсеницький, як і той, – шурин Г. Пісочинського, жонатий на зведеній сестрі останнього Настасії; Документи Брацлавського воєводства... С. 360), і «сусіди», що тримали маєток Мельницю. Як знавці маєткових меж свідчили піддані з Пісочного і Поворська. Г. Пісочинському довелося перед князівськими комісарами «покласти» великокнязівський привілей на Пісочно, виданий Івашкові Пишневичу (очевидно, для доведення своїх прав на володіння ним) і «показати» опис меж цього маєтку (видається, що за давністю років А. Овсяник Волковський «переніс» опис меж Пісочного 1541 р., про який див. далі, на час розграничення, про яке розповів; у такому разі слід констатувати, що в ході останнього Г. Пісочинський опису меж не пред'явив). Комісари начебто на все це зважили і наведені їм межі підтвердили («заховали»). Б. Костюшкович Хоболтовський засвідчив, що йому судилося в розграниченні взяти участь спільно з «іншими приятелями» І.К. Острозького й А. Овсяником Волковським, і повторив сказане про пред'явлення Г. Пісочинським привілею й опису меж (частина листа Б. Костюшковича Хоболтовського про розмежування сильно пошкоджена, тому не про все сказане ним стосовно цієї акції, вдалося дізнатися).

³⁸ У двох документах, які відбили «ограничення», зазначено, що воно припало на вівторок третього тижня після Великодня 14-го індікту (Archiwum książąt Sanguszków... Т. IV. S. 281–284), тобто саме на 3 травня.

³⁹ Ibidem. S. 284–285.

князя; збереглися згадки за 1542 і 1547 рр., які засвідчують це володіння⁴⁰. Після смерті Ф.А. Сангушка власниками Пісочного були його нащадки, перші з яких – його сини Дмитро, канівський, черкаський і житомирський староста⁴¹, і Роман, староста житомирський, у 1566–1571 рр. брацлавський воєвода⁴².

Невідомо, чи Гнівош Пісочинський робив спроби повернути собі Пісочно. Натомість відомо, що його син Лаврин, по досягненні свого повноліття⁴³, під час роботи сейму Речі Посполитої 1570 р. у господі волинського воєводи, брацлавського, вінницького і луцького старости князя Богуша Федоровича Корецького, що розташовувалася в одній з варшавських кам'яниць, звернувся з проханням до присутнього князя Романа Федоровича Сангушка дозволити йому викупити Пісочно. Князь пообіцяв прохання задовольнити⁴⁴, але обіцянки своєї не виконав, хоча для виконання її мав часу вдосталь, доки жив⁴⁵.

Виникає питання: чим були викликані прохання Л. Пісочинського до вище названих чотирьох осіб (Гнівоша Сторожинського, Богдана Костюшковича Хоболтовського, Андрія Овсяника Волковського, Савина Єловицького; див. виноски 37 і 44) дати свідчення про приналежність Пісочного його батькові і про його, Лаврина, спробу стати його власником (всі ці свідчення, нагадуємо, датовані 1584 р.). Чи не тим, що Лаврин і після 1570 р. покладав сподівання оволодіти цим маєтком? Якщо так, то сподівання виявились марними.

«Позбувшись» Пісочного, Гнівош Пісочинський не придбав жодного володіння у власність. Полишив він після своєї смерті лише село Черницю, котре від якогось часу тримав «за певним правом» за 2000 кіп – за цю суму князь Богуш Федорович Корецький, власник Черниці, віддав її йому в тимчасове, скоріше за все, заставне, користування⁴⁶. 2000 кіп – то була в сере-

⁴⁰ Ibidem. S. 314–364.

⁴¹ Archiwum książąt Sanguszków... 1910. T. VI: 1549–1577 (Dyplomatarisz gałęzi niesuchojezskiej. T. I). S. 103–104 (1550 p.), 114–115 (1551 p.), 135–136 (1553 p.).

⁴² Archiwum książąt Sanguszków... 1910. T. VII: 1554–1572 (Dyplomatarisz gałęzi niesuchojezskiej. T. II). S. 17–18 (1557 p.), 59–60 (1560 p.), 84–85 (1565 p.), 101–102 (1566 p.); ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4045 II, арк. 46 (1570 р.).

⁴³ За Другим Литовським статутом, повноліття хлопців наступало з досягненням 17 років (Статути Великого князівства Литовського. Одеса, 2003. Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. С. 133).

⁴⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4045 II, арк. 56 (зізнання перед Кременецьким гродським судом кременецького підсудка Савина Єловицького, дане на прохання Л. Пісочинського 14 січня 1584 р.; документ сильно пошкоджений); див. також: Там само. Ф. 46 (Єловицькі), тека XXXI, serwa III, № 1154 (копія попереднього документа, виконана в XVIII ст.). Тут сказано, що Лаврин просив на сеймі 1571 р., проте в цьому році сейму не було (Chronologia sejmów polskich. 1493–1793 / Zestawil i wstępem poprzedził W. Konopczyński // Archiwum Komisji Historycznej. Kraków, 1948. T. IV (Ogólnego zbioru XVI). № 3. S. 141).

⁴⁵ Р.Ф. Сангушко помер 12 травня 1571 р. (*Machynia M. Sanguszko (Sanguszkowicz) Roman // PSB. 1992–1993. T. XXXIV. S. 504*).

⁴⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4044 II, арк. 12 (лист Марії Бучайської, матері Лаврина Пісочинського, від 2 серпня 1577 р.); див. також: Там само. Спр. 4043 II, арк. 25 (лист братів Андрія і Михайла Юхновичів Куневських від 2 липня 1563 р.). Село Черниця нині входить до складу Корецького району Рівненської області.

дині XVI ст. велика сума. Навряд чи вдасться довідатись, звідки і як Г. Пісочинський її дістав. Чи не від свого тестя?⁴⁷ Помираючи («преставляючися»), Гнівош духівницею (заповітом), на жаль, лише згаданю, призначив опікунами своїх дружини і дітей тестя Андрія Юхновича Куневського і його рідного брата Михайла⁴⁸. По смерті ж Гнівоша мати Лаврина, за її власним зізнанням, «ку шкоде» останнього втратила («упустила») Черницю, не спромігшись при цьому отримати назад 2000 кіп, «надто маєтност п̄на Гневоша Песочинского рухомую, тому сыну моему властне належачую, яко золото, серебро, п(є)н(а)зи готовые, цын, мѣдь, весь рыштунок жольнерскии, кони ездные, стадо сверепъее, быдло рогатое малое, в гумнех збожѣя вшеллакиє и на полях засѣяныє и вес спрѣят домовыи, ѿт мала и до велика, на чотыри тисечи копъ гр(о)шеи литовских на потребу свою ѿбернула»⁴⁹. В такій ситуації названі опікуни «выпровадили» Гнівошову вдову Марію з малими дітьми до свого маєтку Кунева – з рештками рухової маєтності, що спадково належала Л. Пісочинському⁵⁰. Відтоді життя Л. Пісочинського було тісно пов'язане з Куневом, про що і йтиметься далі в цьому нашому дослідженні.

* * *

До 1606 р., коли Лаврин помер, Кунів був селом; у 1607 р. став містечком⁵¹. Входив до складу Луцького повіту*.

В одному з документів 1586 р. читаємо, що Кунів – «зъ стародавних вековъ ѿчизна пановъ Еловъ»⁵². Найраніша znana нам згадка про власників Кунева сягає у восьме липня шостого індікту, коли був складений лист, в якому йшлося про поділ цього села між Юхном і Федьком Словичами Куневськими⁵³. Юхно, нагадуємо, – це батько Андрія Куневського та його брата Михайла. У ревізії замків 1545 р. фігурує не Юхно, а Андрій⁵⁴, що, ймовірно, означає, що першого з них на той час не було серед живих. Шостий індікт у другій чверті XVI ст. припадає на 1533 і 1548 рр.⁵⁵ Тож індікт, котрим датовано дільчий лист, – це 1533 р.

⁴⁷ Варто вказати на такий фрагмент листа Лавринової матері, датованого 2 серпня 1574 р.: «Отець мои небожчикъ пан Андреи Юхновичъ Куневскии ... з малжонкою своєю а маткою моею п̄нею Богданою Денисковною, выдавши мене в стан малженскии за первшого малжонка моего п̄на Гневоша Песочинского, посагу albo выправы никоторое мнѣ за живота своего не даль и, яко инъших дочокъ своих а сестрѣ моих, не выправиль» (Там само. Спр. 4044 II, арк. 10). То ж чи могла вона істотно допомогти Гнівошові готівкою?

⁴⁸ Про це читаємо в листі даних братів від 2 липня 1563 р. (Там само. Спр. 4043 II, арк. 25).

⁴⁹ Там само. Спр. 4044 II, арк. 12.

⁵⁰ Там само. Спр. 4043 II, арк. 25 (лист Андрія й Михайла Куневських від 2 липня 1563 р.).

⁵¹ *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. С. 64.

* Нині Кунів – село Ізяславського району Хмельницької області. Розташоване воно над лівою притокою Горині Вілією.

⁵² ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 4.

⁵³ Там само. Спр. 4044 II, арк. 25 (згадка про цей дільчий («дельчий») лист у листі полюбовних суддів і возного від 10 грудня 1577 р.).

⁵⁴ Див. посилання 12.

⁵⁵ Археографический календарь... С. 7.

Андрій Куневський спільно і неподільно («недельно», «нероздільно»⁵⁶) з Михайлом володів батьковою половиною Кунева⁵⁷. Власником другої половини був син Федька Куневського Семен (Сенько), стричний брат Андрія й Михайла⁵⁸. Отже, їхні батьки Юхно і Федько були рідними братами. Вперше з Семеном, як сином при батькові, зустрічаємося в наведеній вище згадці про дільчий лист 1533 р. ревізії Луцького замку 1545 і 1552 рр. фіксують його як співвласника Кунева поруч з Андрієм Куневським⁵⁹. Натрапляємо на відомості про те, що Семен й Андрій з Михайлом володіють своїми половинами Кунева за «розделком (делом) вечными (вечистым)»⁶⁰; тут, імовірно, мається на увазі дільчий лист 1533 р.⁶¹

Дальша наша розповідь заснована на документах, що відклалися в архіві Лаврина Пісочинського, який зберігається, в не зовсім повному обсязі, в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України у фонді 5 (Оссолінські)⁶². Цих документів налічується 72⁶³, всі вони писані руською мовою; деякі з них частково використано в попередній розповіді. Вони включають у себе: 40 оригіналів, а саме: 22 листи, зізнання урядової особи, дев'ять позовів Луцького земського суду (п'ять – з супровідним записом возного), позов Кременецького гродського суду, два позови каптурового суду Волинського воєводства, два декрети полюбовних судів, два реєстри (списки) підданих Кунева, квит про сплату поборового податку; 31 засвідчену копію – виписи з записових і судових книг (майже всі копії – тогочасні): 12 – з луцьких гродських книг (містять два оповідання (одне – з зізнанням возного), скаргу, два листи, шість зізнань возних, зізнання вижа), дев'ять – з луцьких земських книг (два декрети, два оповідання, три зізнання возних, два листи), один – з кременецької гродської книги (зізнання возного), три – з кременецьких земських книг (два листи, зізнання возного), один – з книги Коронного трибуналу (декрет), п'ять – з книг Руської (Волинської) метрики (чотири листи, декрет королівського суду); незасвідчена копія (позов духовного суду Луцько-Острозької православної єпископії). У наявних луцьких гродських і земських книгах, а також серед решток кременецьких земських

⁵⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043 II, арк. 106 (1571 р.); спр. 4044 II, арк. 100 (1571 р.).

⁵⁷ Михайло Куневський був неодруженим, неодруженим і помер; помер раніше від свого брата (Там само. Спр. 4045 II, арк. 79), коли саме, встановити не вдалося.

⁵⁸ Там само. Спр. 4043 II, арк. 27 (1563 р.).

⁵⁹ Литовська метрика. Книга 561... С. 139 (1545 р.); Архив ЮЗР. Ч. VII. Т. 1. С. 160 (1552 р.).

⁶⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4043 II, арк. 27 (1563 р.), 101 (1571 р.); спр. 4044 II, арк. 46 (1579 р.).

⁶¹ Зі слів Семена, він мав рідних братів, братаничів (Там само. Спр. 4044 II, арк. 46 (1579 р.)). Першою його дружиною була Привередовська, від якої він мав сина Федора, другою – Василиса Михайлівна Ошовського (Там само).

⁶² Про цей архів та архів синів і онуків Л. Пісочинського до середини XVII ст. див.: Крикун М., *Піддубняк О.* Матеріали... С. 60–61.

⁶³ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4043 II – 4048 II.

книг (всі ці книги зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві) і в книгах Руської (Волинської) метрики (зберігаються в Російському державному архіві давніх актів у Москві) вдалося виявити ті документи, з яких було знято зазначені засвідчені копії, – відповідно п'ять, вісім, один і один; крім того в луцьких гродських книгах виявлено вписи двох (із 40) оригіналів⁶⁴. У хронологічному аспекті документи поділяються так: 1563 р. – 2, 1568 р. – 2, 1569 р. – 2, 1570 р. – 1, 1571 р. – 4, 1572 р. – 3, 1574 р. – 1, 1576 р. – 3, 1577 р. – 5, 1579 р. – 2, 1581 р. – 1, 1585 р. – 2, 1586 р. – 5, 1587 р. – 11, 1588 р. – 2, 1589 р. – 13, 1590 р. – 5, 1591 р. – 1, 1593 р. – 1, 1594 р. – 5, 1595 р. – 1.

* * *

У своєму листі від 2 липня 1563 р.⁶⁵ Андрій і Михайло Куневські вказали не тільки на те, що вони випровадили з Черниці до Кунева вдову Гнівоша Пісочинського з дітьми. Там же читаємо, що «за уставичними воинами и лежами [постоями] жовнерьскими», перед їхнім «виправленням» при господареві [Сигізмундові Августі] на війну до Інфлянт*, а найперше – «до Рєчицы на Русь»**, вони, маючи нестачу коштів «на тую потребу земьскую», позичили як опікуни у матері малолітнього («детяти») Лаврина Пісочинського приналежні йому 800 кіп, майна небіжчика Гнівоша Пісочинського («шаты, серебра, коней, седель, зброи, паньцыровь и иньшого нарядъ военьного немало») на 200 кіп, а також 150 кіп, котрі цьому дитяті припали з суми, що її сплатив Андрій Чолганський за шкоди, заподіяні ним під час наїзду на половину Кунева цих братів Куневських. Усього, таким чином, останні стали винні Лавринові 1150 кіп. «Не хотачи того на души нашої положить, – сказано далі в листі, – штобы тоє дитя, доросши, на насъ не*** плакало», Куневські в рахунок цієї суми заставили йому свою половину Кунева «с церковью, з дворомъ и зо вьсими людми, кгрунты и пожитьки» і вже «пустили» її «в держанье» його матері, а самі вибралися зі всією своєю рухомістю на проживання в село Єськівці⁶⁶, полишивши дитяті його рухомість («маиность», «товар») у Куневі і зберігши за собою дальшу, до досягнення Лаврином повно-

⁶⁴ За виявлення документів у названих книгах висловлюємо вдячність Вікторові Страшку та Ігореві Тесленку. В архіві Л. Пісочинського відклалися дві справи, які містять незасвідчені (здебільшого не тогочасні) копії тих вписів у луцькі земські і гродські книги, з яких були зняті всі зазначені вище засвідчені копії (відповідно дев'ять і 12). (Там само. Спр. 4096 III, 4097 III). Більшість незасвідчених копій зроблено латинкою, пристосованою до норм польської мови, решта – польською мовою.

⁶⁵ Там само. Спр. 4043 II, арк. 25–26.

* Малася на увазі війна з Московською державою (йдеться про Лівонську війну).

** Нині Річиця (Речица) – районний центр Гомельської області в Білорусі.

*** «не» за контекстом зайве.

⁶⁶ Єськівці (інакше Юськівці) входили до складу Кременецького повіту. Це село як власність належало дружині Андрія Юхновича Куневського (Там само. Арк. 99–100; РГАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 216, арк. 115–117). Нині це село Юськівці Лановецького району Тернопільської області.

ліття, опіку над ним, щоб він був «зъгодованийи». А як Лаврин стане повнолітнім («коли тоє дитя леть доростеть»), продовжують у листі брати Куневські, то йому мають бути повернені заставні 1150 кіп, вони знову вступають у володіння своїм маєтком, а Лаврин з матір'ю повинен з нього «выпроводитиса»; проте до повернення йому даної суми він має право користуватися цим маєтком на свій розсуд, зокрема заставляти його; після викупу маєтку Куневські не повинні вимагати від Лаврина або того, кому він його заставив, відшкодування за завдані йому, маєтку, збитки і втечу («розыштъе») з нього підданих («людеи»), натомість повинні компенсувати витрати на спорудження та ремонт («направу») ставів і гребель; невиконання Куневськими взятих в листі зобов'язань потягне за собою сплату ними господареві (великому князеві) і Л. Пісочинському або тому, хто триматиме в заставі Кунів, по 600 кіп і, на усну навіть вимогу («на голоє реченьє»), відшкодування всіх збитків. Лист власноручно підписав Андрій Куневський, його брат не підписав тому, що, за його словами, він не вмів писати⁶⁷; вони скріпили його своїми печатками. Приклали свої печатки і свідки – князь Дмитро Іванович Вишневецький, «брат» авторів листа Михайло Дашкович Єлович Малинський і зять Андрія Куневського Северин Єрмолинський (був жонатий на його дочці Ганні; писався частіше Ярмолинським).

Цитований заставний лист братів Куневських став, як виявилось пізніше, відправним документом у процесі володіння Куневом Л. Пісочинським. 18 липня 1563 р. згаданий вище виж Петро Степанович, приданий для цього Куневським на їхнє прохання луцьким підстаростою Петром Хом'яком, ув'язав Лаврина в їхню половину Кунева і подав її до рук його матері⁶⁸.

Заставно Л. Пісочинський володів половиною Кунева, як переконаємося далі, до 1571 р. Та в міжчасі було зроблено спробу відібрати, нехай і на певний час, її в братів Куневських, а значить, і позбавити Лаврина заставного права на неї. Спроба була викликана тим, що Андрій Куневський не виконував декрету Луцького гродського уряду в складі підстарости Андрія Русина і судді Михайла Дчуса, винесеного в селі Голешові* 25 листопада 1566 р., про сплату 475 кіп і 42 грошів (копа мала 60 грошів) як відшкодування за збитки, заподіяні ним, А. Куневським, під час його наїзду за місяць до того, а саме 24

⁶⁷ Доречно зазначити, що писати не вміли і мати Лаврина Пісочинського (ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 20 (1586 р.), 33 зв. (1587 р.)) та її третій чоловік Петро Бучайський (Там само. Арк. 33 зв.). Неписьменною, напевно, була і Лавринова баба по матері Богдана (Парасковчя) Станькова (Станьківна) Денисківна: її лист від 10 червня 1571 р. підписаний не нею, а її чоловіком Андрієм Куневським (Там само. Спр. 4044 II, арк. 100–100 зв.).

⁶⁸ Там само. Спр. 4043 II, арк. 27 (зізнання цього вижа в Луцькому замку 20 липня). Очевидно, з огляду на малолітність Лаврина ув'язання фактично стосувалося його матері. Варто вказати на те, що серед трьох свідків проведення ув'язання був стрієчний брат Андрія і Михайла Куневських Сенько Єлович Куневський, котрому, нагадуємо, як власникові належала друга половина Кунева.

* Нині село Голишів Луцького району Волинської області.

жовтня, на двір Ієвової Куневської Ганни Матясівни Зіньковича Остриєвського в селі Татаринівцях⁶⁹. 23 жовтня 1568 р. возний Луцького повіту Іван Путошинський в Луцькому замку зізнав, що 20 жовтня йому не вдалося ув'язати, в рахунок неспланих 475 кіп і 42 грошів, Ієвову Куневську в половину Кунева, бо А. Куневського він у цьому селі не застав («в Куневе нам быти не поведали»), а тамтешній його урядник Сичковський відмовився взяти ув'язчий лист, виданий від імені луцького (водночас і брацлавського, і вінницького) старости князя Богуша Федоровича Корецького, й ув'язання не допустив, заявивши при цьому: «мнѣ пан того дужо и мощно боронити казаль»⁷⁰.

Між 23 жовтня і 23 листопада Ганна Матясівна Зіньковича Остриєвського вийшла заміж за Яроша Вільгу і тому стала зватися Ярошовою Вільжиною: 23 листопада датовано лист Богуша Корецького до невідомої особи (лист сильно пошкоджений) з наказом провести-таки призначене ув'язання «подле права посполитого и статуту земского»*, щоб Я. Вільга, який представляв інтереси своєї дружини, «себе жаловати большъ ... не мель и до враду [Луцького гродського] набеганьє [заяви, клопотання] не чинил»⁷¹.

У листопаді 1569 р. луцький підстароста Петро Хом'як своїм ув'язчим листом зізнав, що він ув'язав Я. Вільгу і його дружину в половину Кунева, яку складали 15 господарств подворищних підданих і одне господарство огородника, – на час до сплати їм А. Куневським 526 кіп і 34 грошів⁷² (до 475 кіп 42 грошів додалися 50 кіп і 52 гроші як «відсотки» за несплату). Цей лист супроводжується, як окремим документом, складеним П. Хом'яком 29 листопада реєстром (списком) підданих Кунева**, у володіння якими він ув'язав назване подружжя «за листы и росказанемъ его королевское млсти»⁷³. Реєстр містить перелік 12 подворищних й одного огородницького господарств та, без зазначення земельних наділів, трьох путних слуг (ув'язчий лист П. Хом'яка відніс останніх до подворищних господарств). Слід вказати на те, що серед «реєстрових» подворищних значаться три господарства, які за 47 кіп П. Хом'як з дозволу Я. Вільги взяв у своє володіння за виконання ув'язнення («за вважчое»).

Андрій Куневський оскаржив 1570 р. у королівському суді під час роботи у Варшаві сейму⁷⁴ дії Луцького гродського уряду щодо нього у 1566–1569 рр.

⁶⁹ Це село належало до Кременецького повіту. Про цей наїзд: Там само. Арк. 42, 43; декрет Луцького гродського уряду: Там само. Арк. 142–143 зв.; про несплату А. Куневським визначеної цим декретом суми від 17 грудня 1566 р. до 1 жовтня 1568 р., незважаючи на адресовані йому «напоминальні» листи про необхідність сплатити: Там само. Арк. 45–49, 60.

⁷⁰ Там само. Арк. 28.

* Ішлося про Литовський статут 1566 р.

⁷¹ Там само. Арк. 62.

⁷² Там само. Арк. 71. В листі зазначено, що він має бути вписаний в луцьку гродську книгу і що один примірник його П. Хом'як бере собі, а другий дав М. Вільзі та його дружині.

** Див. документ № 1 в додатку до даної публікації.

⁷³ Там само. Арк. 66–66 зв. Ці королівські «листи» і «росказанє» виявити не вдалося.

⁷⁴ Цей сейм відбувся 29 квітня – 11 липня (Chronologia sejmów polskich... S. 141).

Розгляд його справи королівським судом відбитий в декреті останнього, виданому 10 червня 1570 р.⁷⁵ Він вартий того, щоб акцентувати на ньому увагу. Суд вказав на те, що підстароста А. Русин і суддя М. Дчуса у 1566 р. видали позови А. Куневському за скаргою Ієсової Куневської всупереч «обычаю права посполитого и статуту земского», бо видано їх під час морової пощесті («повітрепа»), яка тоді довго тривала в Луцьку, і перед сеймом Великого князівства Литовського, який відбувся в Городні⁷⁶, бо жодні справи «под таким часом [до сейму] сужоны не бывають», а цей час становить 28 і менше днів⁷⁷. Засідання Луцького гродського уряду, сказано далі в королівському декреті, повинно було проходити тільки в Луцьку. Тож його засідання в селі Голешові, на якому винесено вирок про сплату А. Куневським 475 кп і 42 грошів, проведено безпідставно, і неявка А. Куневського на нього, в чому його було цим урядом звинувачено, не повинна ставитись йому в провину. Недаремно, читаємо в тому ж декреті, А. Куневський викликав А. Русина і М. Дчусу на суд старости князя Богуша Корецького за виданими останнім позовами. Розгляд позовів судом даного старости, сказано далі в декреті, мав відбутися у Варшаві під час роботи сейму 1570 р. Староста відклав цей розгляд до 12 травня – до прибуття А. Русина і М. Дчуси. Обидва вони так і не з'явилися, причому перший з них своїм листом, переданим старості слугою, повідомив, що він не може прибути через свою зайнятість як владика пінський і турівський, бо мусить «вряду владыцтва ... и повинности своєї постерегати», а цей духовний уряд він займає ось уже три роки⁷⁸. М. Дчуса, уже не луцький гродський суддя, взагалі не дав про себе знати. Натомість А. Куневський з'явився і через свого уповноваженого («умоцованого») приятеля Миколая Дешуку «жалобу достаточную» вчинив. Староста вислухав її в присутності короля і сеймових послів луцького земського судді Гаврила Бокія Печихвостського, знайомого нам володимирського земського судді Богдана Костюшковича Хоболтовського, Адама Єловича Букоємського (з ним далі зустрінемося)

⁷⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 88–89. Декрет відомий нам з засвідченої його копії, виданої королівською канцелярією 2 травня 1589 р. Документ сильно пошкоджений.

⁷⁶ Цей сейм проходив 1 грудня 1566 – 6 січня 1567 р. (*Максимейко Н.А.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. Харьков, 1902. С. 157).

⁷⁷ Ідеться про справи, що розглядалися гродськими й земськими судами. Литовський статут 1565 р. вимагав не проводити років (сесій) земських судів протягом чотирьох тижнів перед відкриттям сеймів (Статути Великого князівства Литовського. Т. II. С. 104). Ця вимога, як показують документи (зокрема цитовані), стосуються і роки (сесій) гродських судів. Вона діяла і після укладання Люблінської унії, зокрема на українських землях, котрі у 1569 р. відійшли від Великого князівства Литовського до Польського королівства (*Крикун М.* Доля гродських і земських книг Брацлавського воєводства // *його ж.* Брацлавське воєводство в XVI–XVIII століттях... С. 50, 53).

⁷⁸ Від 1567 р. луцьким підстаростою був знову Петро Хом'як; найраніше з відомих нам документів він значиться на цьому уряді у вписі зізнання вижа Петрока в луцьку гродську книгу від 19 березня 1567 р. (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043 II, арк. 47).

і Миська (Михайла) Шашковича Долбуновського⁷⁹. Дальший розгляд справи був перенесений на розсуд короля («до науки нашої»). Перед королівським судом (королем і групою сенаторів) князь Богуш Корецький виклав суть справи, вказавши при цьому, що з невідомих причин А. Куневський три роки після винесення Луцьким гродським урядом згаданого вище вироку чомусь не висловлювався публічно проти нього і щойно після ув'язання Я. Вільги з дружиною в половину Кунева вдався до опротестування. Королівський суд постановив, що даний вирок видано «не водлє права, протиє статуту», а тому він скасовується («ни во што ѡборочаем, касуем и ... ѡмораем»). Далі в постанові сказано, що королівський коморник з відповідним листом буде відряджений до Кунева і проведе повернення тієї половини його А. Куневському, якою протиправно володіють Я. Вільга та його дружина; у разі ж незгоди останніх з цим вирокком вони можуть домагатися перегляду справ у судовому порядку, визначеному статутом⁸⁰.

Наслідком видання королівського декрету була втрата Я. Вільгою та його дружиною половини Кунева. Прямих доказів цього не маємо, непрямо це засвідчують документи 1571 р.

Своєрідним кроком у придбанні Л. Пісочинським половини Кунева можна вважати відписання (дарування) йому, уже повнолітньому, його бабою по матері листом від 10 червня 1571 р.⁸¹ 50 кіп, записаних її чоловіком Андрієм Куневським на третій частині половини Кунева, як віно, і 500 кіп, записаних ним же різними листами на всій цій половині. Мотивує Богдана Станьківна Денисківна свій вчинок так: «милѡючи тоє дѣтя и бѣдѡчи емѣ много повинна за маєтност ѡтца его п̄на Гневоша и за его кѣ мене и малжонькѣ моємѣ поволенство [прихильність], не хочѣ, абы што на дѡшы моєи зостало». Йдучи назустріч прагненню Андрія Куневського і його брата Михайла відтягнути сплату Лавринові заставних 1150 кіп, Богдана зазначила, що Лаврин, маючи право заставляти половину Кунева на свій розсуд, може реалізувати його лише після отримання ним від А. Куневського вказаних 550 кіп. У листі також читаємо, що у період тимчасового перебування Лаврина в Куневі, після прибуття «ѡт двора гос(по)д(ар)ского [королівського], где сѧ ѡставичнѣ в канцелярыи г(оспо)д(ар)ской бавить» (як писар. – М.К.), Богдана має йому

⁷⁹ Перші троє з цих осіб представляли на сеймі Волинське, четвертий – Брацлавське воеводство (*Kolankowski L. Posłowie sejmów Zygmunta Augusta // Reformacja w Polsce. Warszawa, 1928. Rok 5. S. 135, 136*).

⁸⁰ Гідний уваги фрагмент цитованого документа королівського суду, де, зі слів, напевно, А. Куневського, зазначено: на розгляд Луцьким гродським урядом справи про наїзд на двір у Татаринівцях, наслідком якого стало видання 25 листопада 1566 р. декрету, А. Куневський не з'явився тому, що в той час перебував у Городні і там на сеймі перед господарем клопотав в іншій справі – «кгвалтовнои и крѡвавои, аниже така, болшои и важнейшои» (ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 89 зв.). Більшість, а отже, більша важливість судової справи означала, що в ній ідеться про більшу грошову суму, ніж в іншій судовій справі, яка стосується тієї самої особи.

⁸¹ Там само. Спр. 4044 II, арк. 100–100 зв.

«до рѣкъ» віддати всі згадані листи стосовно 550 кіп і, крім того, листи, що засвідчують його право на Пісочно (!). Лист Богдани був писаний в Єськівцях, де вона мешкала зі своїм чоловіком під час застави їхньої половини Кунева⁸².

Своїм листом, писаним у Куневі 18 вересня 1571 р., Андрій і Михайло Куневські засвідчили: переконавшись («розмыслившиса») у тому, що їм нелегко («нелацно») сплатити Л. Пісочинському 1150 кіп, щоб викупити в нього свою половину Кунева, вони, «милуючи тоє дета іако власного потомка н(а)шого, до того близкого, абы на власности своєи не шкодовавал», продали йому її в рахунок цієї суми у повну власність – «с церковью, з двором и з будованемъ, зо всіми боары, людми таглыми, подсоседки и ѿгородники, зъ кгрунты, землами ѿремыми и неѿремыми, с полми, пущами, боры, лєсы, дѣбровами, луки, сєножати, зарослами, деревом бортным, пасєками, зъ ѿзєры, реками, з ставы, ставищы, з млыны, з млынищы, с потоками водными, крыницами и зо всакими прилеглостами, и з мытом старожитными», з різними іншими «пожитками». Якби ж Андрій і Михайло Куневські або їхні потомки, сказано далі в листі, перешкоджали Лавринові або його потомкам спокійно володіти цим маєтком, то за кожний випадок перешкодження винуватець його повинен сплатити заруку королеві і потерпілому по 600 кіп та відшкодувати («нагородити») заподіяні збитки «на речєньє голоє слова» та без «всакого доводу и присєги»⁸³. 6 грудня 1571 р. возний Луцького повіту Лев Верховський за дорученням луцького підстарости Івана Хребтовича, даним тоді ж на прохання А. і М. Куневських⁸⁴, провів ув'язання Л. Пісочинського в половину Кунева як її власника, щоправда, його в цій акції заступала мати, оскільки на той час він перебував на писарській службі в королівській канцелярії («иждь ся ѿнь сам службою в каньцелєрей г(о)с(по)д(а)рскои забавиль»)»⁸⁵.

⁸² Забігаючи вперед, зазначимо, що на 2 серпня 1571 р. припадає складання в Луцьку листа матері Л. Пісочинського, котрим вона за піклування про неї та її дітей «влила» на нього посаг (виправу), який їй належить з половини Кунева (батько їй, зауважує вона, при виході заміж за Гнівоша Пісочинського посагу не дав). Будь-яке порушення цього дарування, вказано в листі, потягне за собою сплату призвідником його заруки по 100 польських золотих королеві, луцькому гродському урядові на чолі з «його» старостою та Л. Пісочинському (Там само. Арк. 10–10 зв.). Розміру посагу лист не подає.

⁸³ Там само. Спр. 4043 II, арк. 101–102; РГАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 191, арк. 218–224 зв. Лист був уписаний в книгу Руської метрики 7 листопада 1571 р., причому подали його для впису А. і М. Куневські у Варшаві персонально. Раніше, на святоміхальських роках (ці роки щороку розпочиналися 30 вересня – наступного дня після римо-католицького свята святого Міхала) Луцького земського суду, лист «визнав» М. Куневський; А. Куневський не зміг бути співучасником цього «визнання», оскільки як кременецький земський суддя головував на таких же роках Кременецького земського суду. Не виключено, що обох братів «підбив» на вписання листа в книгу Руської метрики її писар Л. Пісочинський, зацікавлений в якнайширшому правовому оформленні придбання їхньої половини Кунева собі у власність. Серед трьох осіб, які засвідчили складання братами Куневськими продажного листа, був Семен Єлович Куневський.

⁸⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4043 II, арк. 105.

⁸⁵ Там само. Арк. 106–106 зв.; див. також: Там само. Арк. 107–107 зв.

За відсутності в Куневі Л. Пісочинського через його службу в королівській канцелярії стали загострюватися відносини між його другим вітчимою Петром Бучайським та Андрієм Куневським. Далі переконаємося на прикладі стосунків Л. Пісочинського і П. Бучайського, що останній був людиною задиристою і авантюрною. Ці риси, ймовірно, призвели до конфлікту його з А. Куневським, викликаного, можливо, намаганням А. Куневського захистити свою дочку і мати Л. Пісочинського від грубого ставлення її чоловіка до неї; вона, до речі, була значно старша за нього⁸⁶, і це накладало певний відбиток на їхні стосунки. 15 листопада 1572 р. П. Бучайський звинуватив А. Куневського перед луцьким підстаростою П. Хом'яком у тому, що той 8 листопада, в період замирення серед усіх верств волинської шляхти («под часомъ застановемя теперешнего покою посполитого»)*, вчинив наїзд на власний (!) його, П. Бучайського, кунівський двір, наказав взяти його дружину і побрав тамтешню маєтність, а саме: велику скриню (в ній було три шубки, ярмак, жупан, 24 копи готівки, листи, квити на 800 польських золотих, шість срібних ложок, ковшик вагою півтори гривні срібла, 14 срібних кнафлів), двоє коней, два сідла, два сагайдаки, дві рушниці, два аркебузи, два панцирі, чотири рогатки, дві перинові постілі, три подушки, простиню («простъра»), два узголів'я, сім кошуль, дві ковдри («коверды»), вісім мисок, чотири полумиски, тузін талірів, шість котлів, три панви (котли), кельню, мідницю, два рожни тощо⁸⁷. Чи взяв-таки А. Куневський з собою свою дочку, невідомо. Наїзд був здійснений з Єськівців, де мав свій двір А. Куневський, на той час уже вдовець: саме тут возний Луцького повіту Юрій Рогачовський повинен був, за дорученням старости князя Богуша Корецького, вручити А. Куневському позов за скаргою П. Бучайського стосовно цього наїзду⁸⁸.

Відомо також про наїзд на ту саму половину Кунева, здійснений князями Кириком Ружинським і Матисом Вороницьким 9 березня 1576 р., через шість днів після смерті Андрія Куневського. У наїзді, про який дізнаємося зі скарги П. Бучайського, висловленої від свого й дружини своєї імені 15 березня перед Луцьким гродським урядом, взяло участь кількадесят осіб «з рознымъ орджьемъ», які, «лежачи и мешькаючи» в кунівських підданих, силоміць брали на коней сіно й овес та всіляку живність, поводитися, «яко головнии неприателъ». Ці піддані 10 березня розповіли про дії нападників возному Богданові Коптевицькому. Він, до речі, ще застав у Куневі М. Вороницького «съ почтьомъ немалымъ»⁸⁹. Причину наїзду П. Бучайський обходить мовчанням.

Під час своїх відвідин Кунева у 1577 р. Л. Пісочинський побував у містечку Дорогобужі (розташованому на північ від Кунева)**. Тут 18 квітня він

⁸⁶ Там само. Спр. 4046 П, арк. 34.

⁸⁷ Там само. Спр. 4043 П, арк. 110–110 зв.

⁸⁸ Там само. Арк. 112.

⁸⁹ Там само. Арк. 125; ЦДІАУК. Ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 16, арк. 69–70.

* Малося на увазі безкоролів'я в Речі Посполитій після смерті 7 липня 1572 р. Сигізмунда Августа.

** Нині Дорогобуж – село Гошанського району Рівненської області.

возному Юрієві Рогачовському, який прибув на похорон у тамтешньому монастирі Іванової Хребтовичової Бугуринської (Л. Пісочинський сюди приїхав, імовірно, з тією ж метою), виклав свою скаргу на П. Бучайського, глузливо назвавши його якимсь («неакии»), хоча той не один рік уже був його вітчимою, таким, що ніде не має осілости (ніби той і не жив з його матір'ю в Куневі) і нікому не служить. За зізнанням цього возного перед Луцьким гродським урядом від 22 квітня, Л. Пісочинський «при згромаженю вели зацных [гідних] людеи» оповів, що 8 квітня П. Бучайський без жодної причини, зумисно й намагаючись його знеславити («о голос приправити»), в його, Лаврина, кунівському домі «неотповедне, обычаем непристойным, зрадецкии» завдав йому дві ножові рани. Лаврин у тому ж монастирі показав багатьом з присутніх свої «весми шкодливые» рани – «над левым боком понижеи персеи, недалеко сердца» і «в правомъ плечи». Далі він розповів: вважаючи, що його від поранень чекає неминуча смерть, П. Бучайський разом з Васечком, його, Лаврина, паробком, підданим («отчичомъ») з двору в Татаринівцях, «обычаем злодеиским», вночі виламав у тому ж домі комори і забрав у них дві скрині – його, Лаврина, і його сестри Овдотті (в кожній з них було чимало речей*), забрав також з кунівського двору чотирьох коней і виїхав з цим усім до села Болотківці, а звідти – до села Сіянци (обидва села, розташовані неподалік від Кунева, належали його приятелєві Григорієві Дчусі)**. Цього Бучайському було мало – переймаючи на дорогах кунівських підданих, він їх б'є і мордує, відбирає у них коней і вози, всіляко ображає їхнього пана, погрожує йому фізичною розправою і спаленням його Кунівського маєтку. Того ж 18 квітня, на прохання Л. Пісочинського, його приятелі Ярофій Гостський, Михайло Дчуса, Демид Козинський та Іван Звір («Звер») з возним їздили до Болотківців, де розповіли Г. Дчусові про скоєне П. Бучайським. Та той заявив, що про це нічого не знає, хоча П. Бучайський часто буває («перемешкивает») у нього, а 17 квітня покинув його, залишивши чотирьох коней (Г. Дчуса пообіцяв нікому їх не видавати «до skutочное о то росправы»). Там же, в Болотківцях, Ян Ресевський (у зізнанні возного не сказано, хто він) визнав перед возним і згаданою шляхтою, що 17 квітня бачив П. Бучайського в сіянецькому дворі з тлумаком («тлумокъ») Л. Пісочинського, в якому були

* У скрині Л. Пісочинського були: ланцюг вагою 100 червоних («черлєных») золотих (за виготовлення його заплачено десять червоних золотих), 200 червоних золотих, 98 старих талярів, 47,5 копи грошів, тузін ложок вагою 5,5 гривні срібла, дві пари соболів (коштували 50 польських золотих), три золотих персні (коштували 26 червоних золотих), сигнет (перстень з печаткою) вагою сім червоних золотих з гербом (в ньому орел з двома головами), штука голландського полотна (куплена в Гданську за сім золотих), 11 голландських і коленських кошуль, 15 хусток, різні документи; в скрині Овдотті: два «позолотистих» пояси (коштували 10 і 24 копи), 15 кіп і 10 червоних золотих, 20 «вышиваных и посполитых белых панєнских» кошуль, п'ять «шитих» рушників, півштуки коленського полотна (куплено за три золоті), штука чорного мухоєру (придбано за п'ять золотих), багато інших речей «бєлыхъ головъ».

** Нині ці села належать до Острозького району Рівненської області.

тузін ложок «под гербомъ его» і золотий ланцюг, та що при ньому той вийняв звідти п'ять кошуль з голландського полотна Лаврина і сказав, що поверне взяте йому після того, як той поверне йому його речі; Я. Ресевський додав, що, лишивши в Сіянях тлумак, П. Бучайський подався до Богурина*. Почувши це, М. Дчуса пригадав, що 17 квітня бачив П. Бучайського в Богурині і радив йому, знаючи від Л. Пісочинського про скоєне, повернути награбоване; та той відповів так само, як і Я. Ресевському⁹⁰.

Вчинок П. Бучайського був виявом крайнього загострення відносин між ним і Л. Пісочинським, спричиненого, як можна здогадуватися, грубим ставленням його до Лавринової матері та недбалим його господарюванням у Куневі під час тривалої відсутності в ньому Лаврина. Дійшло навіть до того, що Л. Пісочинський вигнав П. Бучайського з Кунева; на цю думку наводять наслідки згаданого нічного нападу П. Бучайського на дім Л. Пісочинського, в якому мешкала з дітьми його мати.

Продовження щойно наведеної розповіді знаходимо в листі П. Бучайського, писаному в Куневі 5 травня 1581 р. і даному Л. Пісочинському⁹¹. Тут П. Бучайський, визнаючи свою провину за скоєне, зазначає, що він за вироком полюбовних суддів («з выналезку сполныхъ п̄новъ приятель наших»), винесеним 23 травня 1577 р. у сіянецькому домі Григорія Дчуси, повернув Л. Пісочинському награбоване, згідно з тим же вироком, повинен був за поранення відсидіти у вежі, що над воротами Луцького замку, рік, починаючи з першого червня 1577 р., «з прозбою»**, а потім у кунівському домі перепросити потерпілого, та не зміг цього зробити. Настигши його у війську Речі Посполитої під Великими Луками***, Л. Пісочинський хотів було за це подати на нього скаргу на суд гетьмана⁹², але за клопотанням («за вложенемъ») приятелів (не сказано, яких і чиїх) відклав виконання сидіння і перепрошення («доброе слова приреченє») на час після свого і П. Бучайського повернення з війни. Як цей час настав, то на прохання П. Бучайського та його приятелів Михайла Дчуси і Семена Єловича Букоємського Л. Пісочинський пристав тільки на його перепрошення і дозволив йому «до своее доброе воли» мешкати в Куневі з умовами,

⁹⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4044 П, арк. 5–5 зв.; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 262 зв. – 263 зв.

⁹¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4044 П, арк. 94–95 зв.

⁹² Мається на увазі гетьман польний коронний (і кам'янецький каштелян) Миколай Сенявський; уряд гетьмана великого коронного був у той час вакантний (Urządnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku: Spisy / Opracowali K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała i inni. Pod redakcją A. Gašiorowskiego. Kórnik, 1992. S. 42, 46).

* Богурин звався також Бугрином. Нині це село Бугрин Гошанського району.

** Сидіти «з прозбою» означало, зі слів Наталії Старченко, сидіти частину визначеного судом терміну – з дозволу того, хто був для винуватця позивачем і на прохання останнього та його приятелів.

*** Це сталося у 1580 р., коли польський король Стефан Баторій у війні Речі Посполитої з Московською державою тримав в облозі й здобув місто-фортецю Великі Луки.

що той спільно зі своєю дружиною має запобігати втечам підданих («розезиття людѣи») і всіляким їм кривдам, забезпечувати («перестерегати») в цьому маєтку порядок, не заважати урядувати в ньому Михайлові Павловичу (про М. Павловича див. далі) і на вимогу його, Л. Пісочинського, звідти з дружиною вибути («вырумоватисѣа»), залишивши йому будівлі двору, коней, худобу, двірське гумно й усе домашнє начиння та компенсувавши всі заподіяні маєткові шкоди; якщо ж П. Бучайський спротивиться цьому вибуттю, то Л. Пісочинський залишає за собою право домагатися через королівський або будь-який інший суд у Короні (Польському королівстві) і Литві (Великому князівстві Литовському), або навіть від того пана, в котрого той перебуватиме на службі, обов'язкового покарання його сидінням у вежі і перепрошенням, а також відшкодуванням збитків у маєтку, причому на суд він повинен з'явитися обов'язково, персонально і без свого уповноваженого («умоцваного»), розгляд його справи повинен бути одноразовий і з обов'язковим вироком, він не має права апелювати на останній. Навіть якщо Л. Пісочинський не вдається до суду, читаємо в листі П. Бучайського, то все одно на його вимогу цей повинен покинути Кунів і, в рахунок заподіяних шкод, залишити йому свою рухому маєтність та відсидіти у вежі і перепросити.

Забігаючи наперед, зазначимо, що дальші відносини між Л. Пісочинським і П. Бучайським фіксуються наявними документами від 1586 р. У своєму листі від 16 листопада цього року, виданому Л. Пісочинському, Марія Бучайська запевнила його, що вона не давала жодних підстав для чутки, котра, за його відомостями, «оголошається» її чоловіком, начебто він має від неї «нѣякоєсь» право на половину Кунева, вона ж бо свідомо того, що цей маєток є власністю її сина⁹³. Даний лист писано в Юськівцях, де у той час Л. Пісочинський, котрий був уже брацлавським підкоморієм, мав свою резиденцію, очевидно, в дворі, де колись мешкали Андрій Юхнович Куневський з дружиною та його брат Михайло, після того як у 1563 р. вибралися з Кунева: мешкати в Куневі поряд з П. Бучайським Л. Пісочинський не бажав. В Юськівці М. Бучайська перебралася, імовірно, з дітьми, за наполяганням останнього на початку вересня того ж таки 1586 р. Про це дізнаємося з позову каптурового суду Волинського воєводства⁹⁴ від 19 березня 1587 р., адресованого Л. Пісочинському за скаргою П. Бучайського. Звинувативши відповідача в тому, що той вдається щодо нього до образ і погроз, зокрема до погрози відібрати в нього його, П. Бучайського, маєток Кунів і вигнати («вырукговати») його звідти, позивач вказав на те, що той спричинив 2 вересня напад на Кунів юськівського боярина Стареховського і через нього вмовив свою матір без чоловіка переїхати в

⁹³ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 20–20 зв.

⁹⁴ Каптурові суди діяли у воєводствах Речі Посполитої під час безкоролів'я замість градських і земських судів, які тоді не працювали. На 1586–1587 рр. припадає безкоролів'я після смерті Стефана Баторія. Див.: *Старченко Н.* Каптуровий суд Волинського воєводства часів Третього безкоролів'я // *Записки НТШ.* Львів, 2006. Т. ССLI: Праці Історично-філософської секції. С. 439–498.

Юськівці. За позовом, вона забрала з собою і те, що належало П. Бучайському, а саме: 200 кіп готівки, тузін срібних ложок (коштували 10 кіп), три срібних кубки (коштували вісім кіп), два коберці (килими; коштували 14 польських золотих) і, на 300 кіп, інші речі. Позов містить також невдоволення П. Бучайського тим, що його дружина заявила перед Кременецьким гродським урядом, що з ним мешкала в Куневі з дозволу Л. Пісочинського, бо він, П. Бучайський, ніколи цього не визнавав і вважає Кунів своєю власністю⁹⁵.

Даний позов був виданий у відповідь на позов того самого каптурового суду від 27 лютого 1587 р. П. Бучайському за скаргою Л. Пісочинського про те, що той не виконує його вимогу виселитися з Кунева, де йому він, позивач, дозволив мешкати з умовою, що той має вибратися з цього маєтку на таку вимогу. Мало того, сказано в позові, П. Бучайський пустошить маєток, зокрема пущі, й наніс шкод на 600 кіп. До речі, на підставі цього документа можна твердити, що П. Бучайський таки не сидів у вежі, бо Л. Пісочинський, читаємо в ньому, «іако чоловієкъ доброе славы а спокоиный, толко на пере-прошењу перестал [пристав]»⁹⁶.

Невдовзі листом з Кунева від 26 березня 1587 р. М. Бучайська, її чоловік та їхній син Лаврин повідомили Л. Пісочинському, що вони перед Кременецьким земським урядом повністю відмовилися від будь-яких претензій на Кунів і що на його вимогу «вирумовалися» звідти⁹⁷.

Опинилися Бучайські, як видається, в Луцьку: тут з'явилися 7 квітня того ж року їхній щойно цитований, але текстуально дещо інший, лист⁹⁸ та лист подружжя Бучайських Л. Пісочинському про те, що він віддав їм у заставу за 40 кіп свою половину Кунева до свята Успіння Богородиці 1581 р. з умовою, що вони не повинні обтяжувати надмірно підданих повинностями, збирати на себе мита, а повинні своєчасно вибратися звідти зі всією своєю маєтністю, працею кунівських підданих зібрати засіяні для них зернові, вимолотити і вивезти зерно до Різдва 1588 р.* не далі п'яти миль від Кунева, туди, куди вони, Бучайські, захочуть, причому Л. Пісочинський зобов'язався провести це вивезення. У разі ж їхнього невізду з Кунева, мовилося далі в листі, Л. Пісочинський може на свій розсуд їх «вирумовати»⁹⁹. 13 квітня луцький

⁹⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 26.

⁹⁶ Там само. Арк. 25. Див. документ № 4 в додатку.

⁹⁷ Там само. Арк. 27–27 зв. Цей лист згодом був уписаний в луцьку гродську книгу, а 20 червня 1588 р. відповідний випис з даної книги вписано в луцьку земську книгу (Там само. Арк. 37–37 зв.). ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 150 зв.–152 зв.

⁹⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 29–29 зв.; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 313–315 зв.

⁹⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 33–33 зв.; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 318–320. 13 квітня того ж року цей лист вписано в луцьку гродську книгу (ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 39–40; те саме: Там само. Арк. 41–42; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 311–313).

* Тобто до початку 1588 р. за старим стилем. Від 1583 р. у Волинському воєводстві діяв новий стиль.

земський возний Іван Білокриницький зізнав перед Луцьким гродським урядом, що на прохання Л. Пісочинського він 9 квітня ув'язав Бучайських у заставлену їм половину Кунева¹⁰⁰.

Заставна угода спрацювала лише частково або не спрацювала зовсім через конфлікт («зваду») між Л. Пісочинським і П. Бучайським, про який довідуємося з листа М. Бучайської від 25 травня 1587 р. з Сіянцив, куди вона змушена була вибратися з Кунева з чоловіком до приятеля останнього Григорія Дчуси після того, що сталося. За листом, П. Бучайський, виїжджаючи, прихопив із собою речі Л. Пісочинського (ланцюг вагою у 100 червоних золотих, тузін ложок вагою у шість гривнів срібла); довідавшись про це, Л. Пісочинський затримав («загамовал») у Куневі речі П. Бучайського (по два панцирі, шишаки, забрала, сагайдаки, шаблі, рушниці, три кошулі, шатну щітку, обцух). Згідно з тим же листом, за намовою М. Бучайської і приятелів чоловік повернув їй узяті речі, 26 травня вона мала віддати їх Л. Пісочинському в присутності возного Петра Посника, а Л. Пісочинський мав віддати їй чоловікові речі¹⁰¹.

8 квітня 1587 р. був виданий позов духовного суду Луцько-Острозької православної єпископії П. Бучайському в справі за скаргою його дружини про порушення ним норм подружнього життя, зокрема про те, що він виявляє надмірну чоловічу увагу до своїх падчериць Овдотті і Настасії¹⁰².

На лютий-березень 1594 р. припадає спалах неприязні між Л. Пісочинським і Лаврином Бучайським. Почалося з того, що на території окольного замку в Острозі 11 лютого, за версією Л. Пісочинського, йому заступили «добровільну дорогу» Л. Бучайський з батьком і своїми слугами та «помічниками» і ображали його («отповеди быти оказуєть»), хтось з них стріляв, у відповідь на що його, Л. Пісочинського, слуга Трохим Лединський ненавмисне («невинне») Л. Бучайського поранив у голову¹⁰³; за версією Л. Бучайського, йому дорогу заступив Л. Пісочинський зі своїми слугами і помічниками і «непобожне, нелицитиве, шкодливе» його було поранено, до того ж захоплено у нього сім червоних золотих, два персні (коштували 50 червоних золотих), пулгак (вид вогнепальної зброї; коштував шість талярів), шаблю (коштувала 15 червоних золотих)¹⁰⁴. Полюбовні судді луцький війський і

¹⁰⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 36. 15 червня 1588 р. випис з луцької гродської книги з цим зізнанням возного внесено в кременецьку земську книгу (Там само. Арк. 69–69 зв). Варто вказати на виданий П. Бучайським Л. Пісочинському лист, писаний теж у Луцьку 8 квітня 1587 р., в якому сказано, що той винен йому 100 кіп, у разі ж як, зваживши на його, П. Бучайського, «послугу», князь Василь-Костянтин Острозький дасть йому «з ласки своєї» якийсь свій маєток, Л. Пісочинський поверне тільки 30 кіп й отримає від нього, П. Бучайського, лист, яким той зобов'язався віддати позичену суму (Там само. Арк. 35).

¹⁰¹ Там само. Арк. 47–47 зв.

¹⁰² Там само. Арк. 34. Див. документ № 5 в додатку.

¹⁰³ Там само. Спр. 4048 II, арк. 18.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 30.

острозький староста Ждан Боровицький, острозький понамісник Ієв Білчинський, Василій Боровицький і Михайло Болгарин, вислухавши в Острозі обидві сторони, 15 лютого постановили, що Л. Пісочинський Л. Бучайському «заступованъе» дороги, «стрелпане» і завдані «кривды» та «недваженье» «отступил» і «отпустил», що ж до поранення Л. Бучайського, то Т. Лединський повинен його перепросити (і вже перепросив) і дати два польських золотих на його лікування¹⁰⁵. Т. Лединський дав-таки ці золоті цирульнікові («балверу»), що видно з його оповідання перед Ієвом Білчинським 10 березня¹⁰⁶. 23 березня був виданий позов Кременецького гродського суду Л. Пісочинському за скаргою Л. Бучайського в справі тієї ж «острозької» події¹⁰⁷. Схоже, позивача не задовільнив вирок полюбовного суду. Може, він мав рацію, оскільки, як видається, вирок був більше на користь його опонента. Через що стався конфлікт, довідатися не вдалося, тому що те місце в згаданому позові, де про причину чи привід його ідеться, пошкоджене (в інших документах, що стосуються конфлікту, відсутні навіть натяки про його причину).

26 лютого 1594 р. датовано вписаний тоді ж у кременецьку земську книгу лист Л. Пісочинського в справі його матері, «белое головы летнее», П. і Л. Бучайських (також Марини, тітки Л. Пісочинського, і її чоловіка Льва Вороницьких); з листа можна зрозуміти лише те, що його, Л. Пісочинського, ці особи позивали на минулі (1594 р.) трикорольські роки* і на теперішні роки, що відкрилися через шість тижнів після відкриття цих трикорольських років¹⁰⁸.

* * *

Через свою зайнятість на службі в королівській канцелярії Л. Пісочинський не мав змоги тривалий час перебувати в кунівському маєтку, щоб приділяти йому належну увагу. Разом з тим він зневірився в здатності своєї матері управляти ним. Ось чому Л. Пісочинський віддав цей маєток в урядування («въ опеку и оборону») острозькому старості Михайлові Павловичу¹⁰⁹. 9 вересня 1577 р. Л. Пісочинський оголосив про це своїм

¹⁰⁵ Там само. Арк. 18.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 28.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 30.

¹⁰⁸ Там само. Арк. 27; ЦДІАУК. Ф. 22 (Кременецький земський суд), оп. 1, спр. 9, арк. 116 зв. Згадані тут роки, що відкрилися в лютому, слід розглядати як свого роду продовження трикорольських років: згідно з Другим Литовським статутом (Статути Великого князівства Литовського. Т. II. С. 104), у Волинському, Київському і Брацлавському воєводствах скликалися земські судові роки тільки в січні, вересні і в травні або червні.

¹⁰⁹ З молодих своїх літ М. Павлович перебував на службі у маршалка Волинської землі, київського воєводи і володимирського старости князя В.-К. Острозького. Перша відома згадка про нього як острозького старосту припадає на 19 травня 1574 р. (Тесленко І. Боротьба за Острог: князь Острозький проти острозького старости // СОЦІУМ: Альманах соціальної історії. К., 2003. Вип. 3. С. 109; ЦДІАУК. Ф. 21 (Кременецький гродський суд), оп. 1, спр. 24, арк. 33 зв.). М. Павлович володів частиною згаданого вище села Болотківці (ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 96).

* Ці роки розпочиналися наступного дня після римо-католицького свята Трьох Королів, яке відзначається 6 січня.

кунівським підданим, зібраним в його дворі. З нагоди цієї віддачі був складений реєстр підданих*, скріплений печаткою Л. Пісочинського і печаткою возного Луцького повіту Богдана Коптевицького, котрий з двома шляхтичами, що його супроводжували, був очевидцем того, що в Куневі відбувалося. Водночас Л. Пісочинський призначив підданого Кунця Івановича кунівським урядником** і доручив йому під контролем М. Павловича доглядати за виконанням підданими повинностей, вести облік доходів, віддавати їх його, Л. Пісочинського, матері, а йому самому – їх «остаток». Власник маєтку зобов'язав М. Павловича «непорядку всякого и спустошення того имени перестерегати и *от* кривдъ боронити, справедливости людеи доводити», крім того, в разі смерті його, Лаврина, матері і за відсутності його в Куневі при цьому – взяти в опіку кунівський двір з гумном, худобою та іншою нерухомою маєтністю. М. Павлович одержав право змістити Кунця Івановича з його урядництва і призначити на його місце іншу особу. Натомість, Л. Пісочинський застеріг за собою право будь-коли відібрати маєток у М. Павловича¹¹⁰.

Як неважко здогадатися, Л. Пісочинський повністю усунув свою матір від урядування в приналежній йому половині Кунева. Не вказав він, однак, який зиск мав від урядування перепадати М. Павловичу.

Про все бачене ним у Куневі возний Б. Коптевицький зізнав 13 вересня перед Луцьким гродським урядом, причому в присутності Л. Пісочинського. Останній як зацікавлена особа просив це зізнання вписати в гродську книгу. Характерно, що в ньому жодним словом не згадано П. Бучайського. Чи не тому, що у той час його в Куневі не було, оскільки Л. Пісочинський був проти перебування його в ньому?

М. Павлович урядував у Куневі до своєї смерті – до літа 1585 р. (увесь цей період він був острозьким старостою). 20 лютого 1586 р. його вдова Марія Василівна, луцька войська¹¹¹, видала спільно з їхнім сином Прокопом на вигому Л. Пісочинського лист, писаний в Острозі¹¹², де, очевидно, вона мешкала, яким засвідчила, що повернула йому реєстри кунівських підданих і випис з луцької гродської книги***.

¹¹⁰ ЛНБ НАН України, від рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4044 II, арк. 15–15 зв.; ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 645 зв. – 646 зв.

¹¹² М. Павлович став луцьким войським за королівською номінацією від 13 травня 1585 р. (Urządnicy wołyńscy... S. 101).

¹¹² ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4045 II, арк. 136. Див. документ № 3 в додатку.

* Цей документ містив, імовірно, лише перелік голів господарств відповідно до розмірів земельних наділів останніх.

** З документа, про який ітиметься дещо нижче, видно, що як кунівський урядник Кунець Іванович був отаманом, тобто старостою.

*** Мався на увазі випис уписаного в книгу 13 вересня зізнання возного Богдана Коптевицького.

Видається, що більше Л. Пісочинський не вдавався до віддачі свого маєтку в тимчасове володіння. В усякому разі жодних відомостей про таку віддачу в подальшому в його архіві не виявлено.

Через чотири дні після смерті Андрія Юхновича Куневського, а саме 7 березня 1576 р., його другий внук Андрій Ісвович Куневський з'явився в Куневі з возним Кременецького повіту Василем Рилом. Разом з ним сюди прибули як свідки князь Матис Вороницький, Гаврило Сошенський і Кіндрат Посник. Прибуття їх було спричинене претензією Андрія на половину Кунева, що нею володів Лаврин, як на свою власність («до *отчизны своеѣ власноеѣ*»), оскільки Андрій вважав себе по прямій чоловічій лінії («по мечу») спадкоємцем, причому єдиним, маєтковою спадщини свого діда. Почувши від Андрія про його претензію, мати Л. Пісочинського, з якою він зустрівся в її кунівському дворі, заявила йому, зі слів названого возного, котрий 15 березня перед Кременецьким гродським урядом розповів про свої відвідини Кунева: «ка тебе, *п̄не Андрею*, не знам, и *ж* бы ты былъ внукъ *п̄на отца* нашего, и тебе, *деи*, того имени Кунева не поступлю, а *будеши* ли са напирати, тогды *ѡзмешъ* кием по хребту и по череву». Марія Бучайська явно кривила душею, кажучи, що не відає про Андрія як внука її батька. Кривила вона душею і тоді, коли сказала одразу після щойно заявленого нею: «кгды са доведаю, естли ты внук *п̄на Куневского*, *п̄на отца* нашего, а кгды, *деи*, *лет* доростеши, тогды, *деи*, ка тебе тоѣ имене твое и маєтности *отца* нашего а дида твоего, которые тепер менуеши, поступлю»¹¹³. Немає сумніву, що вона за всяку ціну захищатиме володільчі права свого сина на Кунів, та й не мала вона права самовільно розпоряджатися його власністю.

Тоді ж і там само Андрій возному розповів, що, за його відомостями, в кунівському дворі наявні: два ковші вагою шість гривнів срібла, сім кубків з 11 гривнів срібла, два тузіни ложок з півчверті гривнів срібла, вісім олив'яних (з цину) великих ложок, шість полумисків, два тузіни талярів, мідний пивний котел, три малих котли, вісім їзних коней, 18 волів, 64 корови, жита 72 маці і чотири стоги (в кожному по 40 кіп снопів), ячменю 60 мац, вівса 80 мац і чотири стоги.

Вислів «до *лет* доростеши» у заяві Марії Бучайської Андрієві означав, що у березні 1576 р. він ще був неповнолітній, тобто не мав 17 років. Цей висновок підтверджується тим, що в документі, про який ітиметься далі, сказано, зі слів Андрія, що після смерті його батька він «барзо мал зостал», а батько, як вище сказано, помер 1566 р.

Після того, що відбулося у березні 1576 р. у Куневі, Андрій робив безуспішні спроби купити у Л. Пісочинського половину цього села або обміняти її на якийсь свій маєток, розташований у Кременецькому повіті. Про це зустрічаємо згадку у свідченні кременецького підсудка Савина Єловицького, да-

¹¹³ Там само. Спр. 4043 II, арк. 123.

ному 28 травня 1589 р. у Красноставі, на прохання, як можна здогадуватися, Л. Пісочинського¹¹⁴.

28 березня 1585 р. датовано позов Луцького земського суду, виданий за скаргою Андрія, який містить звинувачення Л. Пісочинського, його матері й П. Бучайського у протиправному держанні половини Кунева в опіці (тільки цим терміном у даному документі, зі слів Андрія, охарактеризовано держання) від 2 березня 1576 р., тоді як Андрій Юхнович Куневський помер наступного дня¹¹⁵. Документ містить перелік маєтностей, якими після згаданої смерті заволоділи в Куневі відповідачі. Перелік настільки докладний і цікавий, що наводимо увесь документ у додатку № 2 до даної публікації*. Вкажемо тут лише на те, що відомості про маєтності відносяться окремо до частини Андрія і частини Михайла Юхновичів Куневських, що суперечить твердженню деяких джерел (див. вище) про маєткову нероздільність половини Кунева. Можливо нероздільсть полягала тільки в тому, що інтереси цієї половини назовні представляв А.Ю. Куневський; його брат постійно в документах фігурує в тіні. У частині першого з них, згідно з позовом, у 1576 р. налічувалося господарств подворищних (тяглих) 23, підсусідків сім, путних бояр два, в частині Михайла – відповідно 25, вісім, два; там же сказано, що з обох частин за час держання від 1576 р. через «превеликиє утиски над повинности» втекло («проч пошли») 27 тяглих господарств, чим нанесено шкод на півтори тисячі кіп. Позивач звинуватив відповідачів і в тому, що вони «жадного накладу [затрат] на єго самого и на науку єму до школ, яко належит хрестіанским ѿбываемъ, накладат ... не хотели»¹¹⁶.

Цей позов викликав відповідачів на святотроїцькі роки 1585 р.¹¹⁷ Та дожити Андрієві Куневському до їх відкриття, тобто до 22 травня, не судилося, бо він загинув¹¹⁸ – «за нещастнымъ припадкомъ ѿт злых людєи жыдовъ луцкихъ забитьъ», як сказано в позові Луцького земського суду

¹¹⁴ Там само. Спр. 4046 П, арк. 97. Красностав або Хлапотин не пізніше 1573 р. відомий як містечко Луцького повіту (*Заяць А.* Урбанізаційний процес... С. 56). Нині це село Красностав Славутського району Хмельницької області.

¹¹⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4045 П, арк. 79–80. 5 квітня 1585 р. возний Ігнат Покошовський увіткнув цей позов у ворота кунівського двору (Там само. Арк. 80 зв.).

¹¹⁶ Там само. Арк. 79–80. 3 серпня 1572 р. мати Л. Пісочинського з половини Кунева здала побор (поземельний податок) з десяти димів (господарств) і восьми огородників (Там само. Спр. 4043 П, арк. 114). Ці цифри порівняно з цифрами щодо чисельності господарств підданих, наведеними в позові від 28 березня 1585 р. для 1576 р., виглядають явно заниженими. Підтверджується думка дослідників про малу вірогідність тогочасних поборових реєстрів.

¹¹⁷ Ці роки розпочиналися наступного дня після римо-католицького свята Святої Трійці. У 1585 р. Трійця припала на 21 травня (Археографический календарь... С. 34).

¹¹⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 П, арк. 126 зв. (згадка про загибель А. Куневського в декреті Луцького земського суду від 19 січня 1590 р.).

* Джерела вміщеної в ньому інформації позов не подає. Сумніватися в її правдивості не доводиться, зваживши на публічний характер позову.

від 29 березня 1589 р. Л. Пісочинському, виданому за скаргою Андрієвої сестри Магдалени та її чоловіка Ждана Долотецького¹¹⁹. З позову дізнаємося, що Магдалена, як і її брат, залишилася після смерті їхнього батька «барзо малою» і що по смерті брата вважає себе його спадкоємницею, має право «дєдистое» на половину Кунева. Вона також твердить, що Л. Пісочинський від 1576 р. одержав від «опікування» цим маєтком 5000 кіп, а також 1000 кіп за користування домовим скарбом («сприатом домовыми»), по 500 кіп щороку від двірського (фільваркового) господарства та повинностей підданих і що втрати від втечі 27 тяглих господарств (див. про останні дещо вище) становлять 3500 кіп. Даний позов вимагав, щоб Л. Пісочинський з'явився на святотроїцькі роки. Слідів обговорення його на цих роках виявити не вдалося, імовірно тому, що воно не відбулося.

В особі Магдалени і Ждана Долотецького Л. Пісочинський зустрів серйозних і наполегливих опонентів. Для захисту своїх прав він цього разу вдався, зокрема, до таких двох кроків. Спершу спричинився до появи 28 травня 1589 р. у містечку Красноставі ідентичних за змістом листів київського підстоля Василя Мощеницького¹²⁰, Прокопа Павловича (сина згадуваного вище Михайла Павловича)¹²¹, кременецького підсудка Савина Єловицького¹²² і київського хоружого Василя Шашковича¹²³. Автори листів в унісон твердили, що Л. Пісочинський половину Кунева «правом вечнымъ спокоюне держит, ѓживаєт» від часів Сигізмунда Августа. Вони також вказали на те, що через свою службу «при дворє» короля Лаврин не завжди перебував у Куневі, але що його мати зі своїм чоловіком П. Бучайським увесь (!) вказаний період тут «перемешкивала». На останню обставину було звернено увагу з метою засвідчити, що Л. Пісочинський безперервно володів і володіє даним маєтком, бо ж у його відсутність мати управляла ним. Цю безперервність ілюструє і підкреслення П. Павловичем у його листі того, що його батько певний час урядував у Куневі за згодою Лаврина¹²⁴. А 5 червня того ж року Лаврин показав луцькому підстарості Остафієві Єловичу Малинському королівський лист «до ѓрядов всяких» (зокрема до уряду Луцького староства), який зобов'язав їх, «абы с книг ѓрядовыхъ всѣ sprawy, его млсти [Л. Пісочинського] власне належачие и естли бы сиа нашли емѢ противныє, ѓрядовне [офіційно] выданы были» (ішлося про видачу виписів (копій) з книг. – *М.К.*). Виявлення цих «справ» лист доручив возному, якого Л. Пісочинський оберє («способил»).

¹¹⁹ Там само. Арк. 82–83. 31 березня возний Луцького повіту Іван Зарецький увіткнув цей позов, «нескробаны и не мазаны», у ворота кунівського двору (Там само. Арк. 83 зв.; те саме: Там само. Арк. 84–85, 85 зв.).

¹²⁰ Там само. Арк. 95.

¹²¹ Там само. Арк. 96.

¹²² Там само. Арк. 97.

¹²³ Там само. Арк. 98.

¹²⁴ Подібним за змістом до наведених листів був лист Федора Путяти, написаний у грудні 1589 р. (Там само. Арк. 121 (через пошкодженість цього документа неможливо встановити, якого дня і де його складено)).

Возний Григорій Красносельський, приданий для цього названим підстаростою того самого дня, зізнав перед ним тоді ж, що він у супроводі двох шляхтичів у книгах луцької гродської канцелярії, починаючи від книги, яка велася з 1571 р. *, «справи жадное, жебы его млсти [Л. Пісочинського] была противная, а звлаща з стороны имени своего Кунева, которая бы праву albo держаню спокоюному и владзе его чимколвек перескажати мела, с паном писаром кгородским [Адамом Букоємським] не нашол». Возний подав також, що він виявив тільки документи, для Л. Пісочинського «пожиточные», і взяв копії з них¹²⁵. Чи подібна акція була проведена стосовно луцьких земських і кременецьких гродських та земських книг, невідомо.

У 1589 р. подружжя Долотецькі домоглися також видачі Луцьким земським судом адресованих Л. Пісочинському позовів з вимогою з'явитися на святоміхальські і трикорольські (1590 р.) роки, причому для кожного з них було видано два позови – по одному стосовно Кунева і приналежних до нього рухомостей, начебто колись присвоєних відповідачем всупереч праву**. Позови на святоміхальські роки датовані 11 і 12 серпня¹²⁶, на трикорольські – 18 листопада¹²⁷.

Про позови на святоміхальські роки доводиться сказати те, що було сказано стосовно згаданого позову на святотроїцькі роки. Інша доля спіткала «трикорольські» позови. При заслуханні їх судом 18 січня з боку позивачів наголошувалося на праві Магдалени на половину Кунева – як єдиної спадкоємниці її загиблого брата, останнього по чоловічій лінії потомка Андрія Юхновича Куневського, а Л. Пісочинський вдався до переліку всіх документів, на підставі яких він володіє цим маєтком як власністю*** і до посилок на Литовський статут 1566 р. як на правову основу цього володіння. 19 січня суд двома своїми декретами відхилив претензії Долотецьких щодо Кунева і рухомостей, зокрема щодо Кунева зазначив: Л. Пісочинського «въ спокоюном держаню и дживаню ... имени Кунева зо всеми его приналежностями оставуем и дтвержаем на вси потомные вечные часы с потомки его тым декре-

¹²⁵ Там само. Арк. 99–99 зв. Згаданий королівський лист був виданий 24 травня 1589 р. у Любліні (АРК, zesp. Archiwum Rodzinne Sanguszków, № 144, s. 103–104 (незасвідчена копія)).

¹²⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 106–109 зв. На позовах возний Луцького повіту Іван Покощовський зробив напис про те, що 15 серпня він увіткнув їх у ворота кунівського двору.

¹²⁷ Там само. Арк. 115–118. 8 січня 1590 р. возний Луцького повіту Гаврило Дашковський (Дешковський) зізнав перед Луцьким земським урядом, що 23 листопада він увіткнув позови у ворота кунівського двору і «оповів» «челлади, которая на тот час в двори его млсти [Л. Пісочинського] у Кунове была, тыи позвы» (Там само. Арк. 120–120 зв.).

* Від 1571 р. тому, що в цьому році, нагадуємо, Андрій і Михайло Юхновичі Куневські продали свою половину Кунева Л. Пісочинському навічно.

** В позові від 29 березня йшлося і про Кунів, і про нерухомості.

*** Очевидно, Л. Пісочинському придалися результати згаданого вище пошуку цих документів у луцьких гродських (можливо, й земських) книгах.

том нашим». Долотецькі ці рішення опротестували і заявили, що вдаються стосовно них до апеляцій до коронного трибуналу. Суд їм дозволив апелювати. Та того самого дня Долотецькі перед тим же судом повідомили, що вони від апеляцій «добровільно *отступили*» і визнають за Л. Пісочинським «все» право на Кунів і рухомості¹²⁸. Після ухвалення цих декретів того ж таки дня Долотецькі подали для запису в луцьку земську книгу свій, датований тим самим числом, лист, яким повністю зреклися своїх претензій до Л. Пісочинського, викладених у спричинених ними позовах¹²⁹.

Незадоволення рішенням Магдалени активно висловлювала її рідна тітка Марина, дружина князя Льва Вороницького. Зокрема на трикорольських роках Луцького земського суду 1594 р. вона, як видно з декрету останнього від 17 січня, домагалася за позовом від 14 листопада 1593 р.¹³⁰ від Л. Пісочинського виділення їй у власність четвертої частини половини Кунева або сплатити їй же посаг в розмірі суми, в яку оцінювалась ця частина¹³¹. Марина розуміла, що від Л. Пісочинського вона нічого не доб'ється і що краще тому мати справу з Магдаленою. Проте Магдалена на цих роках дала знати, що позиція в справі маєтку, з якою вона визначилась ще на трикорольських роках 1590 р., є незмінною. На прохання Л. Пісочинського, 17 січня 1594 р. суд припинив розгляд цього позову – під тим приводом, що в ньому відсутній його титул (малося на увазі те, що Л. Пісочинський був брацлавським підкоморієм). Невдоволена цим Марина заявила про свій намір апелювати на це рішення до шляхетського трибуналу. Суд їй апелювати дозволив. Варто вказати на те, як Л. Пісочинський 17 січня на засіданні Луцького земського суду відповів на домагання Марини Вороницької щодо його половини Кунева: «того имени Кунева яко власное маєтности и дедичства своего справедливое и правне я самъ без жадныхъ *вчастников* [співвласників] дедичом и державцою естем и справоватися [судитися, відповідати] тог(о) никому есми не будъчи повинен, в том сия *освятчам*»¹³².

Апеляція на сесії (каденції) трибуналу в Любліні розглядалася 27 липня 1595 р. Вислухавши Марину Вороницьку і Л. Пісочинського, трибунал звільнив останнього від обов'язку відповідати на позов Луцького земського

¹²⁸ Декрет щодо Кунева: Там само. Арк. 126–130; ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 325 зв. – 327; декрет щодо рухомостей: ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 144–145; ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 327–328.

¹²⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 142–143; ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 328–329; оригінал цього листа: ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 II, арк. 140–141.

¹³⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4047 II, арк. 139–139 зв. Наведений цей позов і в декреті Луцького земського суду від 17 січня 1594 р.

¹³¹ Див.: Статути Великого князівства Литовського. Т. II. С. 126; *Ворончук І.* Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // СОЦІУМ. 2006. Вип. 6. С. 174.

¹³² ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4048 II, арк. 9–12; те саме: Там само. Арк. 13–15; ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 178 зв. – 181 зв.

суду від 14 листопада 1593 р., визнав його право власності на половину Кунева – «для того, же от отца кнги Вороницкоє [А.Ю. Куневського] тые добра позваному вечне сѣть проданы а через вжо давностю земьскою затриманы»¹³³. Трибунальський декрет поставив, як виявилось, останню крапку в захисті Л. Пісочинським свого права власності на половину Кунева.

* * *

У 1586 р. Л. Пісочинський придбав другу половину Кунева. Протягом багатьох років власником цієї половини був згаданий вище стрисчний брат Андрія і Михайла Юхновичів Куневських Семен (Сенько) Федькович Куневський. Найраніша відома змістовна згадка про даний маєток сягає у 1574 р. У датованому 23 листопада цього року листі кременецького старости князя Януша Миколайовича Збараського, кременецького підкоморія Івана Патриківича Курозвонського, кременецького земського підсудка Савина Гнівошовича Словицького, кременецького земського писаря Григорія Болбаса Ростоцького, кременецького гродського судді Алексія Белецького і Ярофія Гостського, адресованому зем'янам Кременецького повіту Богданові, Іванові і Миколаєві Яцковичам Радогощським, читаємо, що Андрій Куневський сам від себе й іменем свого брата Семена Куневського скаржитися на них, Радогощських, за їхні наїзди на кунівські володіння, зокрема ті наїзди, які вчинені під час безкоролів'я, закінченого з обранням польським королем Генрика*; і «тепер» Радогощські, згідно з листом, «збожє дворное и подданных их куневских стадом потоптали, сеножати покосили а иншиє также стадом потоптали, а лєсы, боры, дерева бортные зо бчолами, запусты сами на свое потребы подданым своимъ и сторонним людем даючи рубати ... пустошити» кажуть. Андрій і Семен Куневські, сказано далі в листі, не раз попереджали («обносили») винуватців наїздів «врядовыми» (гродськими і земськими) напоминальними листами, закликали припинити наїзди. Цей лист урядників Кременецького повіту був також напоминальний¹³⁴.

26 липня 1577 р. Семен Куневський перед Луцьким гродським урядом скаржився на Петра Бучайського за те, що той «за власным росказанємъ» свого приятеля Григорія Дчуси «з розмаитою стрелбою и брони, како ку воине», наїхав на його дім у Куневі і його, «чоловека безпечного, спокойного и ни в чом никому невинного», та його дружину Василису Ошовську «окрутне збилъ, змордовал и зранил», його дітей і челядь з цього дому геть порозганяв, слугу Миколая Дяка замордував, відбив замок від комори, розламав у ній скриню, з неї забрав лисячий кожух, лисячі хутра, саян (сукно), сім колен-

¹³³ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4048 II, арк. 103–104; те саме: Арк. 105–105 зв.

¹³⁴ Там само. Спр. 4043 II, арк. 115.

* Ідеться про безкоролів'я 1572–1573 рр. Дофін Генрик (Henry Valois) був обраний на польський престол у травні 1573 р., коронований 21 лютого 1574 р.; в червні 1574 р. потаємно і назавжди виїхав до Франції, де зайняв королівський престол як Генрих III.

ських кошуль, крім того, прихопив з собою два сідла, панцир, дві прилбиці (забрала), дві рогатини¹³⁵.

На 10 грудня 1577 р. припадає поява листа полюбовних суддів Михайла Ігнатовича Дчуси і Богдана Патрикєвича Радогостського (!) та возного Луцького повіту Льва Верховського, який торкається відносин Л. Пісочинського і Семена Куневського стосовно Кунева. Судді і возний, написано в листі, на прохання цих осіб (у випадку Л. Пісочинського – за посередництвом знайомого нам острозького старости Михайла Павловича) прибули до Кунева для вирішення між ними незгод («на помєркованє розниц») – у зв'язку з тим, що Семен позовом Луцького земського суду викликав на святоміхальські роки 1577 р. Л. Пісочинського стосовно того, що той не дозволяє йому збирати мостове мито за переїзд через річку Вілію й усе це мито привласнює собі, й стосовно того, що кунівські піддані Л. Пісочинського орють і засівають ниви на належних йому, Семенові, землях, зокрема в його частині церковної землі, з чого, до того ж, не дають десятини*. Семен показав суддям лист від 8 липня шостого індікту (цей індікт припадає на 1533 р., про що сказано вище), в якому йшлося про поділ Кунева між Юхном і Федьком Куневськими, і послався на ті місця в ньому, де подано, що митом слід користуватися спільно, і розписано, кому з них які «люди, дворища і землі» дісталися. Поставлені перед суддями кунівські піддані Л. Пісочинського Луцько Іванкович і Васько Королевич, «люди старые», зізнали, що засіяні ниви, про які мовиться в позові, належать Семенові, а на його церковній землі лише одна нива зорана і посіяна. Михайло Павлович, який представляв відсутнього Л. Пісочинського, засвідчив, що коли міст через Вілію пролягав в іншому місці, то куневські піддані спільно ним володіли, направляли і збирали мито, а міст, про який ідеться в позові, – новий, споруджений у половині Кунева, власником якої є Л. Пісочинський, тож нехай Семен буде міст у своїй половині цього села. Полюбовні судді постановили, що Андрій і Михайло Куневські неслухно заборонили Семенові збирати мито за переїзд діючим мостом, що тому Л. Пісочинський не повинен перешкоджати йому в його зборі, що вони мають спільно направляти міст і гать, і що піддані Л. Пісочинського не мають права самовільно користуватися Семеновими землями¹³⁶.

Своїм листом від 29 січня 1579 р., писаним у селі Букоймі**, Семен Федькович Єлович Куневський повідомив, що він за 800 кіп відпродав власну половину Кунева «братові» Григорієві Єловичу Букоємському¹³⁷. А 5 жовтня 1586 р. датовано лист сина Григорія Букоємського, на той час небіжчика, Ада-

¹³⁵ Там само. Спр. 4044 II, арк. 9; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 495 зв.

¹³⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4044 II, арк. 25–25 зв.

¹³⁷ Там само. Арк. 46–47. 2 лютого 1579 р. цей лист уписано в луцьку гродську книгу (Там само). 5 травня того ж року його вписано в книгу королівської канцелярії (Там само. Арк. 51–52 зв.).

* Ідеться про десятину церковну.

** Нині село Бокійма Млинівського району Рівненської області.

ма про продаж ним «на вічність» цього маєтку за 1000 кіп Л. Пісочинському¹³⁸. 10 жовтня того самого року земський возний Луцького повіту Іван Покощовський зізнав перед Луцьким земським судом, що він за день до цього ув'язав персонально Л. Пісочинського в це володіння¹³⁹. Згідно з реєстром, складеним у Куневі ще 9 червня 1585 р., в ньому було 18 господарств підданих¹⁴⁰ (на соціальні прошарки це джерело їх не ділить). Це значно менше, ніж у 1576 р. було господарств підданих у тодішній половині Кунева Л. Пісочинського (див. вище відповідні цифри, взяті з позову Луцького земського суду від 28 березня 1585 р., наведеного в документі № 2 додатку). Імовірно так само було у 1585 р. У такому разі можна твердити, що за кількістю господарств підданих обидві половини на час їх «об'єднання» в один маєток були нерівні. Приналежність другої половини Кунева Л. Пісочинському ніким, наскільки відомо, не оспорювалась.

Відомо, що до складу Кунівського землеволодіння входило селище Круги. 10 грудня 1590 р. його, згідно з тогочасним листом, писаним у Куневі, Л. Пісочинський подарував «навічно» своєму приятелю Романові Половецькому – зі всіма прилеглими землями, полями, нивами, сіножатями і пожитками¹⁴¹. Тож можна твердити, що в територіальному відношенні село Кунів було значним маєтковим комплексом.

* * *

Численні матеріали, покладені в основу даного дослідження, дали змогу порівняно докладно простежити, як Лаврин Пісочинський, волинський шляхтич, що не успадкував жодного землеволодіння, став унаслідок щасливого збігу обставин і докладених ним зусиль власником спершу половини, а згодом і решти села Кунева. Придбання цього маєтку мало для нього неабияке значення: воно дозволило йому як осілому шляхтичеві у 1581 р. вигідно одружитися з представницею заможного роду Дубицьких Магдаленою і заволодіти успадкованими нею маєтками в Брацлавському воєводстві, у Віленському, Новогрудському і Берестейському воєводствах Великого князів-

¹³⁸ Там само. Спр. 4046 П, арк. 4–5. 10 жовтня цей лист вписано в луцьку земську книгу (Там само. Арк. 1–2; ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 461–464 зв.).

¹³⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4045 П, арк. 148–148 зв.; те саме: Там само. Арк. 149–149 зв.; ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 457–457 зв.

¹⁴⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4045 П, арк. 87. Цей реєстр складено возним Іваном Покощовським, з його слів, – з нагоди ув'язання ним Л. Пісочинського в половину Кунева, куплену останнім в А. Букоємського. Виходить, отже, що цей маєток Л. Пісочинський в А. Букоємського придбав двічі і двічі його ув'язав у нього І. Покощовський. Сумнівно, щоб так було насправді: продажний лист А. Букоємського на половину Кунева від 5 травня 1586 р. не містить жодної згадки про продаж її у 1585 р.

¹⁴¹ Там само. Спр. 4047 П, арк. 30–30 зв. 15 січня 1591 р., під час роботи сейму, цей лист був уписаний в книгу коронної канцелярії (Там само). Згодом, від 1596 р., Р. Половецький був возним Брацлавського воєводства (Документи Брацлавського воєводства... С. 625, 626, 635, 637, 654–657; Крикун М., Піддубняк О. Матеріали... С. 94).

ства Литовського¹⁴², влитися тим самим в коло багатой шляхти, врешті у 1582 р. отримати доволі високий земський уряд брацлавського підкоморія (багаторічна писарська служба в королівській канцелярії безперечно полегшила йому отримання цього уряду). Досвід, надбаний у справі захисту своїх прав на Кунів, надався Л. Пісочинському в подальшому, показав, що він уміє наполегливо і послідовно захищати свої маєткові інтереси.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1569 р., листопада 29. – Кунів?

Реєстр підданих частини маєтку Кунева, яка належить кременецькому судді Андрієві Юхновичу Куневському, складений у зв'язку з тим, що, відповідно до листів і наказу короля, луцький підстароста Петро Хом'як ввів («ув'язав») у володіння цими підданими Яроша Вільгу і його дружину Ганну Матясівну Остривського

Льт. Божого нароженя тисеча плтсот шестдесат деватого мсца ноабра двадцат деватого дна, 8 волторок

Реєстръ списани людеи части имени пна Андреа Юхновича Куневского, суди земьского кременецкого, куневских, 8 которых я, Петръ Хомак, подстаростии луцкии, за листы и росказанемъ его кролевское млсти пана Яроша Вилкгу и малжонку его панюю Ганну Матасовну Острыевского 8везал, в моц и в держане их подал. То ест люди подворищные: Лазко Онискович, на дворищи, Павлушко Королевич, на дворищи, Гриц Левкович, на дворищи, Васко Королевич, на дворищи, Ильяш Процкович, на дворищи, Ивашко Процкович, на дворищи, Мацко Процкович, на дворищи, вдова Бѣла з чотырма сыны Пронем, Гармаком, Олифером а Ивашком, на дворищи, Сѣнко Онисковч, на дворищи. А то тые три дворища, штомъ был на себе за вважчое свое, то ест за сорокъ и семь коп грошеи, взал, за што ми вже пан Ярош Вилкга досыт вчинил, а я ему и тых людеи в держане поступил: Вакула Гацкович, на дворищи, Иванец Моружко, на дворищи, а Радко Процкович, на дворищи. А то ест люде слуги путные того ж имени Кунева части пна Андреа Куневского: Федор Иванкович, слуга, Шыпило Попович, слуга, Малофеи, слуга. А загородник один на има Михаль. //

¹⁴² Про це див.: Крикун М. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років. С. 52–54; Документи Брацлавського воєводства... С. 373–382, 438–446, 450–452, 453–457, 460–468. Л. Пісочинський відстоював також своє право на частину розташованих у Кременецькому повіті маєтків – сіл Татаринівці, Якимівці (Вили), Юськівці, Красна Лука, Загірці, Семенів, Турівка, Гулівці, Кошелівці, Бісівка, Данилівка, Березинці і два двори в місті Кременці (під замком (за Потоком, на Запоточчі) і на Вишневецькому передмісті) (ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4043 II – 4049 II). Перші п'ять із цих сіл були спадком по Богдані (Парасковчеї) Станьківні Денисовича, інші – спадком по загиблій дочці її та Андрія Юхновича Куневського Ганні, отриманим останньою після смерті свого чоловіка Северина Ярмолинського. Розповіді про змагання за ці маєтки потрібно присвятити окреме дослідження. Від 1581 р. Л. Пісочинський пожиттєво, за королівським привілеєм, володів селом Виползів у Київському воєводстві (*Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики... С. 142).

До которого реестру я, Петръ Хомак, подстаростии луцкии, печат свою приложивши и рукою своею властною подписавши, дал его пану Ярошу Вилдзе и малжонце его паней Ганне Матасовне Зънковича Острыевского.

Печатка

Петръ Хомек, подсудокъ, рука власна

ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4043 II, арк. 66–66 зв. Оригінал.

№ 2

1585 р., березня 28. – Луцьк.

Позов Луцького земського суду брацлавському підкоморієві Лавриніві Пісочинському, Петрові Бучайському і його дружині Марії Андріївні Куневського в справі за скаргою Андрія Ієвовича Куневського про безпідставне взяття ними в опіку у 1576 р. після смерті кременецького земського судді Андрія Куневського і його брата Михайла та присвоєння їхніх частин маєтку Кунева зі всіма приналежними до них рухомостями (подано їх перелік), на які (частини) законне право має тільки він – онук А. Куневського як єдиний його нащадок по чоловічій лінії (Михайло Куневський помер неодруженим)

Запис возного Луцького повіту Ігната Покошовського про те, що він 5 квітня 1585 р. увіткнув цей позов у ворота Кунівського двору

Стефан, Божю млстью корол полскии, великии кнзъ литовскии, рѣскии, прѣскии, мазовецкии, жомойтскии, лифлантскии, киевѣскии, волинскии, подласскии и кнжа семикградскоє

Урожному Лаврину Песочинскому, подкоморему браславскому, тобє, Петрѣ Бвчаискому, и малжонце его Мари Андреевни Куневского.

Жаловав ѣ судѣ нѣшо(о) земского Луцкого земенин наш повѣту Луцкого Андреи Ієвович Куневскии на вас, иж дядко его Михаило а Андреи, дѣдъ его, Куневскии, изшедши с тог(о) свѣта, не zostавили по себе жадного сына, на которог(о) бы тоє именє ихъ Кунев правом прирожоньм приити и припасти мело, опроч его, Андреа Ієвовича Куневского, внука их, которыи по смерти отца своег(о) Ієва барзо мал zostал. То пак ты, Лаврине Песочинскии, подкомории браславскии, и ты, Петре Бучаискии, а ты, Марє Петроваа Бучаискаа, по смерти Андреа Куневского, суди бывшего земського кременецкого, и брата его Михаила Куневского, поспешившиа, в року тисеча пятсот семдесат шостом мсца марца второг(о) днѣ ѡв опеку свою долъ его, то єст именє Кунев ѡбєдвє части, так Андрѣєву, як и Михаилову, зо всѣм взяли, з людми тяглыми и подусєдками, бояры, кгрунты землаными, ставы, ставищи, з реками, з рєчищи, з озєры и з бобровыми зерємєнми, з ловы, з ловищи, з лєсами, з гаи и з сєножатми, з дубровами, пасєками, з деревом бортным, зо бчолами, з людми данными и чиншовыми, з даню медовою и зо всѣми пожитки, с тымъ всѣмъ, како сѧ тые ѡбєдвє части, Андрєєва и Михаилова, в себе мєли, в опеку свою взяли, з двором, будованємъ, в котором так Андрєи, како и Михаило мешкали. У котором двори маєтности Андреа Куневского, судѣи бывшего кременецкого(о), побрала єстє рєчєи рѣхомыхъ дѣда его Андреа Куневского в комори великои скрын двє великихъ, ѡдна чорнаа, другаа билаа, желъзомъ ѡкованые, в чорнои взяли єстє грошеи готовыхъ триста копѣ, чирвоныхъ золотыхъ полтораа, талларов двѣсти, шуба куннаа, дано за нєє ѡснадцат копѣ грошеи, сукном чорнымъ фалюндышом

крытаа, шубка боброваа, сукном чорным крытаа, шубка лисаа, дано за неє десєт копь грошеи, отєрфином чорным крытаа, жупаны два фалюндышу чорного, брано по чотыри локти 8 жупан, каждыи локот по семдєсєт грошеи куплен, лисами подшитыє, за футро по полчетвєрты копы дано; в той же комори в другои скрыни, в билои, желъзом окованои, взяли єстє ковшов срибрьных два, в которых было сєребра гривєн шєст, кббков сємь, 8 которых было гривєн одиннадцєт, ложокъ срибрьных тузинов два, 8 которых было срибра гривєн полчетвєртыи, цину мис великих осмь, полмиски шєст, тарелєи тузинов два, миди котлов кухонных два, бан мидяных три, лихтаров три; и к тому листы, привила, записы с книг 8риадовых, то єст меновите привилєи на тоє имєнє отчизное Кунєвь, листы, выписы на граници имени Кунєвского и выпис делчии имени Кунєва, также и иншиє листы, выписи и декрєта все єстє побрєли. А в том же двори на тот час побрєли єстє мєса полтєи полтрєтєи, солодов три пшєничных по чотыри мирки, муки иржаное мирок осмь, пшєничное мирок три, пшєници мирокъ шєстнадцєт, жита мърок полтрєтєи, а на тот час пшєница была по сороку грошеи, жито по полкопы грошеи, желъза плуговыє, дано двєдцєт и чотыри грошеи, сокърь три, дано залотыи, 8 стаини, 8 которои было робочих клєч трєє, бровар с котлом пивным, за которыи был дал небожчик дъдъ єго полшосты копы грошеи, кади пивныє, за которыє дано полторы копы грошеи, обора, 8 которои єстє взяли быдла рогатого волов осмънадцєт, коров шєстдєсєт и чотыри, быков трєтєи осмънадцєт, яловиц трєинадцєт, телєат лонскихъ шєстнадцєт, овец полтораєта, свинєи двѣсти, кур полтораєта, гусєи сємдєсєт, посуду домового бочок двєнадцєт, кадовбов осмь, каждыю бочку куплено по сєми грошеи; кадовбовъ по шєсти грошеи, гумно небожчика дида єго при том двори, а в нєм было стирты чотыри жита, а в кождои стиртє было по осмдєсєт коп, пшєници стогов два, а в кождом стозє было по сороку копь, овса стирты двє, а в кождои было по полтораєта копь, ячмєню стуг, в котром было пєтдєсєт копь, збожєи на зиму засъяного мирокъ сорок. То, дєи, все с тым всѣмъ на тот час, яко сє вышєи помєнило, вы сами в моц и в держанє своє єстє взяли и до сєго часу держитє. А в том гумнє вы, дєи, всє тоє збожєє 8 том же року, якъ єстє взяли, вымолотили и попродавали, а выбивали єстє с каждых двох копь мирку жита острозскую, а каждыю мирку жита продавали єстє по полкопы грошеи литовских, а пшєници с кождых двох копь выбивали єстє мирку острозскую а мирку продавали єстє по копє грошеи литовскихъ, а з овса с кождое копы выбивали єстє по мирцє, а продавали єстє // мирку по двєдцєти грошеи, ячмєню с каждых двох копь мирку выбивали, а продавали мирку по полкопы грошеи. А в той части небожчика Андреєа Кунєвского, суди кремєанєцкого, дъда єго, на тот час, кгда єстє тоє имєнє 8в опеку свою взяли, людєи тяглыхъ отчизныхъ подворищныхъ было двєдцєт три, подсусєдковъ сємь, боєар путныхъ два, с поддєныхъ подворищныхъ с каждого члѣва 8 кождыи год водлє повинности стародавное чиншу бирєлиєтє по полкопы грошеи, а с подсусєдковъ по дєсєти грошеи, а дани медовое даєвали вам тыє поддєныє по полтрєти колоды мєду. К тому, дєи, побрєли єстє в том же двори особливє маєтност небожчика Михаїла Кунєвского, меновите тыє ръчи 8 комори єго, в скрыни, грошеи готовых литовское личбы копь пєтдєсєт, шубки двѣ лисєє, 8тєрфином чорным крытыє, за кождую з них дано по дєсєти копь грошеи, а сукна брано по пєти локот, а локот сукна бран по сороку грошеи, шубка боброваа начолнаа, за которую небожчик дал осмь копь грошеи, жупан фалюндышовыи чорныи, в котром было полпєтєи локтєи, а локот бран по три золотыхъ, шабли двѣ, которыє купил по полтрєти копы грошеи, сєдєл три,

за кождое дано по дви копи грошеи, кармак фалюндышовы чорныи, в котором было пѣт локот фалюндышу, а локот каждыи фалюндышу бран по семдесѣт грошеи, жупан муравский чорныи, в котором было сем аршинов, аршин бран по чотырнадцѣт грошеи, коберцов турецких два, цину мис чотыри, тарелеи тузин, хлаш две, конвеи две, миди котлов два, а в спижарни солодь ѿдин, в котором было мирокъ чотыри, муки иржаное три мирки, пшеници мирокъ ѿсемь, желъза плуговые, дано двадцѣт чотыри гроши, сокъръ двѣ, дано шестнадцѣт грошеи, ѿ стаини было коней еждчалых чотыри, кляч робочих трое, в обори было быдла рогатого волов ѧремных ѿсемь, коров шесть с телаты, быков третяков чотыри, телиц ѧлових чотыри, свиней шестдесѣт, гумно при том же дворѣ, в нем было жита стогов два, а в кождомъ стоге по шестидесѣт коп, пшеници стуг, в которомъ было пѣтдесѣт копь, ѿвса стоги два, а в кождомъ стози по шестдесѣт коп, а на зиму засѣяно при том же дворе полтредѣцѣт мѣрок жита, пшеници двѣ мѣрки, а все, деи, тое збожѣе того ж року, якъ есте взали, вымолотили и попродавали, а выбивали, деи, есте с кождых двох копь жита мѣрку острозкую, а кождую мѣрку жита на тотъ час есте продавали по полкопы грошеи, а пшеници были есте по две копе в кождую мѣрку, а продавали есте мѣрку острозкую по копе грошеи литовских, а ѿвса с кождое копы выбивали есте по мѣрце, а продавали есте кождую мѣрку по двадцѣти грошеи. А в той части Михаила Куневского на тотъ час, якъ есте имене его ѿв опеку свою взали туу часть, было людеи таглых ѿтчизных полтредѣцѣт члѣвковъ, подусеѣтков ѿсемь, бояр путных два. С которых ѿбудвух частей, так Андрееву¹, яко и Михайлову², за держаня вашего превеликие ѿтиски, над повинности их чиненных³, двадцѣт сем чоловѣков таглых ѿтчизных з жонами и з сынами, и зъ мает // ностами пруч пошли, которых ѿн на реистре часу права меновите показати перед судомъ хочет и шацует себе шкоды в тых подданных з маетностями их на полторы тысячи коп литовских. А кгда, деи, есте тых подданных порозганали, всю маетность, так збожѣе⁴, в гумнахъ позосталые, так и засѣяные, на себе есте побрѣли, а с подданных подворищных с кождого чоловѣка в кождый год ведле повинности стародавнее чиньшу бирѣли есте по полкопы грошеи, а с подусеѣтков по десѣти грошеи, а дани медовое с тых людеи бирѣли есте полтрети колоды медѿ. А держачи, деи, есте ѿное имене Кунев, так часть Андрееву, яко и Михайлову, жадного накладѿ на его самого и на наѣку ему до школ, яко залежит⁵ хрестанским ѿбычаемъ, наклаѣт есте не хотели. В чом всем, яко се тут вышеи поменило, ѿн ѿт вас себе кривѣѿ и шкодѿ немалую през тотъ час [...] ⁶ и поссеѣсыи [...] ⁶ быти менил, и ѿ том з вами ѿ права ѿчевисто мовити хочет. Прото приказуемъ тобе⁷, абы еси⁸ перед судомъ нѣшимъ земьскимъ Луцкимъ на роки земские луцкие, которыхы⁹ водле порядку статутового на ден светои Троици свѣята римског(о) в року нинешнемъ ѿмдесѣт пѣтомъ припасти мают, ку праву стал¹⁰ и в том се ему ѿсправедливиль¹¹. Писан ѿ Луцку року¹² пет¹³ мѣца марца **КИ** ден.

Печатка

Михаило Корытєнскии, писар

ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4045 II, арк. 79–80. Оригінал.

Року **АФПЕ** мѣца апрѣла **Е**, **Д**на через мене, Игната Покошовского, положон позовъ земскийи луцкии во имену Куневѣи, ѿ дворѣ ѿ ворота ѿткнень, по пана Лаврѣна Песочиньского и Петра Бучаиского, и малжонку его панюю Марю Андрѣевну Куневского ѿт пѣна Андрѣя Йєвовича Куневьского ѿ имѣне Куневъ и ѿ речи рѣхомы¹⁴, яко ест ѿ позвѣ ѿписано, и рок зложил на роки пришлыи¹⁵

ω сватои Троици римског(о) свята перед судом земским Луцким стати обѣма сторонам и ѿ том ся ѿсправедливил¹⁶.

Игнат Покошовский,
возныи повѣту Луцкого,
рѣка власная

Там само. Арк. 80 зв. Оригінал.

¹ Андреевое ² Михайловоє ³ чиненые ⁴ збожья ⁵ належит ? ⁶ Пошкоджене місце.
⁷ вам ⁸ есте ⁹ которыи ¹⁰ стали ¹¹ ѿсправедливили ¹². Дали має бути тисеча осмдесят.
¹³ петого ¹⁴ рѣхомыи ¹⁵ пришлыи ¹⁶ ѿсправедливити

№ 3

1586 р., лютого 20. – Острог.

Лист луцької війської Михайлової Павловичової Марії Василівни та її старшого сина Прокопа Михайловича Павловича про те, що вони на вимогу брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського повернули йому документи, котрі він, від'їжджаючи у 1577 р. на службу при королівському дворі, дав їхньому чоловікові і батькові Михайлові Павловичу (тепер уже небіжчикові), з нагоди віддачі останньому в «оборону» свого маєтку Кунева і надання дозволу своїй матері Марії Андріївні Куневській проживати в ньому

ІА, Михайловаа Павловичоваа, воискаа луцкаа Маря Василевна, сполне зь сыном моим старшимъ Прокопомъ Михайловичом Павловичом визнаваем тым нашим листом всим посполите и кождому, комуколвек то ведати належить, што которое имене свое Кунев, в повите Луцкомъ в границѣ зь иминем ѿтчизнымъ моим, воискоє луцкоє, Болотковцами, в повѣте Луцкомъ лежачое, его мѣлсть пан Лаврин Песочинский, подкомории браславский, за правом своим держачи ѿт немалого часу, в року прошлом тисеча патсот сѣмдесять сѣмом, едучи ку службе до двору его королевское млсти, где ся вбѣцне бавит, для порядку в Куневе атаманом Кунца Ивановича, подданого своего, ѿставил а доброволне и ѿрядовне позволил мешканя в том то иминю своем матце своеи паней Мари Андриевне Куневскои, а иж бы в небытности его мѣлти тому иминю его ѿборона ѿт кривдъ была, тогда тоє имине свое Кунев в оборону небожчику пану Михалу Павловичу, воискомѣ луцкому, яко сусиду прилеглому, поручиль, которого позволеня своего и на злецене его в оборону пану воискому выпис с книгъ кгородских луцких и певные реєстра людеи и маєтности свое, позосталое в Куневе, его млсти до рук подал, в чом пан воиский подлуг того порученя против его млсти пѣна додкоморого яко приятеля своего заховался и оноє имине Кунев, в обороне своеи маючи, кривдъ вшеллаких перестерегал, также мешканя спокоиного матце пѣна подкоморого тамъ не борониль и сам ничего в нем не ѿшкодил. То пакъ тепер по смерти его млсти пѣна воиского луцкого, малжонка моего, Мари Василевны, а ѿцца¹ моего Прокопа Павловича пан подкомории браславский потребовал, абыхмо ѿную справу его млсти вернули и сведоцтво того на писме его млсти дали. А такъ мы, видячи в том быти жаданье его млсти слушноє, выпишь кгородский луцкий и реєстра в справе, вышеш ѿписанои, и листы пану подкоморому вернувши и ѿт его млсти пѣна подкоморого на то квит взявши, на сведоцтво того даем его млсти сѣс наш листъ з нашими печатми и с подписом руки мене, Прокопа Павловича. А при том были того добре сведоме и за ѿстыными а ѿчевысты-

ми прозбами н̄шими печати свои к с̄мѣ листу н̄шому приложити рачили єго млсть пан Йоан Чаплич Шпановский, кашталан киевский, єго м̄лсть пан Федор Чаплич Шпановский, судя земский луцкий, а пан Василей Андриевич Бабинский. Писан в Острогу лита Божого нарожена тисеча патсоть осмьдесять шостого мсца февраля д̄на двадцатого.

5 печаток

Прокоп Павлович, властною рукою, тр.
Иван Шпановский, к.² киевский, рукою, т.
Федор Чаплич, судя земский луцкий, власною рукою
Василей Бабинский, властною р., тр.

ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4045 II, арк. 136. Оригінал.

¹ Далі пропущено сына ² кашталан

№ 4

1587 р., лютого 27. – Луцьк.

Позов каптурового суду Волинського воєводства Петрові Бучайському в справі за скаргою брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського про те, що той не виконує його вимогу виселитись з половини маєтку Кунева, де йому на певних умовах було дозволено мешкати разом зі своєю дружиною Марією Єловичівною Куневського, матір'ю Л. Пісочинського

Депутаты с̄ддов каптурѣ воєводства Волынского, на с̄сь час¹ безкроли будучие Пану Петрѣ Бучаискому.

Жаловаль ѣ суду депутатского каптурового воєводства Волынского, на с̄сь часѣ в безъкролевьи ѿ всеє Речы Посполитое ѣфаленого и постановленого, єго м̄лсть пань Лаврин Песочинский, подкоморий браславский, на твою млст ѿ том, ижѣ, деи, ѿн, милѣючи матку свою панюю Марю Еловичовнѣ Куневского, мешканя єи во властном дворе и имени своем, то єст на половицы Кунева, которѣю здавна маєт, допустил до своеє доброє воли. Ино, деи, твоа млст, матку єго понявши, также при неи ся за позволенемь єго м̄лсти, іако при малжонце своеи, до часу перемешкиваючы, бавечиса, в року прошлом с̄мдесят с̄емом мсца априля осмого д̄на, зранилєс был пана подкоморого в том мешканю в дворе єго Куневе, где с̄а и шкоды немалые были стали, за што з выналазку приятельского то, што єси был взаль, поворочаль, за зранєнє єго мел твоа млт в замку Луцкомь на вежи, што над ворота, рокѣ целыи с̄ѣдити за прозбою и потом пана Песочинского в том дому єго Куневе перепросити. Вед же потом пан Песочинский, іако чоловікѣ доброє славы а спокоиный, толко на перепрошеню ѿ твоеє млсти с̄ приятелми переставшы, а с̄єденє и жал свои на ѿн час ѿпускаючи, за прозбою твоеє млсти в оном же имени своем Куневе мешкати твоеи млсти до своеє доброє воли позволил с̄ певным варунком себе ѿ тебе. То пакѣ, деи, вжо тепер пан Песочинский во всем пререченом имени своем Куневе, іако во властности своеи, твоеє млсти далеи мѣти не хотєчы, абы єси ѿ тог(о) вырумовался, приятельски наводиал. А твоа, деи, млст дела и причины ниакоє там не маючи, ку жалю єго переказѣ ѿнде чиниши и ѿ тог(о) ѣпорне выехати и вырумоватиса не хочєшь, двор и имєнє куневское и пуци єси спустошилѣ и спустошишь, кривды подданым делаєшь. И тым, деи, твоа млст запис и признанє свое на

вряде нарушил а в вины и обовязки свое попал. И в том во всем себе пан Песочинский от твоее млсти великую кривдѣ, безъправѣе и жаль быти мени и яко о тое впорное а безъправное мешкане твоее млсти в том имени его Куневе и о шкоды, от тебе там в том имени Куневе починеные, и в спустошеню пуши куневское на шестсот коп грошеи литовских шацует, также о нарушене запису твоее млсти и о вси вины, в которые еси за тым попал, зъ твоею млстю очевисто мовити и справедливости себе доводити хочет и о то твою млст перед нас, депутатов, позывает. Прото абы ты водле обовязку своего перед нами, депутаты, в замку вышнем Луцком ку праву в року теперешнем осмьдесят семом мсца априля сегомо дна в волторокъ яко на завитом року сам обличне ку праву сталь и в том сѧ во всем водле вышеи описаное жалобы пна подкоморого а обовязкѣ своего з ним росправил и ему в справедливиль, и дистилсѧ, и во всем досыт вчиниль. Писан в Луцку року по нароженю Исус Христа, Сына Божого, АФПА мсца феврала двадцат сегомо дна.

Позов депутатский

Ян Шпаковский, писар

Печатка

¹ Далі має бути в.

ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 П, арк. 25. Оригінал.

№ 5

1587 р., квітня 8. ? Луцьк.

Позов духовного суду Луцької й Острозької православної єпископії Петрові Бучайському в справі за скаргою його дружини, земської кременецької суддянки Марії Андріївни Єловича Куневського про порушення ним християнських норм подружнього життя

Кирил¹, Божю млстю єпископъ луцький и острозский

Урожному пану Петру Бучаискому.

Жаловала передо мною в судѣ духовного єпископѧ Луцкоє и острозское врожонал пани Марѧ Андреевна Єловича Куневског(о), суданка земскал кремәнецкал, на вѣм. о томъ, иж, деи, вѣм., подлугъ закону и благословенства Божог(о) а порядкомъ соборное апостолское церкви восточное греческое вступивши в стан малженский и мешкаючи з нею, не заховуєшсѧ, деи, от немалого часу подлугъ чину сватого малженского, але з нею над закон и правило светих отецъ выкročаючи, оныи еси образиль и згвалтил речами такими, дла которых, деи, она в малженстве з вѣм. подлугъ правъ дховныхъ болшеи мешкати не можетъ. Которые причины тут тепер про встыд менованѧ ихъ не вспоминаютсѧ. И теж не мнєи дла зошлости лет, хоробы и недостатку здорова своего вжо малженства з вѣм., яко з члвкомъ молодым а неспокоиным, не потребуєть. Чого всего болшеи терпети и зносити не могучи, о то в судѣ духовного мовити, з вѣм. сѧ слушне росправити и, от малженства вѣм. волна быти хотѧчи, вѣм. до судѣ духовного позываетъ. Прото з владности и належности пастырства моего духовного єпископѧ Луцкоє и острозское приказую, абы вѣм. за сим позовнымъ листомъ моимъ самъ обличне, яко на року завитом, передо мною самым и перед крылошаны, духовенством того єпископства моего, ку росправе очевисто самъ сталь и девки єє мл. Овдотю Песочинскую а Настасью Сосницкую передо мною и

крылошаны епископства моего поставил и в томъ сѣ с панею Маръею Андреевною Еловича Куневскаго на тую жалобѣ еѣ мл., котораѣ на року пришломъ в̄м. меновите а ширеи преложона и выведена будет, ѡсправедливил и росправу skutочную в той речѣ приниал ѡт подана в̄м. того моего листу позовного за [...] ² недели самъ, где на тот час, дасть Богъ, буду. Писанъ в Луцку лета Божого нароженѣ тисеча пѣтсотъ ѡсмдесѣт сего мѣца апрѣла ѡсмого д̄ня.

ЛНБ НАН України, від. рукописів. Ф. 5, оп. 1, спр. 4046 П, арк. 34. Незасвідчений примірник.

¹ Кирил Терлецький. ² Незаповнене місце.

Володимир Собчук

БОРОТЬБА СЕНЮТ ЗА СПАДЩИНУ КАЛЕНИКОВИЧІВ (з історії поземельних відносин на Волині в першій і другій третинах XVI ст.)

Рід Сенют, започаткований у другій третині XV ст., свого часу був одним із найпомітніших шляхетських кланів України. У другій-третьій чвертях XVI ст. ця спільнота розпалася на три гілки – Сенют-Ляховецьких, Сенют-Ольшаницьких і Патрикіїв-Радогостських. Перша з них, найзаможніша, сягнувши напередодні повстання під проводом Богдана Хмельницького рівня магнатів, наприкінці XVII ст. припинила існування; друга дотягнула до середини XIX ст.; третя загубилася десь у мороці віків.

Сенютам присвячене оповідання Ореста Левицького, написане на матеріалах актових книг Володимирського повіту, невеличкий нарис Мар'яна Дубецького мемуарного характеру, стаття і три біографи в «Польському біографічному словнику» пера Януша Тазбіра, дві невеличкі публікації автора цих рядків¹; час-від-часу рід потрапляв у поле зору вчених у контексті історії релігійних рухів першої половини XVII ст. У статті, яка пропонується увазі читачів, ідеться про тривалу боротьбу Сенют за маєтки роду Калениковичів. Обраний нами сюжет добре забезпечений джерелами, відтак, дозволяє зблизька, на мікрорівні, подивитися на механізми нагромадження шляхтою маєтків і стосунки всередині цієї суспільної верстви, які супроводжували мобілізацію землі.

---

¹ *Левицький О. І.* Пан Сенюта: історичне оповідання з волинського життя XVI ст. // *Дерево пам'яті*. К., 1990. Т. 1. С. 374–401; *Dubiecki M.* Na kresach i za kresami. Kijów, 1914; *Tazbir J.* Jak imć pan Sieniuta z dominikanami wojował // *Tazbir J.* Spotkania z historią. Warszawa, 1986; *Tazbir J.* Sieniuta Abraham... // *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa; Kraków, 1996–1997. Т. 37. S. 195–196; *Tazbir J.* Sieniuta Paweł Krzysztof... // *Ibid.* S. 196–197; *Tazbir J.* Sieniuta Piotr... // *Ibid.* S. 197–199; *Собчук В.Д.* Походження волинської шляхетської родини Сенют // Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4–5.11.1993 р.): Зб. тез, повідомлень та доповідей. Львів, 1993; *Собчук В.Д.* Архів Сапег як джерело для вивчення генеалогії та землеволодіння феодальної еліти Південної Волині XVI ст. // *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ та проблеми створення інформаційного банку даних: матеріали міжнар. науково-практ. конф.*, 20–21.09.1996 р. – Львів, 1999.

Дослідження базується в основному на матеріалах архіву роду, що дійшов до нас у складі архіву Сапег²; крім цієї надзвичайно багатой збірки документів використано також колекцію Люба-Радзимінських³, книги замкового уряду та гродського й земського судів у Кременці⁴, Литовську Метрику⁵ і деякі інші джерела. Утрати архіву Сенют частково компенсуються докладним «Інвентарем Ляховецького архіву» XVIII ст., який знаходиться нині в колекції Люба-Радзимінських⁶.

Спiр за спадщину Дашка Калениковича

Серед української шляхти відомі два роди, які користувалися прізвищем у формі патроніма Каленикович. Один із них походив від боярина Київської землі першої половини XV ст. Каленика Мишковича, а інший об'єднував нащадків вірменина на ім'я Каленик, який жив наприкінці XIV – у першій третині XV ст. у Львівській землі. Друга з цих спільнот по крові протягом трьох поколінь володіла групою сіл у Кременецькому повіті Волинської землі. Присутність її в цьому регіоні започаткував син згаданого вище вірменина Гринько Каленикович, який перебрався сюди в 30-х рр. XV ст., а далі тут сиділи його сини Івашко й Дашко, кременецькі повітники другої половини XV ст.⁷

Оскільки сини обох Калениковичів передчасно зійшли зі світу, а нащадків у них не було, володіння спали на дочок і завдяки шлюбом перейшли до інших родів. Спадщина Івашка в складі маєтків Войнигів, Ольшаниця, Жижниківці, Корниця й Шельвів⁸ спочатку потрапила до луцьких повітників Промчейковичів (які започаткували навіть у Кременецькому повіті окремий рід Промчейків-Корницьких) та В'ячковичів-Пруських, а пізніше більшість її опинилася в Сенют (Войнигів, Ольшаниця й Жижниківці). Володіння Дашка – маєтки Ляхівці, Жемелинці, Гулівці, Семенів, Кошелівці й Мехеринці⁹ –

² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ, відділ рукописів (далі – ЛНБ ВР). Ф. 103 (Сапегі). Про архів Сенют див.: *Собчук В.Д.* Архів Сапег...

³ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські). Про колекцію Люба-Радзимінських див.: *Dąbkowski P.* Archiwum berehskie Luba-Radzimińskich obecnie we Lwowie: (Opis konserwatorsko-archiwalny). Lwów, 1919.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, (далі – ЦДІАУК). Ф. 21 (Кременецький гродський суд), ф. 22 (Кременецький земський суд).

⁵ Російський державний архів древніх актів (далі – РГАДА). Ф. 389 (Литовская метрика).

⁶ ЛНБ ВР. Ф. 91, спр. 61.І.4 (Inwentarz archiwum lachowieckiego. Summaryusz).

⁷ *Собчук В.Д.* Волинський шляхетський рід вірменського походження // Волинський музей: історія і сучасність: Наук. зб. Луцьк, 2004. Вип. 3: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Волинського краєзнавчого музею та 55-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки. Луцьк – Колодяжне, 18–19.05.2004 р. С. 379–382.

⁸ Тепер села Ставищани, Вільшаниця, Жижниківці й Корниця Білогірського та село Шельвів Ізяславського районів Хмельницької обл.

⁹ Тепер селище Білогір'я і села Жемелинці, Гулівці й Семенів Білогірського, село Кошелівка Красилівського й село Михиринці Теофіпольського районів Хмельницької обл.

залишилися його дочкам Ганні й Богдані, перша з яких вийшла заміж за свого сусіда Єська Сенютича, а друга стала дружиною шляхтича з коронного Поділля Олександра Ярмолинського¹⁰.

Під час виходу заміж Ганна Дашківна отримала на маєтку Ляхівці 70 кіп широких грошів чеської лічби¹¹; пізніше батько передав її чоловікові в 40-а копах широких грошів маєток Жемелинці¹²; Ярмолинський, у свою чергу, заставив Сенютичу в сумі 20 кіп широких грошів, 10 червоних золотих і 3,5 копи гр. лит. отриманий від тестя маєток Семенів¹³. Після смерті Дашка Калениковича Ярмолинський прибув на Волинь і вступив у належну дружину половину спадщини, але Сенютич, що був уже володимирським городничим, десь наприкінці 1501 чи наступного року виклопотав у монарха лист кременецькому намісникові князю Андрію Сангушковичу з наказом не допускати чоловіка Богдани Дашківни до володінь її батька, поки справа не буде вирішена через суд¹⁴. 28 червня 1518 р. пан городничий отримав у Кракові від Зигмунта I підтвердження на маєток Гулівці, який мав, за його словами, по жінці, та на маєтки Ляхівці, Жемелинці, Семеново й Кошелівці, які його тесть позаставляв, а він повикупляв і на такий спосіб отримав їх на вічність¹⁵. На час появи цього листа Ганни Дашківни, імовірно, уже не було серед живих (остання прижиттєва згадка про неї – у зв'язку з купівлею разом із чоловіком села Ольшаниця – датується 1514 р.¹⁶), інакше він мав би адресуватися їй також. Сам Сенютич у березні 1521 р. ділив ще з племінником Патрикєм, що повернувся з Орди, батькову спадщину¹⁷, а далі про нього теж уже не чути. Наступне покоління роду репрезентують діти – Грицько, Роман, Ганна, Нерадка й Катерина. Наймолодша з дочок, як і найстарша, фігурує в джерелах під іменем Ганна.

Наприкінці 20-х рр. XVI ст., коли старша й середня Сенютянки повиходили заміж (Ганна – за луцького повітника Федора Охрімовича-Новоселецького, а Нерадка – за шляхтича Володимирського повіту Василя Холонівського), разом зі своїми чоловіками вони зажадали від братів поділу материзни, до якої віднесли всі маєтки батьків зі спадщини Калениковичів незалежно від способу їх набуття. 18 червня 1529 р. з волі монарха князь Костянтин Острозький

¹⁰ Собчук В.Д. Волинський шляхетський рід вірменського походження...

¹¹ ЦДІАУК. Ф. 22, кн. 7, арк. 123–126 зв. (переказ змісту листа).

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ ЛНБ ВР. Ф. 91, спр. 61.І.4, с. 265 (регест листа). Датовано у Вільні 13-м днем 6 індикту (місяць пропущено), якому тут відповідає 1501/1502 р.

¹⁵ ЦДІАУК. Ф. 22, кн. 6, арк. 71 зв. – 72 (1578 р. Ф. Сенюта-Ляховецький вносить привілей у кременецьку земську книгу); ЛНБ ВР, ф. 103, спр. 6347, арк. 93–93 зв. (засвідчений випис із земської книги пол. мовою з текстом листа). Датовано 28 червня 7 індикту, якому тут відповідає 1518 р.

¹⁶ ЦДІАУК. Ф. 22, оп. 1, кн. 41, арк. 88–88 зв. (1634 р. Мойзеш і Костянтин Сенюти вносять лист у кременецьку земську книгу).

¹⁷ ЛНБ ВР. Ф. 103, спр. 6448, арк. 6 (оригінал листа).

розглянув в Острозі скаргу зятів на Грицька й Романа Сенютичів і присудив поділити маєтки Ляхівці, Гулівці й Жемелинці справді як материзну між усіма дітьми, надбання ж батька залишити за братами – маєток Ольшаницю на вічність, а маєток Семенів, що був узятий ним у певній сумі грошей – до викупу¹⁸.

Масток Кошелівці, що теж становив спадщину Дашка Калениковича, за листом Зигмунта I володарю Острога на Кузьминську волость, виданим 9 вересня 1517 р.¹⁹, потрапив до його рук як складова цього комплексу, тому на деякий час випав із поля зору. 4 березня 1531 р., уже після смерті старого Острозького, Грицько Сенютич отримав у Вільні лист його сина Іллі, за яким, ознайомившись із пред'явленими документами, той визнав селище Кошелівці та належну до нього діброву Рикову його отчиною²⁰, а 19 березня послав із Вільна красилівському наміснику Єську Єсениницькому та його наступникам розпорядження про повернення цих володінь Сенютичу²¹. Розглядаючи пізніше в Острозі спір останнього з боярином Красилівського замку Ярошем за кошелівецькі ґрунти, на основі свідчень старих бояр молодий Острозький погодився також, щоб межа його володінь із Кошелівцями проходила серединою р. Клітної, і навіть заборонив своєму підданому сипати на цій річці став, про що окремо повідомив красилівського намісника Василя Розтопчу²².

Оскільки згаданий вище суд Костянтина Острозького не задовольнив чоловіків старших двох Сенютянок і вони наполягали на поділі маєтків Ольшаниця й Семенів, за дорученням монарха 13 травня 1533 р. спір розглянув віленський біскуп Ян, що приїхав тоді в Кременець, але він залишив попередній вирок у силі²³, а 10 липня того самого року комісія в складі кременецьких повітників Семена Цатича, Михайла Денисовича, Івана Хом'яковича й Грицька Промчейковича здійснила, нарешті, поділ маєтків Ляхівці, Гулівці й Жемелинці²⁴. 9 січня 1534 р. Зигмунт I підтвердив вирок біскупа на вічність²⁵. Наймолодша із сестер, яка фігурує в дільчому листі під іменем Ганна, під час його укладання була ще незаміжня і жила при братах.

¹⁸ Там само. Ф. 91, спр. 61.I.4, с. 266 (перест).

¹⁹ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaka. Lwów, 1890. Т. 3: 1432–1534. (далі – AS. Т. 3). S. 156–160.

²⁰ ЛНБ ВР. Ф. 103, спр. 6340, арк. 11–12 (оригінал, але нечитабельний), арк. 10 (копія латиницею). Упорядник архіву поставив 1534 р., насправді ж на основі указанного в листі індикту його слід віднести до 1531 р.

²¹ Там само. Арк. 13, 14. Денна й місячна дати втрачені, залишився тільки індикт 4, але на звороті аркуша 14 збереглася дописка пізнішого часу: 19 березня.

²² Там само. Арк. 44. Датовано тільки днем і місяцем, ні рік, ні індикт не зазначено.

²³ Там само. Спр. 6347, арк. 125–126 (видимус Зигмунта III 1605 р. з підтвердженням Зигмунта I 1534 р.).

²⁴ Там само. Спр. 6503, арк. 9–10 (оригінал), арк. 7–8 (копія листа пол. мовою). Документ зберігся фрагментарно, для реконструкції змісту використано також відповідний запис в інвентарі архіву (91, спр. 61.I.4, с. 266). Датовано 6 індиктом, якому тут відповідає 1533 р.

²⁵ Там само. Ф. 103, спр. 6347, арк. 125–126 (видимус Зигмунта III 1605 р. з підтв. Зигмунта I 1534 р.).

За угодою про поділ спадщини батьків, укладеною Грицьком і Романом Сенютичами в Острозі 30 листопада 1536 р. з відома князя Іллі Острозького, молодший із братів відступив старшому – за відповідну компенсацію отчиною – свою частку материзни та право викупу частин, що перепали сестрам, з умовою разом захищатися від претензій панів Ярмолинських і відшкодувати потім утрати брата, якщо до них дійде²⁶.

Родина Ярмолинських тривалий час не нагадувала про себе; у будь-якому разі за чверть століття в архіві Сенют не відклалося жодного сліду її зусиль повернути собі половину спадщини Калениковичів; тільки наприкінці 20-х рр. вона виставила свої претензії. Син Богдани Дашківни Василь позвав, нарешті, Грицька Сенютича до короля на суд, а оскільки той з якоїсь причини не з'явився, узяв лист до кременецького намісника з наказом розглянути спір. Довідавшись про це, Сенютич поїхав у Вільно, нагадав монархові, що він передав його в опіку князю Костянтинові Острозькому, і бив чолом, щоб не робив йому кривди й не велів ставати перед намісником на суд. «И кому бы в чом до него было которое дѣло, – читаємо в черговому листі намісникові Якубу Монтовтовичу зі столиці, датованому 25 жовтня 1528 р., – его милость масть на него право давати и справедливость чинити, а иншии врядники наши, яко старосты, так и державцы, не мають его судити ани рядити», тому якщо Ярмолинський приїде з листом короля і буде вимагати права, то наміснику не слід викликати Сенютича, щоб не завдати йому кривди – хай судиться з ним перед князем Острозьким²⁷.

Наступні кілька років джерела знову мовчать про претензії Ярмолинських на спадщину Калениковичів. Під кінець 30-х рр. на клопотання Василя Ярмолинського монарх звелів, нарешті, кременецькому старості Грабинському вчинити йому справедливість за маєтки Ляхівці, Гулівці, Жемелинці, Семенів, Кошелівці й Триково. Староста направив Грицькові Сенютичу позовний лист із наказом за два тижні зібрати всіх учасників і стати перед ним на суд, а коли ніхто не з'явився, присудив ув'язати позивача в половину спірних маєтків і послав ув'язчого, але невдовзі наказав вив'язати, у зв'язку з чим Ярмолинський знову скаржився монархові. Прибувши в Краків, Сенютич заявив там від імені родини, що позивач не міг отримати ув'язання в маєток через неявку сторони на другому рокові, бо він складався не «під стратою права», а мав лиш узяти по відповідачів децького, а далі просив скасувати попереднє ув'язання й наказати сторонам стати перед монархом на завитий рок, щоб остаточно вирішити спір. Вироком, датованим 10 липня 1538 р., монарх велів сторонам стати в Кракові, або там, де він буде з двором, через 6 тижнів після завершення земської служби, що починалася саме у Великому князівстві, на завитий рок «під стратою права», пред'явити свої

²⁶ Там само. Арк. 4–6 зв. (копія підтвердження пол. мовою).

²⁷ Там само. Спр. 6503, арк. 3 (оригінал). Остання цифра року в даті втрачена, але зазначеному в листі 2 індикту тут відповідає тільки 1528 р.

права й докази та вислухати остаточний вирок²⁸. Коли ж після руського свята Піднесення Святого Хреста (14 вересня), якраз через 6 тижнів після розпуску війська, Грицько Сенютич став від імені родини в Кракові перед королем, Ярмолинський чомусь там не з'явився і не дав про себе знати. Тож Сенюта почекав його три дні, а далі бив чолом, щоб через неявку сторони монарх залишив у силі попередній вирок. За новим вироком, датованим 28 жовтня 1538 р., родина Сенют і далі могла по-давньому тримати перераховані вище маєтки, користуючись ними як своєю власністю²⁹.

Через кілька місяців сторони знову зійшлися перед королем. Із чергового запису від 27 березня 1539 р., можна зрозуміти, що під час розгляду справи Сенютич посилався на земську давність, бо Ярмолинський, просячи допустити його матір до маєтків, доводив, що його мати потрапила разом із батьком до татар у полон і кільканадцять літ перебувала в неволі, а Сенютич заявляв у відповідь, що вийшовши з неволі, вона кільканадцять літ проживала в Короні й не домогалася маєтків. У кінцевому підсумку монарх велів Богдані Ярмолинській поставити перед новим кременецьким старостою Станіславом Фальчевським 18 свідків, з яких той мав вибрати шістьох, а її сьому, щоб учинити «тілесну присягу» на предмет того, коли вона вийшла з неволі³⁰. Десь наприкінці 1539 або на початку наступного року, після здійснення, очевидно, зазначеної присяги, Зигмунт I знову розглянув спір Богдани Дашківни з дітьми сестри й присудив їй, нарешті, половину батькової спадщини. Вислухавши вирок, Грицько Сенютич заявив, що не буде йому противитися, але зажадав віддати давній борг його батькові на суму 200 кіп гр., записаний на частині, що відходила до тітки. Король звелів протягом 24-х тижнів сплатити цю суму³¹.

14 квітня 1540 р. Станіслав Фальчевський видав у Ляхівцях лист, в якому йшлося про те, що за вироком монарха він виїхав на місце і в присутності господарських зем'ян Кременецького повіту Яцька Жабокрицького, Андрія Кунівського, Івашка Бережецького й Григорія Борківського здійснив поділ маєтків Ляхівці, Жемелинці, Семенів, Гулівці й Кошелівці між зем'янкою з Корони Богданою і її синами Ярмолинськими та зем'янином Кременецького повіту Грицьком Сенютичем і його зятями Федором Охрімовичем-Новоселецьким, Гаврилом Холонівським та Микитою Кутрівським під зарукою непорушності по 500 кіп гр. на старосту й на сторону. Під час поділу Василь Ярмолинський узяв на свою родину Семенів, Гулівці й половину Кошелівець, а Грицько Сенютич разом із зятями – Ляхівці, Жемелинці й другу половину Кошелівець³². За іншим листом старости, датованим 30 квітня 1540 р., на

²⁸ РГАДА. Ф. 389, кн. 20, л. 218–219 об. (текст листа вписаний у вирок, про який ідеться далі).

²⁹ Там же. Л. 217–220 (текст вироку).

³⁰ Там же. Кн. 23, л. 67–68 об.

³¹ ЦДІАУК. Ф. 22, кн. 7, арк. 123–126 зв. (переказ змісту листа).

³² ЛНБ ВР. Ф. 103, спр. 6347, арк. 7–8 (оригінал листа).

сплату Ярмолинськими Сенютичу кожної сотні кіп боргу відводилося по 12 тижнів³³. 23 листопада 1541 р. поділ підтвердив монарх³⁴. Тим часом Ярмолинські не поспішали віддавати гроші, у зв'язку з чим 3 серпня 1540 р. з'явився черговий лист старости в цій справі³⁵. 15 листопада Сенютич знову скаржився в Кременці, що родичі не сплатили 200 кіп гр.; виправдавшись тим, що мати хворіє, Ярмолинський домігся продовження терміну сплати, а тим часом пані Ярмолинська померла, так і не віддавши зазначеної суми. Сенютич кілька разів нагадував Василю Ярмолинському про борг, але він до самої смерті так і не сплатив цих грошей³⁶.

Домігшись успіху в боротьбі за нерухомість, Василь Ярмолинський зажадав також половини невіЛЬНОї челяді, скарбів, худоби, коней, хатніх статків та інших надбань материних батьків, у зв'язку з чим 15 жовтня 1540 р. староста позивав Федора Охрімовича й Микиту Кутрівського, господарських зем'ян Кременецького повіту, щоб на вимогу Грицька Сенютича ставали разом із ним на суд і теж відповідали позивачу³⁷, але чим закінчився цей спір, джерела мовчать.

Збирання Григорієм Сенютою материзни

Завершивши поділ із Ярмолинськими спадщини Калениковичів, Грицько Сенютич узявся за частини, що перепали його сестрам. Родини останніх охоче розставалися з цими мізерними шматками (один із них 1540 р. нараховував, як побачимо далі, усього лиш чотири дворища підданих), розташованими на поважній відстані від поселень, в яких вони проживали, оскільки доходи з них були вельми проблематичні. Збирання цих клаптів віддзеркалюють 27 документів, 14 з яких виявлено в архіві Сенют в оригіналах, 1 – у копії, а решта 12 відомі нам з «Інвентаря Ляховецького архіву». Тут є дозволи старост на відчуження та набуття маєтків («дозволені» та «оповідані» листи), «продажні» листи, виписи з книг Кременецького й Володимирського замків та канцелярії великого князя, квит про остаточний розрахунок за набуту частину тощо. Крім Ляховець, Жемелинець і Кошелівець, про які тут ідеться, у паперах як складова володінь фігурує також маєток Мехеринці, тотожний, імовірно, маєткові Триково, відомому із розглянутих вище судових вироків кінця 30-х рр. XVI ст.

Діти Нерадки Сенютянки, залишившись сиротами, за борги, нагромаджені батьками, імовірно, у зв'язку з тяганиною з Ярмолинськими, віддали дяцькові материну частку вже через три тижні після поділу з родичами (за згаданим вище «Інвентарем», 4 травня 1540 р. дворянин великого князя ув'язав

³³ ЦДІАУК. Ф. 22, кн. 7, арк. 123–126 зв. (переказ змісту листа).

³⁴ Там само. Арк. 92–99 (переказ змісту листа).

³⁵ Там само. Арк. 123–126 зв. (переказ змісту листа).

³⁶ Там само.

³⁷ ЛНБ ВР. Ф. 103, спр. 6503, арк. 69 (копія позовного листа пол. мовою). Датовано 14-м індіктом, якому тут відповідає 1540 р.

Сенюту в чотири осілі дворища його племінників Холонівських за заборговані їхнім батьком 444 копи гр.³⁸), та оскільки повноліття молодших із них було далеко попереду, процес відчуження ними материзни затягнувся на кільканадцять літ.

15 травня 1543 р. кременецький староста Щасний Герцик дозволив найстаршому з Холонівських – Федору – продати свою частину³⁹, а Сенюті – купити її на вічність⁴⁰. За продажним листом, спорядженим у Кременці 16 травня 1545 р., не маючи коштів на визволення з боргів батькової спадщини, племінник відступив дядькові материзну, порухувавши її за третину свого мастку, за що й отримав за неї 300 кіп гр.⁴¹.

Наступний із братів – Іван – за листом, датованим 14 грудня 1548 р. у селі Хмелів, віддавав свою частку – разом із батьковим боргом на ній – усього лиш за 30 кіп гр.⁴², але реалізацію угоди чомусь відклали. 30 березня 1550 р. Сенюта отримав у кременецького старости Петра Семашка дозвіл на придбання тої самої частини⁴³, а наступного дня племінник видав черговий лист, де було сказано, що «не маючи чим долгов отцевских платити и отчизны своєї – имени Холоневского – высвобод[жа]ти», він з дозволу старости продав материзну спадщину за 400 кіп гр. під зарукою сплати монархові та покупцеві по 400 кіп гр. і відшкодування всіх затрат останнього «на голоє слово»⁴⁴.

Марія Холонівська 1 лютого 1551 р. оповіла володимирському підстарості Михайлові Козинському, що, отримавши від братів Івана й Федора належну їй материзну, «жадного слухного вихованя на тои части своєї мѣти не могла», тому, зваживши на те, що вони попродавали свої частини, вчинила за їхнім прикладом. Брати, прибувши з нею в замок, підтвердили дозвіл на продаж, а підстароста вніс це оповідання в книгу⁴⁵. Через тиждень, 8 лютого, дівчина повторила те саме перед кременецьким підстаростою Денисом Несвіцьким, тільки замість Федора став третій брат – Марко⁴⁶. 8 лютого 1556 р. Марія Гаврилівна у присутності володимирського і берестейського владики Йосифа, володимирського підстарости Михайла Козинського, Вовчка Жасківського, Івана Патрикія, Богдана Костюшковича-Хоболтівського та братів Федора й Івана Холонівських видала в місті Володимирі ще один лист, на цей раз уже разом із чоловіком Іваном Козинським, де знову було сказано,

³⁸ Там само. Ф. 91, спр. 61.І.4, с. 267 (регест).

³⁹ Там само. Ф. 103, спр. 6503, арк. 1 (оригінал листа). Датовано 1 індіктом, якому тут відповідає 1543 р.

⁴⁰ Там само. Спр. 6340, арк. 43 (оригінал листа). Датовано 1 індіктом, якому тут відповідає 1543 р.

⁴¹ Там само. Спр. 6503, арк. 44–45 (оригінал листа, але збереглися тільки вертикальні половини обох аркушів); ф. 91, спр. 61.І.4, с. 267 (регест).

⁴² Там само. Ф. 103, спр. 6503, арк. 31–32 (оригінал листа).

⁴³ Там само. Ф. 91, спр. 61.І.4, с. 268 (регест).

⁴⁴ Там само. Ф. 103, спр. 6503, арк. 39–40 (оригінал листа).

⁴⁵ Там само. Арк. 35 (випис із книги володимирського підстарости).

⁴⁶ Там само. Арк. 41–42 (випис із книги Кременецького замку).

що під час поділу матеріної спадщини з братами Федором, Іваном, Марком та Олехном вона отримала від них свою частину, узяла її до рук і немалий час тримала, однак не маючи ніякої користі й бачачи, що брати продали свої частини, з дозволу Семашка теж продала її за 600 кіп гр. Сенюті. За умовами продажу вона зобов'язалася під зарукою сплати монархові й стороні по 600 кіп гр. та відшкодування «на голе речення слова» всіх затрат покупця ніколи не домагатися цих володінь, зазначивши при тім, що вони становлять третину маєтку, належного їй і чоловікові⁴⁷.

14 травня 1548 р. згаданий вище Федір видав Сенюті лист на 12 кіп лит. гр. із записом їх на частині Марка (ймовірно, ще неповнолітнього)⁴⁸. 15 травня 1554 р. молодший із Холонівських оповів Семашкові, що, потребуючи коштів на викуп належної йому частини в маєтку Холонів, продав дядькові свою частину материзни, а староста на його прохання видав покупцеві листи з дозволами на продаж⁴⁹ і набуття⁵⁰. 24 травня Марко спорядив у Кременці лист, за яким відступив свою частину всього лиш за 40 кіп гр., зазначивши при тім, що рахує її за третину своїх володінь; далі він поїхав із дядьком у Вільно і бив там великому князеві чолом, щоб той велів уписати його лист у книги канцелярії. Прохання було задоволене і 5 липня 1554 р. Сенютичу видали витяг⁵¹. Завершальним акордом угоди став квит на 29,5 кіп гр., доплачених, нарешті, покупцем за придбаний масток через Волчка Жасківського, виданий Марком 18 серпня 1554 р. у с. Жасковичі⁵².

20 вересня 1558 р. Олехно Холонівський і Грицько Сенютич отримали в Семашка «дозволений»⁵³ та «оповіданий»⁵⁴ листи на продаж і купівлю останньої частини спадщини Нерадки Сенютянки. З листа, датованого в селі Новосілки 30 вересня того самого року, а наступного дня зізнаного перед урядом Кременецького замку, довідуємося, що, судячись із сусідами, слідом за братом Федором наймолодший із Холонівських заставив у чималій сумі належну йому частину маєтку Холонів; крім того, не маючи чим платити свою частину батькового боргу Сенюті, відступив йому за 150 кіп гр. материзну під зарукою непорушності угоди на 500 кіп монархові і 200 кіп стороні. У цьому ж листі читаємо, що частина, яка відчужується, становить третину маєтку продавця⁵⁵.

З частинами інших Сенютянок, які ще не встигли розпорозитися між спадкоємцями, було значно менше клопоту.

⁴⁷ Там само. Арк. 57–57 зв. (оригінал листа).

⁴⁸ Там само. Ф. 91, спр. 61.І.4, с. 268 (регест листа).

⁴⁹ Там само. Ф. 103, спр. 6503, арк. 47 (оригінал листа).

⁵⁰ Там само. Арк. 2 (оригінал листа).

⁵¹ Там само. Арк. 51 (оригінал листа).

⁵² Там само. Арк. 53 (оригінал листа).

⁵³ Там само. Арк. 61 (оригінал листа).

⁵⁴ Там само. Арк. 63 (копія листа).

⁵⁵ Там само. Арк. 65–66 (випис із книги Кременецького замку, помилково датований 1 вересня 1558 р.).

3 січня 1543 р. кременецький староста видав два «дозволені» листи – Ганні й Микиті Кутрівським на продаж належної їм материзни, а Грицькові Сенюті – на купівлю, однак укладання угоди на кілька літ затрималося. 13 липня 1547 р. Кутрівські спорядили, нарешті, лист, за яким відступали свій шматок материної спадщини за 125 кіп гр., але до вступу покупця у володіння не дійшло. За наступним листом, датованим 3 вересня (?) 1547 р. і того самого дня зізнаним у Кременецькому замку, вони віддали цю частину за 1000 кіп гр.⁵⁶.

Материзну найстаршої із сестер, судячи з реєстрів «Інвентаря Ляховецького архіву», Сенюта придбав за старостування у Кременці Семашка, тобто не раніше 1549 р., а заплатив за неї 600 кіп гр. У переліку паперів, якими супроводжувалася ця угода, зазначені дозволи старости на продаж і купівлю (13 жовтня), продажний лист Ганні й Федора Охрімовичів-Новоселецьких, споряджений ними від себе та від повнолітніх синів Андрія і Дмитра (16 жовтня), і витяг із Литовської Метрики (6 грудня)⁵⁷.

Набуття половини спадщини Івашка Калениковича

Крім половини спадщини Дашка Калениковича, Сенюти поприбирали також до своїх рук маєтки Ольшаниця, Войнигів і Жижниківці, залишені дочкою Івашка Калениковича Марією єдиному синові Мартину, народженому в шлюбі з луцьким повітником Занком В'ячковичем-Пруським. Перший із них їм продав ще сам Мартин, а інші два були придбані пізніше в його спадкоємців.

За листом, виданим у Луцьку 30 червня 1514 р. у присутності панів Василя Пива, Федька Посяговецького й Семена Бабинського, Мартин Пруський продав свій маєток Ольшаниця за 40 кіп гр. литовськими полугрошками й 50 пенязів володимирському городничому Єську Сенютичу і його дружині Ганні⁵⁸. 27 червня 1518 р. покупець отримав у Кракові від Зигмунта I підтвердження на низку набутих ним маєтків, одним з яких була Ольшаниця⁵⁹.

Під час поділу Грицька й Романа Сенютичів 1536 р. маєток, про який тут ідеться, перепав молодшому з братів⁶⁰. Віддавши половину спадщини Дашка Калениковича Ярмолинським, Григорій Сенютич оскаржив братову вдову Ганну Хом'яківну перед великим князем у тому, що вона, всупереч дільчому листові, не хотіла стояти разом із ним проти родичів і відмовлялася компенсувати йому втрату частини володінь; монарх направив цю справу кремен-

⁵⁶ Там само. Ф. 91, спр. 61.І.4, с. 267–268 (реєстри листів).

⁵⁷ Там само. С. 267–268 (реєстри листів). Датування цих паперів в інвентарі 6 індиктом, якому мав би відповідати 1547 р., помилкове, оскільки Семашко став старостою не раніше 1549 р.

⁵⁸ ЦДІАУК. Ф. 22, кн. 41, арк. 88–88 зв. (1634 р. Мойзеш і Костянтин Сенюти внесли лист у кременецьку земську книгу). Документ датований 2 індиктом, якому тут відповідає 1514 р.

⁵⁹ AS. Т. 3. S. 174.

⁶⁰ ЛНБ ВР. Ф. 103, спр. 6347, арк. 4–6 зв. (копія підтвердження Зигмунта I пол. мовою).

нецькому старості. З вироку Фальчевського, винесеного в Кременці 31 жовтня 1541 р. разом із господарськими зем'янами Андрієм Кунівським, Микитою Кутрівським, Федором Корницьким і підстаростою Іваном Бережецьким, довідуємося, що розглянувши скаргу без пані Сенютиної, оскільки та не захотіла стати, вони зобов'язали її віддати позивачеві із чоловікової спадщини родовий маєток Тихомль⁶¹, а Ольшаниця так і залишилася за нащадками молодшого із Сенютичів; згодом вони навіть додавали до родового імені топоантропонім Ольшаницький, утворений від назви цього маєтку.

Права на решту володінь Мартина Пруського, похідних зі спадщини Калениковичів – маєтки Войнигів і Жижниківці, за відсутності нащадків перейшли на найближчих його родичів по матері Промчейків-Корницьких. Але фінансовий стан останніх був кепський, тож цієї нерухомості почав домагатися, трактуючи її як свою «близькість», Григорій Сенютич (очевидно, у порозумінні з родичами).

Оскільки Войнигів наприкінці другого десятиліття XVI ст. перебував у заставі в кременецького повітника Боговита Шумбарського, 20 листопада 1530 р. Григорій Сенютич отримав лист монарха з наказом віленському біскупові Янушу розсудити його з Боговитином Петровичем у справі про викуп цього маєтку із застави⁶². За позовним листом королеви Бони, датованим 16 серпня 1536 р., скарга передавалася на розгляд кременецького старости Дахна Васильовича⁶³.

2 травня 1541 р. господарські зем'яни Кременецького повіту Промчейковичі-Корницькі – Федір Грицькович, його сестра Уляна разом зі своїм чоловіком Мартином та племінник Кунаш Михнович – видали Грицькові Сенютичу в селі Корниця лист, за яким, довідавшись, що княгиня Ілліна Острозька має намір домагатися в них частини маєтків⁶⁴, згідно з попередньою угодою взяли в нього на викуп своїх володінь із застави 150 кіп гр. і зобов'язалися під зарукою по 100 кіп гр. монархові та стороні після завершення справи з княгинею відступити за цю суму на вічність один із маєтків⁶⁵. 23 листопада того самого року обидва Промчейковичі і Сенюта отримали листи монарха з дозволами на продаж і купівлю селища Войнигів, яке продавці вважали тре-

⁶¹ Там само. Арк. 14 (оригінал листа).

⁶² Там само. Ф. 91, оп. 1, спр. 410.І.4, арк. 38 (оригінал листа).

⁶³ Там само. Арк. 33 (оригінал листа).

⁶⁴ 1534 р. дочка Грицька Промчейковича і Каленичанки Олена подарувала належну їй частину материні спадщини віленському біскупу Янушу, а решту заставила за 200 кіп грошів (Там само. Спр. 6346, арк. 8–8 зв.), а після смерті останнього права на частину маєтків, набутих ним у Кременецькому пов., перейшли на сестру по матері Беату Костелецьку, згодом княгиню Ілліну Острозьку (*Собчук В.Д.* Кременецька волость у XVI столітті: територія і поселення // *Записки НТШ.* Львів, 1996. Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 385).

⁶⁵ ЛНБ ВР. Ф. 103, спр. 6346, арк. 8–8 зв. (оригінал листа). Датовано 2.05.1541 р. 15 індикту (насправді це кінець 14 індикту).

тиною своєї корницької отчини⁶⁶. 6 грудня наступного року з дозволу кременецького старости покупець записав уже цей маєток своїй дружині Євфимії Василівні Патрикіївні⁶⁷, а 29 квітня 1543 р., через кілька місяців після зазначеного вище запису, Федір Грицькович, Кунаш Михнович, Олена Грицьківна та чоловік останньої Мартин Гуляницький видали в Кременці лист, за яким за 300 кіп гр. відступили, нарешті, Войнигів⁶⁸.

Набуття маєтку Жижниківці коштувало Сенюті значно більше зусиль. Потрапивши десь на початку другого десятиліття XVI ст. до татар у полон і опинившись у Білгороді, Мартин Пруський упросив Костянтина Острозького, якому раніше служив, викупити його з неволі, а затрачені князем 30 кіп гр. 1514 р., після виходу з Орди, записав своєму добродію на селі Жижниківці, де в цей час було всього лиш троє підданих⁶⁹. Згодом Грицько й Роман Сенютичі били Зигмунтові I чолом, щоб дозволив викупити їхню «близькість», і 20 травня 1533 р. отримали у Вільні королівський лист до Іллі Острозького з наказом узяти гроші й повернути маєток⁷⁰, але реалізувати свій намір не змогли.

На початку 40-х рр. на гроші, отримані від Сенюти за Войнигів, Промчейковичі викупили Жижниківці у Василя Костянтиновича Острозького⁷¹. 1543 р. Федір Промчейкович уклав із сестрою, яка на цей раз виступає під іменем Федка, та її чоловіком Мартином Корницьким⁷² угоду, за якою взяв собі урочище Борзівщина, а їй відступив свої права на частину маєтку Жижниківці⁷³, після чого родина Уляни-Федки перебралася, очевидно, в це поселення на постійне проживання, оскільки починає користуватися топоантропонімом, утвореним від його назви⁷⁴. 1556 р. Єсько Маскович Жижниківський та його сестра Оксинія Масківна разом зі своїм чоловіком Андрушком Володиевським, які доводилися, очевидно, Уляні й Мартинові, сином, дочкою і зятем, відступили належну їм частину Жижниковець, третину – на вічність, а решту – у певній сумі грошей – князеві Острозькому⁷⁵, а Степан, Михно й Борис Корницькі, сини Федора Кунашовича, і їхня мати Кулина

⁶⁶ Там само. Ф. 91, спр. 410.I.4, арк. 48, 51 (оригінали листів); ф. 103, спр. 6328, арк. 1 (копія листа латиницею).

⁶⁷ Там само. Ф. 91, спр. 228.V.3, арк. 18 (копія листа пол. мовою), 19–19 зв. На оригіналі прочитується фрагмент дати «чотыридесят второго мця декабрия», у копії зазначено, що рік видерто. З. Л.-Радзимінський на оригіналі дописав повну дату, яку йому вдалося ще, очевидно, відчитати.

⁶⁸ Там само. Спр. 228.V.3, арк. 20–23 (копії листа рус. і пол. мовами).

⁶⁹ AS. T. 3. S. 114–115.

⁷⁰ ЛНБ ВР. Ф. 103, спр. 6343, арк. 2 (оригінал листа).

⁷¹ Там само. Ф. 91, спр. 228.V.3, арк. 20–23 (копії листа про продаж маєтку Войнигів рус. і пол. мовами).

⁷² У паперах, пов'язаних із продажем Войнигова, Олена Грицьківна значиться під іменем Уляна, поряд із нею фігурують чоловік Мартин Гуляницький та діти (див. вище).

⁷³ Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, rkps nr 88. – S. 24.

⁷⁴ ЛНБ ВР. Ф. 103, спр. 6343, арк. 25–25 зв., 33 (зять Андрушко, 1558); спр. 6503, арк. 5–5 зв. (син Юсько, 1556), арк. 55 (чоловік Мартин, 1556).

⁷⁵ Там само. Арк. 5–5 зв., 9–11 (оригінали продажного й заставного листів).

Григорівна 30 (!) лютого 1558 р. спорядили в Кременці лист, за яким свою частину того самого маєтку продали за 200 кіп гр. Сенюті-Ляховецькому⁷⁶. Таким чином, Григорій Єськович знову зіткнувся з могутнім сусідом.

16 серпня 1558 р. пан Сенюта прислав до кременецького старости Петра Семашка свого слугу зі скаргою, що князь Острозький захопив третю частину маєтку Жижниківці, придбану ним у Корницьких⁷⁷. А 25 серпня уже виклопотав лист Зигмунта Августа у відповідь на свою скаргу про те, що недавно з невідомих причин Острозький відібрав у нього третину маєтку Жижниківці, придбану в зем'ян Корницьких на вічність, та ще одну частину, яку останні тримали в «презиску» від Андрушка (очевидно, чоловіка Оксинії Масківни) й спустили йому разом із підданими, пожитками й полями панського двору. Тож король велів князеві віддати обидві частини й нагородити Сенюту за кривду⁷⁸. У наступному нагадуванні великого князя, датованому в Городні 5 липня 1559 р., читаємо вже цілий букет скарг Сенюти на Острозького: князь незаконно відбирає ґрунти маєтку Кошелівці й садить собі в його діброві Риковій над річками Случ і Полтва людей; кузьминські бояри Мойсейківські й Зозулинські засипали на Случі до кошелівецького берега став і чинять різні кривди; минулого року князь забрав дві частини маєтку Жижниківці, одну з яких Сенюта купив у Корницьких, а іншу взяв у них у певній сумі грошей; князь забирає також до Жижниковоць ґрунти маєтку Ляхівці; кузьминський урядник Василь Рай, якому підпорядковується маєток Жижниківці, розкопав став ляховецького підданого й виловив рибу, а також забрав худобу ляховецьких людей; піддані князя з придбані ним частини села Жижниківці вирубили в діброві Сенюти багато бортного дерева; отчизні люди й невільна челядь Сенюти, зашкодивши йому або заборгувавши гроші, повтікали до маєтку Жижниківці і князь не хоче видавати їх⁷⁹.

Боротьба Сенюти з Острозьким завершилася відмовою останнього від свого надбання. 2 грудня 1559 р. Костянтин Костянтинович видав у Дубні лист, за яким на прохання Григорія Єськовича відступив йому «по близькості» дві частини маєтку Жижниківці, узяті в Юська Мацьковича Жижниківського та Оксинії й Андрушка Володиевських на час до кінця їх життя в сумі 1000 кіп гр., з огляду на те, що це поселення знаходиться поряд із його маєтком Ляхівці, у тій самій сумі і з тим самим правом, з умовою в разі викупу їх нащадками відшкодувати всі затрати «без всякого доводу правного, толко на преречене слова пана Григоря Сенюты або потомков его» і повернути заставну суму⁸⁰. За іншим листом, спорядженим у Дубні й 10 грудня 1559 р. особисто визнаним у Кременецькому замку, придбану в Жижниківських на

⁷⁶ Там само. Арк. 24 (копія листа на польській мові).

⁷⁷ Там само. Арк. 48 (копія випису з книги Кременецького замку пол. мовою).

⁷⁸ Там само. Арк. 44 (оригінал листа).

⁷⁹ Там само. Спр. 6340, арк. 32–32 зв. (оригінал листа) арк. 31–31 зв. (копія листа пол. мовою).

⁸⁰ Там само. Спр. 6343, арк. 46–47 (оригінал листа); ЦДІАУК. Ф. 22, кн. 6, арк. 78–79 (випис із книги Кременецького замку 1559 р., 1578 р. внесений у земську книгу).

вічність третю частину маєтку Жижниківці князь продав Сенюті-Ляховецькому за 500 кіп гр.⁸¹. 5 грудня 1559 р. Острозький писав із Дубна кузьминському наміснику Василеві Раю, а в разі відсутності його в Жижниківцях особі, поставлений тут урядником, що продав це надбання Сенюті-Ляховецькому і посилає свого комірника Кирила Товмачевича-Борківського ув'язати покупця, але з умовою не тримати отчичів князя, що переселилися сюди, та вільних «незасиділих» людей у разі їх бажання піти до якогось іншого княжого маєтку⁸².

Спiр за маєток Пруси

Кільканадцять літ Григорій Сенюта настирливо домагався – спочатку з братом Романом, а після його смерті сам – розташованого в Луцькому повіті маєтку Пруси⁸³, трактуючи його теж як спадщину Калениковичів, а відтак і свою «близькість».

У листі Зигмунта І луцькому старості Федору Чорторійському, датованому в Кракові 20 листопада 1530 р., читаємо, що Грицько Сенюта, службеник брацлавського і вінницького старости князя Іллі Острозького, разом зі своєю братією скаржився великому князеві на волинського зем'янина Яцька, «штож дей он держить близкость их имѣнье Прусы нѣтъ въдома которымъ обычаемъ и того им поступити ся не хочет, в чомъ же дей имъ от него кривда и шкода великая ся дѣеть», у зв'язку з чим монарх велів, щоб староста поставив його перед собою «и о томъ межи ними досмотрел и справедливость тому вчинил водле нынешних прав нашихъ»⁸⁴.

Хоча до суду й не дійшло, усвідомлюючи труднощі, які на нього чекають, Яцько надумав продати сумнівний маєток, а коли чутка про це дійшла до Сенютиного пана, той виявив бажання купити його. 23 травня 1531 р. Ілля Костянтинович писав із Вільна «брату и приятелю нашему пану Прускому, землянину господаря короля его милости»:

«Слышали есмо, иж Ваша милость продает имѣне свое Пруску, а прото естлибы Ваша Милость мял волю тое имѣне кому иншому продати, ино мы жедаем твоей милости, абы твоя милость рачил того имѣня нам зычити и его не продавати никому до тых часов, поки мы сами, даст Бог, на Вольни будем, а кгда там, даст Бог, на Вольни будем, мы с твоею милостью о тое имѣне ся сторгуем, а то бы твоя милость рачил вчинити для жеданя нашего, яко брат и приятел наш, а мы также для твоей милости вчиним, в чом ся колвек могом твоей милости згодити»⁸⁵.

⁸¹ ЛНБ ВР. Ф. 103, спр. 6343, арк. 51 (випис із книги Кременецького замку). Лист датовано тільки роком.

⁸² Там само. Арк. 51 (оригінал листа).

⁸³ Тепер село Зарічне Гошанського р-ну Рівненської обл.

⁸⁴ AS. T. 3. S. 366.

⁸⁵ Ibid. S. 362. Видавець схилився до думки, що цей лист, датований лише днем і місяцем, з'явився, скоріше за все, 1530 р., але судячи з того, що тоді ще жив Костянтин Іванович († 10 серпня 1530 р.), сумнівно, щоб молодий Острозький займався купівлею маєтку.

Оскільки до продажу не дійшло, Сенюта далі скаржився на Яцька, не визнаючи за ним навіть права на топоантропонім, похідний від назви спірного мастку (у документах, які з'явилися з його ініціативи, той фігурує тільки під особистим іменем). У листі, датованому у Вільні 19 червня 1536 р., король знову велів князю Чорторийському розглянути спір волинських зем'ян Грицька й Романа Сенют із зем'янином Луцького повіту Яцьком, на якого вони «вжо не однокрот» скаржаться за «близкість ихъ на имя Прусы», і вчинити їм справедливість, «жебы они о том собѣ невинне не шкодовали и намъ о том больш не жаловали»⁸⁶. Наступне послання в тій самій справі, видане в Кракові 23 березня 1540 р., адресоване вже маршалкові Волинської землі і володимирському старості князю Федору Сангушковичу, і хоча в ньому сказано, щоб у разі відмови оскарженого стати перед судом князь «Грицку Сенютичу и братьи его сказанье наконец учинил водле обычаю права земьско-го, жебы они намъ больши того о томъ не жаловали»⁸⁷, до розгляду спору знову не дійшло. Однак до розгляду спору знову не дійшло. За черговим позовом, датованим у Вільні 30 січня 1541 р., Сенюта хотів «очевисто мовити» з Яцьком, якого оскаржував у захопленні, крім мастку Пруси, срібла, золота, шат, невідомої челяді та чималої кількості інших статків на 300 кіп гр., уже перед монархом. У разі відмови відповідача стати до права на рок, визначений позивачем, великий князь грозив притягнути його силоміць («въдай певно, ижъ пошлемъ децкого нашего и кажем тебе перед нами ку праву поставити»)»⁸⁸.

3 березня 1543 р. король писав із Кракова новому луцькому старості князю Андрію Сангушковичу-Коширському, щоб «без каждое отволоки» вчинив Сенюті справедливість із Яцьком, звинуваченим у захопленні мастку Пруси і всіх рухомих речей (срібла, грошей, шат, коней, бидла, пашні, невідомої челяді) покійного Мартина Пруського, брата позивача⁸⁹. 8 серпня того самого року староста видав позов із наказом Яцькові стати перед ним на рок, на який Сенюта покличе⁹⁰. Коли обидві сторони з'явилися на суд, Андрій Михайлович, не чинячи їм розправи, склав новий рок – «под страченемъ права» – «на съемъ Луцкий на прийдучой недѣли посту теперешнего». З'їхавшись на вказану дату (2 березня 1544 р.) до Луцька, за порадою приятелів Сенюта і Пруський «тоть рок ни во што промежку себе обернули», зійшовшись на тому, що будуть судитися перед князем маршалком (тобто Федором Андрійовичем Сангушковичем), як тільки-но той повернеться від монарха, нічим не зволікаючи, і «што его милость промежку нас найдетъ, – читаємо далі, – маем терпити и на том престати». Сторона, яка порушить цю домо-

⁸⁶ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaka. Lwów, 1890. T. 4: 1535–1547. S. 37.

⁸⁷ Ibid. – S. 240. Разом із цим листом видано також позов (ibid. – S. 239).

⁸⁸ Ibid. – S. 272–273.

⁸⁹ Ibid. – S. 338.

⁹⁰ Ibid. – S. 363.

вленість, не тільки втратить предмет спору, а й сплатить монархові заруку на 300 кіп гр. Угоду скріпили своїми печатками свідки – луцький владика Федосій та пани Звір, Михайло Козинський і Єсько Єсениницький, які й були згаданими вище безіменними «приятелями»⁹¹. Готуючись до зустрічі перед Федором Сангушковичем, сторони намагалися заручитися підтримкою інших осіб, свідченням чого є три листи, два з яких адресовані князеві прихильниками позивача, а один – відповідача.

Семен Миткович Бабинський, очевидно добре поінформований у предметі спору, оскільки село Пруси межувало з його маєтком Бабин, у своєму посланні, складеному 4 травня 1544 р., бив князеві чолом і на прохання Сенютича, якого називає своїм братом, оповідав: «Якож ест правда, штож тое имъне его милость пан мой милостивый небожчик князь Костянтин [Острозький. – *Авт.*] дал был его мнѣ, тое имъне Прусы, а так я, милостивый княже, слышачи тое, штож тыи дѣти Сенютичи близки ест к тому имъню, и дал есми тому покой, а так его милость пан мой милостивый князь Костянтин дал пану Яцку тое имъне Прусы до тых часов, покул оныи дѣти будут мѣт лѣта свои», тепер же Яцко не хоче повернути маєток. Далі сказано: «А так я вашей милости, пану моему, за то покорне чолом бью, рачи ласку свою панскую вчинити а для покорного чолом битя моего то вдѣлати межи ними а тому Григорю Сенютичу добрый а ласкавый россудок свой панский чинити, яко въ их близкости, штож я тую ласку вашей милости, пану моему милостивому, буду отслужоват поволными послугами моими, в чом будет воля и росказане вашей милости»⁹². У листі Федора Промчейковича-Корницького, з яким він послав до князя свого сина, зазначено тільки, що Грицько Сенютич є його родичем і він міг би підтвердити це «очивисте», але «з Божого допущення за нефартуною моею, – читаємо далі, – естемъ на тот час вельми форъ», а Яцько, який тримає маєток Пруси, «не есть намъ жадным кровнымъ»⁹³.

Жидичинський архімандрит Макарій у посланні, написаному в монастирі 29 травня 1544 р., зі слів покійної матері повідомляв Сангушковичу, що Яцьків дід Іван В'ячкович-Пруський мав четверо синів та дочку Василису, Яцькову матір, якій мати Макарія доводилася тіткою, але троє синів були бездітними, а четвертий мав сина Мартина, після смерті якого, теж бездітного, його маєток залишився Яцькові. «А так, милостивый княже, якож добре того свѣдоми ваша милость, иж теперешних часовъ немало панов радных домовъ опало по нефартуни их, гдеж и мы, милостивый княже, не по тому

⁹¹ Ibid. – S. 377–378.

⁹² Ibid. – S. 245–246. Зазначено тільки день і місяць появи листа. На основі згаданого вище листа монарха Ф. А. Сангушковичу 1540 р. видавець датував його тим самим роком, та якщо перенести його на чотири роки пізніше, як ми тут і зробили, він органічніше вписується в перебіг суперечки.

⁹³ Ibid. – S. 248. Із викладених вище міркувань видавець датує цей лист, у якому час його появи не зазначено, травнем 1540 р., але, як і попередній, він з'явився, скоріше всього, на чотири роки пізніше.

вже, якъ предки наши мелис на именахъ своих, и иных много князей, панов много подпало», – скушно писав архімандрит і бив чолом, щоб залишити таки Яцька Пруського при материзні, «бо, милостивый княже, ачколве есми парсуна духовная, а ведже естлибы на то прийти мѣло, про тую правду и кривност мою, абых не былъ в томъ, и присягою моею телесною того поправити готовъ, бо, милостивый княже, есть власне кривный наш»⁹⁴.

Федір Сангушкович склав сторонам рок на сьому суботу і 2 червня 1544 р. розглянув у Володимирі їхню справу. Ставши перед князем, позивач знову скаржився, що відповідач «нет ведома в которыи обычаи» тримає маєток Пруси, що становить його «близькість», а той відповідав, що це його власність, до якої суперник не має відношення. Сенюта висунув вимогу, щоб Пруський пояснив, «по чому а зачим оные Прусы держит», а той зажадав у відповідь, щоб позивач показав, на якій підставі домагається маєтку і чому тривалий час мовчав за нього. Григорій Ськович пояснив, що «того молчал час немалыи для тых причин, иж есми былъ малъ», а пізніше скаржився на Пруського й брав до нього листи, та коли той заявив, що ніколи їх не бачив, не зміг показати жодного доводу того, що обсилає його цими листами. Далі Сенюта виклав свою версію «близькості» до спірного маєтку, за якою дочка Івашка Калениковича на ім'я Марія, його двоюрідна тітка, була замужем за Занком Пруським і мала з ним сина Мартина, який «умер, плоду не зоставивши», а оскільки останній був йому і Промчейкам кровним і їм уже дісталися залишені ним маєтки Войнигів, Жижниківці й Ольшаниця, то й Пруси мали б на них перейти як отчина Калениківни. Яцько підтвердив, що Калениківна, яка доводилася Сенюті двоюрідною тіткою, а Промчейкам – рідною, справді була за його дядьком Занком, що він узяв за нею Войнигів, Жижниківці й Ольшаницю та що мав із нею сина Мартина, а коли той помер, спадщина Калениківни перейшла на її кровних Федька і його брата Промчейків. Сенюта ж, продовжив він, не будучи до неї настільки близьким, як останні, з їхнього дозволу викупив заставлене Мартином село Войнигів. Таким чином, усе внесення Калениківни повернулося вже до її родичів, а маєток Пруси був отчиною Занка і його братів, у яку він увів свою жінку, і належить Яцькові як нащадкові Пруських. Далі Яцько пояснив, що Івашко В'ячкович-Пруський мав п'ятеро дітей – Окушка, Яцька, Занка й Івана та дочку Василису, але троє з них померли бездітними, а Занко залишив сина Мартина, що теж не мав нащадків, тому Яцько як син Василиси й успадкував Пруси. Оскільки ж позивач далі стояв на своєму, відповідач зажадав, щоб він підтвердив свої претензії відповідними документами «и всею землею кн[я]ж[а]ты и паняты тутошними на Воляни, которыи с того добре сут сведоми», а коли Сенюту запитали, які має доводи, він відповів, що про це знає Грицько Промчейкович, поставлений ним як свідок, але той сказав, що за

⁹⁴ Ibid. S. 246–247. Видавець відніс цей лист, датований тільки днем і місяцем, на 1540 р., але він органічніше вписується в події чотирма роками пізніше.

Войнигів, Жижниківці й Ольшаницю правда, а за Пруси «не сведом есми, абы то было тетки ихъ Калениковны». На питання, чи є ще який доказ, Сенюта промовчав. Пруський продовжив, що позивач невинно притягав його до права, бо якби маєток Пруси і належав Калениківні, то залишився б Промчейковичам, оскільки вона була їм рідною тіткою, а Сенюті – двоюрідною, і саме вони доводили б свої права, та Промчейковичі добре знають, чий він насправді, і не вступають в отчину Пруських, «не так, какъ ты», кинув він Сенюті і попросив суд залишити його при материзні. Тоді Сенюта заявив, що відповідач не сестренець Пруських, а на питання, звідки він знає це і чий же тоді Яцко син, відповів: не знаю, «однож как есми был мал, matka мне малому поведила, иж бы в tych чотырех братов сестры не было. А так по поведаню матки моеи, так как мне поведала, и присягнути бых на него хотел, иж он не сын Василисы ане Прускихъ сестренец». «Мы то порозумевши, – читаємо у вироку Федора Андрійовича, – иж што ся дотычет оного имени Прус, вже то мает конец свои». Справа була викладена в листі й передана «на розумене и вырок г[оспо]д[а]рскии». На остаточний розсуд сторонам слід було з'явитися у Вільні перед монархом через 6 тижнів після його приїзду у Велике князівство, а якби він не прибув, то через 8 тижнів після святого Петра мали стати перед панами-радами, хто з них буде в цей час у столиці⁹⁵.

Чи їздив пан Сенюта до Вільна, джерела мовчать, а про маєток Пруси, якого він так настирливо домагався, відомо, що під час ревізії 1545 р.городова повиність із нього на Луцький замок лежала вже на Михайлові Козинському⁹⁶.

Боротьба за межі маєтків

Після поділу спадщини Калениковичів почалася боротьба Сенюти з родичами за межі. З позовного листа Станіслава Фальчевського пану Василеві Ярмолинському, тепер уже господарському зем'янину Кременецького повіту, виданого в межах вересня 1542 – серпня 1543 р., довідуємося, що, за скаргою Григорія Єськовича, піддані відповідача «подерли» в його дібровах бджіл і вкрали зі ставу лебедя, урядники силоміць забрали зі спільного жемелинського млина 50 мірок жита й стільки ж пшениці, семенівський урядник на землі маєтку Жемелинці гвалтом узяв багато сіна, а крім того Ярмолинський потравив жемелинську пашню на півтори тисячі кіп збіжжя⁹⁷. Оскільки непорозуміння продовжувались, Сенюта скаржився монархові і 22 червня 1547 р. отримав лист, за яким справа передавалась на розгляд комісарів. 15 серпня 1547 р. сторони виїхали на спірний ґрунт над р. Семенівкою проти

⁹⁵ ЛНБ ВР. Ф. 103, оп. 1, спр. 6386, арк. 4–7 (випис із судових книг маршалка Волинської землі і володимирського старости князя Федора Сангушковича).

⁹⁶ Ревізія Луцького замку // Литовська Метрика. К., 2005. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 р. / Підгот. В. Кравченко. С. 141 («городня пана Бабиньского з Бабина а Богуриньскихъ з Богурина, Посеговскихъ с Посегвы, Михаила Козиньского с Прусь»).

⁹⁷ ЛНБ ВР. Ф. 103, спр. 6504, арк. 1–2. Місяць у даті втрачено, збереглися тільки день (31-й) та 1 індикт, якому тут відповідає 1542/1543 р.

села Семенів. Сенюта вивів як приятелів Климента Боговитина й господарського дворянина Івана Бережецького, Василь Ярмолинський – від себе та від братів Юхна й Северина та від сестер – Гнівоша Яловицького й Андрія Кунівського, а суперарбітром обрали кременецького старосту Щасного Герцика. Позивач звинуватив відповідачів у тому, що вони гвалтовно перейшли через живу границю – р. Семенівку – і вступили в жемелинську землю, порушивши тим самим дільчий лист і потрапивши в заруку, але на прохання приятелів відпустив усі заруки й «презыски», а Ярмолинський віддав йому за це свою половину в старому й новому жемелинських ставах на р. Полтві. Межу між маєтками почали від впадіння Семенівки в Полтву й повели серединою річки аж до «звічистого» гостинця, що біг через Семенівку від села Новоставці мимо урочища Круглиця до села Тарнавка, далі цим гостинцем до дороги на Білогородку, потім дорогою від Тарнавки до Жемелинець аж до долини, що йде до болота Грузького, з якого виходить р. Жашелиця, а Жашелицею до її устя в Горинь. Непорушність межі гарантували зарукою по 1000 кіп гр. монархові й стороні та зобов'язанням відшкодувати на «голе слово» усі шкоди⁹⁸. 25 листопада того самого року граничний лист підтвердив монарх⁹⁹.

Незабаром після розмежування володінь Василя Олександровича не стало. Середній із Ярмолинських – Матей теж пішов, мабуть, слідом за старшим братом, оскільки згадок про нього вже немає. У результаті спадщина Богдани Дашківни опинилася в наймолодшого з синів, а щоб надовше закріпити її у своїх руках, той переписав, очевидно, материн заповіт. За цим документом, датованим у Ярмолинцях 26 липня 1537 р., тобто за три роки до поділу із Сенютами, а 27 березня 1563 р. підтвердженим на клопотання Северина Олександровича королем, Богдана Дашківна передала йому всю свою половину отчини в Кременецькому повіті на Волині в складі Семенова, Гулівець і половини Кошелівець, яку відсудила вже начебто в сестри Ганни та її синів Грицька й Романа Сенютичів, у сумі 2000 кіп гр. з умовою ділитися нею з братами й сестрами чи їхніми нащадками тільки після сплати ними зазначених грошей¹⁰⁰.

⁹⁸ ЦДІАУК. Ф. 22, кн. 41, арк. 107–110 зв. (1634 р. Криштоф Сенюта-Ляховецький вніс лист у кременецьку земську книгу).

⁹⁹ Там само. Кн. 7, арк. 92–99 (переказ змісту листа); ЛНБ ВР. Ф. 103, оп. 1, спр. 6282, арк. 23–26 (випис із кременецької земської книги з переказом змісту листа). Появі граничного листа передували лист братів Ярмолинських від 15.07.1547 р., де зазначено, що Сенюта позивав їх за захоплення жемелинського ґрунту і вони домовилися з'їхатися до р. Семенівки проти села Семенів на комісарський суд і вислати своїх сестер, та лист про приятельський розбір суперечки, датований 10.08.1547 р. (згадки див.: ЦДІАУК. Ф. 22, кн. 7, арк. 92–99).

¹⁰⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 38, л. 406–408. Під час фальшування тестаменту пан Ярмолинський не мав, імовірно, під руками документів, пов'язаних із поділом спадщини Калениковичів, безпосередньої участі в якому, як можна зрозуміти з викладеного вище, він не брав і не знав його деталей, унаслідок чого допустив кілька грубих неточностей, які й видають його.

У 50-х рр. Ярмолинський узявся за освоєння межиріччя Семенівки й Турівки, на два десятки кілометрів витягнутого з північного заходу на південний схід, зокрема 1554 р. почав залюднювати урочище Кругла на лівобережному верхів'ї Семенівки, де осадив нові села Рідка й Волиця (вважаючи, очевидно, ґрунти урочища, відділені від основного масиву межиріччя довгою долиною, що відходила від долини р. Семенівки, частиною маєтку Семенів, хоча насправді вони становили отчину Марухни з Лешницьких Тороканівської, власниці маєтку Новоставці)¹⁰¹.

Сенюта теж намагався заселити маєтки, успадковані після Калениковичів, та суміжні з ними ґрунти. На правому березі Семенівки він осадив нове село Денисівка¹⁰², а вище нього в урочищі Поляхове – ще одне поселення, однойменне з урочищем¹⁰³. Ці землі Григорій Єськович вважав, очевидно, складовою Жемелинського маєтку, хоча друге з поселень явно виходило за межі 1547 р. Паралельно він освоював також межиріччя Полтви і Турівки (тепер р. Уліяни), яке тяжіло до родового маєтку Вовчківці, щоб дійти так до Случі й з'єднати ці простори з маєтком Кошелівці в єдиний масив. Наприкінці 50-х рр. на правобережжі Полтви з'являються нові села Коров'є, Михнівці й Котюжинці. За реєстром вибирання сребщини, складеним 20 вересня 1561 р., у першому з поселень шість підданих платили податок від вола, один – від сохи і двос – від городу, у другому – троє від вола, а третє, відібране вже на цей час Костянтином Острозьким, нараховувало аж 11 підданих¹⁰⁴. На р. Турівці на межі з маєтком Семенів на початку 60-х рр. з'явилося нове село Турівка¹⁰⁵.

Освоєння ґрунтів, віддалених від осередків маєтків, а особливо суміжних із ними «нічийних» земель супроводжувалося загостренням боротьби за межі, що доходила аж до знищення нових сіл. На початку березня 1563 р., уже після смерті Григорія Сенюти-Ляховецького, його вдова Мілка Патрикіївна і син Федір скаржилися у Кременці, що Ярмолинський наслав на село Турівка і забрав до маєтку Волиця всіх мешканців цього поселення разом з їхніми «ізбами» й маєтністю, а крім того, уселяючи своїх людей, вирубав і спустошив Жемелинську діброву. Служебник підстарости Сидір Остафійович, якого брали вижем, оповів потім, що в Турівці бачив місця, на яких раніше сто-

¹⁰¹ 1578 р. Марина з Лешницьких, на цей час уже дружина князя Юрія Пузини, відсудила ґрунт Кругла, на якому розташовувалися село Рідка й волиця Минцівці. У пред'явленому нею листі служебника кременецького підстарости Федора Русина, датованому 7.01.1555 р., зафіксовано слова Ярмолинського про те, що він тримає вже цей ґрунт мало не рік (!) і далі буде тримати (ЦДІАУК. Ф. 22, оп. 1, кн. 6, арк. 37 зв. – 40). Див. також: *Собчук В. Д.* Проблема достовірності текстів двох привілеїв великого князя литовського Вітовта 20-х рр. XV ст. (у контексті спорів за межі маєтків у верхів'ях Случі й Полтви) // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. К., 2009. Т. 19, кн. 1. С. 57.

¹⁰² ЦДІАУК. Ф. 21, оп. 1, кн. 9, арк. 136.

¹⁰³ Там само. Арк. 112 зв. – 113.

¹⁰⁴ ЛНБ ВР. Ф. 103, спр. 17 / Іс, 1953, арк. 23–27 (копія реєстру пол. мовою).

¹⁰⁵ ЦДІАУК. Ф. 21, оп. 1, кн. 9, арк. 112–112 зв. Запис датовано 12.03.1563 р.

яли будинки людей, а у Волиці – ті «ізби»; підтвердилося також і спустошення діброви¹⁰⁶. Через кілька днів посланець Сенют знову був у Кременці. На цей раз ішлося про те, що сусід наслав уже на поселення Поляхове і забрав звідти до поселення Рідка «ізби» тамтешніх мешканців з усіма їхніми статками, а мешканці повтікали. Згаданий вище виж свідчив, що їздив на селище Поляхове і бачив там печища¹⁰⁷. 1 липня 1563 р. пані Сенютина скаржилася, що піддані Северина Олександровича з його волі перейшли через р. Семенівку, яка була «звичистою» границею, напали на її маєток Денисівка і забрали все село з людьми, хатами й токами¹⁰⁸.

Після загибелі Ярмолинського влітку 1563 р. в поході князя Дмитра Вишневецького на Волощину¹⁰⁹ залишені ним маєтки на деякий час опинилися в руках його вдови Ганни з Кунівських, а наприкінці 60-х рр. потрапили до князя Костянтина Вишневецького¹¹⁰. Новий сусід 1570 р. захопив належну Сенютам половину маєтку Кошелівці¹¹¹, а далі, перейшовши через р. Семенівку, осадив на грунтах маєтку Жемелинці нове село Бережинці¹¹², унаслідок чого після деякого затишшя Сенютам знову довелося боротися за свої володіння, що походили зі спадщини Калениковичів, але цей сюжет виходить уже за межі нашої статті.

Крім Ярмолинських, у досліджуваний нами час Сенюти-Ляховецькі конфліктували за межі спадщини Калениковичів і з князями Острозькими. Перша спроба розмежування з останніми, як зазначено вище, була зроблена ще на початку 30-х рр. XVI ст., коли на основі свідчень бояр Красилівського замку Ілля Костянтинович визнав межу з маєтком Кошелівці серединою р. Клітної. Наприкінці 50-х рр., коли Костянтин Костянтинович приступив до інтенсивного освоєння верхів'їв Случі, де потім сформував окрему волость із цент-

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 112 зв. – 113. Запис датовано 17.03.1563 р.

¹⁰⁸ Там само. Арк. 136.

¹⁰⁹ Остання прижиттєва згадка про Северина Ярмолинського – у зв'язку з підтвердженням згаданого вище материного заповіту (він фігурує тут як служебник князя Дмитра Вишневецького), датована 27.03.1563 р. (РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 38, л. 406–408). З королівського листа від 15.08.1564 р., довідуємося Андрій Човганський (одружений з дочкою Василя Ярмолинського) побив дворянина Тимофія Головню, який їздив до нього в справі Ганни Северинової Ярмолинської за маєтки Семенів і Гулівці; потім він їздив до Варшави на суд, але, не ставши до права, виїхав із королівського двору, унаслідок чого був «виволаний» із Великого князівства Литовського, а тепер із допомогою князя Острозького виклопотав прощення вини й звільнення від кари (там же, кн. 39, л. 585 об. – 586 об.). Судячи з перебігу цих подій, Ганна Андріївна вже близько року господарювала в чоловікових маєтках.

¹¹⁰ За свідченням возного, 20.05.1568 р. мешканці сіл Гулівці й Семенів оповіли йому, що маєтки Семенів, Гулівці, Турівка й Бісівка тримає князь Костянтин Вишневецький (Історія Теофіпольщини: Історичний нарис та зб. док. Центрального державного історичного архіву України м. Київ. – Хмельницький, 2003. Т. 1: Давні акти. С. 380–381).

¹¹¹ ЛНБ ВР. Ф. 91, од. зб. 61.І.4, с. 288–289 (регести).

¹¹² Історія Теофіпольщини... Т. 1. С. 144–145.

ром у місті Базалія, Григорій Єськович почав оскаржувати могутнього сусіда в захопленні землі маєтків Вовчківці й Кошелівці.

У записі в книзі Кременецького замку від 16 серпня 1558 р., читаємо, що Сенюта присилав скаржитися на Острозького за захоплення в нього ґрунту маєтку Кошелівці й осадження на ньому двох сіл, а виж, який виїздив на місце, засвідчив потім, що люди князя поставили на землі сусіда за безіменною рудкою слободи, покосили сіножаті й поорали ниви, і в діброві Риковій над р. Полтвою, «між озерами», він бачив дві хижі¹¹³. 5 липня 1559 р. на скаргу Григорія Єськовича монарх нагадував Костянтинові Костянтиновичу, щоб не захоплював землі маєтку Кошелівці й не осаджував людей у діброві Риковій над Случчю й Полтвою¹¹⁴. 12 січня наступного року служебник кременецького старости Дахно Головинський, який їздив на огляд збитків, завданих Сенюти кузьминським урядником Острозького Василем Раєм, свідчив, що в одного підданого бачив розкидану до половини «ізбу» та порубане дерево, а в іншого – спалену стайню¹¹⁵. У реєстрі вибирання сребщини 1561 р. зазначено, що Острозький відібрав у Сенюти село Котюжинці, яке нараховувало 11 сімей підданих¹¹⁶. Близько того самого часу віленський воевода Миколай Радивил писав князю, щоб заборонив кузьминському уряднику осаджувати на ґрунті маєтку Вовчківці села і повернув 150 свиней, захоплених у людей Сенюти¹¹⁷. 7 липня 1562 р. пані Сенютина-Ляховецька вже як вдова скаржилася в Кременці, що кузьминський бояринин Лук'ян Мацевич наїхав на маєток Михнів і вивів звідти 200 голів рогатої худоби, 30 коней і 20 свиреп, а боярин Василь Рай – на вовчківський і кошелівецький ґрунти, де забрав чотири плуги волів із «залізами» й погоничами¹¹⁸. Далі гострота стосунків між сусідами спадає, кілька років скарг немає, а в тих, які з'являються пізніше, буде йтися про кривди, заподіяні ще на початку 60-х рр.¹¹⁹, але заселення спірних земель продовжувалося. У нагадуваннях кременецького старости Миколая Збараського¹²⁰ та уряду кременецького земського суду¹²¹ князеві Острозькому, датованих 4 жовтня 1569 р., ідеться вже про вісім нових сіл на ґрунтах маєтків Вовчківці й Кошелівці. Спір затягнувся на кілька десятиліть, і 1628 р. внуки Григорія Сенюти-Ляховецького судилися ще з князями Жаславськими як спадкоємцями Острозьких за землі маєтків Вовчківці й Кошелівці¹²².

¹¹³ ЛНБ ВР. Ф. 103, спр. 6340, арк. 33 (випис 1635 р. із кременецької замкової книги).

¹¹⁴ Там само. Арк. 31–31 зв. (копія листа пол. мовою), 32–32 зв. (оригінал листа).

¹¹⁵ Там само. Арк. 30 (оригінал листа вижа).

¹¹⁶ Там само. Спр. 17 / ІС, 1953, арк. 23–27 (копія реєстру пол. мовою).

¹¹⁷ Там само. Спр. 6340, арк. 48 (оригінал листа). Датовано 7 березня. Рік не вказано.

¹¹⁸ Там само. Арк. 51 (випис із книги Кременецького замку).

¹¹⁹ Зокрема, у нагадуванні короля від 5.12.1570 р., крім осадження 8-ми сіл, сказано також про наїзд 1562 р. (там само. Арк. 64–64 зв.).

¹²⁰ Там само. Арк. 19 (копія пол. мовою), арк. 56 (оригінал).

¹²¹ Там само. Арк. 59 (оригінал листа).

¹²² Там само. Спр. 6370, арк. 6–9 (випис із кременецької земської книги на пол. мовою).

* * *

Крім корінних маєтків Тихомль, Миклаші й Вовчківці, вислужених предками Сенют ще десь у другій третині XV ст., ядро володінь цього клану становили розташовані по сусідству з ними Ляхівці, Жемелинці, Кошелівці, Ольшаниця, Войнигів і Жижниківці, які походили зі спадщини шляхетського роду Калениковичів. Частина цих надбань потрапила до Сенют матримоніальним шляхом (Ляхівці, Жемелинці, половина Кошелівець), а решту вони придбали за гроші (Ольшаниця, Войнигів і Жижниківці).

На збирання володінь Калениковичів Сенюти затратили близько шести десятиліть. Боротьба велася ними зі своїми родичами Ярмолинськими, що теж належали до спадкоємців Калениковичів, усередині родини та з іншими родами, надбання яких, похідні зі спадщини Калениковичів, Сенюти трактували як свою «близькість» і вимагали згоди на їх викуп. Зокрема, Сенюти зіткнулися з князями Острозькими, і там, де їхні претензії були для останніх переконливими (щодо маєтків Кошелівці та Жемелинці), ті відступали перед ними.

Сенюти намагалися формувати свої володіння правовим шляхом, супроводжуючи кожен свій крок відповідними паперами, що лягали потім у родовий архів, але під час судової тяганини вони виставляли і явно неправдиві аргументи, які легко було перевірити (випадок із маєтком Пруси), розраховуючи, очевидно, на підкуп тих, від кого залежав вирок.

У процесі освоєння ґрунтів, які походили зі спадщини Калениковичів, актуалізувалися проблеми їх розмежування, особливо там, де не було чітких природних рубежів – річок, боліт тощо. Загострення боротьби за межі, яке спостерігається з кінця 50-х рр. XVI ст., зумовлювалося інтенсифікацією залюднення володінь та суміжних із ними «нічийних» просторів.

Володимир Пришляк

КОЗАЦЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ ЧАСІВ ДАНИЛА АПОСТОЛА: ПРОТИРІЧЧЯ МІЖ ГЕТЬМАНСЬКОЮ ТА ІМПЕРСЬКОЮ СИСТЕМАМИ ВЛАДИ*

Проблеми конфлікту та порозуміння у політичній сфері добре видно на прикладі взаємовідносин у козацькому Гетьманаті другої чверті XVIII ст. Цей період, позначений короточасним відновленням гетьманської моделі влади за правління Данила Апостола, наочно продемонстрував увесь спектр суперечностей всередині затяжного політичного конфлікту між різними системами влади: з одного боку, між старожитнім гетьманським укладом козацької автономії, з другого – між просвітницько-абсолютистським штампом імперського управління щодо привабливої країни новопосталої Російської імперії.

Конфліктність моменту визначалася в цьому доволі короткому історичному відтинку насамперед тяжким вантажем п'ятирічних зловживань Першої Малоросійської колегії та певною лібералізацією урядової політики Росії щодо української автономії у другій чверті XVIII ст. Негативний шлейф від «діянь» бригадира С. В. Вельямінова «со товарищи» призвів до значного напруження обстановки і гострого неприйняття російських порядків. «Зоряний час» «російського Голіафа» – князя Олександра Даниловича Меншикова, натомість, вирізнявся певною лібералізацією суспільно-політичних відносин, послабленням жорсткого післямазепинського режиму в Україні та відновленням основних засад козацької автономії.

11(22) лютого 1726 р. Верховна таємна рада як вищий орган виконавчої влади тодішньої Російської імперії, що була створена іменним указом імператриці Катерини I від 8 лютого 1726 р. (до складу ради входили канцлер граф Г.І. Головін, фельдмаршал князь О.Д. Меншиков, генерал-адмірал граф Ф.М. Апраксін, дійсний таємний радник граф П.А. Толстой, князь Д.М. Голицин і граф, барон А.І. Остерман¹), запропонувала проект реформ в Україні. Як свідчать записи у протоколах засідань Верховної таємної ради, 11 лютого 1726 р. було вирішено:

---

* В основу статті покладено доповідь, виголошену на міжнародному науковому семінарі «Конфлікт та порозуміння в історії середньовічної і ранньомодерної Європи», що відбувся 5–7 жовтня 2005 р. (Рівне–Острог).

¹ Павленко Н.И. Катерина I. – М., 2004. С. 77–78.

«1-е. Прежде войны съ Турками, приласкать Малороссянъ, позволивъ имъ выбрать изъ себя въ Гетманы. 2-е. Подати съ нихъ собираемые отъменить, а поступать ва разсужденіи сборовъ на жалованье и содержание войскъ какъ бывало прежде при Гетманахъ. 3-е. Судъ и расправу производить имъ самимъ, и одни апелляціонныя дѣла отправлять въ Малороссійскую Коллегію»².

Подібного змісту була і заява нового імператора Петра II у Сенаті 21 червня 1727 р.:

«... в Малоросии, к удовольствию тамошняго народа, постановить, по прежнему обыкновению Гетмана и прочую Генеральную старшину во всем на тѣх пунктах, на которыхъ народ сей вступил сначала в подданство Россійской имперіи»³.

Паралельно з цим відбулося «приласкание» козацької старшини, заарештованої у другій половині 1723 р. – на початку 1724 р. у справі Полуботка: згідно з указом Катерини I від 8 лютого 1725 р. уцілілих козацьких очільників було звільнено. Власне, навесні 1727 р. на імператорський трон вступив неповнолітній Петро II, тож «світліший князь» О. Меншиков фактично отримав всю повноту влади. Певною мірою на знак подяки українцям, в першу чергу, миргородському полковнику Данилові Апостолу та його синові Петрові за підтримку в непевні часи та вірну службу на стрімкому, але непростому шляху просування до найближчого і найпершого оточення імператорського трону, О. Меншиков сприяв формальному відновленню давніх прав і вольностей в Малоросії. Тим паче, він був вельми зацікавлений у стабільності та прогнозованості ситуації в козацькій автономії, де були його найприбутковіші маєтки, зокрема, Почепська волость, яку подарував йому тодішній гетьман І. Скоропадський. Для того, щоб прибрати до рук – «примежувати» до неї Мглинську, Бакланську і частину Стародубської сотень, під виглядом з'ясування питання про розквартирування драгунських полків О. Меншиков з кінця 1719 р. до половини 1720 р. спеціально перебував на території Гетьманщини⁴. Приятельство ж Д. Апостола з О. Меншиковим тягнулося ще з часів його довголітнього врядування у Миргородському полку. Про це свідчить доволі інтенсивне, особливо з боку Д. Апостола, листування за 1720–1727 рр., яке у 1908 р. виявив І. Джиджора⁵. Тому не дивно, що 7 травня 1720 р., наприклад, Д. Апостол доволі бучно – з корогвами, трубами, литаврами і почтом під звуки салюту з 11 гармат зустрічав О. Меншикова у

² Протоколы Верховнаго Тайнаго Совѣта (1726 – 1730 года). [СПб.], 1880. С. 2.

³ Там само. С. 51.

⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. Т. I: Полк Стародубский. С. 279; Лазаревский А. Для чего и в какой обстановке приезжал кн. Меншиков в Малороссию в 1720 году // Киевская старина. 1895. Т. XLVIII. № 2 (Февраль). С. 49–50.

⁵ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 198 (Меншиков А. Д.), оп. 1, д. 1083, л. 1–86 об.; копії – у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 309 (НТШ), оп. 1, спр. 2491, арк. 1–94.

своїй родовій осілості Сорочинцях, а потім – 15 травня проводжав його з Гадяча, де господарем замку на той час був Михайло Турковський, згодом генеральний писар, і де також були маєтки «світлішого»⁶.

Реставрація «прежней формы правления» у вигляді гетьманату була не просто великодушним і добрим жестом першої особи з оточення нового і юного російського правителя. О. Меншиков прагнув також зайняти та утримати унікальне місце в господарстві козацького Гетьманату: подаровані й майбутні набуті маєтки, передусім у північних полках, мали функціонувати за російським зразком, на що новоспечений генералісимус дуже розраховував. Ще однією важливою причиною такої неочікувано-поспішної лібералізації урядової політики стосовно України була неминучість чергового російсько-турецького конфлікту, у вирішенні якого без українського козацтва годі було б обійтися. Враховуючи неспокійну зовнішньополітичну обстановку, 16 (27) червня 1727 р. Верховна таємна рада ухвалила рішення про перенесення українських справ із Сенату до Колегії іноземних справ⁷. Сюди ж 18 (29) серпня 1727 р. були перенесені справи з Синоду⁸. Так із переплетіння загальнодержавних і приватних чинників впливло «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу»⁹.

До 23 червня 1727 р. були підготовлені необхідні документи, а саме – грамоти про вибори гетьмана, інструкції таємному царському радникові та новопризначеному міністру при гетьмані Ф.В. Наумову, так звані секретні пункти, та формуляр присяги¹⁰. З 18 вересня 1727 р. у Глухові, тодішній гетьманській столиці, розпочалася його відповідальна місія. «По высочайшем Вашего Императорского величества определению и указу прибывши в Малую Россию вашего Императорского величества тайный советник и министр Г[ос]п[од]и[н] Наумов для Елекции Гетманской в Глухов»¹¹ мав таємну інструкцію – «особливи секретные пункты»¹². Від Верховної таємної ради йому наказувалося «предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, его, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал». Він же оголосив і текст царської грамоти від 12 травня 1727 р. про дозвіл на

⁶ Журнал 1720 году // Труды и дни Александра Меншикова. Повседневные записки делами А. Д. Меншикова 1716–1720, 1726–1727 гг. / Публ. С.Р. Долговой и Т.А. Лаптевой. – М., 2004. С. 364.

⁷ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису НАНУ (далі – НБУВ. ІР). Ф.160, № 1123, арк. 1–1 зв.

⁸ Сборник РИО. СПб., 1888. Т. 63. Изд. под ред. Н. Ф. Дубровина. Ч. 3. С. 270.

⁹ Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007. С. 415.

¹⁰ РГАДА. Ф. 13, оп. 1, д. 15, л. 52–75 об.

¹¹ РГАДА. Ф. 248 (Правительствующий Сенат), оп. 29, д. 1793, л. 631.

¹² Горобець В.М. До питання про еволюцію гетьманської влади у першій третині XVIII ст. та саму публікацію документу під назвою «Пункты секретные тайному советнику Федору Наумову» // Український історичний журнал. 1993. № 2, 3. С. 70–75.

гетьманські вибори¹³. 1 жовтня цього ж року в гетьманській столиці царським урядом фактично 73-річного претендента Данила Апостола було затверджено – «жаловано в гетмани» на генеральній раді¹⁴. Про це свідчить «Доношення Тайного Советника Наумова о избрании 1 Окт[ября] в Гетманы миргородского полковника Даниила Апостола с приложением подлинной его Его присяги» від 2 жовтня 1727 р.¹⁵. 21 січня 1728 р. датовані «Отпуски указов из Иностранной Коллегии к находящемуся при гетмане тайному советнику Федору Наумову, с доношениями от него»¹⁶.

Незабаром між Д. Апостолом і Ф.В. Наумовим спалахнув конфлікт, про що промовисто свідчить інша справа – «О донесениях гетмана Даниила Апостола на тайного советника Наумова», де містяться протоколи допитів Наумова від 21–23 серпня 1728 р. щодо його зловживань¹⁷. Гетьман, зокрема, повідомляв про невинуватого лобіювання таємного радника під час кадрових призначень серед козацької старшини (поміж іншим, йшлося про кандидатуру на генерального писаря Михайла Турковського, якого, ймовірно, через нав'язливу та надмірну опіку Ф. Наумова Д. Апостол спершу не сприймав на цій посаді, аргументуючи, що той «в званію Писарском нъкогда не бывал и в том неискусен»¹⁸. Гетьман справедливо відзначив неправомірне запровадження повинностей для козацького стану нарівні з селянами («купно с мужиками сено... три дня косили») та поборів («і в 1727 г. с тех козаков поборы по два талъра, по четверику жита и по полтора глуховской мѣры з двора, також баранов, кабанов, гусей, уток, кур и прочее с нихъ брали») у с. Литвиновичах Глухівської сотні Ніжинського полку, яким після генерал-майора С. Вельямінова володів Ф. Наумов¹⁹. У донесенні Д. Апостола йшлося також про фактичне приниження та образ – «безчестія и ругательства» стосовно полковників – прилуцького Гната Галагана, переяславського Василя Танського, «соопределенного волными голосами в генеральние хорунжие» Андрія Миклашевського, бунчукового товариша Григорія Скорупки та багатьох інших, яких таємний радник «безчестними бранил словами»²⁰.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). Ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 2249, арк. 24; спр. 2253, арк. 5.

¹⁴ Церемонія елекції Д. Апостола у Глухові детально описана у щоденнику бунчукового товариша Якова Марковича: Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.). Ч. 2: 1726–1729 гг. К., 1895. С. 179–180; *Аркас М.* Історія України-Русі. К., 1990 [Факс. вид.]. С. 310.

¹⁵ Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД Российской Федерации (далі – АВПРИ). Ф. 124 (Малороссийские дела), оп. 124/1, 1727 г., д. 21, л. 1–4.

¹⁶ АВПРИ. Ф.124, оп. 124/1, 1728 г., д. 4, л. 1–3.

¹⁷ РГАДА. Ф. 13, оп. 1, д. 15, л. 75 об.

¹⁸ Там же. Л. 13 об.

¹⁹ Там же. Л. 26.

²⁰ РГАДА. Ф. 13, оп. 1, д. 15, л. 14 об., 17–24, 26.

Елекція гетьмана все ж повертала надію козацької старшини на відновлення колишніх прав і вольностей. У грудні того ж року до царя відбула по-вноважна делегація у складі ніжинського полкового судді Михайла Забіли, гадяцького полкового судді Мартина Стишевського, прилуцького сотника Григорія Стороженка і переяславського полкового осавула Луки Васильєва з подякою цареві за дозвіл обрати гетьмана і скасування Першої Малоросійської колегії. У новій російській столиці цар не лише обдарував їх подарунками, але й відпустив з ними соратників опального наказного гетьмана Павла Полуботка – Івана Чарниша, Василя Жураковського і Якова Лизогуба, які досі перебували в Санкт-Петербурзі. Проте для певної гарантії, щоб Д. Апостол бува не пішов Мазепиним шляхом, у столицю було спеціально викликано сина новопризначеного гетьмана Петра, який мав мешкати тут як заручник. Власне, Петро Апостол – з 1728 р. лубенський полковник – залишив цікавий щоденник про події за 1725–1727 рр.²¹, можливо, й спеціально написаний французькою мовою, щоб поставити мовний бар'єр на окремі відомості, не призначені для особливого афішування та розголосу.

Російська сторона явно недооцінила «старого-нового» козацького володаря, бо мала би пригадати, що саме Д. Апостол 1 жовтня 1723 р. був першим серед авторів та підписантів «Коломацьких чолобитних», в яких ішлося про відміну зборів, запроваджених Малоросійською колегією, та порушено наболіле питання про вибори гетьмана²². У лютому 1728 р. новообраний гетьман виїхав до Москви на пишні урочистості з нагоди коронації юного імператора Петра II – сина царевича Олексія Петровича. 12 березня він подав через канцлера і президента Колегії закордонних справ графа Г.І. Головкина цареві петицію про відновлення старих державних прав Гетьманської України на основі «Березневих статей» 1654 р.²³. У «Просительных статейных пунктах»²⁴, зокрема, йшлося про: 1) відновлення Київської митрополії; 2) заборону духовенству і монастирям на купівлю козацьких земель й отримання маєтностей за заповітами; 3) узаконення самостійного судочинства та видрук «Прав малоросійських»; 4) виведення з тих міст Гетьманщини, де вони раніше не

²¹ Дневник Павла Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) / Публ. А. Лазаревского // Киевская старина. 1895. Т. L. № 7 (Июль) (№ 8 (Август)). С. 100–155.

²² Черниговская летопись по новому списку (1587–1725). Коломацкия челобитныя: Приложения / Публ. А. Лазаревского // Киевская старина. 1890. Т. XXIX. № 6 (Июнь). С. 104–110.

²³ Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Д. Апостола 9 февраля – 6 сентября 1728 г. // НБУВ. ІР. Ф. VIII, спр. 162, арк. 1–128; Материали для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. К., 1853. Т. I. С. 1–124; Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года тут и по отъезде его вельможности записки щоденния при конце того ж года 1728 / Публ. М.Е. Слабченка. Одесса, 1913.

²⁴ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). Ф. 864 (Военно-ученый архив), оп. 16, д. 41, л. 1–23 об. (чернетка – арк. 1–9 зі вставками тексту – арк. 9–23 зв.). «Просительные пункта» – текст копії із 20 пунктів міститься також у рукописному збірнику XVIII ст. з колекції М. Судієнка під назвою «Исторія Казацкая, откуда они произошли, о воинѣ Хмельницкаго съ ляхами, штатѣ гетмановѣ, челобитныя и др.» // НБУВ. ІР. Ф. VIII (Київ. університет св. Володимира), спр. 150м/50, арк. 174–187 зв.

дислокувались, російських гарнізонів; 5) про повернення документів, забраних у Павла Полуботка і генеральної старшини під час арешту; 6) про можливість повернення запорозьких козаків на старі місця; 7) про облаштування «Малоросійського двору» тощо²⁵. Крім того, власне на початку березня 1728 р. відбулися довгі приватні переговори між гетьманом разом з полковниками та іншою козацькою старшиною і Г.І. Головкиним безпосередньо «о нуждах малороссийских», тож 18 березня до 20 статей додано ще 15, які загалом мали сприяти розширенню засад автономії для козацького Гетьманату. В Архіві зовнішньої політики Російської імперії вдалося виявити справу, датовану 22 серпня 1728 р., під назвою «Челобитье Гетмана Даниила Апостола именем Малороссии о подтверждении Малороссийских прав, порядков, и волностей Войсковых на основании бывшем при гетмане Хмелницком, тут же и ответ на восемь Гетманских Статей»²⁶.

У ході контрреформ 1727 р. російський уряд ліквідував деякі найбільш радикальні нововведення, запроваджені у 1722–1725 рр., зокрема, через значні фінансові махінації зловісної Першої Малоросійської колегії. По суті, було повернуто зовнішню видимість автономного устрою без відповідного реального його змістового наповнення. Яскраве тому підтвердження – «Рішительні пункти»²⁷ за підписами канцлера Г.І. Головкина і А.І. Остермана, дані гетьману 22 серпня 1728 р. як відповідь царя на його «Просительные статейные пункты». «Рішительні пункти» склалися з 20 параграфів і носили повний заголовок: «Решения, учиненного по Его Императорского Величества указу в Верховном Тайном Совете на поданное прошение Войска Запорожского обоих сторон Днепра Гетмана Апостола (22 августа 1728 г.)»²⁸.

Таким чином, вперше за всю практику українсько-російських відносин після Переяслава 1654 р. своєрідний договір між гетьманом, який вступає на посаду, і царським урядом постав не у вигляді традиційних статей, а набув форми спеціального зводу правових норм. Характерно, що майже услід – 7 вересня 1728 р. Данилові Апостолу була надана грамота на пергаменті Петра II

²⁵ Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. К., 1853. Т. I. С. 23–25.

²⁶ АВПРИ. Ф. 124, оп. 124/1, 1728 г., д. 41, 19 л.

²⁷ РГВИА. Ф. 864, оп. 16, д. 40, л. 3–15 об.; Российская государственная библиотека, Научно-исследовательский отдел рукописей (далі – РГБ. НИОР). Ф. 159 (Коллекция Н. Маркевича), д. 26, л. 67 об. – 74 об., 333–337 об.; Решительные пункты // НБУВ. ІР. Ф. II (Історичні матеріали), спр. 5041, арк. 1–8; Там само. Ф. VIII, спр. 150, арк. 188–197 – у згаданому рукописному збірнику-скрипторію копій документів примірник XVIII ст. під назвою «*Рѣшеніе учиненное по его императорскаго величества Указу в верх[овн]омъ Тайном Советѣ на поданное Прошение войска Запорожского обоихъ сторон Днѣпра Гетмана з[ос]н[о]д[и]на Апостола*».

²⁸ Опубл.: Полное собрание законов Российской империи съ 1649 года. СПб., 1831. Т. VIII: (1728–1732). № 5324. С. 75–82; Протоколы Верховного Тайного Совета (1726–1730 года). С. 85–95; *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. К., 1993. [Репр. вид.] С. 438–441; *Ригельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. К., 1994. С. 625–633.

на підтвердження його гетьманського уряду, що скріплювала попередню царську грамоту від 20 червня 1727 р.²⁹.

В історичній літературі «Рішительні пункти» потрактовані як свого роду основна конституція козацького Гетьманату, що діяла до самого кінця його існування. Михайло Грушевський одним з першим в українській історіографії на початку ХХ ст. висловився про «Рішительні пункти» як про резолюцію уряду, що встановлювала «точні підвалини нової української конституції»³⁰. Його учень, дослідник цього періоду Іван Джиджора в листі до свого наукового керівника від 2 (15) червня 1908 р. писав з Москви, що в Московському архіві Міністерства юстиції (зараз у фондах РДАДА) «знайшов масу документів, які освітлюють закулісну роботу російських інстанцій (резидента, Колегії [и]ностр[анных] дель і Верх[овного] Т[айного] Совѣта), якої результатом була конституція – т. зв. рішительні пункти, і боротьбу Апостола проти тих обмежень. Дальше я знайшов теж подяки від усіх полків з 1728 р. за затверженне А[посто]ла гетьманом саме ті, про котрі я писав – то були подяки за обіцянку привернення гетьманства. Ті подяки з одного боку цікаві своїм змістом (зазначення своєї державно-правної окремішності) і підписами всіх старшин аж до вїтїв включно (се все оригінали і підписи власноручні – очевидно тих хто вмів писати), а з другого боку цікаві як документ, що тодішне наше правительство уміло робити «*Slimmung – vox populi*»³¹. На думку Олександри Єфименко, за своїм змістом «Рішительні пункти» більше нагадували милостивий маніфест, аніж договірні статті попередніх гетьманів³². Конфірмовані «Рішительні пункти» пізніше іменував основною конституцією до кінця самого існування Гетьманщини Дмитро Дорошенко³³. Андрій Яковлів справедливо зауважив, що саме в «Рішительних пунктах» набула свого довершення заміна традиційної двосторонньої договірної форми легітимації українсько-російських відносин «указною» формою³⁴; вперше її випробував Петро I в «Решетилівських статтях» з гетьманом Іваном Скоропадським у 1709 р., коли договір, що ґрунтувався на «Березневих статтях» 1654 р., був сформований з двох частин – прохання гетьмана і «Ріши-

²⁹ Дніпропетровський історичний музей ім. акад. Д.І. Яворницького, КП–38875 / Арх. – 887, арк. 1–6; Текст жалуваної грамоти на гетьманство опубл.: *Рігельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. С. 633–635; *Яворницький Д.* Нариси з історії запорозьких козаків та Південної України // Твори у 20 томах. К.; Запоріжжя, 2004. Т. 1. Серія: Історія, краєзнавство, археологія. С. 326–327.

³⁰ *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. К., 1991. 2-е изд. С. 256.

³¹ ЦДАУК. Ф. 1235 (Грушевські – історики і філологи), оп.1, спр. 447, арк.186 зв. – 187; Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд. С.Панькова, В.Пришляк (Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства. Т. IV). К.; Нью-Йорк, 2008. С. 169.

³² *Єфименко А.Я.* История украинского народа. К., 1990. С. 311.

³³ *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. Львів, 1991. Т. II. С. 410.

³⁴ *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Праці Українського наукового інституту. Варшава, 1934. Т. XIX. Серія правнича, кн. 3. С. 159.

тельного указу» Петра І³⁵. Автор фундаментальної монографії про гетьманство Д. Апостола Борис Крупницький слушно показав «Рішительні пункти» у світлі «свого роду конституційної гарантії державного існування Гетьманщини після відновлення гетьманату»³⁶. В особистому фонді Бориса Крупницького (1894–1956) в Архіві Українського вільного університету в Мюнхені досі зберігається рукопис неопублікованої статті історика «До історії «Решительных пунктовъ 1728 р.»»³⁷. «Указом» царського уряду гетьманові, в якому зовсім не згадується про договір України з російським урядом, назвала їх Наталя Полонська-Василенко³⁸.

Прагнучи уніфікувати кадрову політику в козацькому Гетьманаті за імперським взірцем, 16 грудня 1728 р. Верховна таємна рада визначила таблицю для генеральної старшини. Таким чином було порушено право виборів у Війську Запорозькому, де «старшину і сотників волными голосы»³⁹ споконвіку обирали, або ж віддавали пріоритет гетьману у цьому питанні. За підписом канцлера графа Г. Головкина, князя В. Долгорукого і В. Степанова були затверджені імена кандидатів на посади генеральної старшини, обраних під час гетьманської елекції у Глухові та представлених Апостолом у своєму листі від 7 липня 1727 р., а саме: генеральний обозний – Яків Лизогуб, генеральні судді – Михайло Забіла та Андрій Кандиба, генеральний писар (до указу) – Михайло Турковський, генеральні осавули – Іван Мануйлович і Федір Лисенко, генеральний хорунжий – Яким Горленко, генеральний бунчужний Іван Борозна. Відповідний указ про це було надіслано в Іноземну колегію⁴⁰. У цьому контексті характерний лист від 20 січня 1729 р. ніжинського полковника Івана Хрущова до гетьмана, в якому він повідомляє про приїзд російського представника В. Велецького для спостереження за виборами полкової старшини і сотників на вакантні місця⁴¹.

Конфліктні ситуації в козацькому Гетьманаті часто-густо спричиняли таємні письмові та усні розпорядження, що надавалися царським міністрам для контролю над «Малоросією». «По инструкции... да сверх инструкции», зокрема, ще найпершому резидентові Ф.В. Наумову було наказано не лише слідкувати за виборами й усіма кроками гетьмана, але й «по избрании гетмана

³⁵ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. К., 1998. С. 59–60.

³⁶ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол та його доба (1727–1734). Авгсбург, 1948. С. 60; *Krupnitskyj B. Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1917. Wiesbaden, 1963. S. 181.*

³⁷ Крупницький Б. До історії «Решительных пунктовъ 1728 р.» // Архів УВУ. Ф. 5, № 50, арк. 1–15; <http://www.archives.gov.ua/Arch Ukr/f-UVU-Krupnitsky: rft>.

³⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. К., 1992. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. С. 86.

³⁹ РГВИА. Ф. 864, оп. 16, д. 40, л. 5.

⁴⁰ Сб. РИО. СПб., 1893. Т. 84: Протоколи, журнали и указы Верховного Тайного Совета / Изд. под ред. Н.Ф.Дубровина. Т. VI (июль–декабрь 1728 г.). № 271. С. 705–708.

⁴¹ РГБ. НИОР. Ф. 159, д. 26, № 522, л. 1.

выбрать правильно кандидатов в генеральную старшину»⁴², а також регулярно доносити в Колегію іноземних справ «с приложением своего мнения»⁴³. Із Глухова він надсилав свої донесення до січня 1729 р.⁴⁴. Ф.В. Наумов не був єдиним резидентом при гетьмані. З червня 1729 р. до Д. Апостола був прикріплений інший резидент – князь О.І. Шаховський. Відомо про його «репорти» в Колегію іноземних справ за 1729–1731 рр.⁴⁵. Влітку 1731 р. до особи гетьмана резидентом було приставлено полковника Р.С. Тургенєва. З 1733 р. свої донесення про справи в Гетьманаті уже слав у своїх «репортах» і «екстрактах» новий резидент С.К. Нарішкін⁴⁶. 30 липня 1733 р. імператриця Анна Іоанівна визначала «нашему генералу Семену Нарішкіну» «по-прежнему о сем в нашу Колегию Иностранных дел писать»⁴⁷. За підписом канцлера, графа Г.І. Головкина, В.С. Степанова і П.В. Курбатова 14 травня 1733 р. Нарішкіну були надані шість «пунктов секретних»⁴⁸. У другому пункті, зокрема, наголошувалося, щоби «усматривать ему заранее чтоб в чины верные и доброжелательные ея императорскому величеству и природные тех малороссийских городов люди произведены были. И о том доносить наперед»⁴⁹.

Суперечливі моменти між двома гілками фактичної влади породжувала подвійна модель адміністративно-територіального, а, відтак, і політичного поділу козацького Гетьманату. Запроваджена за часів Петра I від 1708 р. Київська губернія стала першим чужорідним адміністративно-політичним інплантантом у традиційне тіло козацької автономії. Київських губернаторів, яких інколи плутали з «командующими в Малороссии», з 1719 р. по 1762 р. було 16⁵⁰: генерал-аншеф М.М. Голіцин (травень 1728 р. – 1730 р.) та генерал-лейтенант О.І. Шаховський (січень 1734 р. – квітень 1736 р.). Київськими ж генерал-губернаторами тоді були: дійсний таємний радник В.Л. Долгоруков (червень 1727 р. – лютий 1728 р.), а віце-губернатором Л. Шток (1727–1730), генерал-аншеф М.А. Матюшкін (серпень 1730 р. – березень 1731 р.), генерал-аншеф Й.-Б. Вейсбах (листопад 1731 – жовтень 1736 р.), а губернатором – генерал-лейтенант В.П. Шереметєв (листопад 1731 р. – січень 1736 р.)⁵¹. Саме тому Київська полкова канцелярія змушена була перебраться до невеликого сотенного містечка Козельця.

⁴² РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1793, л. 605–607 об.

⁴³ Там же. Л. 608.

⁴⁴ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1793, л. 318.

⁴⁵ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1793, л. 320, 321, 324–324 об., 336, 347, 359.

⁴⁶ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1793, л. 380, 381, 388, 390.

⁴⁷ Там же. Л. 387.

⁴⁸ Там же. Л. 618–618 об., 619.

⁴⁹ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1793, л. 618.

⁵⁰ *Щербина В.И.* Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. // ЧИОНЛ. К., 1892. Кн. VI. С. 139–140.

⁵¹ *Курукин И.В.* Опыт административной истории России «эпохи дворцовых переворотов» // Архив русской истории: Сб. РГАДА. М., 2007. Вып. 8. С. 241–242.

Постійне перебування російських військ на території козацької України стало також достатньо впливовим засобом для зміцнення імперського контролю над автономією. «Консистенти» (російське військо на постоях), що невідступно вимагали провізії та фуражу, до того ж часто без жодної платні, були причиною постійних конфліктів. Щільність розквартирування більше десяти піхотних, драгунських та гусарських полків на території Гетьманщини насправді вражала. Про розташування полків та рот російської армії ще у травні 1727 р. доповідав у Генеральну військову канцелярію полковник Хом'яков⁵². 1 листопада 1727 р. імператорським указом гетьману Д. Апостолу було наказано «армейские драгунские и пехотные полки селить при городах, а Киевскому, Троицкому, Окскому, Тобольскому, Новотроицкому, Олонецкому, Володимирскому, Вятскому, Хлопновскому, Кинбурнскому и того десять драгунских полков быть в Малороссии на квартирах»⁵³. Провізію на 10863 солдатів та фураж на 10809 коней вимагалося «получать с малороссийских обывателей»⁵⁴. Лише за період з 15 квітня до 16 жовтня 1527 року було взято провізії («провианта») 19008 четвериків муки, 1188 четвериків круп, 3802 пуди солі, а фуражу – 64854 четвериків вівса і 97281 підвід сіна⁵⁵. Відомості за 1727–1729 рр. із восьми полків (крім Полтавського і Прилуцького) свідчать, що було видано 28010 четвериків муки, 1755 четвериків круп, 4983 пудів солі й за провізію заплачено 21442 рублі 22 копійки⁵⁶. Ф. Наумов нагадував Д. Апостолу про те, що «велено смотреть в постоянное в Малой Росии на винтерквартирах полки», щоб вчасно отримували порції та рації⁵⁷. У квітні 1728 р. гетьман писав з Москви Петрові ІІ про розквартирування російських полків на території України та клопотався про відповідну грошову платню за провізію «малороссианам»⁵⁸, у серпні того ж року Д. Апостол надіслав донесення про утримання російських полків, згідно з інструкцією, що діяла від 1723 р.⁵⁹ У листопаді 1728 р. за підписом гетьмана на адресу Колегії іноземних справ була надіслана чолобитна, у якій він просив пришвидшити вирішення питання оплати за провізію та сіль, взятих з українського населення на утримання російських військ⁶⁰. З цього приводу відома ціла низка універсалів Д. Апостола своїм полковникам про утримання населенням російських полків, порядок видання порцій та рацій, сіна і т. ін.⁶¹.

⁵² ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 2343, арк. 23.

⁵³ Там само. Арк. 69; *Джиджора І.* Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // ЗНТШ. Львів, 1904. Т. LXI. Кн. V. С. 10.

⁵⁴ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 2343, арк. 70.

⁵⁵ Там само. Арк. 71.

⁵⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 309 (НТШ), оп. 1, спр. 2496, арк. 60.

⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 2343, арк. 83.

⁵⁸ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 3568, л. 63.

⁵⁹ Там же. Л. 79.

⁶⁰ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 1578, арк. 3.

⁶¹ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 2972, арк. 8–9; спр. 9380, арк. 25–30, 31–33, 34–38, 109–112; спр. 4570, арк. 8; спр. 4307; спр. 4264; спр. 4593; спр. 4560 та ін.

У такому тривалому процесі не обійшлося без зловживань. Надмірне стягнення порцій та рацій було зафіксоване наприкінці січня – на початку лютого 1729 р. у Переяславському полку, де перебували драгуни Володимирського полку, які цілком незаконно вимагали у місцевих мешканців гроші замість провізії⁶².

Табель Українського корпусу 1 лютого 1729 р. під командуванням генерал-фельдмаршала князя М.М. Голіцина у Києві, генерала Вейсбаха у Полтаві та барона Шверина у Переяславі зафіксував таке перебування російських драгунських полків на території Гетьманщини: Київського – у Стародубському полку, В'ятського – у Ніжинському, Володимирського – у Переяславському, Олонецького – у Лубенському, Новотроїцького – у Полтавському, Тобольського – у Гадяцькому. Окрім того, тоді ж навесні на Україну з-під Смоленська був відкомандирований Каргопільський драгунський полк⁶³. 15 вересня, а пізніше ще раз у жовтні 1730 р. фельдмаршал князь М.М. Голіцин повідомляв гетьмана про наказ стосовно розміщення військ ближче до турецьких кордонів, зокрема, воєначальникам з військами потрібно було бути: Бону – в Полтаві, принцу Гессен-Гомбурзькому – в Переяславі, графу Дугласу – в Ніжині, Леонтєву – в Гадячі⁶⁴. Згідно з універсалом Д. Апостола від 8 травня 1731 р., В'ятський полк розміщувався під Сосницею, Олонецький драгунський полк – під Переяславом, Володимирський – під Кременчуком, Новотроїцький – під містечком Нехворощею Полтавського полку, Київський драгунський – під Полтавою, частини Мекленбурзького корпусу – на території Чернігівського полку⁶⁵. Дагестанський піхотний, Ямбурзький драгунський, Капорський, Тобольський і Сербський гусарський полки так само дислокувалися в Гетьманщині.

У 1732 р. 8 із 15 драгунських полків дислокувалися уздовж російсько-польського кордону, на території Гетьманщини, зокрема, Троїцький і Невський – у Києві, Інгерманландський рухався через Переяславський полк, Володимирський – через Миргородський полк⁶⁶. Головні запасні «магазини», де зберігалися продукти, передовсім мука і крупи, розміщувалися у Києві та Батурині⁶⁷. У листопаді 1732 р. після передислокації десяти російських полків командування «от України до Смоленска» очолив генерал граф Вейсбах⁶⁸. 1733 р. 11 драгунських полків та 2 піхотних (інфантерія) полків розмістилися в Гетьманщині на вінтер-квартирах⁶⁹. Кожен із полків, для прикладу, Тобольський, налічував 1089 солдатів і 429 коней, а Інгерманландський мав

⁶² Там само. Спр. 3167, арк. 11.

⁶³ Сб. РИО. СПб., 1894. Т. 94 (январь–июнь 1729 г.). № 167–168. С. 541–542, 561.

⁶⁴ РГБ. НИОР. Ф. 159, д. 26, № 2058, № 2059.

⁶⁵ Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. Т. I. С. 100–106.

⁶⁶ РГВИА. Ф. 20, оп. 1/47, д. 33, л. 23–27.

⁶⁷ Там же. Л. 28–29.

⁶⁸ Там же. Л. 33–34.

⁶⁹ Там же. Л. 95–96.

1095 людей та 848 коней⁷⁰. На їх утримання з грудня 1727 р. були організовані «порції» та «рації»⁷¹. Універсал гетьмана від 3 грудня 1731 р. знову підтверджував їх видавання, обумовивши табельні ціни, а саме: за порцію 41 $\frac{3}{4}$ коп., а за рацію 95 коп.⁷². У жовтні 1728 р. гетьман листувався з полтавським полковником Василем Кочубеєм з приводу наболілого питання – про обтяження Полтавського полку військовими постояями⁷³. Березнем 1730 р. датується розслідування та суд над полковником Київського драгунського полку за побудову табору на кошти мешканців містечка Сосниці⁷⁴.

Між російськими військовиками та місцевими мешканцями часто спалахували конфлікти: як на політичному, так і на побутовому рівні. Не обійшлося й без криміналу. Данило Апостол, обіймаючи посаду миргородського полковника, ще 13 липня 1717 р. скрушно констатував у листі до гетьмана Івана Скоропадського «о насилиях постояльцев»⁷⁵. Відтоді минуло багато літ, однак він не переставав тримати це питання під контролем. У 1727 р. прилуцький полковник Гнат Галаган звернувся до гетьмана зі скаргою на полковника Леслі, який зайняв квартиру в помешканні його брата – полкового осавула Миргородського полку і «утесненнями вигнал его на хутор»⁷⁶. 1727–1730 рр. датується справа про побиття, вбивства, грабунки та інші безчинства розквартированих у Стародубському полку офіцерів і солдатів Мекленбурзького корпусу⁷⁷. 26 листопада 1727 р. датується «откритий лист» гетьмана Д. Апостола глухівським комісарам про виведення ним російських солдатів із с. Дунаєць Глухівської сотні Ніжинського полку у зв'язку із вчиненими ними крадіжками, самовільним вирубуванням лісів та іншими кривдами та образами, які були нанесені мешканцям села⁷⁸. Восени 1727 р. ад'ютант генерала Дугласа Наум Григор'єв побив гадяцького городского отамана Григорія Цюпку⁷⁹. Племінник генерал-лейтенанта Роппа прапорщик Петін вчинив рукоприкладство щодо прилуцького полкового обозного Михайла Огроновича та вїйта Леонтія Васильєва⁸⁰, а кантинармус Пермського полку Афанасій Ярмолін – щодо підданого бунчукового товариша Кочубея із с. Ярославця Глухівської сотні Ніжинського полку Мартина Ценка⁸¹; прапорщик Глухівського гарнізону Олександр Арсеньєв побив лютенського сотника Стародубського полку Онисима Величая⁸².

⁷⁰ РГВИА. Ф. 20, оп. 1/47, д. 33, л. 104.

⁷¹ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 2343.

⁷² Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. Т. I. С. 159–162.

⁷³ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, т. III, спр. 2861, арк. 4.

⁷⁴ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 3516, арк. 20.

⁷⁵ РГБ. НИОР. Ф. 159, д. 26, № 445, л. 1.

⁷⁶ Там же. № 56, л. 82 об.

⁷⁷ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 433, арк. 28.

⁷⁸ Там само. Спр. 774, арк. 28.

⁷⁹ Там само. Спр. 2586, арк. 5.

⁸⁰ Там само. Спр. 2259, арк. 8.

⁸¹ Там само. Спр. 2455, арк. 14.

⁸² Там само. Спр. 4154, арк. 6.

Полковник Гаврило Милорадович 13 січня 1728 р. доповідав гетьманові «о непристойных словах», що прозвучали на його адресу з вуст полковника Тобольського полку Аракчеева⁸³. Того ж таки 1728 р. розпочалося слідство про розбійницький напад поручика Детерлінга з Мілітиновичем на дім Борозни у Гадячі «и о ране им ему шпагой нанесенной», в ході якого як факт доводиться розперезаність постояльців⁸⁴. Стародубський полковник І. Максимович також сповіщав гетьмана про «инвазію и гвалт» від нав'язливих постояльців. У цій справі знову фігурував той самий Мілітинович, який був родичем графа Гаврила Владиславича, останній, відповідно, користувався покровительством свого впливового дядька – Сави Владиславича Рагузинського⁸⁵.

На початку 1730-х рр. конфліктність ситуації ще більше посилилася. В лютому 1730 р. ніжинський священик Григорій Мигалевський подав супліку гетьману про побиття та знущання з боку путивльського поміщика Кузьми Яцини та драгунів В'ятського полку⁸⁶. З весни 1728 р. бере початок так звана «єропкінська справа». Підполковник Новотроїцького драгунського полку Олександр Єропкін «держал под караулом и мучительским способом бил ... батожжем и протчимь нещадно» лютянського сотника Федора Келембета і також «пугал и безчестил разними бранними словами» гадяцького сотника Івана Пирятинського та Василя Велецького⁸⁷. Бунчуковий товариш А. Лизогуб із Конотопа Ніжинського полку у квітні 1730 р. подав чолобитну цариці Анні Іоанівні про захоплення його двору під квартири для війська та про його арешт, знеславлення і побиття сумнозвісним розбишакою-підполковником Єропкіним⁸⁸. У с. Лисе Топальської сотні Стародубського полку драгун В'ятського полку Микита Іванов побив на форпості козака Лук'яна Пономаренка, про що писав 14 травня 1730 р. у своєму донесенні Генеральній військовій канцелярії стародубський наказний полковник Андрій Миклашевський⁸⁹. На початку листопада 1730 р. покарали киями писаря містечка Березна Чернігівського полку Савицького за те, що той ще 1728 р. побив дружину драгуна Виборзького полку Феодосію Нікітіну⁹⁰. Навесні 1732 р. на території Гадяцької першої сотні Гадяцького полку драгуни Тобольського полку Петро Плотников, Прокіп Чуднов і Головцин убили двох козаків, Матвія Дзюбу з с. Сари та Якова Калку з с. Ковалівки⁹¹. Писар Глухівської ратуші Григорій Маленовський подав супліку зі скаргою на капітана глухівського гарнізону Івана Брянчикова за те, що той роз-

⁸³ РГБ. НИОР. Ф. 159, д. 26, № 440, л. 2.

⁸⁴ Там же. № 276.

⁸⁵ Там же. № 277.

⁸⁶ ЦДАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 3422, арк. 4.

⁸⁷ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 3568, л. 32.

⁸⁸ ЦДАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 154 а, арк. 96–97.

⁸⁹ Там само. Спр. 3554, арк. 1–2.

⁹⁰ Там само. Спр. 2620, арк. 6.

⁹¹ Там само. Спр. 4072, арк. 6.

квартирував солдатів у його хаті та зневажав господаря⁹². Стародубський полковник, російський офіцер Олександр Дуров 1733 р. повідомляв гетьману про те, що стародубівський війт С. Ширай жалівся йому на майора Українського корпусу Бреймера в тому, що той, насміхаючись, заплатив лише 60 коп. за дві доби, проведені у містечку Бакланах, натомість на його потреби згодували 6 четвериків вівса, крім того дали вдосталь вівса, сіна як фураж для офіцерських, драгунських та підйомних коней, а також підводи⁹³. Наступного 1734 р. полковник О. Дуров уже повідомляв про трагедію: російський солдат майора Лефле у Стародубі убив шпагою козака Охоченка. Стародубський сотник Христиневський з цього приводу доповідав, що «оный солдат дочок его по двору, не пускал в хату, ганяеть; он стал ему, солдату говориты: Тебе де если чого не дано, то требуй у мене, а дочок моих не займай». Тоді солдат ударив шпагою козака у груди, той вискочив з хати і упав за смертью⁹⁴. Інші, не менш трагічні, випадки трапилися у тому ж Стародубі, коли капрал Ризького полку побив міщанку Євдокію Василиху та згвалтував дівчину Ірину Михайлову⁹⁵.

Протиріччя між гетьманською та імперською системами влади загострювалися і на рівні міського самоврядування. Московській державі та її правонаступниці – Російській імперії не були відомі засади магдебурзького права. Натомість Київ та інші українські міста жили за його нормами від XV ст. Магдебурзьке право магистратам Стародуба та Ніжина гетьман підтвердив універсалами від 7 листопада 1728 р. та 17 січня 1729 р.⁹⁶ 19 квітня 1733 р. гетьман відзначав у своєму універсалі до київського полковника Антона Танського, що у Києві розмістилися ще «с прошлого 1731 году три армейския полка, от чего имеют немалое утиснение и нужду» київські міщани⁹⁷. Тому конфлікт був закладений у самому зародку, хоча права і вольності міст загалом підтверджувалися жалуваними грамотами російських правителів. Незважаючи на це, Д. Апостол зумів забрати Київ з-під надмірної генерал-губернаторської опіки й повернути під свою, гетьманську юрисдикцію. На початку свого царювання Анна Іоанівна 1730 р. новою жалуваною грамотою підтвердила самоврядні права міста. Однак, через три роки видала новий указ, в якому вже йшлося «о сохраненіи кievскимъ мѣщанамъ прежнихъ ихъ правъ и вольностей – быти имъ под вѣдѣніемъ гетмана и кievскихъ губернаторові»⁹⁸.

⁹² Там само. Спр. 4036, арк. 1–2.

⁹³ РГБ. НИОР. Ф. 159, д. 26, № 108, л. 85.

⁹⁴ Там же. № 109, л. 85 об.

⁹⁵ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 4468, арк. 5.

⁹⁶ Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиненко. Т. I. С. 40–43, 51–54.

⁹⁷ Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського (Публ. І. Ситого) // Сіверянський літопис. 1998. № 5 (23). Вересень–жовтень. № 120. С. 78.

⁹⁸ *Щербина В.І.* Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави до початку світової війни і революції (1654-1914) // Нові студії з історії Києва. К., 1926. С. 9.

Смерть на початку січня 1733 р. довголітнього київського війта Дмитра Полоцького (1700–1733) спричинила нові вибори, з якими пов'язана так звана «справа Войнича». Формально гетьман запропонував міщанам за старим звичаєм вибрати чотирьох найбільш достойних кандидатів, наголосивши, проте, на імені свого претендента – Кузьми Кричевця. Очевидно, питання набрало певного розголосу. У справі патронату та рекомендації 20 липня 1732 р. Д. Апостол з Глухова спеціально писав московському гофмейстеру С.А. Салтикову листа як супровід київському бурмистру К. Кричевцю «с товариством», що вибиралися із Глухова до Санкт-Петербурга в Колегію іноземних справ з «прошенім»⁹⁹. У свою чергу, київський генерал-губернатор, австрієць на російській службі Йоган-Бернгард фон Вейсбах, висунув свою кандидатуру – бунчукового товариша Василя Биковського, внука і сина колишніх київських війтів Івана (Яна) і Федора Биковських. 1734 р. сенат затвердив кандидатуру К. Кричевця, однак через місяць сенатську постанову було скасовано та оголошені нові вибори¹⁰⁰. Й.-Б. Вейсбаху було надіслано таємний припис, в якому наголошувалося, «дабы он на тот выбор под руками смотрел, и как возможно старался, чтобы они выбрали из природных великороссийских людей, которые в Киеве мещанами состоят»¹⁰¹. Натомість у київському магістраті бурмистри, райці, старости цехів та урядники 20 жовтня 1734 р. вільними голосами обрали свого – київського міщанина Павла Войнича, який став послідовним противником підпорядкування Києва будь-якій, навіть і гетьманській, владі¹⁰².

Загалом, гетьманська та імперська гілки влади у цей період намагалися толерувати одна одну на спільній території, однак глибинні протиріччя між ними, що базувалися на кардинально відмінних та століттями усталених державних традиціях, ще більше підсилювали кризові явища у владних структурах як козацького Гетьманату, так і Російської імперії в цілому. Маховик форсованої нівеляції російським централізмом засад української автономії, стрімко запущений ще за Петра I, годі було зупинити. Розважлива політика старого гетьмана та його оточення лише на декілька років, тимчасово відклала руйнівний для козацького Гетьманату ліквідаційний процес.

⁹⁹ РГАДА. Ф. 1239 (Канцелярія обер-гофмейстера), оп. 3, д. 34773, л. 1–1 об.

¹⁰⁰ Андрієвский А. Указ 1734 г. о бытии в Киеве войтом Козьме Кричевцу и сведение об испр[авляющем] в 1739 г. должн[ость] киевского войта Быковском // Киевская старина. 1891. Т. XXXIII. № 5 (Май). С. 310.

¹⁰¹ Щербина В.І. Упривілейовані війти міста Києва (именомого Подола) // Нові студії з історії Києва. К., 1926. С. 123.

¹⁰² ЦДАУК. Ф. 59 (Київська губернська канцелярія), оп. 1, спр. 375, арк. 30–34; Щербина В.І. Нові студії з історії Києва... С. 10, 117, 123.

Ігор Сkochиляс

БРАЦЛАВСЬКИЙ ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ 1747–1754 рр.: ПРАВОВІ АРГУМЕНТИ, ЕКЛЕЗИАЛЬНІ Й СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ «ВПОРЯДКУВАННЯ» ГЕОГРАФІЧНОГО ПРОСТОРУ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Територіальний конфлікт через контроль над неозорими просторами Брацлавщини, котрий, на перший погляд – несподівано, спалахнув у середині XVIII ст. між Святоюрською єпископською катедрою у Львові та митрополічною курією у Радомишлі, з одного боку, був зумовлений низкою суб'єктивно-персоналістських факторів, а з іншого, – відображав ширші тенденції у внутрішньому житті з'єднаної з Римом Руської церкви. Серед «випадкових» факторів – смерть у середині грудня 1746 р. київського митрополита й водночас львівського владики Атанасія (Шептицького) та наступні номінації адміністраторами обидвох вакантних престолів, відповідно, полоцького архієпископа Флоріана (Гребницького) і перемишльського владики Онуфрія (Шумлянського). Раніше об'єднані під одним омофором Галицько-Львівська Русь, Поділля та Брацлавщина виявилися поділеними між різними церковними юрисдикціями. Якщо Шумлянський, урядуючи багатим і впливовим Перемишльським владицтвом, був мало зацікавлений не тільки в розширенні, але й у збереженні вже набутих на Правобережній Україні територій (хоча б через єрархічну підлеглість предстоятелів Унійної церкви), то Флоріан (Гребницький), навпаки, демонстрував рішучість усунути «несправедливість» і якнайшвидше повернути митрополічій архієпархії колись належні їй брацлавські намісництва. Іншим фактором, який заохочував Гребницького домагатися Брацлавщини, було суттєве зміцнення організаційних структур Київської архієпархії в українських землях Корони Польської, пов'язане передовсім із заснуванням 1746 р. у Радомишлі – адміністративному центрі столових маєтків Унійної церкви на Правобережжі – митрополічної консисторії та перенесенням сюди осідку київського митрополита.

Відносно незаангажований опис подій, що започаткували «брацлавську справу», знаходимо в опублікованих о. Атанасієм (Великим) протоколах засідань Конгрегації поширення віри у Римі, що розглядала цю заплутану справу: «Коли переставився згаданий Атанасій [Шептицький], то адміністрування

Львівським престолом обійняв сусідній Преосвященний єпископ перемишльський, а митрополитом [престолом] – Преосвященний архієпископ полоцький [...]. Отож [Флоріан (Гребницький)], відразу ж, як отримав звістку про смерть митрополита Атанасія, обійняв адміністративну юрисдикцію. [Він] оприлюднив едикт про молитву за його душу; скликав деканатську конгрегацію в Радомишлі; на деканів, які не підкорилися, наклав кари, якими раніше погрожував [...], а покірних відпустив. [Він] здійснив багато інших юрисдикційних чинів, зводячи й посвячуючи церкви, ставлячи деканів, споряджаючи комісії щодо чудес, висвячуючи парохів, врешті-решт, розсуджуючи й вирішуючи справи. Під тим самим оглядом і за тим самим правом Преосвященний архієпископ [...] продовжував здійснювати юрисдикцію [над Брацлавщиною] і після того, як його возвели на митрополитичий престол, аж доки Преосвященному Левові Шептицькому, теперішньому єпископові львівському, не спало на думку заперечувати й непокоїти юрисдикцію нашого зверхника»¹.

У брацлавських подіях простежується спроба тогочасної унійної єрархії реалізувати ширшу програму «цивілізаційного освоєння» величезних просторів «України» – Брацлавщини та Південної Київщини, котрі в цей час інтенсивно колонізувалися², а також поглибленої християнізації місцевого, переважно руського за походженням люду, за конфесійною моделлю *Slavia Unita*. З огляду на тогочасні політичні реалії (утвердження Речі Посполитої в регіоні у 1714–1715 рр. після «згону населення», ліквідація на цій території козацького устрою, мінімалізація татарсько-турецької загрози й доволі мирні стосунки з Молдавським князівством), Унійна церква на Правобережжі аж до початку 1760-х рр. фактично не відчувала помітної конкуренції з боку православних церковних структур, користуючись у своїх місійних планах зазвичай підтримкою королівського двору та місцевої магнатерії. Тому на цих теренах чи єдиними конкурентами за контроль над місцевими східно-християнськими громадами виявилися два унійні єрархи – львівський єпископ Лев (Шептицьким) і київський митрополит Флоріан (Гребницький), майже одночасно обрані на свої святительські престולי у 1748 р. Незалежно від особистої ініціативи й пастирських зусиль обидвох владик, організованих заходів їхніх консисторій з дисциплінування русинів та підтримки коляторів унійних парафій, територія Брацлавщини впродовж першої половини XVIII ст. швидко покривалася густою мережею нових церков і поселень. Такого дина-

¹ Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorusssjae epectantes / Ed. A. G. Welykyj, E. Kaminskyj. Romae, 1957 (далі – Congregationes Particulares). Vol. 2. P. 256–257.

² За підрахунками С. Набиванця, якщо в 1747–1749 рр. на території Брацлавського воєводства діяло 479–498 унійних парафій, то в 1764 р. їх було вже 783, у 1773 р. – 902, а напередодні приєднання краю до Росії (1788 р.) парафіяльна мережа Київської архієпархії в цьому регіоні зростає до неймовірних розмірів, охоплюючи аж 984 церкви! (*Nabywaniec S. Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1778*. Rzeszów, 1998. S. 234).

мічного розвитку парафіяльної мережі та зростання чисельності пастви не знала у цей період жодна інша латинська, православна чи унійна єпархія в Речі Посполитій. Узяти під свій контроль цей вражаючий процес «стихійної евангелізації» Правобережної України однаковою мірою бажали і Гребницький, і Шептицький, адже це давало змогу радикально збільшити кількість підлеглої їм пастви й духовенства та суттєво поповнити свої церковні скарбниці, основним джерелом грошових надходжень яких був катедратик, що сплачувався щорічно парафіяльними священиками.

Розглядаючи проблему юрисдикційного статусу Брацлавського крилосу в середині XVIII ст., насамперед необхідно відтворити хронологію тогочасних подій, встановити головних дійових осіб цього протистояння, звернути увагу на позиції й аргументи Львівської катедри, митрополичої курії, простежити перебіг засідання Конгрегації поширення віри 7 травня 1753 р., вивчити її декрети в «брацлавській справі» 1751–1755 рр., а також описати пов'язані з нею конфлікти як складову тогочасних еклезіальних соціальних практик. За умови залучення надзвичайно багатой і різнопланової (у т. ч. за своїм інституційним походженням) джерельної бази, це допоможе відповісти на частину дослідницьких питань або ж засигналізувати низку проблем, що, сподіваємося, стануть у подальшому предметом фахової дискусії. Зокрема, йдеться про такі сюжети, як територіальний партикуляризм, регіональні ідентичності, історична й еклезіальна пам'ять тощо.

Повернення на Брацлавщину Київської архієпархії

Правові аргументи. Свої права на Брацлавщину митрополича катедра підтверджувала як правовими аргументами, так і практичними адміністративними заходами з опанування цього регіону. Оточення Флоріана (Гребницького) із самого початку конфлікту наголошувало, що жоден із відомих їм документів духовної та світської влади не вказує на належність руських церков у Брацлавському воєводстві до Галицької єпархії. Зокрема, Радомишльська консисторія покликала на митрополичі грамоти 1539–1540 рр. та присяжні листи самого Макарія (Тучапського), в яких не було й натяку на підлеглисть йому теренів Брацлавщини³. Каноністи Гребницького рішуче наполягали на тому, що «брацлавські деканати не були дані новому єпископові, а збережені за митрополитом; з цієї [традиції] випливає, що від самого заснування [Львівського] єпископату над тими [деканатами] ніколи не здійснювали юрисдикції львівські предстоятелі – хіба що в сум'ятті схизми чи внаслідок помилки, яку згодом було відразу виправлено, – [натомість] завше це стало і мирно [робили] самі лише митрополити. Справді, немає нікого, хто не знав би, скільки важить така давня традиція; а вона заперечує здійснення юрисдикції з боку єпископа, водночас підтверджуючи його щодо митрополитів»⁴.

³ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 255.

⁴ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 261.

Юрисдикційний статус Руської церкви на Східному Поділлі протягом другої половини XVI – першої половини XVIII ст., у трактуванні київського митрополита, був однозначним – ці терени беззастережно належали до Святославської катедрі, і лише в окремі періоди львівські архієреї незаконно й самовільно намагалися здійснювати тут пастирську опіку: «Тож оскільки під час поставлення єпископа львівського це воєводство, як бачимо, було залишене за митрополитом, то відтак звичайну юрисдикцію над усіма тими церквами завше здійснював особисто сам митрополит. А з того, що збереглося в пам'яті про минулі діла, постійно пригнічені міжусобицями і схизмами, знаємо, що 1568 року, тобто невдовзі після заснування Львівського єпископату, на благання пана Йони митрополита (йдеться про митрополита київського Йону III (1568–1577). – I. С.), король Сигізмунд Август написав листа до адміністратора Вінницького і Брацлавського староств (а ті два староства, безперечно, становлять ціле Брацлавське воєводство), суворо тому адміністраторові наказуючи, «щоб у громаді й на території цілих Брацлавського і Вінницького повітів ні сам не втручався до церковних справ, які належать до духовного суду митрополита, ні будь-кому [іншому] не дозволяв; і щоб наказав усім архимандритам і т. д., усім іншим підданним – і церковникам, і мирянам, а також всякому чину, що перебуває в монашестві, і, нарешті, цілому людові того обряду, в церковних справах підлеглому судові згаданого митрополита, щоб у всьому корилися не тільки комісарам, скерованим *ad hoc*, а й вікаріям, протопресвітерам і кожній особі, яку або він сам, або його комісари будь-коли поставили б і скерували» [...]. І хоч Львівський престол довго тримали єпископи-схизматики [...], той престол заколотом і насильством незаконно вчинив деякі юрисдикційні дії в Брацлавському воєводстві, про які каже супротивна сторона, все ж завжди, коли торжествувало право і той престол був у католиків, юрисдикцію над цим воєводством завжди дуже послідовно полишали митрополитові. Так, коли адміністратором на той час вакантної митрополії був Йосиф Шумлянський, єпископ львівський, то впродовж цілого свого адміністрування він завше здійснював юрисдикцію над Київським і Брацлавським воєводствами лише від імені митрополита. А передовсім варто зауважити, що він сам, зацікавлений радше більше розширювати належну йому єпископську юрисдикцію, ніж митрополічу, спеціальним документом від 26 квітня 1694 р. призначив Всечесного Холодовського вікарієм не Львівського єпископату, а зосібна та явно – вікарієм адміністратора митрополії, передовсім над деканатами, які є щонайпевніше митрополічними, а саме Білоцерківським, Чуднівським, Коростенським і Житомирським у Київському воєводстві, а також Немирівським і Вінницьким, розташованими у нашому воєводстві Брацлавському»⁵.

Митрополічі урядники також прагнули надати розголосу кожному декретові Варшавської нунціатури чи Конгрегації поширення віри, що трактував

⁵ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 255–256.

територіальний конфлікт на користь Гребницького. Так, пастирське послання генерального намісника митрополичої архієпархії на Правобережній Україні Пилипа Феліціана (Володковича), видане у Холмі 2 грудня 1751 р., підкреслювало остаточність постанови папської нунціатури, вимагаючи від місцевих священиків, намісників і мирян, аби вони «відтепер в усіх справах [...] зверталися до митрополичої юрисдикції, були послухні [Гребницькому] під карою усунення з [церковного] уряду» та «оголосили це послання в кожному деканаті, а священики прочитали [його] зібраному на богослуження в церквах посліпству»⁶. 12 грудня того ж року декрет Трибуналу нунціатури було внесено до актових книг митрополичої консисторії в Радомишлі. Водночас генеральний намісник митрополичої архієпархії на Правобережній Україні Пилип Феліціан (Володкович), аби забезпечити практичне виконання цього декрету, звернувся до всіх намісників⁷ з вимогою, «під карою клятви», аби вони 8 січня 1752 р., разом з представниками парафіяльного клиру (по 6 від кожного намісництва), «особисто прибули на суди нашого інстигатора», тобто до Вінниці, де тоді передбачалося провести виїздне засідання Радомишльської митрополичої консисторії. Зустріч урядників Гребницького з представниками середньої ланки адміністративного апарату відбувалася на вимогу Апостольської нунціатури, яка побоювалася ексцесів під час офіційної передачі Брацлавщини у посідання київського митрополита. З іншого боку, генеральний намісник митрополита Володкович мав намір використати присутність брацлавських намісників, по-перше, для публічного складення ними присяги вірності предстоятелю Унійної церкви, а по-друге, для полегшення практичних справ – отримання пастирського податку (катедратика) та з'ясування правових підстав перебування цих урядників на своїх посадах (для цього намісники мали з'явитися до Вінниці «з диспартиментами та інструментами на деканські уряди»).

Зміцненню позицій київського митрополита як правлячого ординарія своєї єпархії на Правобережній Україні сприяло офіційне перенесення його резиденції з далекого Вільна до містечка Радомишля на Київському Поліссі, де розташовувалася адміністрація розлогих маєтків предстоятеля Руської церкви⁸.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). Ф. 1040, оп. 1, спр. 2, арк. 563–563 зв.

⁷ У листі Володковича йшлося про 13 намісників – браїлівського (Григорій Сторожинський), брацлавського (Мирон Занченко), вінницького (Андрій Родзянський), гранівського (Іван Стріцький), животівського (Корнелій Шпановський), кальницького (Самуїл Яворський), комаргородського (Яків Писарко), краснянського (Фома Шубович), немирівського (Ілля Хмелевич), рашківського (Яків Глічинський), уманського (Василь Липницький), чечельницького (Василь Зайончевський) та ямпільського (Андрій Біляшевський) (ЦДІАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 2, арк. 562).

⁸ Ці посілости відійшли до митрополичого бенефіцію ще наприкінці XVII ст., до того належачи до маєтків Києво-Печерської лаври. Львівський владика Йосиф (Шумлянський) як адміністратор Київської митрополії отримав у володіння Радомишльський маєтковий ключ, на основі привілею короля Яна Собеського від 9 травня 1682 р. (Тимошенко Л.

У Радомишль також були переведені митрополича консисторія, духовна консисторія та уряд київського офіціала (генерального намісника). Як стверджує Л. Тимошенко, формально ця подія сталася у 1746 р., ще за життя митрополита Атанасія (Шептицького), однак повною мірою митрополичий двір з усім своїм адміністративним апаратом розпочав тут свою діяльність лише з 1748 р., коли відбулася офіційна номінація на Святософіївський престол нового глави Унійної церкви в Речі Посполитій – Флоріана (Гребницького)⁹. Його митрополича хіротонія відбулася 8 червня 1747 р. у Новгородку за участі шести унійних владик, у т. ч. Онуфрія (Шумлянського). Натомість папське брєве про підтвердження його митрополичих прерогатив було видане лише 16 грудня 1748 р.¹⁰ Можливо, саме під час цих урочистостей і було досягнуто порозуміння між Гребницьким та адміністратором Львівської єпархії Шумлянським щодо переходу Брацлавщини під юрисдикцію митрополита.

Перші спроби Радомишльської митрополичої консисторії взяти під свою юрисдикцію Брацлавський крилос датуються 15 січня 1747 р. Тоді, у зв'язку із завершенням заупокійних богослужінь за померлого напередодні владика Атанасія (Шептицького), з Радомишля було надіслано відповідні листи всім тогочасним намісникам з Брацлавщини – браїлівському, брацлавському, вінницькому, кальницькому, комаргородському, краснянському, немирівському, рашківському, уманському та ямпільському¹¹. Уже через місяць тих самих намісників митрополича консисторія зобов'язала прибути на єпархіальний собор до Радомишля, запланований на 10 травня 1747 р.¹² 10 квітня 1747 р. до духовенства Брацлавського крилосу вперше з пастирським посланням звернувся адміністратор Київської митрополії, полоцький архієпископ Флоріан (Гребницький). Приводом для оприлюднення послання стала інформація про намір усіх десяти унійних намісників Брацлавщини ігнорувати єпархіальний собор у Радомишлі, який мав очолити Гребницький, а також бойкотувати сплату пастирського податку – катедратика. На соборі унійне духовенство Правобережжя також мусило скласти публічну присягу вірності новому предстоятелю з'єднаної з Римом Руської церкви. У разі неприбуття на собор адміністратор митрополії погрожував намісникам усуненням від церковних урядів та викликом на духовний суд. У листі Гребницький виклав аргументи

З історії Уніатської Церкви на Київщині (XVI–XIX ст.). К., 1997. С. 21–25). Загальну характеристику земельних посілостей Київської архієпархії на Правобережній Україні у XVIII ст. наводить: *Nabywaniec S. Unicka archidiecezja kijowska...* S. 43–62.

⁹ *Тимошенко Л.* З історії Уніатської Церкви... С. 27–29; *Його ж.* Місто Радомишль в історії Української Церкви // На службі Клію: Зб. наук. праць на пошану Л. Винара. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 484–492; *Nabywaniec S. Unicka archidiecezja kijowska...* S. 40–41 (автор помилково стверджує, що генеральна консисторія «постала в Радомишлі у 1754 р.»).

¹⁰ *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви (861–1996). Львів, 1996. С. 253.

¹¹ *Acta Consistorialia 1747–1748* // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). Ф. І, спр. 2459, арк. 280.

¹² ІР НБУВ. Ф. І, спр. 2459, арк. 280.

митрополичої катедри щодо підлеглості Брацлавщини саме Київській архи-епархії. Основним їхнім мотивом була «давнина» – історична належність регіону до Святософіївського митрополичого престолу. Інший аргумент був суто юридичним – про тимчасовість юрисдикції, в яку митрополит Лев (Кишка) передав львівському владіці брацлавські намісництва, з метою покриття видатків на судові процеси, що в той час провадилися Унійною церквою¹³.

Перша з черги актова книга митрополичої консисторії в Радомишлі (*Acta Consistorialia 1747–1748*)¹⁴, де вписувалися адміністративні розпорядження й інші пастирські чинності в перші два роки перебування на престолі предстоятеля Унійної церкви Флоріана (Гребницького, 1747–1762), зафіксувала надзвичайно велику увагу урядника митрополита до Брацлавщини. З-поміж кількох сотень актів Гребницький за неповних два роки видав близько 50 письмових розпоряджень («інструментів», «консенсів» і пастирських листів) щодо закладення «на суворому корені», побудови, посвячення й ремонту унійних храмів в усіх десяти намісництвах Брацлавського крилосу¹⁵, який фактично вважався тоді ще частиною Львівської епархії.

Наступна збережена книга Радомишльської консисторії за 1749–1751 рр., котру вів генеральний намісник (офіціал-сурога) митрополита Михайло При-

¹³ «Nie bez osobliwszego ressentymetu doszło nas słyszec, iako Przewielebnosci Wasze, będąc zupełnie uniwersałem naszym na kongregacyą generalną prothoprezbiterską na dzien 10 maia w[edług] s[tarego] k[alendarza] w Radomyszu przypadająca, wiadomienie od kogos zi strony sinistre informowani, na pomieniony dzien y termin wyzey rzeczony kongregacyi prothoprezbiterskiey nie stawic się y należące stołowe nie komportować zamyslacie. Dlaczezo my fundamentalney z praw jurisdycyji metropolitanskiey nad pomienionemi wyzey dekanatami zdawna exteduiący się, tudziez ze wyzey rzeczone dekanaty za wyraznym na pismie konsensem od Jasnie Wielmoznego niegdys JMci x[iędz]a Leona Kiszki, metropolity całej Rusi, Jasnie Wielmoznemu w Bogu niedawno zeszedemu Athanazemu Szeptyckiemu, m[etropolicie] c[alej] R[usi], na ten czas ieszcze biskupem lwowskim, halickim y kamienieckim będącemu, in subsidium expensow prawnych circa immunitatem jurium et pertinentiarum do metropolity wsciągających się pozwolone y wruczone, byli informowani Przewielebnosciom waszym w mocy posluszenstwa swiętego y pod karą depozycyji z urzędu dziekanckiego y innemi surowszemi sądowi naszemu zachowanemi przykazuiemy, ażebyście, niewazaiąc zadnych informacyi y processow, naprzeciw naszej dispozycyji od kogokolwiek y iakokolwiek sobie danych y intymowanych, na wyz rzeczony termin kongregacyi prothoprezbiterskiey do Radomysza osobiscie y nieodwłocznie stawili się pod rigorem kar wyzey wyrazonych y restytucyą należącego stołowego z swoich własności in casu by te pomienione stołowe do rąk czyich innych pooddawac y komportować wazyli się. Dlaczezo W[ielebnym] x[ięzom] parochom, wikariuszom, uczciwym ministrom cerkiewnym y innym należytym mandatow naszych exekutorow w mocy posluszenstwa swiętego y pod kłatwy karą przykazuiemy, ażebyście na instancyą urzędu naszego administratorskiego doszedszy osobiscie, pomienionych P[rzewielebnych] x[ięzy] dziekanow alias [...] onych władzą naszą administratorską pozwal, ktorych y my pozywamy, aby się przed nas samych y sąd nasz administratorski metropolitanski na dzien osmnasty miesiaca maia roku nizey wyrazonego w[edług] s[tarego] k[alendarza] osobiscie y nieodwłocznie stawili dla widzenia in casu sprzeciwienia się ninieyszemu naszemu rozkazowi y woli wyrazney, w kary wyzey extendowane y założone wpaść y tez przez dekret na terminie ferować się mającey, wykonać, rozkazać cortifican[...]» (ІР НБУВ. Ф. І, спр. 2459, арк. 281).

¹⁴ ІР НБУВ. Ф. І, спр. 2459, арк. 288 зв. – 351 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 288 зв. – 289, 298 зв. – 301, 312, 315 зв. – 317, 320, 322, 334, 344, 351–351 зв.

мович, також містить численні розпорядження (*Acta Gratiarum*) Флоріана (Гребницького) щодо духовенства і парафій Брацлавщини¹⁶. Проте якщо у 1749 р. було вписано майже 40 адміністративних актів київського митрополита для практично всіх намісництв Брацлавського крилосу (апробація презент коляторів для кандидатів на священство; номінація клириків на парафіяльні уряди; дозволи («консенси») на будову, ремонт і посвячення храмів тощо)¹⁷, то у 1750 р. – тільки 11 записів¹⁸. Для прикладу, М. Примович, за дорученням Гребницького, 26 лютого 1748 р. видав «інструмент» на посвячення Хрестовоздвиженської церкви в Ладижині Брацлавського намісництва, а генеральний намісник архієпархії Володкович у червні 1753 р. рукоположив новосрею до Хрестовоздвиженської церкви в с. Михайлівка того ж намісництва¹⁹. Ця статистика, очевидно, засвідчує втрату Гребницьким контролю над частиною території Брацлавщини на користь львівського владики, а також труднощі, що їх зазнавали урядники з Радомишля в комунікації з тими представниками унійного клиру, котрі залишалися відданими Флоріанові (Гребницькому) й мали б інформувати митрополічу консисторію про практичні потреби їхніх парафій і вірних.

У 1748 р. в канцелярії київського митрополита, у зв'язку з номінацією нового генерального намісника Київської архієпархії Ясона (Юноші-Смогоржевського), було виготовлено реєстр належних до неї церков, в який уперше з 1720-х рр. внесено й храми Брацлавського крилосу, котрі на той час ще перебували під юрисдикцією Львівської катедри. Тоді в список потрапили Браїлівське (44 церкви), Брацлавське (52), Вінницьке (49), Кальницьке (58), Комаргородське (45), Краснянське (50), Немирівське (без даних про парафіяльний склад), Рашківське (36), Уманське (56), Чечельницьке (37) та Ямпільське (41) намісництва²⁰.

Боротьба за намісництва та їхніх адміністраторів. У 1747–1748 рр. Гребницький, аби заручитися підтримкою середньої ланки адміністративного апарату Унійної церкви на Брацлавщині й тим самим здобути безпосередній доступ до впливу на місцеве парафіяльне духовенство, здійснив справжню «кадрову революцію» в регіоні, усунувши більшість намісників, поставле-

¹⁶ Acta Gratiarum sub Auspitiis Ill[ustrissi]mi Excell[entissi]mi et Rev[eren]d[issi]mi Do[mi]ni Floriani Hrebnicki, Dei et Apostolicae Sedis Gratia Metropolitanii Kiioviensis, Haliciensis et Totius Russiae, Archiepiscopi Polocensis, episcopi Witebscensis, Orszanensis et Mohiloviensis, Abbatis Kiiovopeczarenensis, Sanctissimi Domini nostri Domini Benedicti Divina Providentia Papae eius nominis XIV Praelati Domensti Sosiliique Pontificii Assistentis, Anno Domini [1749–1751] expeditarum // ЦДІАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 2, арк. 487–564.

¹⁷ ЦДІАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 2, арк. 488 зв. – 489, 490, 491–492 зв., 493 зв., 494 зв., 496–497, 500, 501–501 зв., 502 зв., 508 зв., 510, 515 зв. – 516, 517, 519 зв., 525, 536, 537, 538, 539, 542.

¹⁸ ЦДІАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 2, арк. 517?551 зв.

¹⁹ Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim po 1782 r. / Oprac. i wydał M. Radwan. Lublin, 2004. S. 542, 591.

²⁰ Архив Санкт-Петербургского института истории РАН (далі – Архив СПбИИ). Кол. 52, оп. 2, картон 9, № 1, л. 247 об. – 252 об.

них тут у різний час львівськими владиками. 19 вересня 1747 р. «інструмент» Гребницького на адміністрацію Немирівським намісництвом (після смерті свого попередника) одержав Іван Строцький, парох гранівський²¹. Невдовзі митрополит домігся призначення ямпільським намісником свого прихильника – Олексія Біляшевського, пароха марківського²². На бік пастиря перейшов і Василій Липницький, намісник уманський²³. У червні 1749 р. «інструменти» на адміністрацію церковними територіальними округами отримали Ілля Хмелинович, священник церкви Св. Миколая в Немирові, та Корнелій Шушпановський (Шпановський), священник животівський²⁴.

Заходи Гребницького зі встановлення своєї митрополичої юрисдикції на Брацлавщині (починаючи від середини вересня 1747 р.) підтримували також намісники брацлавський (Мирон Занченко (Заньченко)²⁵), вінницький (Андрій Родзянський²⁶), кальницький (Самуїл Яворський²⁷), краснянський (Симеон Мізонський²⁸) і рашківський (Олексій Наливайко²⁹). У наступному 1748 р. до них приєднався Яків Писарко, намісник комаргородський³⁰. Усі вони раніше здобули номінації на свої церковні уряди від покійного Атанасія (Шептицького). Не довіряючи їм (адже Гребницький не був їхнім святителем і вони не завдячували йому своєю духовною кар'єрою), митрополит намагався впровадити на Брацлавщину особисто віддані креатури. Яскравим прикладом цієї нової політики Радомишльської консисторії стала голосна справа рашківського намісника Олексія Наливайка (Наливайченка), якого митрополічі урядники свідомо усунули з посади, безпідставно звинувативши «в різних ексцесах» і на його місце призначивши 11 січня 1748 р. Івана Черкевича, пароха рокичинецького³¹. Та, як з'ясувалося, новий намісник також не виправдав сподівань Гребницького, бо «багато нагрішив і бунтував парохів Рашківського деканату так само, як і рашківський декан Наливайко», котрого митрополит суспендував. Гребницькому не залишалось нічого іншого, як відкликати свою інсталяційну грамоту для Черкевича. Щоб локалізувати конфлікт, до Рашківського намісництва митрополит скерував Якова Писарка, намісника комаргородського, який, за підтримки ямпільського намісника, мав на місці «провести комісію та інквізицію, бо парохі раніше боялися давати правдиві свідчення». Але головним завданням Писарка було відновлення канонічної дисципліни, аби «був збережений усякий порядок у Рашківському деканаті й конституції як Замоїського собору, так і єпархіяльні, завжди виконували-

²¹ ІР НБУВ. Ф. І, спр. 2459, арк. 298 зв., 299 зв., 301 зв.

²² Там само. Арк. 298 зв.

²³ Там само. Арк. 298 зв. – 299.

²⁴ ЦДАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 2, арк. 503.

²⁵ ІР НБУВ. Ф. І, спр. 2459, арк. 300, 320.

²⁶ Там само. Арк. 301.

²⁷ Там само. Арк. 299 зв.

²⁸ Там само. Арк. 300.

²⁹ Там само. Арк. 299.

³⁰ Там само. Арк. 312, 322.

³¹ Там само. Арк. 312.

ся». Зокрема, йшлося про особистий послух священників Гребницькому та відновлення сплати ними пастирського податку до митрополичої скарбниці³². Щоб уникнути подальших непорозумінь, інші намісники Брацлавського крилосу впродовж 1749 р. склали у Радомишльській консисторії «клятву на вірність митрополитові». Достеменно відомо, що такі публічні заяви задекларували Андрій Родзянський з Вінниці, а також брацлавський, кальницький, комаргородський, краснянський і немирівський намісники³³.

Специфічно еклезіальні «техніки» опанування митрополичими урядниками окремих намісництв розкриває пастирський лист Флоріана (Гребницького) від 21 лютого 1749 р. Не довіряючи уманському намісникові Василю Липницькому, котрого митрополит за кілька днів до того викликав на єпархіальний собор³⁴, він звернувся за підтримкою до адміністратора Немирівського намісництва Івана Стоцького (Строцького). На нього Гребницький і поклав завдання остаточно підпорядкувати митрополичій юрисдикції величезну за розмірами й кількістю унійних парафій Уманщину. Зокрема, Стоцький повинен був зібрати місцеве духовенство на намісницькому соборчику, домогтися від нього сплати катедратика до митрополичої скарбниці «за давнім звичаєм», а також публічної декларації про послух предстоятелів Унійної церкви³⁵.

Осібну історію у роки протистояння за намісництва Брацлавського крилосу між Львовом і Радомишлем має Животівське намісництво. З метою дезорганізації адміністративних структур Львівської єпархії на Правобережжі, воно було утворене Київською консисторією з порубіжних парафій Брацлавського крилосу, приєднаних до архієпархії невдовзі після смерті в грудні 1746 р. Атанасія (Шептицького). Уперше в складі митрополичої архієпархії Животівське намісництво фігурує в реєстрі 1748 р., налічуючи тоді 42 церкви (три з них – в його адміністративному центрі – м. Животів)³⁶. Генеральна візитація київського митрополита 1751 р. виявила, що урядники Київської архієпархії

³² Там само. Арк. 315 зв. – 317 зв.

³³ ЦДІАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 2, арк. 11 зв. – 12 зв., 77 зв. – 80, 83, 84.

³⁴ «Emanatum instrumentum relaxationis interducti quo ecclesiae in tractu Umanen[is] innodatae fuerunt ad congregationem generalem prothopresbyteralem in personam Adm[odum] R[evere]ndi Basilii Lipnicki, decani umanen[is]» (ЦДІАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 2, арк. 490 зв.).

³⁵ «Iz my mając słuszne przyczyny do uczynienia dispozycyi nizey wyrazoney nas pobudzaiące, zalecamy Przewielebnosci twoiey, ktorey mądrość, czulość u we wszelkich rzeczach rostopność wiadomo mamy, azebys Przewielebność twoia, konwokowawszy uniwersalikiem swoim dziekanskim wszystkim W[ielebnych] x[ięży] Parochow u wikaryoszow, w dekanacie Umaniskim znajdujących się, od nich sam, a nie kto inszy, nalezyte nasze stołowe kwote poodbierał, tychże W[ielebnych] x[ięży] prezbiterow według zwyczaju z persoluty referuiąc się do dawnych kwitow, kwitował u wybrane kwotę do nas samych na kongregacją generalną przywoził, zalecając oraz tymże W[ielebny] x[ięzom] prezbiterom dekanatu wspomnionego serio u pod karami ciężkimi nam samym do extendowania zachowanym, azebys Przewielebności twoiey w wyzey wyrazoney dispozycyi naszej posłuszni byli praesentibus ad ulteriorem dispositionem nostram valituris» (ЦДІАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 2, арк. 491–491 зв.).

³⁶ Архив СПбИИ. Кол. 52, оп. 2, картон 9, № 1, л. 243 зв. – 244 об.

почали здійснювати на теренах Животівщини свою юрисдикцію вже у 1746–1751 рр. Так, київський офіціал (і водночас тетиївський намісник) Юстин Ляшевич у 1746 р. допомагав у зведенні церкви Різдва Богородиці в новозаснованому селі Побійна, а в 1747 р. видав дозвіл («консенс») на спорудження храму в с. Сутківці. Його наступник – о. Козубський, за дорученням митрополита, благословив у січні 1751 р. побудову Чолновицької церкви, а її священик тоді ж одержав номінаційну грамоту на парафію від генерального намісника архієпархії Пилипа (Володковича). Дві інші візитовані церкви – Голотківська й Житницька – були зведені за дозволом іншого київського офіціала – о. Йосафата (Висоцького), який одночасно виконував обов'язки адміністратора сусіднього з Животівщиною Тетиївського намісництва. Зауважимо, що тетиївський намісник з Київської архієпархії брав участь у посвяченні унійних храмів Животівщини з кінця 1730-х рр. – у Красному Куті (1738 р.), Клюковому Розі (1745 р.), Босівці (Бозівці?), Горошковому Розі та Сорокотягах (1746 р.), Сніжній (1746–1747 рр.), Високому (1748 р.), тобто деякі з цих чинностей відбувалися ще за життя Атанасія (Шептицького). Ще раніше, в першій половині 1740-х рр., київський офіціал Андрій (Бенецький) забезпечив спорудження нової церкви в с. Охматів, посвяченої невдовзі адміністратором Білоцерківського намісництва. Водночас деякі священики у цьому протистоянні виявляли лояльність до обидвох пасторів. Так, наприклад, священик с. Стадниця отримав єрейські свячення в 1747 р. від адміністратора Львівської єпархії Онуфрія (Шумлянського), однак за дозволом на закладення нового храму Різдва Богородиці того ж року подався до київського офіціала Ясона (Смогоржевського)³⁷.

На початку червня 1752 р. Лев (Шептицький) звернувся з пастирськими листами до животівського намісника о. Стефана Комарницького, а також одного з місцевих священиків – о. Корнелія Шпановського із Животова «на Старому Місті». Їх обох було звинувачено у тому, що вони не бажають визнавати влади львівського єпископа, висвячувалися «за кордоном» та розсилали «листи не свого пастиря». Шептицький закликав животівського намісника прибути 12 червня 1752 р. до Барської консисторії, де його перехід під львівську юрисдикцію міг засвідчити офіціал Матковський³⁸. Але животівський намісник о. Іван Кулицький не підкорився Шептицькому, незважаючи на те, що більшість парафій його церковного округу на той час усе ще залишалися у складі Львівського владництва. На це, зокрема, вказує та обставина, що того ж таки року він сплатив до митрополичої скарбниці 180 золотих пастирського податку, у зв'язку з чим консисторський писар із жалем занотував, що «деканат Животівський майже весь відірваний до львівського єпископа, й уціліло [в складі архієпархії лише] 18 церков»³⁹.

³⁷ ІР НБУВ. Ф. І, спр. 2462, арк. 222–245.

³⁸ Архив СПбИИ. Кол. 52, оп. 2. Картон 9. Ед. хр. 1. Л. 354–354 об.

³⁹ Рункевич С. Г. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Санкт-Петербург, 1907. Т. 2. С. 149 (док. № 1583).

Діяльність холмського єпископа Феліціана (Володковича). Вирішальну роль в опануванні київським митрополитом Брацлавщини відіграв тогочасний холмський владика Пилип Феліціан (Володкович)⁴⁰, якого Флоріан (Гребницький) 1 березня 1751 р. номінував своїм генеральним офіціалом для Правобережної України, надавши йому надзвичайно широкі повноваження у здійсненні духовної й адміністративної влади над руськими парафіями у Брацлавському та Київському воєводствах⁴¹. Оскільки неодноразові апеляції Шептицького до Римського престолу («Святої Столиці») завершилися невдачею, митрополит Гребницький, попередньо заручившись підтримкою Риму, пастирським посланням від 19 січня 1752 р. офіційно впровадив свого генерального намісника на Правобережній Україні Пилипа (Володковича) в управління унійними парафіями в Брацлавському воєводстві, тим самим виконуючи декрет Трибуналу апостольської нунціатури. У відповідь львівський єпископ 5 лютого 1752 р. вніс протест до актів митрополичої консисторії, намагаючись підважити законність дій Флоріана (Гребницького)⁴². Оцінюю-

⁴⁰ Докладні відомості про походження, родинне й монаше життя та пастирську діяльність Феліціана (Володковича) як владика холмського і митрополита київського, наводить: *Nabywaniec S. Unicka archidiecezja kijowska...* S. 123–189. На відміну від більшості дослідників, які в негативних, а інколи і відверто у чорних тонах зображали постать цього унійного єрарха, С. Набиванець схильний більш стримано розглядати його роль в історії Унійної церкви: «Митрополит Володкович, без сумніву, не належав до особливо видатних особистостей серед тогочасного унійного єпископату, однак також не можна не зауважити багато його досягнень як владика. Бутучи митрополитом, фактично від початку був дуже пов'язаний обставинами та обмежений особами коад'юторів. Попри свою єрархічну гідність і вік, демонстрував готовність до єднання. Такої поведінки, однак, не демонстрували його коад'ютори, які не наважилися на слова пробачення або на простягнуту руку до свого коад'юта як жест примирення. Володкович був типовим представником шляхтича доби сарматизму. Був поривчастим, навіть готовим до організації нападу, галасливим у відстоюванні своїх прав, прив'язаним до матеріальних справ, з яких, однак, умів принести користь суспільству. Неодноразово йому бракувало дипломатичного хисту в контактах з людьми, а в пізніший період керування хіба радше впертістю, аніж здоровим глуздом. Проте загалом заслугоує на кращу оцінку його кількадесятилітнього єпископського служіння» (Ibidem. S. 188–189). Позитивну оцінку діяльності Володковича на Холмському владичому престолі у 1731–1756 pp. подає: *Gil A. Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*. Lublin, 2005. S. 108–109.

⁴¹ *Ingrossatio Instrumenti officialatus Metropolitae Kijov. In personam Wolodkowicz, eppi chelmensi* // Archiwum Państwowe w Lublinie. Chełmski Konsystorz Grekokatolicki (далі – APL. ChKKGK). Sygn. 30. S. 28–31. З періоду виконання Володковичем своїх обов'язків генерального намісника митрополита на Правобережній Україні збереглася книга прибутків і видатків його канцелярії, датована 1756 р.: Державний архів Житомирської обл. (далі – ДАЖО). Ф. 178, оп. 53, спр. 18. Виявлено також перелік літургійних шат (зокрема шести сакосів і «митрополичого хреста»), котрі належали Володковичу як предстоятелю Руської церкви: *Regestr rzeczy zakrystyi metropolitalney po smierci JWJ x[ie]dza Wołodkowicza, metropolity, spisany, niektorych sakosow przezemnie na podpisie wyrazonego z zakrystyi katedralney Włodzimierskiej wydanych die 14 februarii v. s. 1778 w Włodzimierzu* // Національний музей ім. Митрополита Андрея Шептицького у Львові. Відділ рідкісної та стародрукованої книги (далі – НМЛ). Ркл-145, арк. 151 зв. – 152 зв.

⁴² *Congregationes Particulares*. Vol. 2. P. 258.

чи заслуги Володковича в утвердженні юрисдикції митрополита в цьому регіоні, Гребницький домігся в Августа III королівського диплому про призначення холмського владика своїм коад'ютором з правом наступництва (16 лютого 1756 р.)⁴³.

24 січня 1752 р. генеральний намісник Київської митрополії, холмський владика Пилип Феліціан (Володкович) видав у своїй резиденції в Білополі універсали до намісників Брацлавського крилосу (немирівського, рашківського й чечельницького) з вимогою прибути 12 квітня того року в Бердичів для участі в соборі Київської архієпархії та засвідчення свого послуху новому митрополитові Флоріану (Гребницькому)⁴⁴. У цей самий час Володкович розпочав ряд практичних адміністративних заходів на Брацлавщині, маючи на меті передпідпорядкувати своїй юрисдикції місцеве унійне духовенство. Він уділяв єрейські свячення «аколітам» (зокрема, у березні 1750 р. рукоположив клирика для церкви с. Олександрівка Брацлавського намісництва⁴⁵), роздавав священикам інсталяційні грамоти на вакантні парафії та номінаційні грамоти на обсадження церковних урядів. Так, скажімо, в січні 1752 р. Володкович призначив віце-намісників у Браїлівську (о. Даниїла Колосовського) та Вінницьку (о. Агафона Лашенка й о. Михайла Сіриченка) протопопії, зафіксувавши у своїх грамотах їхню адміністративну належність до Київської єпархії⁴⁶. У жовтні 1753 р. Володкович уже безпосередньо перебував на території Брацлавщини, в м-ку Красне, звідки він «навертав» до послуху київському митрополитові місцеве духовенство. Механізми цих адміністративних заходів виявляє інсталяційна грамота Володковича від 5 жовтня 1753 р., надана священикові о. Теодору Стефановичу на парафію в с. Березівка Чечельницького намісництва. Цей отець у 1751 р. був рукоположений львівським владикою й наприкінці того ж року, за рекомендацією барсько-брацлавського офіціала Тимофія Матковського, отримав презенту й обійняв парафію. Та коли на Брацлавщину прибув Феліціан (Володкович), о. Стефанович, щоб утриматися на парафії, восени 1753 р. змушений був скласти перед ним Ісповідання віри і присягу на вірність київському митрополитові. Лише після

⁴² *Ingrossatio Diplomatis pro Coadjutoria Metropolitae Illmo Dno Wolodkowicz // APL. ChKGGK. Sygn. 30. S. 461–463. Див. також: Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви... С. 254.*

⁴⁴ ІР НБУВ. Ф. XVIII. № 178, арк. 1; № 180, арк. 1; № 181, арк. 1 (друковані формуляри грамот церковнослов'янською мовою). Досі немає наукової монографії про пастирську діяльність митрополита Флоріана (Гребницького). Після його смерті писарем Львівської генеральної консисторії Даниїлом Верхратським було укладено «Реєстр речей» Гребницького, які певною мірою відображають його щоденне життя, побут та інтелектуальні зацікавлення: *Regestr rzeczy zakrystyinynych metropolitanskich po smierci JW Jmci x[ie]l'dza Floryana Hrebnickiego, metropolity arcybiskupa polockiego, JW Jmci xie'dzu Felicianowi Włodkowiczowi, metropolicie teraznieyszemu oddanych roku 1762 d[i]e 24 [septem]bra // НМЛ. Ркл-145, арк. 149–151.*

⁴⁵ *Wizytacje generalne parafii unickich... S. 496.*

⁴⁶ ІР НБУВ. Ф. XVIII. № 176, арк. 1; № 177, арк. 1; № 179, арк. 1 (друковані формуляри церковнослов'янською мовою).

цього священник отримав нову інсталяційну грамоту, тим самим легітимізувавши свій статус пароха⁴⁷.

Водночас діяльність Пилипа (Володковича) засвідчує, що, як і його опонент – Святоюрська катедра, митрополита курія застосовувала «пастирський примус» і відверте насильство задля остаточного опанування Брацлавщиною. Зокрема, про справжні «бої без правил» стало відомо на засіданні Конгрегації поширення віри у травні 1753 р., в результаті супліки львівського владики. Шептицький, серед іншого, скаржився на брутальні дії Володковича щодо свого барсько-брацлавського офіціалата Тимофія Матковського: «Преосвященний єпископ холмський, вікарій митрополита, піддав [ув'язненню] заявленого вікарія єпископа-супротивника, Тимофія Матковського, та ще й, кажуть, у нього було відібрано і вилучено якісь скриньки та інші речі». Однак представники митрополита рішуче заперечили таке трактування подій, представлене генеральним офіціалом Шептицького Антонієм Левинським, що опиралося виключно на усні свідчення Матковського. За версією сторони митрополита, події розвивалися наступним чином: «Коли він (Матковський. – *I.C.*) бешкетував по брацлавських деканатах [...], Преосвященний єпископ [Феліціан Володкович] сам особисто підійшов до згаданого пресвітера і, поцікавившись, за чийм дорученням отак навісніє в митрополічій архієпархії, отримав зухвалу й неоднозначну відповідь. Незважаючи на це, він узяв його до своєї карети, і вони одразу вирушили до міста Бердичева, щоб убезпечитися від козацьких нападів [...]. Там Матковський, змушуваний хіба що приймати обіди від Преосвященного єпископа холмського, в усьому іншому мав таку повну свободу, що несподівано, не попрощавшись із своїм ласкавим хлібосолом, подався, куди хотів»⁴⁸. Незважаючи на висунуті проти його урядників звинувачення у насильстві, митрополит Гребницький переконував Римську курію, що «щодо [брацлавських] деканатів він усе чинив порядно і правильно, згідно з правом і нормами правосуддя»⁴⁹.

Візитація 1750–1753 рр. Наймасштабною акцією зі встановлення реальної пастирської влади нового митрополита Флоріана (Гребницького) на Правобережжі стала генеральна візитація 1750–1753 рр. Ревізія унійних церков була проголошена митрополитом 2 січня 1750 р., а її проведення консисторія поклала на о. Михайла Примовича⁵⁰, який, на основі пастирського послання Гребницького, одержав відповідні повноваження. Покликаючись на свої нові прерогативи, 8 січня 1750 р. Примович оприлюднив свій лист з викладом програми візитації Брацлавського й Київського крилосів⁵¹, одночасно видав-

⁴⁷ ДАФО. Ф. 178, оп. 53, спр. 34, арк. 5.

⁴⁸ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 288–289.

⁴⁹ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 286.

⁵⁰ Михайло Примович виконував обов'язки офіціала київського митрополита на Правобережній Україні також у 1770–1771, 1780–1781 рр. (*Nabywaniec S. Unicka archidiecezja kijowska... S. 216–217*).

⁵¹ ЦДІАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 2, арк. 224–228.

ши «інструмент» на генеральну візитацію Богуславського, Канівського, Корсунського, Мошенського Смілянського та Чигиринського намісництв⁵². Під час цієї масштабної акції також були обстежені унійні церкви Барашівського, Бердичівського, Білоцерківського, Брагинського, Димирського, Паволоцького, Погребиського, Тетиївського та Фастівського намісництв Київського крилосу⁵³. Візитація у 1751 р. охопила й 18 церков Животівського намісництва⁵⁴, які досі входили до складу Брацлавського крилосу Львівської єпархії.

Аби остаточно закріпити регіон за митрополичою катедрою, Гребницький наважився, попри складну ситуацію на Правобережній Україні, провести генеральну візитацію Київської архієпархії. Вона була проголошена 3 жовтня 1757 р., але, через нез'ясовані обставини, тоді не розпочалася. 2 березня 1758 р. митрополит Флоріан доручив здійснити пастирську ревізію луцькому владиці Сильвестрові (Рудницькому) як своєму генеральному офіціалові. У виданому Гребницьким «інструменті» спеціально наголошувалося, що ця візитація мала обов'язково охопити й «брацлавські деканати»⁵⁵. Проте й цього разу обстеження унійних церков Правобережної України не відбулося, що негативно позначилося на динаміці інтеграції Брацлавського крилосу в організаційні структури Київської архієпархії, спровокувало посилення територіального партикуляризму, послаблення інституційного зв'язку з Радомишльським митрополичим двором, а в недалекому майбутньому дало шанс Левові (Шептицькому) вдруге спробувати повернути регіон до складу Львівської єпархії.

Про успіхи київського митрополита в опануванні Брацлавщиною та його реальну підтримку місцевим духовенством і, вірогідно, мирянами, свідчить

⁵² Там само. Арк. 517–518 зв.

⁵³ ІР НБУВ. Ф. I, спр. 2462, арк. 1–217, 249–549 зв.; Спр. 2463, арк. 1–394; Спр. 2464, арк. 1–548.

⁵⁴ ІР НБУВ. Ф. I, спр. 2462, арк. 219–247.

⁵⁵ «Ill[ustriss]imo D[omi]no Sylvestro Rudnicki etc. Recto archidiecesis nostrae Kijoviensis ordini et disciplinae ecclesialae conservandae studentes per nostrum speciale instrumentum die 3 8bris anno 1757 signatum Ill[ustriss]imae R[everendiss]imae Donationi V[ost]rae munus visitationis generalis praedictae nostrae archidiecesis Kijoviens[is], inclusis etiam Braclaviensibus decanatibus commissimus, modo vero ex motivis animus nostrum permoventibus atque in instrumento nostro ad Ill[ustriss]imum D[omi]num Felicianum Wołodkowicz, eppum chelm., coadjutorem nostrum metropolitanum cum successione et integrum praedictae archidiecesis clerum directo expositis, eandem Ill[ustriss]imam Vram in vicarium administratorem praedictae nostrae Kijoviensis archidiecesis, inclusis etiam braclaviensibus decanatibus eligendam assumendam et deputandam esse censuimus, prout eligimus assumimus et deputamus in Dei nomine per praesentes. Dantes Ill[ustriss]imae Vrae plenam et omnimodam potestatem causas civiles, criminales, meras, mixtas, beneficiatas et alias quascunque principales et incidentes, audiendi cognoscendi et decidendi salva ad nos gravamini nostrum appellatione, corrigendi puniendi servatis semper sacrorum canonum constitutionibus beneficiis, officiis, privandi, suspendendi, interdicendi, excommunicandi, ordines sacros conferendi, ad beneficia quaeque vacantia instituendi, administratores designandi, haecque uniendi, dividendi, suprimendi, de nova radice erectiones admittendi, confirmandi, synodos diecaesanas servata intra archidieceses nras forma indicendi» (APL. ChKGK. Sygn. 30. S. 645–646).

відкриття не пізніше початку червня 1753 р. Брацлавської унійної консисторії (*Consistor[ia] Metropolit[ana] Braclav[iensia]*), безпосередньо підпорядкованої Флоріанові (Гребницькому). Протягом другої половини 1753 р. – початку 1754 рр. джерела послідовно фіксують появу в тогочасному церковному обігу «*akt metropolitalnych braclawskich*»⁵⁶, котрі заклали правові підстави для перепідпорядкування місцевого духовенства і вірних брацлавському офіціалові. Аналіз записів у книзі духовного суду Радомишльської унійної консисторії за 1754–1756 рр. переконують, що на той час парафіяльний клир Брацлавського клиросу цілковито контролювався урядниками митрополита, очолюваними Феліціаном (Володковичем). Саме в Радомишлі, а не у Львові, священники Брацлавщини вписували у консисторські книги свої презенти, ерекційні грамоти, акти інтродукцій на парафії, акти рукоположення та інші документи⁵⁷.

Про поширення юрисдикції митрополита Флоріана (Гребницького) на всю територію Брацлавщини дізнаємося з розпорядження коад'ютора Київської митрополії, холмського владика Феліціана (Володковича), щодо скликання духовенства Київського та Брацлавського воеводств на єпархіальний собор до Радомишля 5 червня 1754 р. У перелікові церковних урядників, які мали прибути на це зібрання, фігурували всі 13 намісників Брацлавського крилосу-офіціалату – браїлівський, брацлавський, вінницький, гранівський, животівський, кальницький, комаргородський, краснянський, немирівський, рашківський, уманський, чечельницький та ямпільський. Ті ж самі урядники митрополита названі в листі («інструменті») Радомишльської консисторії про організацію собору духовенства навесні 1756 р.⁵⁸ Публічну підтримку ідеї юрисдикційного перепідпорядкування Брацлавщини засвідчує заява духовенства Брацлавського крилосу-офіціалату від 1755 р., з підписами парафіяльних священників і намісників, про своє бажання й надалі преребувати під омофором саме київських архипастирів, а не львівських владик. Фактична відмова унійного клиру від послуху львівському єпископові⁵⁹ відкрила шлях до остаточного переходу Брацлавщини під контроль Радомишльської консисторії. Ця територія залишалася у складі митрополичої архієпархії аж до офіційної ліквідації унії на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст.

Незважаючи на свою «територіальну перемогу» в протистоянні з Левом (Шептицьким), митрополит Гребницький не відкидав можливості досягнен-

⁵⁶ ДАЖО. Ф. 178, оп. 53, спр. 2, арк. 86; Спр. 37, арк. 73.

⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 3, арк. 1–236.

⁵⁸ Там само. Арк. 243 зв. – 244, 892 зв.

⁵⁹ Головацький Я. Львовская руская епархия перед стома леты, описана по донесению, поданому до Римской курии Преосвященнейшим Львом Шептицким, Епископом Львовским, Галицким и Каменецким. Львов, 1860. С. 12 (оригінал реляції Лева Шептицького до Апостольської столиці про стан його єпархії зберігається в: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 201, оп. 4 в, спр. 82); Рункевич С. Г. Описание документов... Т. 2. С. 138, 155, 176 (док. № 1563, 1602, 1644).

ня компромісу щодо церковного контролю над Брацлавщиною. Мотиви цієї ініціативи предстоятеля Київської митрополії частково розкриває його лист до львівського владики, написаний 13 грудня 1754 р. у Струні. Характер листа виразно вказує на бажання митрополита пом'якшити негативне враження Шептицького від рішення Конгрегації поширення віри та одночасно демонструє спробу глави Руської церкви в Речі Посполитій налагодити співпрацю між українсько-білоруськими єрархами задля добра унії. Гребницький навіть був готовий номінувати Шептицького своїм генеральним намісником на Правобережжі й тим самим зберегти за ним фактичний контроль над унійними парафіями Брацлавщини. Обов'язковими умовами такого кроку мали б стати компенсація львівським єпископом усіх судових витрат, пов'язаних із канонічним процесом у Трибуналі Варшавської нунціатури, та повернення Радомишльській консисторії пастирського податку (катедратика, зібраного урядниками Шептицького з парафіяльних священиків Брацлавщини за роки конфлікту. Також Гребницький зазначав про потребу отримання згоди від місцевого духовенства на його перехід під фактичну юрисдикцію львівського владики – навіть у статусі тимчасового адміністратора Київської архієпархії. Адже такий крок, як гадав митрополит, міг призвести до заворушень серед унійного клиру, а то й масового покидання ними своїх церковних бенефіцій⁶⁰.

⁶⁰ Наводимо зміст цього листа за його тогочасною латиномовною копією, надісланою до Конгрегації поширення віри: «Я ніколи не обіцяв ні попередньому нунцію (Альберіко Аркіно (1746–1754). – *I. C.*), ні Вашому Преосвященству, та й не міг обіцяти, що передам брацлавські деканати у той самий спосіб, у який Ваш попередник отримав їх від мого попередника, – бо зазнав немалих труднощів у тому, аби їх повернути. Однак, на завзяту вимогу згаданого Преосвященного єпископа нунція і задля дружби з Вашим Преосвященством, я схилився до того, щоб передати їх йому тим способом, яким ці та інші деканати, розташовані у згаданих землях, було передано Преосвященному Володковичу, єпископові холмському, в якості вікаріату й урядництва. Я не відмовляюся від свого бажання щодо Вашого Преосвященства і буду готовий його здійснити, але не раніше й лише тоді, як буде виконано те, що має бути виконано. Це, по-перше, повне задоволення декрету священної нунціатури і священної конгрегації стосовно повернення отриманих доходів і відшкодування судових витрат; по-друге, отримання від згаданих деканатів згоди на те, аби прийняти юрисдикцію Вашого Преосвященства над ними – навіть якщо це юрисдикція вікарія. Без цього я аж ніяк не можу з чистим і спокійним сумлінням передати їх під владу та юрисдикцію Вашого Преосвященства, побоюючись лихого і згубного для [людських] душ наслідку, адже вони, у відповідь на чутки, поширені слугами Вашого Преосвященства, проголосили, що в разі переходу їх у розпорядження й під юрисдикцію Вашого Преосвященства, будуть змушені покинути свої бенефіції й резиденції та шукати собі притулку там, де зможуть. І хтозна, чи й ті, що одразу за межами, не покинуть околиць, остерігаючись і боячись помсти – не стільки від самого Вашого Преосвященства, як від Ваших слуг, за те, що підпорядкувалися моїй юрисдикції. Коли буде виконано ці умови, ми приступимо до встановлення компромісу з Вашим Преосвященством і до окреслення всебічної безпеки як для клиру, так і для митрополитів, аби майбутнє не стало гіршим за сьогодні» (Congregaciones Particulares. Vol. 2. P. 289).

Захист «свого» сакрального простору: львівське владитство на Правобережній Україні

Політика адміністратора єпархії Онуфрія (Шумлянського) у 1747–1748 рр. Згідно з актами Римської курії, вже на початку 1747 р. тимчасовий адміністратор Львівської єпархії, перемишльський владика Онуфрій (Шумлянський) здійснив низку практичних заходів з метою повернути митрополичій кафедрі Брацлавський крилос: «Після смерті згаданого предстоятеля Атанасія Всечесний Інокентій Липницький, який упродовж одинадцяти років був його аудитором, залишив тодішній новій адміністрації митрополичої курії докладні відомості про належність спірних [брацлавських] деканатів до митрополичої кафедри, чітко виписавши їхні назви для відповідного інформування митрополичої адміністрації [...]. Коли ж Преосвященний єпископ перемишльський перейняв після смерті Атанасія адміністрацію Львівської кафедри, то, вчинивши кілька юрисдикційних актів у вищезгаданих деканатах, через кілька днів виразно виправив свою помилку, котру зробив із чистим сумлінням. [Він] негайно утримався від подальшого здійснення юрисдикції, а благодійну підтримку, що її було стягнув із деяких брацлавських деканатів, повернув до скарбниці [Гребницького], щойно того було посаджено на митрополичий престол 22 червня 1747 р.»⁶¹. Водночас перегляд записів «Книги ласк» за час адміністрації вакуючою Львівською єпархією перемиським єпископом Онуфрієм (Шумлянським) засвідчують, що він усе ж видавав низку розпоряджень у неконфліктних справах, що стосувалися парафій Брацлавського крилосу⁶². Таким чином, офіційно демонструючи перед митрополитом Гребницьким свою готовність зректися спірної території, Шумлянський у своїй практичній діяльності змушений був зважати на настрої Святоюрської гори, адже львівська духовна еліта не бажала й слухати про втрату частини, як вона вважала, свого сакрального (канонічного) простору.

Правові аргументи. Будучи впевненим в існуванні тісних духовних, культурних і церковно-інституційних зв'язків між Святоюрською катедрою та Брацлавським крилосом, що мали б посприяти швидкому відновленню його контролю над цим регіоном, Лев (Шептицький) у Трибуналі апостольської нунціатури у Варшаві домігся 4 червня 1750 р. оголошення заборони митрополитові «надалі здійснювати будь-які юрисдикційні акти щодо цих деканатів». Гребницький, аби не загострювати ситуації, змушений був погодитися на відтермінування справи, одночасно звернувшись до того ж таки Трибуналу нунціатури. Проте той опосередковано підтримав львівського єпископа, видавши 27 лютого 1751 р. декрет на його користь, тимчасово відсторонивши предстоятеля Руської церкви від адміністрування Брацлавщиною⁶³. Успіх «паперової дипломатії» Шептицького виявився короткотривалим, бо вже не-

⁶¹ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 264.

⁶² НМЛ. Ркл-86, арк. 740–752 зв.

⁶³ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 257.

вдовзі представникам митрополита вдалося не тільки скасувати відповідний декрет, але й домогтися початку розслідування в Трибуналі обставин «захоплення» (в інтерпретації митрополита) львівським владикою брацлавських намісництв.

Іншим аргументом Лева (Шептицького) був принцип апостолату, особливо важливий для Римської курії. Єпископ переконував, що його попередники поширили свою територію далі на схід виключно з метою утвердження на Правобережній Україні «святої унії» та «спасіння людських душ». Він також намагався довести, що з того часу між львівськими архиєреями і брацлавською паствою та духовенством сформувалися тісні духовні й інституційні зв'язки. Шептицький свідомо наголошував (незалежно від того, чи відповідало це дійсності), «що єпископ Йосиф набув цю територію для Львівського престолу шляхом апостольства; що той клир належить до львівської юрисдикції за прадавньою традицією; нарешті, що цілий той люд хоче перебувати лише під тією юрисдикцією, а митрополита цурається». Натомість митрополита курія відкидала ці аргументи, твердячи, що «не цурався тамтешній люд свого істинного пастиря митрополита, а радше до львівського предстоятеля не лежало серце й душа у тамтешнього клиру»⁶⁴.

Шептицький також наполягав на тому, що Брацлавське воєводство «є частиною Кам'янець-Подільської єпархії, котра, поза сумнівом, підпорядковується [саме йому]. Належність згаданого воєводства до Кам'янецької єпархії львівський владика виводив з того «факту», що вона нібито звідусіль оточує Поділля. Аби спростувати закиди Шептицького, митрополита курія навіть виготовила й надіслала у Рим «найновішу й найточнішу мапу»⁶⁵. «Хибність того, що Кам'янецька єпархія оточує Брацлавське воєводство, – читаємо далі у цьому документі, дуже предметно показує географічна карта, на якій кожен може побачити, що тільки із західного боку Брацлавське воєводство межує з Кам'янецькою територією – та й то на невеликому проміжку; з півдня воно обмежене частково Молдавією, частково – на додачу до східного боку – з Татарією; з півночі, на найдовшому проміжку, межує з Київським воєводством [...]. Отож дивно і незбагненно, з яких міркувань [Шептицький] удає, начебто Кам'янецько-Подільська єпархія оточує [Брацлавське] воєводство – коли [насправді] воно ледве з нею межує, а відтак завше мало бути цілковито чужим для цієї єпархії, а радше [бути ближчим до] Київської, оскільки [вона] розташована в області України, цілком осібною від Поділля; там є й Київське воєводство, яке, без сумніву, завше підлягало єдиному нашому митрополитові»⁶⁶.

Домагаючись повернення Брацлавщини до складу Львівської єпархії, Лев (Шептицький) не проминув нагоди вказати на географічні реалії Правобе-

⁶⁴ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 280–281.

⁶⁵ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 281–282.

⁶⁶ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 282.

режної України, котрі, на його думку, утруднювали київському митрополитові пастирську опіку над місцевими унійними громадами: «[Брацлавські] деканати, про які йдеться, перебувають на відстані майже трьохсот польських миль від резиденції теперішнього митрополита». Як з'ясувалося, такий самий аргумент було висунуто «в самій рекомендації брацлавських вельмож» (щоправда, вони назвали іншу відстань – 150 польських миль). Шептицький також звернув увагу на практичні незручності в душпастирстві, коли «митрополитичій юрисдикції вже підлягає більше церков, ніж Львівській єпархії, а тому, мовляв, її єпископові доречніше буде правити згаданими деканатами»⁶⁷. Владика Лев, безперечно, перебільшував масштаби зростання парафіяльної мережі Київської архієпархії, адже на середину XVIII ст. вона налічувала лише близько 500 парафій⁶⁸. Водночас митрополит Гребницький скаржився, що у разі втрати брацлавських намісництв його і так незначні прибутки від сплати священниками катедратика (1953 римських скудо супроти 2600 у львівського владика) суттєво зменшаться, а вони й так «ніколи повністю не надходять до митрополитичої скарбниці через постійні насильства і набіги козаків»⁶⁹.

Лев Шептицький доводив, що «начебто для Львівського єпископату не було встановлено жодних меж; а відтак [...] ті предстоятелі могли легко опротестувати митрополіті [право на] [брацлавські] церкви і присвоїти їх собі»⁷⁰. Однак цей аргумент заперечувала митрополитича консисторія – як «бездоказове твердження супротивної сторони, [...] бо цілком протилежне дізнаємося з привілею короля Сигізмунда і Макарієвого застереження, [де] точно перелічено всі доручені львівському єпископові повіти та землі, [які] споконвіку мали й нині мають встановлені державною владою межі. [...] Від найдавніших часів для кожної руської єпархії було встановлено свої межі»⁷¹. Щоб утримати Брацлавщину в складі Львівської єпархії, Шептицький навіть покликався на договори, «укладені між польською державою та московськими самодержцями, які митрополію непорушно зберігали за католиками»⁷².

Для підтвердження своїх прав на Брацлавщину львівський владика дещо несподівано звернувся до тексту відомої на той час уставної грамоти князя Лева Даниловича Успенському собору в Галичі⁷³. На це урядники Гребниць-

⁶⁷ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 270.

⁶⁸ Regestr 1748 // Архив СПбИИ. Кол. 52, оп. 2, картон 9, № 1, л. 247 об. – 255 об.; Relatio 1746 // ЦДІАУЛ. Ф. 684, оп. 1, спр. 3160, арк. 1–2 зв.; Relatio 1752 // МУН. 1968. Vol. 6. P. 250; Summaryusz 1748 г. // Архив СПбИИ. Кол. 52, оп. 2, картон 9, № 1, л. 213–213 об.

⁶⁹ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 271.

⁷⁰ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 274–275.

⁷¹ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 275.

⁷² Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 286–287.

⁷³ «Profertur primo loco exadverso quoddam assertum Privilegium Leonis Russiae Ducis, datum anno, cuius vigore Pars Adversa defendit, Haliciensem Metropolitam fuisse antiquitus distinctum a Metropolita Kyoviensi, indeque infert, uti supra commemoravimus, quod Rex Sigismundus anno 1539, dum Macarium nominavit in primum Episcopum Leopoliensem, Haliciensem,

кого відповіли скрупульозним джерельно-дипломатичним аналізом документа, різні копії й списки якого були в їхньому розпорядженні. І хоч завданням митрополичої курії, з огляду на триваючий судовий процес із Левом (Шептицьким), було лише доведення факту фальсифікації грамоти 1301 р., аргументи каноністів, надіслані Конгрегації поширення віри, є унікальним свідченням правової свідомості тогочасної унійної еліти та різноманітних «технік» артикуляції нею церковно-історичної пам'яті про княжі часи для досягнення цілком прагматичних цілей⁷⁴.

et Camenecensem, nil aliud egerit, quam immutare antiquam Metropoliam Haliciensem in simplicem Episcopatum, translatis in eum cunctis iuribus et iurisdictionibus, quae ad eundem Haliciensem Metropolitanam olim pertinuerunt» (Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 264–265 (док. № 90)).

⁷⁴ Ось основні аргументи канцеляристів митрополичої курії про неавтентичність грамоти князя Львова для Успенської катедри з 1301 р., представлені на засіданні Конгрегації поширення віри 7 травня 1753 р.: «Привілей князя Лева, на який покладається [супротивна сторона], обтяжений дуже багатьма вельми суттєвими недоліками, які цілковито позбавляють його всякої довіри. Навіть оминаючи те, що цей привілей видають за випущений 1301 р., хоч супротивна сторона внесла його до галицьких актів не раніше ніж у 1747 р., все ж годиться зауважити, що той привілей, який було знайдено в писаннях митрополита Лева [...] й перевірено у священній нунціатурі [...], аж ніяк не узгоджується з іншим його трансумптом, котрий подала до священної нунціатури супротивна сторона [...]; це було виявлено через порівняння обидвох [документів]. Звідси має бути очевидно, що в примірнику супротивної сторони багато слів було або додано, або вилучено. Надто годиться зазначити, що є доволі обгрунтовані здогади про те, що привілей супротивної сторони або сфабрикував, або помітно змінив якийсь Гедеон Балабан, колись львівський єпископ, котрий безсоромно відступив від унії русинів зі святою Римською Церквою [...]. Отож, коли схизматик Балабан взявся підпорядковувати митрополита і Русь Святому Престолові й до нього їх приєднувати (а [насправді робив це], щоб вдаліше перешкоджати унії), то вигадав, або підробив, або принаймні суттєво змінив прадавній привілей, щоб ним виворити митрополита галицького, окремого від митрополита київського; це можна досить добре збагнути навіть із того, що Балабан був перший, хто королю Стефанові у 1581 р. й Сигізмундові у 1592 р. подав для підтвердження той привілей, вже тоді такий подертий і пошкоджений від давнини, що й печатки було не розібрати, як візуально встановлено із самого привілею супротивної сторони, первісно писаного руською мовою. А втім, щодо апокрифічності й підробності отієї грамоти маємо не упередження чи здогад, а чіткий доказ із того, що в ній міститься і згадка про митрополита Григорія, і засновок, що іншим чинним митрополитом є Кипріан, – тимчасом як достеменно відомо, що на Русі ніколи не було двох митрополитів одразу, а завше був один, який користувався титулом водночас київського і галицького. [...] Отож якщо руські єпископи, видаючи такі поважні й урочисті акти [соборів 1146 і 1415 рр.], ні до, ні після 1301 р. не подали жодної згадки про окремого предстоятеля галицького, то цим більш ніж достатньо переконують, що його ніколи й не існувало в природі. Не менш виразним доказом фальшування є те, що 1301 р., якого, кажуть, князь Лев підписав той привілей, [...] митрополичою катедрою Русі правив цілком інший предстоятель, а саме Максим, котрого туди послав 1283 р. Векк, патріарх Константинограда [...]. Зважаємо також і на те, що королі Стефан і Сигізмунд підтвердили цей документ не просто й беззастережно, а з численними засторогами, заявляючи, що він дуже старий і неможливо розібрати печатку, а також дуже виразно оберігаючи права митрополита» (Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 265–267).

Іншим юридичним кроком львівських владик стало свідоме використання ними формально канцелярійної, проте дуже важливої з канонічного погляду, практики щодо внесення усіх актів Брацлавського крилосу в спільні з Львівською єпархією адміністративні й судові книги надвірної курії Атанасія та Лева Шептицьких⁷⁵. Розуміючи значення цього факту, митрополичі каноністи пізніше намагалися переконати Апостольську столицю, що тільки «через недбалість нижчих службовців акти, [що стосуються Брацлавщини], подано в єпископських книгах, і що [до них нічого] не додано про здійснення [юрисдикції над Брацлавщиною] адміністратора, а згодом митрополита, – [це] є чистою випадковістю, яка не може ні переінакшити суті самих актів, ні змінити їхнього первісного значення»⁷⁶. Однак Святоюрська катедра навідріз відмовлялася повертати брацлавські документи митрополичій консисторії. Не випадково представники Флоріана (Гребницького) скаржилися, що «супротивна сторона чинить з нами дуже непорядно, коли висуває акти, подані в її єпископських книгах, не зробивши нам копії з митрополичих книг, які, цілком можливо, містили б набагато більше юрисдикційних актів, що їх здійснили в обговорюваному воеводстві за митрополичим правом [...]. Сам Атанасій, як, достеменно знаємо, наказав своїм писарям справи і діла, постали у тих деканатах, вносити до митрополичих, а не єпископських протоколів [...]. Цілком певно, що з митрополичих книг, які від нас приховує супротивна сторона, постали б і наочні докази здійснення цієї вельми важливої юрисдикції за митрополичим правом»⁷⁷.

«Пастирський примус» як практика соціального дисциплінування. Лев (Шептицький), уже невдовзі після свого обрання на Святоюрську катедру, почав уживати практичних адміністративних заходів, котрі засвідчили прагнення львівського владики за будь-яку ціну втримати за собою спірну територію. Першим таким заходом стало запрошення Шептицьким брацлавських намісників на свій перший після інтронізації єпархіальний собор, що відбувся у Перегінську 6–15 травня 1750 р. У ньому взяли участь п'ять з десяти тогочасних брацлавських намісників – о. Яків Глічинський (рашківський), о. Василій Липницький (уманський), о. Яків Писарко (комаргородський), о. Андрій Родзянський (вінницький) та о. Корнелій Шпановський (животівський)⁷⁸. Незважаючи на особисте звернення львівського єпископа

⁷⁵ Про це серед іншого свідчить географія записів у неконфліктних справах (Acta Gratosia), що вносилися в книгу пастирських розпоряджень Лева (Шептицького) з червня 1749 р. і до кінця 1754 р.: Acta Expeditionum gratosiar. Illustrissimi ac Reverendissimi Domini D[omi]ni Leonis in Szeptyce Szeptycki, Dei et Ap[osto]l[ic]ae sedis Gra[tia]e ep[iscop]i Leopoliensis, Halicien[sis] et Camenecensis Podoliae, archimandritaе Mielecensis, anno nunc currenti 1749 die lunae 30 mensis junii v. s. Leopoli inchoata (НМЛ. Ркл-86, арк. 742 і наст.).

⁷⁶ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 278.

⁷⁷ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 278–279.

⁷⁸ НМЛ. Ркл-199, арк. 18 зв. – 19; Ркл-658, арк. 10 зв. – 11; Archiwum Archidiecezji Lwowskiej w Krakowie. Akta Dekanatu Żółkiewskiego. S. 29–30. Опубл.: Собори Львівської єпархії XVI–XVIII ст.: Документи та матеріали / Упор. та істор. нарис І. Скочиляса. Львів, 2006. С. 276.

до адміністратора Чечельницького намісництва, той не прибув на собор 1750 р. Так само він проігнорував минулорічне запрошення владики Лева на свій урочистий в'їзд («інгрес») до Святоюрської катедрі⁷⁹. Пастирський лист Шептицького від 20 березня того ж року чечельницькому намісникові, окрім канонічних приписів, розкриває також тогочасні ментальні уявлення руського єпископату про єрархічне служіння та священничий послух: «Ваші Всечесності й Чесності [...] не лише не з'явилися на перший урочистий в'їзд до Львівської, Галицької та Кам'янець-Подільської катедрі, але й не склали належного визнання нам, своєму властивому пастиреві, як і досі, не дотримуючись присяги, що нею кожен із вас зобов'язувався бути покірним нашим попередникам [...], – не з'явилися, виразно порушуючи вашу присягу та беручи гріх на ваші душі. Бо тоді, коли ці єпархії залишалися осиротілими, без власного пастиря, адміністратор [єпархії Онуфрій Шумлянський] передав Ваші Всечесності під іншу зверхність, але коли ми Божою благодаттю зійшли на цей [владичий уряд], вам, як заприсяженим овечкам, належало пізнати нас, свого властивого пастиря. Тому [...] наказуємо вам бути слухняними нам, аби від цього часу, не чинячи нам, своєму пастиреві, жодного спротиву, Ваша Всечесність після наступних Великодніх свят віддали катедратик відповідно до [реєстру] диспартименту, укладеного нашим попередником і підписаного його рукою»⁸⁰. Загалом єпархіальний собор 1750 р. засвідчив ефективність цього інституту церковного дисциплінування для утримання в послуху духовенства Брацлавського крилосу на початковому етапі протистояння. Безпосередньою реакцією владики Шептицького на ігнорування частиною намісників соборового форуму в Перегінську був вихід з Львівської генеральної канцелярії 14 травня 1750 р., тобто ще до завершення собору, декількох пастирських універсалів про призначення нових адміністраторів церковних округів на Брацлавщині. Зокрема, тоді о. Олексій Белешевський отримав Ямпільську деканію, о. Ілля Хмілевич – Немирівську; о. Яків Глічинський – Рашківську (як сказано в універсалі, «після добровільного відходу через слабкість здоров'я о. Олексія Наливайка, тогочасного декана»)⁸¹.

Акти Римської курії середини XVIII ст., що спираються на інформацію, отриману від оточення київського митрополита, дещо під іншим кутом зору описують перші кроки Шептицького, згадуючи, серед іншого, і про собор 1750 р.: «Отож Преосвященний львівський [єпископ] спершу спробував скликати в місті Львові деканатську конгрегацію, своїм посланням улесливо запрошуючи туди декана чечельницького [...]; а коли і цей, і решта брацлавських деканів вельми справедливо відмовилися коритися тому посланню, то [Шептицький] в іншому посланні їх висварив, не оминаючи [нагоди] тонко нагадати про сплату катедратика й забороняючи слухатися розпоряджень митрополита

⁷⁹ Архив СПбИИ. Кол. 52, оп. 2, картон 9, № 1, л. 425 (тогочасна копія). Опубл.: Собори Львівської єпархії... С. 148–149.

⁸⁰ Цит. за: Собори Львівської єпархії... С. 149.

⁸¹ НМЛ. Ркл-86, арк. 748.

[...]. До того ж, через одного свого урядника, а саме вікарія барського на прізвище Матковський, видав інше послання, певна річ, малопохвальне, в якому, серед іншого, висловився, що їх було підпорядковано [єпископові] львівському за вироком Святішого [Отця]»⁸².

Представники київського митрополита скаржилися Конгрегації поширення віри, що «через погрози і насильства з боку Преосвященного єпископа львівського, брацлавські декани та інші парохі перебуваючи в такому страху, так нажахалися, що були готові покинути власні домівки, дружин і дітей, якщо їхній кривді вчасно не зарадить швидка допомога». Передовсім уповноважені Гребницького покликалися на лист адміністратора Животівського намісництва, якого львівський єпископ усунув з церковного уряду: «Згаданий декан животівський, ридаючи, взиває до Преосвященного єпископа холмського і слізю йому сповіщає, що [...] Всечесний [Тимофій] Матковський, ні перед чим не зупиняючись, разом із вояками збройно роз'їжджає по цілому воеводстві та або спокушає, або лупцює парохів, скидає з уряду деканів, погрожує в'язницею та іншими карами, силоміць стягує [податок] катедратик». За словами митрополичих урядників, Матковський навіть нібито «минулого року поширив [огидні брехні] серед клиру, що, мовляв, Преосвящений митрополит переставився, а на його посаду, без сумніву, прийде єпископ львівський»⁸³. Сам Шептицький, якщо вірити донесенням митрополичої курії, видав пастирський лист, оголосивши, що Римська курія надіслала йому свій декрет про «поновлення на спірній юрисдикції». Нібито на підставі цього декрету, він змушував місцеве духовенство коритися барсько-брацлавському офіціалові Матковському та ігнорувати розпорядження митрополита⁸⁴.

Іншою жертвою конфлікту, який, судячи з актів Римської конгрегації, невпинно загострювався, охоплюючи щораз більшу територію Брацлавщини й ширше коло місцевого духовенства, став адміністратор Краснянського намісництва, історія якого дещо гіперболізовано представлена у Римі: «А про те, що посягання супротивника не обмежилися погрозами й залякуванням, а дійшло й до злодіянь, відомо з листа губернатора краснянського, який з великим болем повідомив єпископа холмського, що, за наказом згаданого Матковського, краснянського декана вночі у власній плебанії гвалтовно зв'язали і тяжко побили, а потім витягнули з дому, й сам губернатор ледве його визволив і прихистив [...]. Це знавісніле злодіяння підтвердив священик Товариства Ісусового, який, обурившись таким злочиним і спонукуваний ревністю, написав про ту жахливу подію до згаданого єпископа холмського і з власної охоти виблагав у нього заступництво для сердешного священика»⁸⁵. Так само зазнав переслідувань від львівського владики адміністратор Ямпільського намісництва, якого Шептицький усунув з церковного уряду пастирським

⁸² Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 257.

⁸³ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 259.

⁸⁴ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 258.

⁸⁵ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 259.

листом, поставивши свого кандидата. Причому «істинному і законному по-сідачеві згаданого деканату пригрозив полоном і в'язницею, щоб не здійснював прав своєї посади, а у власному листі додав ще й кару відлучення та грошовий [штраф]; отож нещасний декан відтоді боявся виходити з дому і вже майже був змушений все покинути»⁸⁶.

Адміністративний центр крилосу-офіціалату – Брацлав – контролювався львівським єпископом щонайменше у липні 1751 р., натомість в інші періоди місто, найвірогідніше, підлягало урядникам митрополита⁸⁷. На це, зокрема, вказує розміщення Барсько-Брацлавської унійної консисторії в Немирові, у резиденції священника Миколая Стильовського. Протягом 1751 – початку 1752 р. саме це місто було основним опорним пунктом львівського владики на Брацлавщині, а місцеве руське духовенство продовжувало зберігати лояльність до Святоюрської катедри. З Немирова урядники Шептицького здійснювали адміністративний нагляд за духовенством і парафіянами Брацлавського крилосу, підтримуючи тісний інституційний зв'язок зі Львовом. 21 січня 1751 р., «під загрозою щонайтяжчих кар», Лев (Шептицький) наказав намісникам Брацлавського крилосу якнайшвидше особисто прибути до Немирова та виявити йому покору. Наступного дня Шептицький оголосив про скликання єпархіального собору в Галицькій катедрі, одночасно зобов'язуючи брацлавських намісників привезти зі собою зібраний ними пастирський податок – катедрастик. Як скаржилися урядники митрополита, львівський єпископ, «обіцяючи, погрожуючи і все під себе пристосовуючи [...]», змусив декого з тих деканів подати скандальну протестацію на постанову Трибуналу нунціатури та на юрисдикцію Преосвященного митрополита». Однак згодом деякі намісники змінили свою позицію, тож «про це справжнє насильство, спокушання і примус самі посвідчили усі декани, коли визнавали свою найвірнішу покору митрополитові»⁸⁸.

Окрім цих заходів, часто примусового характеру, Лев (Шептицький) використовував свої широкі святительські прерогативи для впливу на священничу корпорацію Брацлавщини. Попри те, що в актах рукоположення 58 новореїв Львівської єпархії за час від 24 грудня 1749 р. до 4 червня 1750 р.⁸⁹ не знаходимо жодного випадку свячень Шептицьким клириків для Брацлавського крилосу, насправді він користав з першої-ліпшої нагоди для уділення Тайни священства кандидатам з цього регіону, не документуючи ці святительські чинності в актах Львівської консисторії, з огляду на заборону Апостольської

⁸⁶ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 258.

⁸⁷ Wizytacje generalne parafii unickich... S. 548.

⁸⁸ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 258.

⁸⁹ Acta Episcopalia Leopoliensia sue Liber Metrices Ordinatum ab Illustrissimo ac Rdmō Dno Dno Leone in Szeptyce Szeptycki, Ep[iscop]o Leopoliens[is], Halicien[is] et Camenecensi Podoliae, Archimandrita Mielecensi. In Anno Domini 1750 inchoata et conscripta per me, Basilium Ko llaszewicz, publicum S[ac]rae auct[oritatis] Ap[osto]licae, auctor[um] curiae ep[iscop]alis et consistorii g[e]n[er]alis Leopoliensis notarium // НМЛ. Ркл-86, арк. 690 зв. – 697 зв.

столиці. Зокрема, два такі випадки незаконних з погляду Риму свячень зафіксовані щодо пароха с. Кастанівка Рашківського намісництва (отримав рукоположення 17 травня 1754 р. у Перегінську) та священника с. Демківка Брацлавського намісництва (ординований у Галичі 24 червня 1751 р.)⁹⁰. Висвячував Шептицький і новоєреїв до церков інших намісництв, зокрема Комаргородського⁹¹.

Попри мобілізацію всіх своїх ресурсів на Поділлі та Правобережній Україні, Лев (Шептицький) поступово втрачав свої впливи серед духовенства Брацлавського крилосу. Про це виразно свідчить зміст його пастирського послання від 10 січня 1752 р., внесеного пізніше у книгу понтифікальних чинностей генерального намісника Київської митрополичої архієпархії Ясона (Смогоржевського). Одним з головних аргументів львівського владыки стало не пастирське наставництво й апостольська ревність в євангелізації брацлавського руського люду, а погрози «sądem naszym konsystorskim Barskim Brasławskim». Як довідуємося з послання, всі 13 намісників Брацлавського крилосу, число яких на початку 50-х рр. XVIII ст., на той час вже перейшли під митрополичу юрисдикцію й ігнорували вимогу Шептицького підпорядкуватися Барсько-Брацлавській консисторії, що перебувала у структурі Львівської єпархії. Незважаючи на триразові виклики на духовний суд і загрозу штрафу в 1000 пол. зол., жоден з намісників крилосу тоді так і не прибув до Немирова, аби скласти послух владыці Левові⁹².

Так само завершилися невдачею спроби Шептицького встановити адміністративний контроль над Животівським намісництвом, заснованого митрополичими урядниками, як уже зазначалося, всупереч волі львівського єпископа, з частини парафій Кальницького намісництва Брацлавщини та сусідних

⁹⁰ ДАЖО. Ф. 178, оп. 53, спр. 2, арк. 111 зв.; Wizytacje generalne parafii unickich... S. 492.

⁹¹ Йдеться про о. Якова Куцинського зі с. Ігнатківці Комаргородського намісництва, рукоположеного Левом (Шептицьким) у 1751 р. (ДАЖО. Ф. 178, оп. 53, спр. 37, арк. 148).

⁹² «Przykazuiemy wam w mocy posłuszeństwa s[wię]tego y pod kłątwy karą, abyscie na instancyą W[ielebnych] sądow duchownych instygatora aktora doszedzsy, osobiscie przew[ielebni] xięzy Mirona Zaruzenka, brasławskiego, Grzegorza Szarozynskiego, brachiłowskiego, Andrzeja Rodzinskiego, winnickiego, Jana Strockiego, granowskiego, Jakuba Pisarka, komargrodskiego, Alexego Butaszewskiego, jampolskiego, Jakuba Gliczynskiego, raszkowskiego, Korneliusza Szpanowskiego, zywotowskiego, Bazylego Lipnickiego, umanskiego, Samuela Jaworskiego, kalnickiego, Eliasza Chmiel[ewi]cza, niemirowskiego, Bazylego Zaięczewskiego, czezelniczego, Tymoteusza Szubowicza, krasnianskiego dziekanow, onych władzą naszą ordynaryjną przymusili y przynagli, ktorych y my prymuszamy y przynaglamy, azeby się oni quovis colore praetextu będąc blande per officium metropolitaru[m] lite pendente przeciwko wyraznemu prawu a mote et seducti, a tym samym rebelles y sprzeciwi maiący się zwierzchnosci naszey własney pastyrskiej nieodwłocznie do nas własnego pasterza pod karą tysiąca grzywien przez kazdego in tallibil. Wyplacic się et in subsidiis kłątwy samym uczynkiem popasc się maiących w czasie dni dwudziestu dwoch... Ktore my onym za wszystkie delacyię termin zawity y troiakie y ostatne kanonne napomnienie przeznaczamy, maiąc do Niemirowa do rezydencyi W[ielebnego] x[ię]dza Mikołaią Styłowskiego, parocha, osobiscie y nieodwłocznie stawili y posłuszeństwo wszelkie zwierzchnosci naszey pastyrskiej oddali uczynili y dostatecznie postanowili realiter» (Архив СПбИИ. Кол. 52, оп. 2, картон 9, № 1, л. 71–71 об.).

парафій Київщини. Поява нового церковного округу, фактично виведеного зі складу Брацлавського крилосу й приєднаного до Київського крилосу, загрожувала подальшій дезорганізації адміністративного устрою Львівської єпархії на Правобережжі. Тому вже 15 травня 1750 р. Лев (Шептицький) видав застережний декрет («*monitorium*») проти тих священників Животівського намісництва, які без відома Святоюрської катедри перейшли під юрисдикцію київського митрополита в час, коли Львівське владитство перебувало в адміністрації перемишльського єпископа Онуфрія (Шумлянського), а низка парафій залишалася вакантними⁹³. Очевидно, духовенство Животівського церковного округу на чолі зі своїм адміністратором проігнорувало заклик Шептицького до покори та не повернулося до складу Кальницького намісництва та під зверхність барсько-брацлавського офіціала. Тому через два роки Львівська катедра здійснила нову спробу «впорядкувати» місцевих священників.

4 червня 1752 р., за посередництвом свого барсько-брацлавського офіціала Тимофія Матковського, львівський єпископ звернувся до животівського намісника о. Стефана Комарницького та підлеглих йому духовенства й мирян, вимагаючи послуху. Владика навіть звинувачував місцевих уніатів у супротиві «владі Найвищого Глави Вселенської церкви – Святішого отця» та відмові підлягати його юрисдикції, а митрополичих урядників – у «вдиранні в чужу вівчарню». Духovenство Животівського намісництва було оскаржене в небажанні брати св. миро у львівського єпископа, єрейських свяченнях «за границею власної єпархії», – на думку Шептицького, «аби необхідного для [отримання] знань не складати екзамену». Владика вимагав від бунтівних парохів прибути 19 червня до Скали-над-Збручем з церковними документами (у т. ч. наданими останнім часом митрополичою канцелярією) для «вияву своєї статечності й вірності у належному нам, пастиреві, послуху», а також участі в «науці духовній» та складанні іспитів перед єпископськими комісарами⁹⁴. Проте, як і раніше, зусилля львівського єпископа виявилися марними.

Реакцією на ці невдачі Львівської єпархії у боротьбі за Брацлавщину стало номінування Левом (Шептицьким) 6 травня 1752 р. Тимофія Матковського, адміністратора сусіднього з Брацлавщиною Барського крилосу, офіціалом барським і брацлавським. Вибір Матковського не був випадковим, адже він уже декілька років поспіль здійснював неформальний нагляд за сусід-

⁹³ «*Monitorium przeciwko parochom Zydlowieckiemu, Mączynskiemu, Bułayskiemu, Spyczynieckiemu, Dołzeckiemu, Czerniawskiemu, Skalskiemu, Kożanskiemu, Meduskiemu, Czahrowskiemu, Rastuwskiemu, Sołohubowskiemu, Zywtowskiemu, Zywtowskiemu, Osyczniowskiemu, [O]ratowskiemu, Oratowskiemu, Bałabanowskiemu, S[...]wskiemu, J[...u]szkowieckiemu w diecezji Kamienieckiej do dekanatu Kalnickiego należącym, a pod czas administracyi biskupstwa Lwowskiego wakujących, do dekanatu nowokreowanego Zywtowskiego przez officialstwo metropolitańskie oderwanym, aby się do tegoż dekanatu Kalnickiego powrocili tak, iako y przed tym należeli, tudzież do officyała braclawskiego y barskiego y dziekana kalnickiego, co do jurisdikcyi biskupiey należy, referowali się, wydane» (НМЛ. Ркл-86, арк. 748 зв. – 749).*

⁹⁴ Архив СПбИИ. Кол. 52, оп. 2, картон 9, № 1, л. 355.

ньою з підлеглим йому Барським крилосом Брацлавщиною. Матковський отримав надзвичайно широкі повноваження – «припинити всякі реbelie й непослух проти юрисдикції львівського владики», усувати від церковних урядів «непослушних парохів», номінувати на парафії священиків, збирати катедрастик і податок на будову Святоюрського собору у Львові тощо. У виданому з цього приводу пастирському листі Шептицького акцентувалося на територіальній єдності Брацлавщини та Поділля⁹⁵. Це, безперечно, не відповідало ні географічним реаліям, ні тогочасній еклезіальній і політичній дійсності, однак слугувало вагомим аргументом у судовій суперечці з київським митрополитом.

Акти Львівської генеральної консисторії 1750–1751 рр. засвідчують, що саме на руки Матковського тоді видавалися дозволи на посвячення унійних храмів на території Брацлавського воєводства, причому вже у травні 1750 р. він фігурує в єпископських грамотах як «офіціал форальний брацлавський і барський»⁹⁶. Саме Матковському львівський владики довірив у 1751 р. генеральну візитацію унійних храмів Брацлавського крилосу, що проводилася у відповідь на аналогічну візитацію Правобережної України 1750–1753 рр., котра була ініційована митрополитом Гребницьким, у т. ч. з метою встановлення свого контролю над Брацлавщиною. Чи ревізія Матковського охопила тоді всю територію Брацлавщини – невідомо. Вдалося лише встановити, що барсько-брацлавський офіціал у березні того року обстежував церкви Брацлавського намісництва, а в жовтні він добрався до парафій Рашківського намісництва (зокрема, джерела фіксують його присутність у сс. Гармацька і Попенки)⁹⁷.

⁹⁵ «Iż ponieważ iako nam doniesiono iest w dekanatach woiewodztwa Braclaw[skiego] vigore przywileiow zdawna do diecezji Kamienieckiey należących, pod jurysdykcją naszą zostaiących, z okazji sprawy z JW JMcią x. metropolitą kijowskim o też dekanaty, przeż niegoż pretendowane w Rzymie ad praesens toczącej się między parochami y parochianami wiele tergiwersacyi, nieposłuszeństwa y innych inkonwienieneyi dzieie się, wiele z posłuszeństwa nam wylamuią się, y dla poświęcenia się do innych biskupstw czynią rekurs [...]. Na wszelkie nieposłuszeństwa [...] processem prawnym konwinkować, y onych zakonwinkowanych canonnie upominać, a iezeli w swoim uporze y nieposłuszeństwie będą u pomnionych y zkonwinkowanych, od urzędów y parochii odsądzać, kaptywować y iezeli tego potrzeba będzie, forte brachium saeculare ad hibere y innemi według proporcji excessow afficere, do parochii y urzędów po odsądzeniu wakuiących, zgodnych i nam posłusznych promowować, katedratyk y kollektę na fabrykę katedry Lwowskiey zatrzymane od dziekanow lub parochow odbierać, y z odebranego kwitować» (НМЛ. Ркл-75, арк. 7 зв. – 8 зв.).

⁹⁶ Зокрема, у травні 1750 р. Матковський отримав з Львівської консисторії листи про посвячення церков Св. Михаїла Архангела у с. Тарнави; Св. Йоана Богослова в с. Гоноратка; Св. Миколая в с. Гедерими; Св. Йосифа у с. Дахтали; Покрову Богородиці в м. Чечельник; Св. Михаїла Архангела в с. Красногорки, більшість яких перебували в коляції князів Любомирського та Четвертинського (НМЛ. Ркл-86, арк. 748 зв.). У червні 1751 р. він посвячував храм у с. Паланка Ладжинська (ДАЖО. Ф. 178, оп. 53, спр. 2, арк. 92; Wizytacje generalne parafii unickich... S. 618).

⁹⁷ ДАЖО. Ф. 178, оп. 53, спр. 2, арк. 126 зв. – 127, 130 зв.; Wizytacje generalne parafii unickich... S. 609.

Усі ці пастирські й адміністративні зусилля та судові позови Лева (Шептицького) так і не увінчалися успіхом. Він був змушений і фактично, і канонічно визнати втрату Брацлавського крилосу. На початку січня 1754 р. львівський владика відкликав надані Тимофієві Матковському повноваження брацлавського офіціала, і відтоді той використовував лише свій попередній титул барського офіціала. Тоді ж Шептицький надіслав Матковському, для публічного оголошення місцевому духовенству та вірним, декрет Римської курії про належність «деканатів Брацлавського воєводства» до Київського митрополічного престолу. У пастирському листі львівського єпископа від 8 січня 1754 р., адресованому Матковському, наголошувалося на визнанні рішення Апостольської столиці, а також припиненні його повноважень брацлавського офіціала та необхідності розмежування Львівської єпархії з «брацлавськими територіями». Одночасно владика наказав Матковському вжити належних практичних заходів, аби забезпечити виконання римського декрету⁹⁸.

Амбівалентність єрархічного контролю за Брацлавщиною. Ставлення духовенства і шляхти до територіального конфлікту

Амбівалентність єрархічного контролю. Територіальне протистояння між Львівською єпархією та митрополічним престолом 1747–1754 рр. не означало створення на Брацлавщині видимої граничної лінії між двома церковними юрисдикціями, що змінювала б свою конфігурацію залежно від посилення в регіоні впливу когось з учасників конфлікту. Насправді ж, як показує аналіз джерел, лінія поділу проходила між окремими парафіями, намісниками, священниками, коляторами і навіть мирянами. Тому опанування Гребницьким чи Шептицьким якогось мікрорегіону залежало від ряду суб'єктивних чинників – позиції місцевої шляхти, активності міщанства й церковних братств. Проте чи не головну роль відігравали персональні зв'язки парафіяльного клиру зі своїм пастирем, що виявлялися в отриманні з його рук єрейських свячень, номінаційної та інсталяційної грамот, антимінсу до престолу

⁹⁸ «Quoniam S[acr]ae Sedi Ap[osto]liae et Sa[cra]e Cong[regatio]ni particulari ab eadem deputatae visum fuit, ut jurisdictionem in ecclesias, clerum et populum in decanatibus palatinatus Braclaviens[is] existentem sedi metropolitanae Kijoviensi adjudicaret, et nobis certo constat officium metropolitanum Kijoviense tam ante publicationem ejusmodi decisionis s[acr]ae congregationis, quam ad praesens post publicationem ad praedictas ecclesias jurisdictionem suam plenarie extendere et exercere, id circo nos mandatis aplus cum ea qua tenemur reverentia obsequentes dnaonem vram monendam esse duximus, prout inhibendo monemas per praesentes, quatenus vigore deputationis suae in officialem Braclaviensem (quam praesentibus revocamus) non amplius jurisdictionem n[ost]ram ad praedictos decanatus Braclavienses quovis praetextu facite vel expresse extendere, ac in eodem territorio Braclaviensi quidquam attentare sub nullitate ab hinc gestorum omnium per D[omi]nem v[ost]ram audiat et praesumat, nos enim omnes facultates a nobis d[omi]ni v[ost]rae communicatas quo ad praefatos decanatus praesen[tibus] limitamus» (НМЛ. Ркл-75, арк. 33 зв. – 34). Цей самий лист невдовзі було облятовано в одній з книг Радомишльської митрополічної консисторії, а також внесено до актів Апостольської нунціатури у Варшаві (ЦДІАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 3, арк. 93–96).

певного храму тощо. Важливе значення мала також лояльність ктитора парафії до вибору священником «свого» архиєрея, а також юрисдикційні орієнтації намісників-протопопів, від яких сільські парохі адміністративно залежали, адже намісники забезпечували їх св. миром, інформували про розпорядження верховної церковної влади та забезпечували внутрішню комунікацію й консолідацію локальної священничої корпорації через проведення щорічних намісницьких соборчиків. Ці фактори, врешті-решт, і спричинили амбівалентність єрархічного контролю за Брацлавщиною, коли одні й ті самі клирики одночасно підлягали різним унійним владикам. Аж до остаточного рішення Римської курії 1754 р., це унеможливлювало врегулювання територіального конфлікту виключно методами «пастирського примусу».

Шахоподібну строкатість адміністративної належності парафій і намісництв Брацлавського крилосу наприкінці 40-х – у першій половині 50-х рр. XVIII ст. найкраще засвідчують матеріали генеральної візитації 1782–1785 рр. Ретроспективний аналіз згадок і вписів канонічних актів розкривають широку палітру методів і «технік» єрархічного нагляду за унійними парафіями й духовенством з боку і Флоріана (Гребницького), і Лева (Шептицького). Простежимо цю амбівалентність на прикладі декількох намісництв – Немирівського, Рашківського, Чечельницького та Ямпільського.

Протоколи візитації Чечельницького намісництва 1782–1784 рр. засвідчують, що розташовані на його території парафії в середині XVIII ст., у розпал брацлавського конфлікту, намагалися одночасно контролювати як львівський єпископ, так і київський митрополит. Так, церкви в сс. Бандурівка, Білий Камінь, Івашкова, Періжна і П'ятківка були закладені у 1749 і 1752–1754 рр. з дозволу барсько-брацлавського офіціала Матковського. Натомість храми в с. Бережки, Демівка та Рогожка Чечельницька почали будуватися у 1748 р. вже з благословення митрополичого намісника о. Михайла Примовича. Так само відмінну юрисдикційну підлеглість демонстрував і клир. Щоправда, для 1749–1753 рр. церковні джерела називають лише один випадок появи на теренах намісництва пароха, рукоположеного львівським владикою (у с. Вовчок 1753 р.). Всі три нові священники, які з'явилися тут протягом 1749–1754 рр. (Даниїл Остропольський, Михайло Рибницький і Симеон Сурмієвич), отримали єрейські свячення або від митрополита Гребницького, або від його офіціала Феліціана (Володковича)⁹⁹.

У Немирівському намісництві наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XVIII ст. так само сформувалося фактичне двовладдя. Його дуже добре віддзеркалює ситуація з Дмитрівською церквою в с. Кузьминці, де на початку 1780-х рр. зберігалися аж три антими́нси – «jeden Athanasii, drugi Leonis Szeptycki, a

⁹⁹ ДАФО. Ф. 178, оп. 53, спр. 36; Спр. 37, арк. 19. Михайло Примович походив з львівської родини Теодора та Цецилії Примовичів. Єрейські свячення у віці 24 років отримав 17 травня 1744 р. з рук владика Атанасія (Шептицького). Був висвячений як апостольський місіонер (НМЛ. Ркл-79. С. 429).

trzeci Jasonis Smogorzewski»¹⁰⁰. На той час у багатьох поселеннях (Бушинка Стара, Немирів, Ометинці, Печери, Ярмолинці) візитатори виявляли антимінси з «не порушеними реліквіями», надані для престолів храмів за підписом Атанасія (Шептицького)¹⁰¹. Аналіз матеріалів візитацій доводить, що початково Львову вдавалося утримувати контроль над Немирівщиною, в т. ч. за її адміністративним центром. Джерела фіксують низку святительських та адміністративних чинностей, здійснених тут адміністратором Львівської єпархії Онуфрієм (Шумлянським) та владикою Левом (Шептицьким). Так, Святотроїцький і Христорождественський храми у Немирові були відреставровані за «консенсом», виданим у травні 1747 р. Шумлянським. З благословення Шептицького у 1751 р. зводилася церква в с. Лоївці (хоча вже наступного року сюди прибув священик, рукоположений у Вінниці Володковичем). Львівська генеральна консисторія у грудні 1750 р. облятувала ерекційну грамоту, надану колятором унійної парафії в с. Юрківці. Паралельно з Львівською консисторією, свою юрисдикцію над намісництвом поширював і Феліціан (Володкович). Так, у червні 1748 р. він висвятив пароха до церкви в м-ку Куна, в січні 1752 р. – до церкви в с. Бундурівка. У 1750 р. холмський владика дав дозвіл на закладення нової Йоано-Богословської церкви в с. Чуків (водночас, що характерно, для відправлення богослужень було залишено давній антимінс Атанасія (Шептицького)), а в 1752 і 1753 рр. – на реставрацію храмів Святої Трійці в с. Бубнівка та Покрову Богородиці в с. Бундурівка¹⁰².

Подібна юрисдикційна амбівалентність у цей час спостерігається і в Ямпільському намісництві, церкви якого (зокрема, в сс. Голубиця, Грушка, Джугастра, Качківка, Княжа та Яланець) в 1744–1746 рр. ще зводилися за благословенням Атанасія (Шептицького) та під безпосереднім контролем його брацлавського офіціала Никодима (Карасевича). Однак уже через місяць після смерті у Львові митрополита Шептицького спершу київський офіціал Михайло (Примович), а згодом і сам адміністратор митрополії Флоріан (Гребницький), почали видавати «консенси» на побудову й посвячення унійних храмів (4 січня 1747 р. такий дозвіл від нього одержала парафія в с. Піщана, 8 січня 1748 р. – в с. Трибусівка). У серпні 1752 р. свою адміністративну владу над місцевими парафіями намагався встановити брацлавський офіціал о. Марко (Чаплич), якого незадовго до цього номінував київський митрополит. Зокрема, Чаплич підписав дозволи на фундацію нової церкви Св. Димитрія в с. Андріяшівка. Та навіть після цих заходів київського митрополита, адміністратор Львівської єпархії Онуфрій (Шумлянський) висвячував до однієї з унійних церков нового пароха, намагаючись на рівних конкурувати з генеральним намісником митрополита Володковичем, котрий у травні того ж року

¹⁰⁰ ДАЖО. Ф. 178, оп. 53, спр. 37, арк. 28. Два антимінси – Атанасія (Шептицького) та Ясона (Смогоржевського) – зберігалися 1783 р. в церкві с. Кропивна Нижня (Там само, арк. 52).

¹⁰¹ Там само. Арк. 2–4, 9, 11, 20, 42, 56, 58, 60, 62, 72.

¹⁰² Там само. Арк. 16, 39, 46, 75.

здійснював рукоположення для унійних єреїв Ямпільщини¹⁰³. Перебуваючи в Красному на початку жовтня 1753 р., Володкович видав інсталяційну грамоту о. Стефановичу на парафію в с. Березівка, попередньо зобов'язавши його скласти Ісповідання віри та присягу на вірність митрополитові. Причому генеральний намісник Київської архiepархії не зважав на ту обставину, що о. Стефанович у грудні 1751 р. був висвячений львівським єпископом за активної участі барсько-брацлавського офіціала Тимофія Матковського¹⁰⁴.

Ставлення духовенства та шляхти до брацлавського конфлікту. На жаль, збережені джерела церковного походження не дають змоги повною мірою реконструювати позицію унійного духовенства Брацлавського крилосу й місцевої шляхти, а також існуючі між ними юрисдикційні поділи й уявлення, спричинені територіальним конфліктом 1747–1754 рр. Зокрема, на підтримку митрополита Гребницького окремими дідичами (коляторами) парафій вказують надання ними презент для унійних парафій, котрі за їхньою згодою вписувалися у книги Радомишльської консисторії¹⁰⁵. Так само чинили й прихильники Шептицького, виставляючи на його ім'я презенти для лояльних до львівського владики клириків. Саме в таких рекомендаційних грамотах («форматах») натрапляємо на рідкісні, однак надзвичайно інтригуючі публічні декларації шляхтою Правобережної України своєрідного регіонального патріотизму¹⁰⁶. Так, Феліціан з Бежина Бежинський, стольник оверуцький, надіславши Левові (Шептицькому) 1750 р. презенту для кандидата на вакантну церкву Св. Михаїла Архангела в м-ку Шавулиха Уманського намісництва, трактує землі, на якій знаходилась його ктиторська парафія, як територію, що «з давніх часів приєднана до Брацлавської єпархії греко-романо-унійного обряду». Водночас, маркуючи ту саму територію в категоріях державного адміністративного устрою, шляхтич Бежинський відмовляє їй у приналежності до Брацлавського воєводства, локалізуючи Шавулиху «у воєводстві й повіті Київському»¹⁰⁷.

Іншою формою визнання юрисдикції того чи іншого пастиря було звернення місцевого клиру для полагодження конфліктних ситуацій до «свого»

¹⁰³ Tabella Wizyty Generalney Dekanatu Jampolskiego... 1784 roku // ДАФО. Ф. 178, оп. 53, спр. 36, арк. 154.

¹⁰⁴ ДАЖО. Ф. 178, оп. 53, спр. 34, арк. 5.

¹⁰⁵ Див., наприклад, упис у 1749 р. презенти для пароха Тихого Хутора Вінницького повіту: ЦДІАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 2, арк. 11 зв. – 12 зв.

¹⁰⁶ Див. обляти презент та ерекційних грамот дідичів (коляторів) парафій в актовій книзі Львівської генеральної консисторії протягом 1750–1752 рр., тобто в перші роки архієрейства Лева (Шептицького): «Acta Consistorialia Inductarum Praesent[ati]onu[m] ac Ereccionum Anni Domini 1750 sub felicissimo Pastoralis regimine Illustrissimi ac Reverendissimi Domini D[omi]ni Leonis in Szeptycae Szeptycki, Episcopi Leopoliensis, Haliciensis et Camenecen[sis] Podoliae, Archimandritae Mielecensis, inchoata et conscripta per me Basilium Komoniec Paszewicz, publicum S[acr]ae Authorit[ate] Ap[osto]li[c]ae, Actorum curiae episcopalis, et consistorii generali Leopoliensis» (НМЛ. Ркл-86, арк. 698 та наст.).

¹⁰⁷ «Z dawnych czasow do diecezji Braclawskiey ritus Graeci Romani Uniti przyłączona, w dobrach moich starostwie y miasteczku Szawulisie w woiewodztwie y powiecie Kijowskim leżącym» (НМЛ. Ркл-86, арк. 728–728 зв.).

духовного суду. Для прикладу, так учинив 1749 р. о. Василь зі с. Борків Браїлівського намісництва, який, декларуючи свій послух митрополитові Гребницькому, процесувався у Радомишльській консисторії¹⁰⁸. Щодо ставлення парафіяльного духовенства до Лева (Шептицького), то тут маємо тільки свідчення представників Гребницького, які, звісно, намагалися применшити перед Римською курією масштаби його підтримки священною корпорацією регіону: «З [понад 400] парохів супротивна сторона хтозна-якими зусиллями спромоглася знайти лише трьох, які засвідчили б, що разом зі своїми попередниками завше перебували під юрисдикцією львівських єпископів [...] та й те [...] є гідним подиву, що серед такого великого числа пресвітерів супротивна сторона знайшла тих трьох, які не завагалися за неї фальшиво посвідчити. А відтак більш ніж очевидними є настрої – як і вірність своєму істинному пастиреві – тих численних парохів, котрі не захотіли підписатися під вигадками супротивної сторони і змогли так відважно протистояти її хитрощам і насильству»¹⁰⁹.

Завдяки актам Римської курії, значно більше знаємо про позицію тієї частини брацлавської шляхти, яка підтримувала Лева (Шептицького). Саме за сприяння місцевого нобілітету, львівський владика домігся прихильного ставлення до своїх територіальних домагань на королівському дворі та, частково, у Варшавській нунціатурі. Про це, зокрема, повідомляють і римські джерела: «Перед ясновельможним королем і перед Преосвященним нунцієм дали свої рекомендації брацлавські вельможі». Вони й виступали найбільшими прихильниками збереження Брацлавщини у складі Львівської єпархії: «Кілька мирян забажали мати своїм пастирем єпископа львівського»). Щоправда, його опонент – митрополит Гребницький – уважав декларацію брацлавського нобілітету «геть незаконним актом», а підписи й печатки шляхтичів – «сумнівного вигляду». Водночас декларація брацлавської шляхти аж ніяк не доводить загальної підтримки владика Лева місцевим нобілітетом. На цю обставину опосередковано вказували урядники Гребницького: «Брацлавці не тільки нині, а й у всі часи якнайохочіше визнавали митрополита своїм предстоятелем»¹¹⁰.

З протоколів засідань Конгрегації поширення віри дізнаємося, що Шептицький у своєму спорі з київським митрополитом заручився також усною й листовною підтримкою «магнатів королівства, до яких у відчаї знову недоречно вдається»¹¹¹. Київська митрополича курія згадувала про «рекомендаційні листи, що їх супротивна сторона виманила хибними заявами від магнатів королівства, чи видерті у кількох парохів протестації, а [радше] свідчення лише трьох із них»¹¹². Радомишльський двір так само скептично розглядав ефективність дій впливової шляхти на підтримку Шептицького, водночас

¹⁰⁸ ЦДІАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 2, арк. 130 зв. – 131 зв.

¹⁰⁹ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 281.

¹¹⁰ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 270.

¹¹¹ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 286–287.

¹¹² Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 285.

підважуючи легітимність її декларацій, котрі, з погляду канонічного права Церкви, важили дуже мало: «А щодо рекомендацій великого гетьмана і вінницького старости, то [...] ці приватні вчинки мирян – чи добровільні, чи, може, вимушені [...], нам ні до чого, адже ціле питання стоїть щодо права: кому належить та брацлавська територія. [...] Хай там що сказали хоч сто, хоч тисяча мирян, – не [їм], а єпископам найбільше залежить, аби не зменшувалася їхня єпархія та щоб не було якоїсь втрати для їхньої єпископської юрисдикції [...]. Тому в цій чисто церковній і юрисдикційній справі тим паче не варто прислухатися ні до листів, які єпископ виманив у мирян – магнатів королівства, ні до свідчень, видертих у кількох брацлавських пресвітерів [...]. Однак якщо цю священну конгрегацію таки чимось бентежать ті виманені у мирян і продиктовані супротивною стороною слова, то наш зверхник благає всечесніших отців, щоб вони не дозволяли єпископові так себе ошукувати, і дали нам стільки часу, скільки буде досить для того, щоб домогтися від цілого воєводства, а то й від усієї Русі й від самого найсправедливішого короля набагато розлогіших і численніших рекомендацій; завдяки їм ще краще виявиться, чи є хтось у Брацлавському воєводстві, хто радше волів би мати пастирем предстоятеля Львівського, а не митрополита»¹¹³.

Позиція Римської курії в «брацлавській справі»

Початок судового розгляду у Римі. Спершу брацлавський конфлікт не викликав особливого зацікавлення Папського престолу, який сподівався, що його учасники порозуміються самостійно. Проте коли цього не сталося, справу було передано до Трибуналу Варшавської нунціатури. 27 лютого 1751 р. генеральний аудитор справ Римської Апостольської столиці та її звичайний суддя Флавій Кізій уперше публічно оголосив, що «митрополит Русі Флоріан Гребницький пред'явив свої претензії до Брацлавського деканату в Кам'янецькій єпархії, яким володіє, маючи на це право, львівський і кам'янецький єпископ Лев Шептицький». У зв'язку з цим, Флавій застеріг їх від будь-яких самостійних дій під карою 300 золотих дукатів, а особливо фіскального «промотора Руської митрополічної курії та інших зацікавлених осіб». Генеральний аудитор особливо наголошував на тому, аби «оберігати Лева Шептицького від будь-яких закидів і нападів»¹¹⁴.

Судовий розгляд «брацлавської справи» у Трибуналі Варшавської нунціатури розпочався з того, що митрополитові Гребницькому було заборонено самостійно перебирати на себе юрисдикцію над спірним Брацлавським крилосом. Однак у ході розслідування суд дійшов попереднього висновку, що Шептицький не має «поважних чи то правових, чи фактичних доказів» на

¹¹³ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 280–281.

¹¹⁴ ЦДДАУЛ. Ф. 201, оп. 46, спр. 305, арк. 1; регестовий опис: Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 / Склали і підгот. до друку О.А. Купчинський, Е.Й. Ружицький. К., 1972. С. 526 (док. № 1061).

управління цим регіоном, оскільки «теперішній митрополит і його попередники впродовж багатьох віків – або самі, або через когось іншого на свій вибір – володіли [цими] деканатами і церквами». Тому спочатку генеральний аудитор Варшавської нунціатури, а 24 вересня 1751 р. також її Трибунал відкликали декрет про відсторонення Гребницького від управління Унійною церквою на Брацлавщині та передали спірну територію під його юрисдикцію. Водночас львівському єпископові нунціатура присудила відшкодування всіх «вигод і доходів», які він «отримав з них від дня хибного відсторонення»¹¹⁵. На основі рішення Апостольської нунціатури, всі намісництва Брацлавщини на початку грудня 1751 р. передавалися «в правдиву, очевидну й актуальну посесію нашої Київської митрополичої столиці, до якої від віків належали»¹¹⁶.

Не задовольнившись цим, митрополича консисторія в Радомишлі домагалася передачі «справи брацлавських деканатів» з рук Трибуналу апостольської нунціатури безпосередньо в Римську курію, «для того, аби звільнити нещасних брацлавських деканів від таких утисків, а водночас усунути тяжку шкоду й безглуздя, що кожного дня стається під час уділення Святих Тайн, яке – з величезною ганьбою перед сусідами-схизматиками – нечинно здійснюють декани й парохі, хибно поставлені Преосвященним супротивником». Метою каноністів з оточення Гребницького було остаточне визнання Конгрегацією поширення віри справедливості домагань митрополита, а також підтвердження факту «посягань Преосвященного єпископа львівського, які треба виправити [...] через відшкодування всіх вигод і доходів, які супротивна сторона отримала від спірних деканатів»¹¹⁷.

Уперше після того, як «брацлавську справу» було передано до Риму, Конгрегація поширення віри винесла свій вирок 24 вересня 1751 р. Передбачалося, що митрополит Гребницький зможе законно вступити у «нове посідання» Брацлавщиною «не раніше ніж 19 січня 1752 р.». Та вже напередодні цієї події, а саме 11 січня, Львівська єпископська консисторія внесла протест проти рішення Конгрегації¹¹⁸. Після довготривалого з'ясування обставин конфлікту, уважного вивчення представлених документів та інших аргументів сторін, Конгрегація поширення віри 7 травня 1753 р. провела своє засідання, спеціально присвячене темі «Київська юрисдикція», за участю римських кардиналів Месмера (Мезмері), Спінеллі, Сакріпанті, Колумна Шарра та секретаря-

¹¹⁵ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 257–258.

¹¹⁶ Innotescito decreto Tribunalis S[acr]ae Nunciature Apost[olica] die 24 [septem]bris 1751 Varsavia favore sedes metropoliae kiiovien[is] respectu rehabitionis decanatum in palatinatu Braclavien[is] refenbilium ad jurisdictionem metropolitanam Kiiovien[siam] ab immemorabili tempore pertinentium literae infrascriptae citationis cum monatione atque circulares contra clerum et populum praedictorum decanatum extensae // ЦДІАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 2, арк. 561 зв. – 562.

¹¹⁷ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 259.

¹¹⁸ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 273. Див. також: Рункевич С.Г. Описание документов... Т. 2. С. 138 (№ 1563).

ря Конгрегації о. Леркарія. На цьому засіданні й було постановлено, іменем Святішого Отця, присудити Брацлавщину київському митрополитові¹¹⁹. Протокол засідання та його декрети, опубліковані в 1950-х рр. о. Атанасієм (Великим), містять унікальні свідчення про еклезиальні, історичні та культурно-цивілізаційні аргументи, якими послуговувалися сторони конфлікту в доведенні своїх прав на Брацлавщину. Окрім популярного у той час дискурсу про генезу християнства на Русі «близько 990 року», документ представляє й історичну версію генези організаційної структури Східної церкви у Прикарпатті, а також територіальної юрисдикції Галицької (Львівської) єпархії. В інтерпретації оточення київського митрополита Флоріана (Гребницького) цей наратив був таким: «Коли згодом по всій Русі розлилося світло Євангелія, то навіть у тій частині, що під польським пануванням, було засновано численні інші єпископати, а саме Володимирський, Луцький, Перемиський, Холмський, Пінський, Смоленський і Полоцький, на [престоли] яких митрополит Русі призначив суфраганів. Однак митрополит сам правив, наче власною єпархією, двома досить обширними воєводствами – Київським і Брацлавським, а водночас і тією частиною Русі, яку становлять Руське й Подільське воєводства, [і зокрема] Львівський, Кам'янецький і Галицький повіти. І те, що цей митрополичий престол так стояв, і [те], що правив цими краями без жодного суфрагана чи іншого єпископа впродовж 549 років, тобто до року 1539, [є доведеним фактом]»¹²⁰.

Як установила Римська курія, «єпископ львівський ні Брацлавського воєводства не мав серед своїх територій під час первісного заснування вікаріальної катедри, ні впродовж двох століть ці предстоятелі не здійснили над майже п'ятьмастами церквами найменшого юрисдикційного акту – окрім тих трьох. [Цьому сприяли] розташування і характер самого воєводства, котре [...] є окремим від Кам'янецької єпархії й території та майже вдвічі за неї більшим; ні сам Йосиф Шумлянський не домагався цієї території для Львівського престолу, заявляючи про своє апостольство, натомість визнав, що вона належить до митрополії так само, як і Київська, коли, будучи адміністратором митрополії, призначив одного й того ж вікарія водночас на київські і брацлавські землі». Докладно розглянувши справу, Конгрегація поширення віри 7 травня 1753 р. оприлюднила декрет «Про посягання», який виявився на користь київського митрополита: «Те, що було виведено досі, робить якнайочевиднішим правоту Преосвященного митрополита щодо спірних церков [...]. Встановлено посягання Преосвященного єпископа львівського, що їх треба виправити через скасування всіх юрисдикційних актів, які він здійснив щодо спірних деканатів, і через відшкодування вигод і доходів, які він із згаданих деканатів отримав»¹²¹.

¹¹⁹ De iurisdictione Metropolitae Kioviensis in Decanatu Braclaviensi, praetensa ab Episcopo Leopoliensi. Roma, 7.V.1753 // Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 253–295 (док. № 90).

¹²⁰ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 254.

¹²¹ Congregationes Particulares. Vol. 2. P. 271?272.

Невдовзі після свого засідання в «брацлавській справі», 12 травня 1753 р. Конгрегація поширення віри надіслала папському нунцієві у Варшаві Альберіку Аркінто (1746–1754) лист-інструкцію. У ньому кардинали повідомляли про своє рішення підтримати митрополита, підкреслюючи необхідність якнайшвидшого виконання декрету, з огляду на позицію львівського єпископа. Римські кардинали звертали увагу на «супліку народу Брацлавії», застерігаючи від можливих «зворушень між цими людьми та появи неприємних замішань і безпорядків». Конгрегація доручила нунцієві розробити практичні заходи, аби забезпечити законну передачу «Брацлавських деканатів» в адміністрацію київському митрополитові. На думку кардиналів, доброю нагодою для уникнення неприємностей під час зміни церковної адміністрації на Брацлавщині була б присутність там холмського владика Володковича, котрий, як представник митрополита, без затримки міг перебрати на себе управління спірною територією, виконавши таким чином постанову Конгрегації поширення віри від 7 травня 1753 р.¹²²

На початку 1754 р. Конгрегація поширення віри у Римі, з огляду на існуючі труднощі в практичній реалізації своїх постанов у «брацлавській справі», видала нове розпорядження¹²³, яке було підтвержене 22 березня 1754 р. декретом про негайну передачу Брацлавського крилосу-офіціалату Київській архієпархії (2 травня його облятували в книги Радомишльської унійної консисторії). Новий підтвердний декрет Трибуналу Варшавської нунціатури з 2 травня 1754 р. («*Instrumenti in causa Braciavien[si]*») від імені генерального намісника митрополита Пилипа (Володковича) до актів Радомишльської консисторії вніс шляхтич Іван Білевич¹²⁴. Незабаром, 17 червня, один зі священників Київської архієпархії повторно облятував декрет¹²⁵. На те, що виконання постанов Конгрегації поширення віри зіштовхнулася з певними труднощами, свідчить її лист до нового нунція в Речі Посполитій від 23 серпня 1755 р. Римські кардинали були змушені ще раз підтвердити правочинність свого рішення від 7 травня 1753 р., оскільки львівський владика і надалі висував нові претензії, намагаючись, за словами кардиналів, «здійснювати приватну адміністрацію цими [брацлавськими] намісництвами». Конгрегація також звертала увагу нунцієві на необхідність надіслання у Брацлавське воєводство «ноти», яка розкривала б зміст її рішення з 1753 р., з тим, аби заспокоїти місцевих «намісників і народ»¹²⁶.

Загалом Папський престол відіграв провідну роль у вирішенні Брацлавського територіального конфлікту. Попри певні сумніви й хитання, саме інституції Римського Апостольського престолу – Конгрегація поширення віри та

¹²² Litterae S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes / Ed. A.G. Welykuj (далі – Litterae SCPF). Romae, 1957. Vol. 4. P. 270 (док. № 1877).

¹²³ Рункевич С.Г. Описание документов... Т. 2. С. 155 (№ 1602).

¹²⁴ ЦДАУК. Ф. 1040, оп. 1, спр. 3, арк. 93–96.

¹²⁵ Там само. Арк. 146–148.

¹²⁶ Litterae SCPF. Vol. 4. P. 307–308 (док. № 1399).

Варшавська нунціатура – виступили тими арбітрами, правові й практичні аргументи яких виявилися прийнятними для обидвох сторін. У кінцевому підсумку це й дало змогу стабілізувати ситуацію в регіоні та налагодити співпрацю між найбільшими унійними єпархіями в Україні того часу.

Контроль Лева (Шептицького) над Правобережною Україною у 60–70-х рр. XVIII ст. та проблема еклезіального статусу Брацлавщини

Незважаючи на повернення Брацлавщини Київській архієпархії, її майже столітнє (1675–1754) перебування у складі Львівського владитства мало далекосяжні наслідки для посилення у регіоні локальних ідентичностей, територіального патріотизму та партикулярної еклезіальної свідомості. Ширше брацлавський територіальний партикуляризм відображений у матеріалах Конгрегації поширення віри, яка вперше після 1753–1754 рр. розглянула справу «*De iurisdictione in Palatinatu Braclaviensi, in Ucraina*» на своєму окремому засіданні у Римі 31 травня 1767 р., під головуванням префекта Конгрегації кардинала Джузеппе Каstellо¹²⁷. Кардинали насамперед підтвердили своє рішення від 7 травня 1753 р. про належність Брацлавщини до юрисдикції київського унійного митрополита. Водночас під час цього засідання були оприлюднені вражаючі, на думку Риму, надуживання, яких допустився Володкович. Як засвідчують акти Конгрегації, адміністрування митрополитом «брацлавськими деканатами» призвело до «таких безладів і багатьох порушень» у цьому регіоні, що змусило апостольського нунція вдатися до рішучих протестів і практичних дій супроти предстоятеля Руської церкви. Одним із таких заходів стало «інструкування згаданих деканатів незалежно від митрополита», яке Римська курія доручила провести тогочасному холмському владіці Максиміліанові (Рилу). Окрім самої Брацлавщини, Рило у першій половині 1760-х рр., у рамках апостольської візитації, відвідав також частину унійних парафій на території Київського воєводства, які були фундовані графом Франциском Салезієм Потоцьким і перебували під юрисдикцією київського митрополита. Однак Володкович, з огляду на свій «бунтівний і дратівливий норів», на думку Папського престолу, своєю поведінкою продовжував провокувати «все тяжчі скарги і заворушення, врешті будучи готовим навіть усувати парохів, поставлених владикою Холма, без жодного мотиву чи рації»¹²⁸.

¹²⁷ Congregationes Particulares. 1957. Vol. 2. P. 308–312 (док. № 98).

¹²⁸ «Dopo d'essere succeduto alla Metropolia l'odierno Monsignor Feliciano Wolodkowicz, amministrò per qualche tempo i Decanati sudetti, ma con tali disordini, e tanto irregolarmente, che mosso il Nunzio Apostolico di Polonia dai continui clamori, e querele contro di lui, procurò dalla S. Sede una commissione a Monsignor Rillo, Vescovo di Chelma, di far egli nè Decanati medesimi tutte l'istruzioni indipendentemente dal Metropolitanano. Terminata poi la commissione di Monsignor Rillo, non solo s Decanati, di cui si tratta, ma anche varie Parrocchie nuovamente fondate dal Conte Potocki nel Palatinato di Kiovia ricaddero sotto il governo del Metropolitanano, il quale, il stante il suo genio turbolento ed inquieto, non ha lasciato d'eccitare più gravi doglianze, e rumori, essendosi fino avanzato a voler mutare I Parochi, stabiliti dal governo di Chelma, senza verun motivo, o ragione» (Congregationes Particulares. 1957. Vol. 2. P. 309 (док. № 98)).

Отримавши такі невтішні відомості, Конгрегація поширення віри була схильна передати управління Брацлавщиною львівському єпископу Левові (Шептицькому), як більш поміркованому та схильному до компромісів унійному єрархові. Римські кардинали, заслухавши доступну їм інформацію (переважно від нунція у Варшаві), дійшли висновку, що перехід Брацлавщини під юрисдикцію Шептицького, «прелата великих заслуг і чеснот», є «єдиним засобом для відновлення спокою, так необхідного для вірних у цих деканатах і парафіях, добровільно новофундованих у великій кількості з милості графа Потоцького, київського воєводи»¹²⁹. До цього кроку Римську курію також підштовхнуло зростаюче незадоволення шляхти та руського духовенства Брацлавського воєводства «екстравагантною практикою» урядування Володковича, про яку розповідали на засіданні Конгрегації 31 травня 1767 р.

Більше того, невдоволення діяльністю митрополита спонукало місцеву світську адміністрацію висунути проект (який, мабуть, був також підтриманий руським клиром) про відкриття на Правобережній Україні нового унійного владцтва, котре, початково покриваючи лише саму Брацлавщину, мало б та «усунути всілякі безлади», «тільки б звільнити відібрані деканати з-під одіозної юрисдикції теперішнього митрополита»¹³⁰. Інструкція шляхти Брацлавського воєводства з 1766 р. з вимогою створити нову унійну єпархію в структурі Київської унійної митрополії – Брацлавську¹³¹, була виразною артикуляцією регіонального партикуляризму, що значною мірою живився еклезіальною традицією майже столітнього перебування Брацлавщини у складі Львівської єпархії. Свою петицію брацлавський нобілітет адресував королю Станіславові Августу Понятовському (1764–1795). Інструкцію з пропозицією заснування Брацлавської унійної єпархії («erezione nuova di Vescovado») брацлавський і київський воєводи передали також папському нунцієві напередодні скликання сейму (ймовірно, у 1766 або ж 1767 р.). Римська курія в цій справі покладалася на підтримку «міністра короля, маркіза Антічі» («il Marchese Antici, suo Ministro»), який підготував для нунція спеціальну «меморію», на яку папський представник відповів 22 квітня 1767 р.

¹²⁹ «Cioè, che si trasferisca la giurisdizione de' Decanati in controversia nella persona di Monsignor Szeptycki, Coadiutore del Metropolitanò, [Prelato di gran merito, e probità], essendo questo l'unico mezzo di ristabilir la calma, tanto necessaria alla Religione in quei Decanati, e Parrocchie, novellamente fondate in gran numero, e liberamente dotate dalla pietà del Conte Potocki, Palatino di Kiovia» (Congregationes Particulares. 1957. Vol. 2. P. 310 (док. № 98)).

¹³⁰ «Ma il Metropolitanò inflessibile nel proponimento di voler condursi a suo capriccio con le sue vessazioni, e stravaganze, ha ridotto le cose a segno, che i due Palatini di Chiovia, e Braclavia, fralle principali istruzioni date ai loro Nunzi per l'ultima dieta, hanno loro commesso di procurare uno stabile, e sicuro rimedio a tanti disordini, e sino di proporre una separazione ed erezione di nuovo Vescovado, purchè i Decanati vengano sottratti dall'odioso giurisdizione del presente Metropolitanò. Questa rappresentanza è stata impedita dalla Maestà del Re, il quale ha creduto, che senza fare pubblicità si potessero contentare i Palatini, ed assicurare la tranquillità di quei popoli, con indurre il Metropolitanò a porre in esecuzione i consigli nel Nunzio Apostolico, e cedere i più volte detti Decanati al suo Coadiutore» (Congregationes Particulares. 1957. Vol. 2. P. 309 (док. № 98)).

¹³¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. № 687. S. 643.

Проте польський монарх, попередньо проконсультувавшись у Лева (Шептицького), відмовився публічно підтримати ініціативу, зіславшись на те, що ця справа порушує прерогативи київського митрополита Володковича та його коад'ютора, адже вона належить до компетенції духовної влади. Станіслав Понятовський, відстоюючи перед римським понтифіком свою позицію, покликався на відповідний декрет Конгрегації поширення віри, згідно з яким «ці деканати не можна передати єпископу Львова», адже вони «вже були оголошені належними до митрополії Русі»¹³². Водночас, реагуючи на побажання шляхти обидвох воєводств й особливо місцевих воєвод, «незадоволених наявністю адміністрації брацлавських деканатів, приєднаних до митрополії», та «зادля забезпечення спокою народу», він погодився розглянути можливість передачі «брацлавських деканатів» в управління Шептицькому, але не як львівському владиці, а виключно як коад'юторові київського митрополита, тобто в тимчасову адміністрацію, і тільки після розгляду цієї справи на генеральному сеймі, позаяк вона заторкувала інтереси місцевого нобілітету¹³³. У підсумку Конгрегація поширення віри на своєму засіданні 31 травня 1767 р. таки вирішила передати «брацлавські деканати» Шептицькому, «грецькому єпископу Львова», як коад'ютору київського митрополита, «у спосіб таємного процесу», одночасно залишивши в силі свій декрет з 1753 р. про належність Брацлавщини до Київської архієпархії¹³⁴.

Після цього Конгрегація розробила й надіслала 20 червня 1767 р. апостольському нунцієві у Варшаві свою інструкцію в справі духовної юрисдикції над унійними намісництвами у Брацлавському й Київському воєводствах¹³⁵. До самої інструкції було додано папське брєве «до [королівського] двору» в справі «юрисдикції [брацлавських] деканатів», що передбачало їхню передачу «від митрополита Русі до єпископа Львова як його коад'ютора». Ще раніше, у квітні, два інші папські брєве були адресовані безпосередньо львівському владиці (який уже тоді мав розпочати «практичне виконання юрисдикції над деканатами»), а також київському митрополитові Володковичу, застерігаючи останнього від можливої протидії рішенням Римської курії¹³⁶. Сама ж «Інструкція» наголошувала на тому, що, з огляду на «фатальну позицію королівського двору», який не погоджувався на перехід Брацлавщини під безпосередній контроль Лева (Шептицького), папський нунцій повинен залагодити справу таким чином, аби «уникнути подальших надуживань і безладів, що можуть виникнути через погану адміністрацію та урядування митрополи-

¹³² «Di non poter egli cedere al Vescovo di Leopoli quei Decanati, che per Decreto della S. Sede furon già dichiarati appartenere alla Metropolia di Russia» (Congregationes Particulares. 1957. Vol. 2. P. 312 (док. № 98)).

¹³³ Congregationes Particulares. 1957. Vol. 2. P. 309–310 (док. № 98).

¹³⁴ Congregationes Particulares. 1957. Vol. 2. P. 311 (док. № 98).

¹³⁵ Litterae SCPF. 1957. Vol. 5. P. 130 (док. № 2241).

¹³⁶ «Mando a V. S. gli acchiusi Brevi, concernenti l'affare della giurisdizione de Decanati, che ad istanza di cotesta Corte si è trasferita dal Metropolitanano di Russia al Vescovo di Leopoli, come suo Coadiutore» (Litterae SCPF. Vol. 5. P. 130 (док. № 2241)).

та [Володковича]»¹³⁷. Очевидно, предстоятель Руської церкви дійсно опирався постанові Конгрегації поширення віри про фактичну передачу української частини його митрополичої архієпархії в управління Шептицькому. Про це, зокрема, свідчить лист римських кардиналів від 12 грудня 1767 р., надісланий Володковичу. У листі вони настійливо вимагали, «задня добра миру і духовного спокою в адміністрації брацлавськими і київськими деканатами», допустити львівського владика, як коад'ютора митрополита, до управління цими територіями й тим самим виконати волю Папського престолу¹³⁸.

Номінація Лева (Шептицького) коад'ютором митрополита Пилипа (Володковича) в 1762 р., з надзвичайно широкими повноваженнями *in spiritualibus*, відкривала перед Львівською єпархією реальну можливість повернути Брацлавщину до свого складу¹³⁹. Прецедентом встановлення (хоча й тимчасової) юрисдикції іншого унійного єрарха на Брацлавщину стала «українська подорож» холмського владика Максиміліана (Рила). Восени 1762 р. він, отримавши від папського нунція у Варшаві фактично повноваження правлячого ординарія¹⁴⁰, здійснив свою першу апостольську візитацію Брацлавського крилосу, відвідавши тоді Браїлівське та Уманське намісництва. Підтримуваний магнатом Франциском Салезієм Потоцьким, з яким холмського владика пов'язували близькі товариські взаємини, Рило у 1762–1765 рр. відбув декілька пастирських подорожей на Правобережжя, які мали надзвичайний успіх і підтримку як духовенства, так і мирян-уніатів. Під час цієї «української подорожі» було посвячено десятки новofундованих унійних храмів (зокрема, Миколаївська церква в с. Северинівка (1762 р.) та храм Св. Йоана Богослова в с. Гриненьки (1765 р.) Брацлавського намісництва¹⁴¹). Упродовж 1764–1765 рр. він, за підтримки свого холмського офіціала о. Плєскевича, рукоположив та номінував до парафіяльних церков, фундованих Франциском Потоцьким на Уманщині, десятки священників, а також посвятив близько 40 нових унійних храмів¹⁴². На початку 70-х рр. XVIII ст. на Брацлавщині православним вдалося створити розгалужену мережу своїх організаційних структур. Зокрема, тут діяли сім намісництв, підпорядкованих переяславському владіці – Брац-

¹³⁷ «Per evitare di fare ulteriori abusi, e disordini, che potrebbero nascere dalla cattiva amministrazione, e governo del Metropolitano» (Litterae SCPF. Vol. 5. P. 130 (док. № 2241)).

¹³⁸ «Ut pro bono pacis proque animarum tranquillitate Braclaviensium et Kioviensium Decanatum administrationem Leopoli Episcopo, Coadiutori tuo, ultro concederes, id scito factum fuisse non ex sinistra aliqua de tua probitate ac vigilantia opinione, sed tantum ut istorum fidelium quieti, faciliorique Decanatum servitio provideretur» (Litterae SCPF. Vol. 5. P. 134 (док. № 2249)).

¹³⁹ *Nabywaniec S. Unicka archidiecezja kijowska...* S. 164–166, 172–173, 202–204, 207–209. Автор назагал негативно оцінює діяльність Лева (Шептицького) на Правобережній Україні як коад'ютора Володковича, й уважає, що він своєю часто безоглядною поведінкою фактично підважував авторитет ет київського унійного митрополита.

¹⁴⁰ Див.: *Instrumentu[m] pro Commissione Apostolica Autoritate peragenda in Human et Brahiow.* 30.08.1762 р. («Щоденник» Максиміліана (Рила)) // НМЛ. Ркл-115, арк. 136 зв. – 138).

¹⁴¹ *Wizytacje generalne parafii unickich...* S. 502–504, 566, 568.

¹⁴² *Ordinatio Parochorum Humanensium. 1764–1765* // APL. ChKGK. Sygn. 636. K. 180–215 v.

лавське, Вінницьке, Гранівське, Кальницьке, Краснянське, Рашківське та Чечельницьке, неформально адміністрованих брацлавським православним намісником о. Васи́лієм Мокрицьким¹⁴³. Успіхи Рила в реуніації русинів східного обряду на Брацлавщині у 1773–1774 рр. відображені у звіті Переяславській консисторії православного протопопа Рашківського намісництва о. Петра Стефановича. Священик, серед іншого, скаржився, що холмський владика у 1774 р. «остаточно відібрав у нього Рашківську протопопію», й зокрема Миколаївську церкву в Рашкові, а також храми в Загніткові та Студенній¹⁴⁴.

Практика апостольських візитацій, апробована Рилом, на початку 1770-х рр. була підтримана львівським владикою Левом (Шептицьким), який ще на початку лютого 1768 р. вступив в обов'язки адміністратора Київської митрополії¹⁴⁵. Протягом травня – серпня 1773 р. він об'їхав величезні простори Правобережжя, уділяючи пастирське благословення переслідуваним уніатам, посвячуючи нові храми та хіротонізуючи нових пресвітерів. 20 червня 1773 р. з Радомишля Шептицький звернувся з пастирським посланням до духовенства та вірних Київської архієпархії, закликаючи їх до витривалості у «католицькій вірі та унії зі Святою Римською Церквою»¹⁴⁶. У квітні 1769 р. він номінував у Львові пароха до церкви в с. Богданівка Брацлавського намісництва, а наприкінці грудня 1768 р. дозволив зведення храму в с. Бушинка Немирівська, у квітні 1775 р., як коад'ютор митрополита Феліціана (Володковича), дав дозвіл («інструмент») на посвячення церкви в с. Капустяни, а в серпні 1778 р., будучи вже київським митрополитом, благословив заснування церкви в с. Одаї¹⁴⁷. Згідно з «Реестром канцелярійного податку», котрий сплачували аколіти (кандидати на священство) за вписування акту їхнього рукоположення до «Метрики ординованих», упродовж 1769 – першої половини 1778 рр. митрополит Лев висвятив 343 новосереїв з української частини Київської архієпархії, більшість яких походили саме з теренів Брацлавського воєводства¹⁴⁸.

Після приєднання Брацлавського воєводства до Росії, внаслідок другого поділу Речі Посполитої 1793 р., на його основі царська адміністрація створила Брацлавську губернію (у складі Брацлавського, Вінницького, Звенигородського та Київського повітів), яка на початку 1796 р. була реорганізована в Брацлавське намісництво, ліквідоване наступного року. Натомість місцеві

¹⁴³ *Nabywaniec S. Unicka archidiecezja kijowska...* S. 92–93.

¹⁴⁴ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (Мінск). Ф. 136, воп. 1, адз. зах. 42045 л. 2–3.

¹⁴⁵ *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви... С. 254.

¹⁴⁶ *Epistolae metropolitaram kioviensium catholicorum: Leonis Ludovici Szeptyckij Szeptyckij, metropolitae kioviensis catholici (1778–1779) / Ed. A. G. Welykyj. Romae, 1970. P. 178–206 (док. № 75).*

¹⁴⁷ ДАЖО. Ф. 178, оп. 53, спр. 37, арк. 7; *Wizytacje generalne parafii unickich...* S. 474, 487, 605.

¹⁴⁸ *Regestr akolitow z metropolii Kijowskiej, którzy zwykli pro Juribus Cancellariae placić, zaczęty Anno 1769 // НМЛ. Ркл.-145, арк. 37–46 зв.* Матеріали генеральних візитацій Брацлавщини першої половини 1780-х рр. підтверджують рукоположення Шептицьким десятків новосереїв для унійних парафій Брацлавщини (ДАФО. Ф. 178, оп. 53, спр. 37, арк. 6, 66, 87).

структури Східної церкви приєднали до Мінсько-Ізяславської православної єпархії, фундованої на підставі указу імператриці Катерини II від 13 квітня 1793 р. й очоленої Віктором (Садковським). Невдовзі, у 1795 р., було відкрито самостійну Брацлавсько-Подільську православну єпархію на чолі з владикою Йоаникієм, архимандритом Донського монастиря, адміністративний центр якої спершу розташовувався у м. Шаргород¹⁴⁹.

* * *

Втрата Львівською єпархією брацлавських намісництв та їхній перехід під юрисдикцію київського митрополита у середині XVIII ст. засвідчує доволі радикальні зміни в тогочасних уявленнях про географічний простір, лінійні межі та роль місцевого єрарха, його двору й владичої катебри в організації території. Могилянські реформи, їхня рецепція у Львівській єпархії за урядування Йосифа (Шумлянського, 1667–1708) та, особливо, рішення Замойського собору 1720 р. впровадили у руський еклезіальний і мирянський дискурс нові модерні уявлення. Опіраючись на західні взірці, вони поступово затінили євхаристійну модель, що наголошувала на ключовій ролі правлячого архиєрея в організації території єпархії як особи, яка очолює Євхаристію в головному храмі єпархії – катедральному соборі. Саме потреби катебри з її єпископським двором (душпастирські, літургійні, матеріальні, соціокультурні) й був покликаний «обслуговувати» навколишній сакральний простір, «приписаний» до головного катедрального собору. Євхаристійна еклезіологія одночасно була й стрижнем адміністрації локальної Церкви, – у даному разі Львівської єпархії. Згідно з тогочасними уявленнями, всі святительські й адміністративні чинності, здійснені владикою, сприймалися клиром і мирянами у категоріях підлеглості й послуху, та були виявом сопричастя і єдності локальної християнської спільноти, очолюваної правлячим владикою. Таким чином, простір Львівської єпархії, її межі та чисельність клиру й вірних визначалися не географічними категоріями, а тривкістю існуючих форм підлеглості й послуху між «народом єпархії» та місцевим пастирем. Що така модель «організації» сакрального простору існувала й на Брацлавщині, засвідчують тогочасні церковні джерела, використані у статті. Грамоти рукоположення для новоєреїв, ставлені (інсталяційні) грамоти священникам на парафії, посвячені антими́нси для престолів унійних храмів, отримане на владичому дворі св. миро були тими зовнішніми публічними сакральними знаками, що визначали юрисдикційний статус тої чи іншої парафії та маркували її географічну локалізацію в межах організаційної структури єпархії. Водночас з другої половини XVII – початку XVIII ст. ця євхаристійна модель змушена була конкурувати з модерними й водночас конфесій-

¹⁴⁹ Адміністративно-територіальні зміни на Брацлавщині протягом 1793–1797 рр., після входження краю до складу Російської імперії, простежує: *Петренко О.* Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво // Київська старовина. 2000. № 1. С. 44–61; *Його ж.* Брацлавське намісництво. Вінниця, 2001.

ними за своєю суттю підходами і концепціями. Вони опиралися на суто адміністративні підходи, а однією з головних їхніх цілей було створення конфесійно герметичних «географічних ізолятив». На середину XVIII ст., як показав перебіг Брацлавського конфлікту, ці нові еклезіальні техніки «впорядкування території» почали переважати. Тепер належність парафії до владичої катедри визначалася не стільки написом на одвірку храму про його посвячення правлячим архиереєм, скільки присутністю місцевого священика чи парафіяльної церкви в якомусь канцелярському реєстрі.

На мою думку, саме проникнення у тогочасний соціум Брацлавщини цих нових модерних уявлень було одним із тих ключових факторів, що унеможливив збереження за Львівською єпархією цього регіону. Євхаристійні знаки підлеглистості й духовної спорідненості, котрі невидимою ниткою пов'язували брацлавські намісництва з віддаленою на пів тисячу кілометрів від них Святоюрською катедрою, виявилися не готовими на рівних конкурувати з більш ефективним «пастирським примусом» Радомишльської консисторії. Типовим прикладом застосування в Київській митрополії модерних адміністративно-юрисдикційних підходів до маркування територіального простору була позиція в Брацлавському конфлікті Римської курії. Заангажування Апостольської столиці в подіях 1747–1754 рр. засвідчують, з одного боку, її зростаючу роль внутрішньому житті Руської церкви, а з іншого, неготовність київського митрополичого престолу самотужки полагоджувати свої внутрішні суперечності. Значною мірою це сталося через занепад соборноправних традицій та поступове уподібнення канонічної структури Унійної церкви до римської інституційної моделі. На відміну від територіальних суперечок другої половини XVII – початку XVIII ст. (що мали затяжний характер і часто супроводжувалися безоглядною анексією сусідніх парафій), у справі брацлавських намісництв Римська курія продемонструвала свою готовність і спроможність вгамувати партикулярні суперечності всередині Руської церкви, а також домогтися практичної реалізації рішень, котрі пропонувалися учасникам конфлікту верховною церковною владою.

Амбівалентний юрисдикційний статус Брацлавського крилосу, який увіразнив територіальний конфлікт 1747–1754 рр., послабив у середовищі місцевого духовенства усвідомлення духовної та сакраментальної єдності з конкуруючими між собою пастирями – київським митрополитом і львівським єпископом. Конфлікт так само спричинився до послаблення інституційних пов'язань брацлавського клиру як зі Святоюрською катедрою, так і з митрополичим двором у Радомишлі. Обидва фактори частково пояснюють доволі швидке поширення на Правобережній Україні з початку 1760-х рр. православної руху й перехід більшості унійних парафій під омофор переяславського владики. Такі різкі зміни еклезіального ландшафту Брацлавщини не в останню чергу зумовлювалися тим, що руські священики, «пам'ятаючи» або ж «пригадуючи» непевний статус регіону в середині XVIII ст., ментально виявилися готовими до таких змін. Специфічні

еклезіальні й соціальні практики «виживання» й пристосування до нових конфесійних і політичних реалій, які місцевий клир так «успішно» демонстрував під час драматичних подій Барської конфедерації та Гайдамаччини, він засвоїв саме під час Брацлавського територіального конфлікту.

Протистояння 1747–1754 рр. стало доброю нагодою для місцевої шляхти й духовенства «пригадати» свою партикулярну історичну традицію, а в разі її відсутності – сформулювати новий наратив про минуле регіону. Ця еклезіально-історична пам'ять не тільки обслуговувала інтелектуальні потреби «офіційної» версії статусу Брацлавщини – доведення прав Львова чи Радомишля на спірні намісництва, але й, незалежно від задуму її авторів, підживлювала локальний територіальний патріотизм. Яскравим його виявом був проект 1766 р. зі створення Брацлавської унійної єпархії. Цілком доречний з пастирської перспективи та тогочасних тенденцій до «раціоналізації» й «впорядкування» географічного простору, проект виявився неприйнятним для тогочасного проводу Унійної церкви та королівського двору.

Юрій Волошин

КОНФЛІКТИ В ПОЛТАВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.: ЗМІСТ, ХАРАКТЕР, МОВА*

Жодне суспільство не існує без серйозних непорозумінь, зіткнень і суперечок між життєвими позиціями, ідеями, цілями та поглядами окремих індивідів. Іншими словами, життя соціуму неможливе без явища, що в сучасній науці називається конфліктом¹. Конфлікти, за твердженням дослідників цього феномену, супроводжують людину від народження до смерті й викоринити їх неможливо².

Дослідження конфліктів корисне передовсім тим, що дозволяє побачити цінності, поняття, ментальні стереотипи й стратегії його учасників. Якщо ж ними були прості люди, то з'являється унікальна можливість побачити життя тих членів суспільства, які рідко стають об'єктом історичних досліджень.

Розглядаючи конфлікти, в які втягувалися мешканці Полтави та прилеглих до неї територій і які завершувалися в суді, ми можемо скласти уявлення про взаємовідносини, суспільні норми, світоглядні орієнтири, поведінку, реакцію індивідів на різноманітні життєві ситуації тощо. Вони дають можливість дослідити особливості повсякденного життя полкового міста Гетьманщини в останні роки її існування.

Основу джерельної бази даного дослідження становитимуть матеріали засідань Полтавського гродського суду, а точніше, та їхня частина, що стосується побутових конфліктів, відображених в *«книгах челобитческих приговоров»*. Ці книги є річними збірками протоколів судових засідань, на яких розглядалися дрібні злочини. Для свого аналізу використовуватиму чотири з них – за 1777, 1778, 1779 і 1780 рр., які зберігаються у фонді Полтавського гродського суду (ф. 1726) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві³.

* Дослідження підготовлене завдяки дотації Канадського інституту українських студій (CIUS) Альбертського університету (з фондів Програми дослідження Східної України імені Ковальських).

¹ Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О.І. Скопенко, Т.В. Цимбалюк. К., 2006. С. 381.

² Ликсон Ч. Конфликт. СПб., 1997. С.13.

³ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп.1, спр. 15, 16, 17, 18.

Зрозуміло, що не можна приймати на віру все викладене в матеріалах справ. З одного боку, слід пам'ятати, що кожна з конфлікуючих сторін – як позивачі, так і відповідачі – намагалася показати себе перед судом із найкращого боку, а тому їхні розповіді навряд чи відображають «реальні» події. З іншого боку, не варто забувати й про те, що записи в цих книгах робив писар, який свідомо чи несвідомо, але теж впливав на зміст протоколів. Тому перш ніж поринути в матеріали конкретних справ, необхідно запастися певною часткою скептицизму.

Для аналізу використаю схему, схожу з тією, яку запропонував російський учений О.Б. Каменський⁴. Досліджуватиму статистику, учасників, зміст, місце й мову конфліктів.

Статистика й учасники. Відразу зазначу, що в усіх чотирьох книгах зафіксовано 88 судових справ. У середньому - по 22 на рік, але, безумовно, що розподіл їх за роками був не такий рівномірний. Так, у 1777 р. судді розглянули 17 справ, у 1778 – 24, у 1779 – 29, а в 1780 – 18. Вищеназвані протоколи не відображають повною мірою всі сварки й суперечки, що відбувалися в Полтаві та на приміських територіях хоча б через те, що значна частина з них, очевидно, не ставала предметом судових розглядів. Крім того, частина справ розглядалася в магістраті та земському суді, матеріали яких до нас не дійшли. Не слід також забувати й про те, що гродський суд був становим. У ньому судилися лише представники т. зв. «політичного народу» – козаки та «нова шляхта»⁵.

Якщо уважно проаналізувати склад учасників цих конфліктів (*Див. табл. 1*), то стає очевидним, що майже всі вони, за невеликим винятком, були або місцевими жителями, або особами, пов'язаними з Полтавою та її околицями родом своїх занять. Лише у двох випадках до суду зверталися особи, які перебували у місті тимчасово.

Таблиця № 1

Склад учасників конфліктів

Сторони конфлікту	Кількість епізодів	Відсоток від загальної кількості епізодів
Шляхтич – Шляхтич	25	28,41
Шляхтич – Козак	17	19,31
Козак – Козак	16	18,18
Військовий – Козак	6	6,82
Шляхтич – Військовий	6	6,82
Аристократ – Шляхтич	3	3,4

⁴ Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей. Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. М., 2006. С. 141–177.

⁵ Згідно з З. Когутом, нова шляхта поділялася на три соціальні категорії – бунчукових, військових та значкових товаришів. (*Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. К., 1996. С. 38.)

Духовна особа – Козак	3	3,4
Шляхтич – Чинovníк	2	2,27
Підданий – Військовий	2	2,27
Аристократ – Військовий	1	1,14
Аристократ – Козак	1	1,14
Козак – Підданий	1	1,14
Козак – Посполитий	1	1,14
Козак – Іконописець	1	1,14
Козак – Міщанин	1	1,14
Військовий – Військовий	1	1,14
Шляхтич – Духовна особа	1	1,14

Так, зокрема, у жовтні 1777 р. Полтавський гродський суд розглядав справу за скаргою лубенського полкового канцеляриста Василя Павловського на значкового товариша Семена Богомазенка про побиття дружини⁶. Як видно з матеріалів справи, 22 серпня того ж року Павловський разом із дружиною Єлизаветою прибув на хутір свого зятя – сина значкового товариша Федора Старицького, розташований в урочищі Бузудерному неподалік м. Полтави. По приїзді дружина скаржника, взявши свого малолітнього служку, пішла в ліс «в *разсуждении скуки рвать горихов*»⁷. Заблукавши, жінка вийшла на територію, що належала козакові Семенові Богомазенку, який «*прибегши разбойническим образом, безо всякой ей, Павловской, пред ним, Богомазенком, вынности, первоначально вфатя за волосы, бил по щекам до удовольствия своего, браня всякими непотребными словами...*»⁸. Невідомо, чим би закінчилось це побиття, якби на Єлизаветин крик не прибіг її чоловік із наймитом.

У поданій до суду позовній заяві Василь Павловський стверджував, «*что де жена его по званию его, Павловского, яко он священнический сын и звание имеет полкового канцеляриста, есть в шляхетской чести...*». Тож він прохав застосувати до відповідача 27-й артикул 11-го розділу Литовського Статуту, за яким за злочини проти жінок-шляхтянок передбачалася подвійна кара⁹. Суд, очевидно, врахував наведені аргументи, бо ухвалив стягнути з козака Богомазенка на користь постраждалої 96 крб. та тримати його в ув'язненні чотири тижні¹⁰.

Другий випадок стався в самій Полтаві, на Стрітенській вулиці, зі священником Київської церкви Св. Андрія о. Іваном Гурковським. Згідно з його свідченням, 4 жовтня 1777 р. козак Григорій Зеленський «з *будучими при нем, пришедши во двор козака полтавского Дмитра Батуриця* (у якого квартирував пан отець. – Ю.В.), *заарестовал самоправно во оном дворе имеющи-*

⁶ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 67–68 зв.

⁷ Там само. Арк. 67.

⁸ Там само.

⁹ Там само. Арк. 67 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 68.

еся собственные его, Гурковского, две лошади с коляскою и протчим его дорожным экипажем»¹¹.

Переважно більшість учасників конфліктів – 65,9% – становили особи панівного стану, показані в таблиці як «шляхтич» і «козак». Досить близькими до них кількісно були конфлікти за участю «військових». Під цим терміном виступають вихідці з козацьких старшинських родів, що перебували на російській військовій службі – Максимович, Дублянський, Козельський, Милорадович тощо. Священники та їхні діти позначені в таблиці як «духовні особи». Вони фігурують лише в чотирьох епізодах – по одному на кожен рік. Терміном «аристократ» позначаємо представників російської аристократії – князів і графів, маєтки яких знаходилися поблизу міста. Окремо виділені «піддані». У джерелі під це поняття підпадає лише дві особи – підданий капітана Кончелова Дмитро Крамаренко¹² та прикажчик графа Розумовського Олексій Березін¹³. Два випадки, внесені до таблиці, є одиничними – це процес Великобудиського сотенного отамана Кирила Воронянського проти іконописця Матвія Тарановського за незаконну вирубку лісу¹⁴ та справа козака Андрія Корнілка проти лавника міського магістрату Олександра Черкаського «за грабеж пары волів»¹⁵.

Необхідно також зауважити, що досить часто безпосередніми учасниками процесів були жінки. Таких випадків нараховується 15 (17%), причому в 11 з них жінки виступали позивачами.

Зміст. Уважніший погляд на характер усіх 88-ми судових процесів, внесених до аналізованих книг, указує на доволі широкий спектр злочинів, що в них обвинувачувалися їхні учасники (див. табл. 2). Це, перш за все, побиття, тобто завдання фізичної шкоди, грабунок, наїзд, захоплення підданих і лайка – образи. Їх ієрархія має такий вигляд: на першому місці знаходяться звинувачення в побитті – 32 епізоди (36,36%), друге посідають звинувачення в пограбуванні – 27 випадків (30,68%), 14 епізодів пов'язані з гвалтовними наїздами та гвалтовним взяттям підданих – 15,9%, і лише 5 – (5,68%) припадає на лайку – «брань». В ієрархії російського м. Бежецька, дослідженого А. Каменским, цей тип злочинів знаходиться на першому місці¹⁶. Крім того, 3 рази (3,41%) суд засідав із приводу підозр в крадіжках і 3 рази (3,41%) – з приводу несправедливого арешту. Двічі (2,28%) на засіданнях слухали звинувачення в незаконному вимаганні грошей і по 1 разу (1,14%) – у погрозах («пофалках») та непокаранні підданого.

¹¹ Там само. Спр. 16, арк. 21 зв.

¹² Там само. Арк. 13.

¹³ Там само. Спр. 17, арк. 88–89 зв., спр. 18, арк. 2 зв. – 4 зв.

¹⁴ Там само. Спр. 18, арк. 10 зв. – 15 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 30–32.

¹⁶ Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей... С. 146.

Таблиця 2

Зміст і сутність конфліктів

Суть конфліктів	Кількість епізодів	Відсоток від загальної кількості епізодів
Побиття	32	36,36
Грабунок	27	30,68
Гвалтовний наїзд і взяття підданих	14	15,9
Лайка	5	5,68
Підозра в крадіжці	3	3,41
Несправедливе взяття під караул	3	3,41
Підозра в прийомі грошей	2	2,28
Погрози	1	1,14
Непокарання підданого	1	1,14

Потрібно зауважити, що інколи відповідачі обвинувачувалися відразу в кількох злочинах, наприклад, в «побитті та пограбуванні», «побитті й лайці» тощо. Досить часто, уже в ході розгляду справи, позивачі паралельно порушували проблему образи шляхетської честі.

Найбільший відсоток справ про побиття засвідчує, на мою думку, той факт, що найчастіше зіткнення між окремими індивідами закінчувалися застосуванням фізичної сили. Якщо уважно розглянути ті 16 протоколів, де повідомлялося, куди саме намагалися поцілити один одного учасники бійки, то постає доволі цікава картина. Найчастіше били суперника по щокам (4 випадки) і рвали за волосся (4 випадки), далі – в груди й боки, по 2 випадки. Страждали й інші частини тіла – обличчя, скроні, горло, ніс, плечі тощо. Так, 27 листопада 1777 р., козак Василь Педченко бив козака Онисима Киященка *«куда только не попал»*¹⁷.

Билися не лише руками та ногами, а й використовуючи різноманітні знаряддя. Так, виключно руки під час бійки застосовували тільки 6 оскаржених, а ноги – 9 осіб у 32 справах про побиття, відповідно – 18,8% і 9,4%. Решта ж билися озброєними. Найбільшою популярністю користувалися дерев'яні палиці, які у протоколах позначені як *«палка»* – 4 рази, або *«дрючок»* – 6 разів. Другу позицію посідає батіг, або *«плеть»* – 3 рази, а третю – рушниця – 2 рази. Крім цього використовувалися: *келеп, кілок, ослон, дерев'яні вила, спис, цін, голобля, сокира й залізний молоток*. У двох останніх випадках потерпілим, очевидно, довелося найтяжче. Полтавський козак Семен Гинюк отримав два удари сокирою в груди під час бійки з сином значкового товариша Павлом Носовим, тож *«мало не час лежал на землі замертва»*¹⁸. Мешканець села Диканьки, значковий товариш Григорій Мороз, якого козак Мики-

¹⁷ ЦДІАУК. Ф.1726, оп. 1, спр. 16, арк. 3.

¹⁸ Там само. Спр. 15, арк. 79 зв.

та Ясенина бив *«железным молотком тем, что сенокосные косы клепят»* стверджував, що відповідач його *«на здоровье крайне изувечил»*¹⁹.

Справи про пограбування, які посідають друге місце в таблиці, певною мірою ілюструють існуючу тоді ієрархію матеріальних цінностей. Провідне місце в ній, очевидно, посідала худоба. Принаймні, вона фігурує в 17 із 27 справ – 73%. Першість належала великій рогатій худобі й коням. Так, воли виступали предметом судових засідань 8 разів, коні – 6, а корови – 3. Крім того, в позовних заявах фігурували ще й вівці та свині. Також грабіжники захоплювали землю, кінську зброю, сокири, гусей, ліс (дерево), одяг і навіть очерет. Останній фігурував у позові решетилівського козака Петра Педорченка, який обвинувачував козака тієї ж сотні Григорія Райду в тому, що *«наехал гвалтовно на хутор ... состоящей в округе Решетилловской повыше млинов над речкою Голтвою и на владемом при том хуторе им Педорченком собственном грунте заграбил очерету ко обогреванию изготовленного три копы в цену рубль пятьдесят копеек»*²⁰. Очевидно, що очерет становив значну цінність, адже був, як бачимо, матеріалом для опалення.

Однак найцікавішим у контексті подібних злочинів виглядає позов військового товариша Степана Сосни на сотенного отамана Івана Вараву, в якому предметом суперечки виступають яблука та сливи. Як стверджував позивач, *«прошлого де августа 23, ответчик Варавва з бывшими при нем людьми его и без ведома и позволения истца, наехал гвалтом в грунт его Сосны состоящий в урочище Тростянце на пяти возах и тамо с ымеющихся овощных разного роду дерев, одно дерево, на котором родятся сеянки, таинным образом отрусил, с которого по урожаю получается сеянок мехов до двадцати»*. Крім того, *«еще сеянок тры, яблоню земницу и все бывшие тамо сливы отрушено...»*²¹.

Слід звернути увагу й на той факт, що дане пограбування, як і попереднє, відбулося у ході здійснення іншого злочину – гвалтовного наїзду²², що знаходиться на третій позиції у складеній мною ієрархії побутових злочинів. Упадає в око той факт, що особи, які позивалися з приводу побиття та пограбування, доволі часто вживали термін гвалт – *насилля, примус*. На мою думку, таке поєднання є цілком закономірним, адже в ході бійок чи пограбувань не обходилося без насильства. Однак в 14 випадках гвалт подається як цілеспрямована дія, яка підпадала під конкретний злочин, визначений діючим законодавством, у даному випадку – Литовським Статутом. За твердженням історика права Дм. Гальберга, гвалт уважався одним із найтяжчих злочинів і

¹⁹ Там само. Спр. 17, арк. 38.

²⁰ Там само. Спр. 18, арк. 5.

²¹ Там само. Спр. 15, арк. 81 зв.

²² Детальніше про наїзди див.: Гулевич В. «Наїзди» у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. // Просемінарії: медієвістика, історія церкви, науки та культури. 2003. Вип. 5. С. 33–63.

часто вживався як синонім слова «розбій»²³. У зв'язку з цим досить часто позивачі вживали у своїх заявах слово *гвалт* ще й із метою надання діям своїх опонентів зайвої тяжкості. Це видається цілком закономірним з огляду на те, що поняття *квалту* є ключовим серед понять Литовських Статутів, що стосуються теми насильства. Як зазначає В. Бутейко, «саме *квалт* був найхарактернішою рисою, яка визначала насильницьке вторгнення у сферу приватної особи, і тому це поняття використовувалося як дефініція практично всіх кримінальних злочинів»²⁴.

У більшості випадків відповідачі зі своїми слугами чи партнерами «в *многочудстве*» напали на хутори, двори або ліси позивачів. Так, зокрема, козак решетилівської сотні Іван Педак у березні 1777 р. «з *будущими при нем еще двумя человеками, наехал гвалтовно на хутор*» удови козачки Химки Пірчіхи²⁵. За наказом свого пана, секунд-майора Петра Максимовича, його прикажчик Гурін «с *многочудством наехал гвалтовно на футор*» військового товариша Петра Паскевича²⁶, а полковий осавул Іван Руновський в січні 1778 р. «*нашед гвалтом в многочудстве на хутор*» полкового осавула Степана Жуковського²⁷.

Аналіз усіх епізодів показав, що у 9 випадках результатом таких наїздів було захоплення підданих. Наприклад, наїзд вищезгаданого прикажчика Гуріна закінчився захопленням підданих Паскевича – Воловоденка й Бондаренка, яких відвезли «в *хутор ответчиков на Тагамлику сосотоящий*»²⁸, а Івана Руновського тим, що «*человека Степана Кривошапку з женою, детми и имуществом забрав и увез з собою в свой хутор*»²⁹. Можна наводити й інші приклади, однак, на мою думку, той факт, що піддані були однією з причин протистояння окремих землевласників, дозволяє припустити наявність проблеми залюдненості маєтків козацької старшини й заможних козаків.

Далі зі значним відривом від «групи лідерів» – 5 справ (5,68%) – йдуть у таблиці правопорушення під назвою «лайка» («брань»). Щоправда, безпосередньо в джерелі вони називалися по-різному: «за *брань*», «за *испорчение поносительными и непристойными словами якобы чести его*», «*порицание всякими непотребными словами*» тощо. Головною ознакою, яка об'єднує їх в одну групу, є, безумовно, категорія *честі/безчестя*, про яку йшлося у

²³ Тальберг Дм. Насильственное похищение чужой собственности по русскому праву // Журнал министерства народного просвещения. 1879. № 12. С. 158–159. Див. також: *Слуцька Т. Розбій, грабiж та крадіжка за трьома редакціями Литовського статуту* // Юридична Україна. 2006. № 8. С. 23–25.

²⁴ Бутейко В. Відображення форм іллегітимного та легітимного насильства у правових поняттях Великого князівства Литовського (на матеріалі Литовських Статутів 1529; 1566; 1588 років) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 1999. Т. 3. С. 49.

²⁵ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 36 зв.

²⁶ Там само. Спр. 16, арк. 37.

²⁷ Там само. Арк. 47.

²⁸ Там само. Арк. 37 зв.

²⁹ Там само. Арк. 47.

всіх п'яти справах. Відносно невеликий їх відсоток, що відразу кидається у вічі при порівнянні з трьома першими категоріями, не повинен уводити в оману й створювати враження, ніби честь небагато важила в ранньомодерному суспільстві Лівобережної України. Незважаючи на те, що Полтавський гродський суд за чотири проаналізовані роки розглянув лише п'ять справ, які безпосередньо стосувалися поняття честі, ця категорія виступала в позовних заявах доволі часто, особливо коли йшлося про побиття, пограбування чи наїзди. Так, зокрема, в 1777 р. 6 (35,3%) з 17 авторів позовних заяв клопоталися про захист ображеної честі, в 1778 – 10 (41,6%), в 1779 – 11 (39,2%), а в 1780 – 4 (22,2%). На загал 35,2% всіх позивачів згадували про образу своєї шляхетської честі. Показово, що коло цих осіб окреслювалося не лише представниками старшини, але й звичайними козаками. На мою думку, така декларація власної честі як честі шляхетської свідчить про побутування в козацькому соціумі досліджуваного періоду уявлень, що були дуже схожі на уявлення річпосполитської шляхти XVII ст.

Досліджувані тут протоколи судових засідань дають чимало свідчень шляхетської ідентифікації козаків, яка виражалася в ототожненні понять «шляхта» і «козацтво». Так, зокрема, у судовій справі про відняття сином значкового товариша Павлом Носовим у козака Івана Омельченка маєтку читаємо, що полтавський возний Данило Супруновський виконував покладені на нього гродським судом обов'язки «*при шляхте, именно козаках* (виділення моє – Ю.В.) *сотне полтавской Василию и Фролу Ганненках да Ивану Пергату...*»³⁰. Справу було вирішено на користь козака Омельченка. Характерно, що суд, серед іншого, ухвалив стягти з відповідача ще й 40 кіп грошей (48 крб. за тогочасним курсом – Ю.В.)³¹ за «*порушение чина шляхетського*»³². Спійманий на крадіжках слуга полтавського бурмистра й бунчукового товариша Павла Руденка Влас Басевський намагався довести своє *шляхетство*, щоправда безуспішно, мотивуючи тим, що він нібито «*с прадыда деда и по отцу козацкого званія*»³³. Подібних прикладів зустрічається в тогочасних судових справах чимало.

Надзвичайно цікавими щодо уявлень про власну ідентичність є три позови, подані до гродського суду сином військового товариша Федором Рекленським «*за гвалтовное взятъе под караул*»³⁴. Підставою для появи цих позовів стала пригода, яка трапилася з Рекленським у червні 1779 р. Як ідеться в першій позовній заяві, поданій проти сотника другої полкової сотні Полтавського полку Іллі Вовковняка, той через своїх посланців, козаків Трохима Городчанинова и Василя Кіприча «*в многолустве истца Федора Рекленского, будучого в собственном его жилом доме, состоящем сотни второй полковой в селе Горбаневки, без всякой его*

³⁰ Там само. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 77.

³¹ Одна копа грошей на той час прирівнювалася до 1 руб. 20 коп. (Див.: Там само. Арк. 9 зв.).

³² Там само. Арк. 77 зв. – 79.

³³ Там само. Арк. 17 зв.

³⁴ Там само. Спр. 17, арк. 50–57 зв.

*пред ним и малейшей вынности взял насылственным образом за караул под котором и вел публично – пешо з Горбаневки в село Пушкаровка. Куда за приводом содержан был он, истец Рекленский, при сотенном второполковом правлении в тюрьме тож за караулом между колодниками...»*³⁵. Крім того, за твердженням позивача, вищеназвані Городчанин і Кіприч дорогою постійно його ображали, «*говоря негодные речи*»³⁶. Всіма цими своїми діями – гвалтовним наїздом в «многолюдстві» на його дім, публічною – пішою, доставкою до сотенної канцелярії, словесними образами й утриманням між колодниками сотник і козак, на думку Рекленського, його «*на чести шляхетской испортили*»³⁷. Подібний зміст мають і два його інші позови, подані окремо проти кожного з козаків.

Таким чином, позовні заяви, позначені в джерелі й внесені мною в таблицю як «несправедливе взяття під караул», насправді мали на меті захистити честь позивача, яка, на його думку, була «*шляхетською*». Очевидно, що будучи сином військового товариша, він саме так її й уявляв, адже у той час навіть честь простого козака, як видно з наведених вище прикладів, уважалася шляхетською.

Однак, як з'ясувалося у ході подальшого розгляду справи, ситуація виглядала дещо інакше. Так званий «*гвалтовний наїзд*» насправді виявився простим виконанням сотенним правлінням указу полкової канцелярії про стягнення недоїмки по сплаті податків. Згідно з ним, злісних неплатників належало брати під караул і утримувати до повного погашення боргу³⁸. Одним із таких неплатників і виявився Федір Рекленський. Як стверджував сотник Вовковняк, він заборгував 51 крб. 96 ½ копійок³⁹.

Але, з іншого боку, про який податковий борг могла йти мова, якщо позивач був сином військового товариша, а, отже, належав до значного військового товариства, одним з привілеїв якого, як і всього козацтва, було позбавлення від сплати податків⁴⁰. Проте у ході розгляду справи з'ясувалося, що позивач ніяк не може бути «*испорчен на чести шляхетской*» через те, що «*малярським ремеслом бадается и никакой военной службы не несет*»⁴¹. У даній ситуації, за твердженням того ж сотника, в силу вступала норма Литовського Статуту, викладена в 20 артикулі 3 розділу, згідно з якою шляхетські діти, що займалися ремеслом і шинкарством, втрачали свій шляхетський статус⁴². Отже, офіційно позивач не вважався шляхтичем. Але, з іншого боку, нічого йому не заважало вважати себе таким.

³⁵ Там само. Арк. 50.

³⁶ Там само. Арк. 50 зв.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. Арк. 51 зв.

⁴⁰ Козут З. Російський централізм і українська автономія... С. 40.

⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 17, арк. 51 зв.

⁴² Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. Мінск, 2003. // < http://litopy.org.ua/statut2/st1566_04.htm >

Відносно ганебної, на думку позивача, доставки його до сотенної канцелярії І. Вовковняк зауважив, що така доставка була продиктована виключно *«по неимению в него лошади, как он в город Полтаву и всегда в околичности здешних мест пешо ходит»*⁴³. Як з'ясувалося, у в'язниці з колодниками Реклинського теж не тримали з тієї хоча б причини, що такої просто не існувало при сотенному правлінні, а утримувався він у приміщенні сотенної канцелярії⁴⁴.

Отже, Федір Рекленський, намагаючись захистити свою, як він уважав, *«испорчену»* шляхетську честь, навів чимало аргументів, які вказували на злочинність вчинених проти нього дій. Можливо, що у такий спосіб він хотів покарати винних, але, з іншого боку, подача відразу трьох позовів була радше декларацією, яка засвідчувала незгоду з образою й готовність захищати свою честь публічно. Цим самим Рекленський наголошував на своїй приналежності до тієї соціальної групи, частиною якої себе вважав, у даному випадку – значного військового товариства.

Серед інших злочинів, очевидно, слід звернути увагу на погрози – *«пофалки»*. За чотири роки суд розглядав лише одну позовну заяву, яка мала назву *«за разные пофалки»*. Її подали брати Григорій та Сава Старицькі (полковий осавул та військовий товариш) на свого давнього ворога – козака полтавської сотні Дем'яна Бабича, з яким вони за досліджуваний період судилися п'ять разів. Позивачі стверджували, що *«он де Бабыч, на состоящих близ хутора своего их, Старицких, жителством людей, неодиожди произносил пофалки спалить или с них кого либо, да и самих их, Старицких, в смерть убить»*. На їхню думку, це були не порожні слова, адже 4 липня 1778 р. *«ко исполнению своего умысла виизжал на ту землю з заряженными пистолетами и, сверх того, запасными порохом и дробью»*⁴⁵. Наскільки серйозними були наміри козака Бабича сказати важко. За його словами, пістолети й порох з дробом були йому необхідні для *«запасности»*, бо він у той час направлявся зі свого хутора до м. Полтави⁴⁶. Справа так і не була доведена до кінця через неявку до суду самих позивачів. Спершу Старицькі попросили перенести слухання з лютневих на березневі рочки *«за розлитьем по тогдашньому весенному времени вод»*⁴⁷, через що вони не можуть ні самі прибути до суду, ні представити свідків. Однак на березневі рочки, як і на наступні, Старицькі так і не з'явилися, через що їхній позов було відхилено⁴⁸.

Цілком імовірно, що позивачі й не збиралися доводити цю справу до кінця, а їм ішлося радше про представлення свого ворога в образі «злої

⁴³ ЦДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 17, арк. 51.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. Арк. 34 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 35.

⁴⁷ Там само. Арк. 35 зв.

⁴⁸ Там само.

людини»⁴⁹, здатної здійснити один з найтяжчих, згідно з Литовським Статутом, злочинів. Адже Бабичеві погрози, якщо вони справді були висловлені, можна кваліфікувати як «похвалку на горло»⁵⁰.

Очевидно, саме таким може бути одне з пояснень включення звинувачень у «похвалках» до інших позовів, наприклад «за брань» чи гвалтовний наїзд. Так, зокрема, полковий осавул Степан Жуковський, позиваючи військового товариша Григорія Магденка «за брань», зазначав, що той не лише його вилаяв, але й виголошував «*при том и пофалки, где б толко его, Жуковского, попасть ободрать и убить в смерть как негодного*»⁵¹. Відкидаючи звинувачення у гвалтовному наїзді на хутір удови Химки Пірчихи, козак решетилівської сотні Іван Педак зазначав, що Пірчишин син Юхим, «*браня их без всякой вынности и будучи в великой озорности, произносил первее похвалки бить их носимым в руках друком*»⁵².

Таким чином, детальніший погляд на побутові конфлікти, які розглядалися в Полтавському гродському суді, дозволяє перш за все визначити їхню ієрархію. Як бачимо, провідне місце посідали бійки, грабунки й гвалтовні наїзди. Саме вони й становили основну масу правопорушень – 82,9%.

Поряд із цим розглянуті судові суперечки дозволяють простежити особливості станової ідентичності не лише «значного військового товариства», але й козацтва взагалі, що позиціонувало себе в той період не інакше як шляхетство. Якщо проаналізувати складові елементи цієї ідентичності в тих категоріях, в яких Наталя Яковенко аналізувала ментальні стереотипи української шляхти XV–XVII ст., стає очевидним, що козацька спільнота другої половини XVIII ст. послуговувалася подібними критеріями. Так, зокрема, досить часто рядові козаки виступали як свідки («люди добрі, віри гідні») при возному; одним з аргументів для так званого «збиття позву»⁵³ були сумніви в шляхетському, тобто козацькому походженні позивачів, як у випадку з вищеназваними Михайлом Чугуєвцем, Власом Басевським чи Федором Ренкленським. Уявлення про ображену честь, на які натрапляємо в позовних заявах, так само чітко відповідають шляхетському образу. Досить часто у скаргах зустрічаються ті ж самі елементи, що символізували образу честі ще у XVII ст. – побиття нешляхетською зброєю: «*кием, кистенем, булавою, плетти, розгами и другими какими орудиями.... палкою...*»⁵⁴; виривання волосся, зривання хустки у жінок тощо.

⁴⁹ Детальніше про образ «злого чоловіка» в шляхетській свідомості див.: Яковенко Н. Два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // *Ї ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 106–147.

⁵⁰ Див. Тальберг Дм. Насильственное похищение... С. 158.

⁵¹ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 2.

⁵² Там само. Арк. 38 зв.

⁵³ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // КС. 1987. № 1. С. 11.

⁵⁴ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 77 зв.

Яскравим прикладом залучення перерахованого набору образ може слугувати позов, який у грудні 1777 р. подав до суду відставний сотенний отаман Микола Міщенко на гадяцького полкового осавула Назара Пащенка за гвалт і грабунок, завданий йому Пащенковим сином Петром. Позивач так змальовував перебіг конфлікту: «*бросившись с оными помощниками своими к нему, Мищенку, бил его, Мищенка, и самого плетью, а помощники его придерживая, чтоб он, Мищенко, не мог от того бою борониться, которой азарнической того сына Пащенкового поступок увидя, дочери его, Мищенка, того ж времени в том хуторе бывшие Марья и Марфа бросились было к оному отцу своему Мищенку с намереньем защититъ его, но сын Пащенков оставя его, Мыщенка, бил и дочерей его плетью нещадно, а помощники рвали дочь его, Мищенка, Марью за волосы немало, при чем и бывший на голове еи, Марьи, платок шелковый черный сорвали* [виділено мною. – Ю.В.] *и увезли з собою*»⁵⁵. Чи справді все так і було насправді, дізнатися неможливо, хоча б через те, що відповідач жодного разу не з'явився на слухання справи, незважаючи на неодноразове запрошення⁵⁶. Однак у даному випадку для нас важливіше те, які звинувачення включав цей позов. Як бачимо, Микола Міщенко, декларуючи побиття себе й своїх доньок, акцентував увагу на тих самих елементах, про які йшлося вище. Він, зокрема, зазначав, що, по-перше, основним знаряддям нападника була «плеть», по-друге, його донькам рвали волосся, по-третє, з голови однієї з них, Марії, зірвали «чорний шовковий платок»⁵⁷.

Наголошуючи саме на цьому, Міщенко переводив пограбування в категорію ображеної шляхетської честі, яка мала конкретну, доволі високу на той час ціну – 40 кіп грошей, що за тодішнім курсом «в рубль двадцять копеек»⁵⁸ становило 48 крб. Жіноча ж честь цінувалася дорожче – «*а женскому полу шляхтянкам как за голову, так за уветче и безчестие их удвое платитъ и тюрмою или арестом удвое наказывать надлежит*»⁵⁹. У результаті суд присудив на користь позивача доволі круглу суму – 264 крб. Крім того, ухвала передбачала «*держатъ оного Пащенкового сына Петра в'язень шестьдесят шесть недель*»⁶⁰. Очевидно, що така сувора кара навряд чи була б можлива без залучення до обвинувачення категорії *честі*.

⁵⁵ Там само. Спр. 16, арк. 6 зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 7 зв.

⁵⁷ Усі три елементи стосувалися 27 артикула XI розділу Литовського Статуту 1588 р.: «А хто бы теж кого умыслне на зельживость стану шляхетского киемъ, кестенемъ, булавою альбо пугами, дубцы и иншими якими приправами билъ альбо бити казалъ, за таковой кождый бой и зельживость мает быти навезки плачоно сорокъ копъ грошей» ... «А хто бы поличокъ кому даль або бороду, або волосы рвал, таковой за то дванадцать рублей грошей платити и у везенью три недели седети маеть. А белымъ головамъ, шляхтянкамъ яко головщина, такъ и навезка совито маеть быти сказывана, также и везеньемъ совитымъ карано» // История Беларуси IX–XVIII веков. Первоисточники...

⁵⁸ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 16, арк. 11.

⁵⁹ Там само. Арк. 10.

⁶⁰ Там само. Арк. 11.

Значною мірою поширенню шляхетської ідентичності на «значне військово-товариство» й козацтво взагалі, на мою думку, сприяла проведена в 1763 р. на вимогу старшини судова реформа. Згідно з нею, в регіоні відроджувалися городські, земські й підкоморські суди⁶¹. На думку історика українського права Д. Міллера, реформа стала *«заметным шагом вперед по пути к осуществлению шляхетских идеалов: подсудность статутным шляхетским судам и право избрания судей из среды своей давали новую опору его притязаниям на шляхетское достоинство»*⁶². При цьому слід мати на увазі, що на той час чіткого станового розмежування між старшиною та простими козаками не існувало. Останні так само судилися в тих же судах за тими ж самими законами. Отже, ситуація максимально сприяла засвоєнню шляхетських ідеалів широкими верствами лівобережного козацтва. Тим більше, що тогочасне суспільство ще не знало відповіді на питання, кого вважати шляхтичем, а кого ні.⁶³

Місце конфліктів. Повертаючись до безпосереднього предмету даного дослідження варто, на мою думку, визначити своєрідні *«конфліктні зони»* – місця, де найчастіше відбувалися сутички між учасниками суперечок. Як виявляється, найбільше епізодів – 21 (23,86%) – відбулося на хуторах, якими володіли їхні учасники. Досить часто конфлікти відбувалися у лісах – 14 випадків (15,9%) – та на вулицях полкового міста й сотенних містечок – Великих Будищ і Решетилівки – так само 14 (15,9%). У Полтаві найбільш конфліктними виявилися вулиці передмістя – форштадту; 7 з 8 конфліктів відбулося саме там, тоді як у центральній частині лише один. У Великих Будищах найконфліктніше місце знаходилося біля двору вдови козачки Килини Рисихи, де відбулося 3 епізоди. Ймовірно, удова займалася продажем алкоголю або шинкувала.

Неодноразово – 13 (14,8%) разів – сварки спалахували в дворах і будинках місцевих мешканців. Ці місця перетворювалися на конфліктні зони або в результаті випадкових зустрічей учасників подій, або ж унаслідок цілеспрямованих дій однієї зі сторін. Так, бійка між козаками Онисимом Киященком і Василем Педченком спалахнула на нейтральній для обох територій, *«в доме полтавского жителя Осипа Лафарового зятя»*, де вони опинилися одночасно. На час приходу Василя Педченка Онисим Киященко вже був там *«по надобности своеи»*. Побачивши його, Педченко, *«безо всякой перед ним вынности»*, побив свого недруга *«кулачем, куда толко не попал, до угодности своеи»*⁶⁴. Так само в результаті зустрічі на нейтральній території – на вечірці

⁶¹ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Л., 1967. С. 56–57.

⁶² Міллер Д. Очерки из истории... С. 7.

⁶³ Д. Міллер, зазначає, що в 1765 р. на запит членів комісії з проведення генеральної (Румянцевської) ревізії кого слід вважати шляхтичами, гадяцька полкова канцелярія відповіла, що такими слід визнати всіх козаків і все духовенство. (Див.: Міллер Д. Очерки из истории... С. 9)

⁶⁴ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 16, арк. 3.

у домі полкового обозного Дем'яна Беньковського в селі Івонченцях – посварилася дружина сотника другої полкової сотні Іллі Вовковняка Наталя з військовим товаришем Павлом Фіренком. Як видно з матеріалів справи, сотничиха була випадковою жертвою суперечки, свідком якої стала, вийшовши на ганок *«потребовать в своего человека шубы»*. Там вона застала *«ссорящихся ответчика Павла Фиренку и значкового товарища Афанасия Юрьева, и тутъ не успела еще от своего человека получить шубы, как ответчик приступя къ Юрьеву и в увесь замахъ правою рукою истицу в левой висок неведомо за что вдарил»*⁶⁵.

Однак доволі часто будинки й двори перетворювалися на території конфліктів у результаті цілеспрямованих дій. Прикладом може стати конфлікт, що стався у червні 1777 р. у містечку Великі Будища між удовою, козачкою Явдохою Штукіною, та її сватом, значковим товаришем Михайлом Міщенком. Ця сварка не виникла спонтанно, а була результатом цілеспрямованих дій, адже Міщенко саме з цією метою прибув до будинку своєї невістки Химки, удови його брата Івана. Як стверджувала позивачка, оскаржений, *«прибегши гвалтовно к избе»*, застав там свою сваху, Химчину матір Явдоху Штукіну. Тож він обізвав її *«волшебницею, вдарил в лицо рукою и причинил ей под оком знак»*⁶⁶.

З цілком конкретною метою, яка швидше передбачала, ніж виключала можливість конфлікту, прибув у грудні 1778 р. на постійний двір, що належав бригадиру П. Милорадовичу, сотенний великобудиський городничий Степан Марюха. Сотенне правління скерувало його для повернення викраденого в удови Федори Сулимихи сина, яке знайшли у постоялому дворі. Однак при виконанні покладених на нього обов'язків городничий нашттовхнувся на опір прикажчика Семена Кізя. Виникла суперечка, яка, за свідченнями останнього, переросла в бійку. Марюха, начебто *«набегши гвалтовно»*, чинив у тому дворі *«шум и разорение»*, а, крім того, невідомо за що сильно побив прикажчика, завдавши йому *«нещадной побой кулачьем и осью»*⁶⁷.

Городничий, відкидаючи усі ці звинувачення, стверджував, що Кізь у той час *«был замертво пьян, так что и на ногах устоять не могль, браня ответчика разными непотребными словами, вдарил ногою, то ответчик, удаляясь, от того отошел, а что он, Кезь, будучи как више значит пьян, валяясь по земли, таковые боевые знаки (когда то на нем имелись) сам себе причинил»*⁶⁸. Вислухавши аргументи обох сторін, суд ухвалив прикажчику Кізію присягнути в тому, що городничий справді здійснив усі перелічені ним дії. У разі ж відмови прикажчика від присяги позов відхилився⁶⁹.

⁶⁵ Там само. Спр. 17, арк. 36 зв.

⁶⁶ Там само. Спр. 16, арк. 55.

⁶⁷ Там само. Спр. 17, арк. 11 зв.

⁶⁸ Там само. Арк. 12 зв.

⁶⁹ Там само. Арк. 15.

Шість разів (5,28%) місцями конфліктів ставали різноманітні урочища неподалік Полтави. Така ж кількість правопорушень відбувалася в навколишніх селах, а чотири (4,5%) – на дорозі, щоправда, усі чотири позови стосувалися лише двох епізодів. У першому випадку бунчуковий товариш Іван Кованька подав дві заяви проти отамана села Рибців Олексія Ветуза та проти козака Микити Дробиша, які в жовтні 1777 р. на дорозі в Полтаву, в районі Нижньомлинської гори, захопили його підданого цигана Максима Козенка з дружиною й дітьми⁷⁰. Інші два позови подала ад'ютанша Катерина Дякова проти козаків другої полкової сотні – Івана Трощака, Василя Іщенко, Никифора Краші та інших за те, що в червні 1779 р. на дорозі з с. Рибців до м. Полтави «набежали разбойническим образом при оружиях» на її підданих, побили й пограбували⁷¹.

Як видно з аналізу всіх 88 справ, у публічних місцях конфлікти відбувалися не так часто, як, наприклад, у російському місті Бежецьку, проаналізованому А.Б. Каменським⁷². Маємо лише чотири такі епізоди – 3 (3,4%) з них відбулися на базарах і 1 (1,1%) у приміщенні полкової канцелярії. Так, саме на базарі в містечку Решетилівці значковий товариш Лук'ян Бужинський напав на служницю військового товариша Степана Вовковняка Євдокію Палііву – «напавши ж бранил ее, намеревая бить, и так же выговаривал что вас Волковняк к себе назбирал куров и содержит в доме»⁷³. На базарі в містечку Великих Будищах був схоплений вже згадуваний слуга військового товариша Семена Собецького – Михайло Чугуєвець⁷⁴, а на полтавському ринку військовий товариш Григорій Магденко захопив «твалтовно» підданого полкового писаря Федора Яновича, Григорія Сороку⁷⁵.

У липні 1778 р. у сінях полкової канцелярії зіштовхнулися раніше вже згадувані давні вороги – військовий товариш Сава Старицький та козак Дем'ян Бабич. Не обійшлося без образ. За твердженням Старицького, побачивши його, Бабич, «браня в глаза, называл скурвлым сином, мошенником и другими непотребными словами»⁷⁶.

Отже, як бачимо, конфлікти спалахували у найрізноманітніших місцях, але найбільше в приватних володіннях самих учасників – хуторах, лісах, домах тощо. Впадає в око повна відсутність конфліктів у таких на той час соціальних центрах, як шинки й корчми, принаймні, серед справ, що розглядалися Полтавським гродським судом упродовж аналізованих мною чотирьох років, немає жодної, пов'язаної з правопорушеннями саме в цих місцях.

⁷⁰ Там само. Арк. 41 зв., 45.

⁷¹ Там само. Спр. 18., арк. 20–27.

⁷² Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей... С. 147–152.

⁷³ ЦДДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

⁷⁴ Там само. Арк. 4 зв.

⁷⁵ Там само. Арк. 83 зв.

⁷⁶ Там само. Спр. 17, арк. 27–27 зв.

Мова конфліктів. Під час зіткнень між учасниками судових процесів безумовно не обходилося й без образливих слів, деякі з них уже наводилися вище під час цитування окремих епізодів. Спробуємо проаналізувати лексикон, який використовувався дійовими особами конфліктів. Зрозуміло, що під час сутичок не можна було уникнути вживання ненормативної лексики, однак, джерела не завжди її фіксували. Зазвичай, в судових записках зустрічаються загальники на кшталт: *«бранил всякими непотребными словами», «причинил ругателство», «вщал первое бранить», «называл протчими непотребными и чести его вредительными словами»* тощо. Однак інколи натрапляємо на запис саме лайки.

Вживання лайливих слів зафіксоване у 12 (10,6%) справах. Зрозуміло, що у цьому випадку зовсім не випадає говорити про лідерство окремих виразів. Щоправда, по два рази були вжиті словосполучення *«скурвий син»* та слово *«бестія»*. Крім них учасники конфліктів обзивали один одного *«бездельником», «негодним человеком», «безпоместным», «бродягою», «мошенником», «каналъею», «курвою», «волшебницею», «плутом»* і *«блядуном»*.

Словосполучення *«скурвий син»* вжите козаком Дем'яном Бабичем під час конфлікту з військовим товаришем Савою Старицьким в сінях полкової канцелярії 7 червня 1778 р.⁷⁷; воно вважалося одним з найбільш непристойних і, за твердженням Н. Яковенко, нечасто потрапляло на сторінки судових протоколів⁷⁸. Згідно з етимологічним словником української мови, ця лайка означала буквально *«син розпусної жінки»*⁷⁹. Як відомо, українська шляхта XVII ст. сприймала такі слова як звинувачення у незаконному народженні⁸⁰ й, відповідно, вважала їх найбільш образливими. Очевидно, в такому ж значенні вони вживалися й у козацькому Гетьманаті, адже професіоналізація населення й дисциплінування Церкви, під впливом якої формувалося негативне ставлення до позашлюбних зв'язків, набуло у той час ще більшого розвитку. Отже, обзиваючи Саву Старицького привселюдно, в публічному місці *«скурвим сином»*, Дем'ян Бабич завдавав йому неабиякої образи.

Вдруге цю лайку використав полтавський полковий осавул Петро Марченко відносно вахмістра Македонського гусарського полку Івана Соколовського. Конфлікт між ними розгорівся 14 травня 1778 р. у м. Кременчуг, коли Соколовський повертав Марченкові борг у 218 крб.⁸¹ Осавул відмовився видавати вахмістрові розписку про отримання грошей, стверджуючи, що той винен ще 20 крб.⁸² Соколовський цей борг не визнавав і, *«не выступая з благопристойного обхождения, убеждал прошениями о даче помянутой*

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Яковенко Н. Два ментальні стереотипи... С. 138.

⁷⁹ Етимологічний словник української мови в семи томах. К., 1989. Т. 3: Кора-М. С. 151–152.

⁸⁰ Яковенко Н. Два ментальні стереотипи... С. 139.

⁸¹ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 17, арк. 74 зв.

⁸² Там само. Арк. 75.

рописки»⁸³. У відповідь Марченко не лише не дав розписку, але й «ругал иста, называючи скурвым сыном, мошенником, бестиею, канальею и чем толко при том ему ответчику не вздумалось»⁸⁴.

Інша «популярна» лайка, яка так само прозвучала з вуст Петра Марченка – «бестія», в буквальному перекладі означає – «тварина»⁸⁵. У лайливому значенні вживається на означення лихої, хитрої людини, бешкетника, крутія тощо⁸⁶. Обзиваючи своїх візаві «бестією», учасники конфліктів у такий спосіб повідомляли суспільству, що ці люди здатні чинити лихо, є підступними, лукавими, досягають свого обманним шляхом, схильні до бешкетства, шахрайства, ошуканства й лицемірства. Крім того, згідно з твердженням В. Даля, це слово могло вживатися і як синонім інших образ, про які йтиметься нижче – «плут» і «шельма»⁸⁷. Ще одне слово, кинуте під час цієї сварки – «каналія», означає «пройдисвіт, шельма»⁸⁸. Останнє також могло означати злочинця, що попередньо був засуджений – «шельмували»⁸⁹. Звинувачення, як бачимо, виглядають доволі серйозно, а, отже, й нанесена образа мусила бути неабиякою. Принаймні, вищезгаданий полковий осавул Степан Жуковський, якого цим же словом обізвав військовий товариш Григорій Магденко, зреагував на нього як на образу своєї шляхетської честі (щоправда, це лайливе слово прозвучало серед інших, не менш образливих виразів). Як свідчив Жуковський у своєму позові, Магденко, зустрівши його 3 лютого 1777 р., у Полтаві на форштадті, «при народном собрании вфатя его за руки, довольно сепал и бранил, всячески называя бестиею, безделником и негодным человеком и протчими непотребными чести его иста вредителными словами»⁹⁰.

Звернімо увагу й на інші, вжиті в ході цієї ж сварки образи – «безделник» і «негодный человек». Семантичне поле першої лайки невелике й, згідно зі словником С. Ожегова, означає ледачу людину, неробу⁹¹. Друга ж має значно ширшу конотацію – «ни к чему или никуда не способный, дурной, плохой»⁹² та «мерзенный», «безчестный»⁹³.

Як особисту образу, очевидно, сприйняв військовий товариш Петро Паскевич вислів, вжитий секунд-майором Петром Максимовичем відносно своїх слуг, які, якщо вірити /Максимовичу, забили його вола. Секунд-майор назвав

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Етимологічний словник української мови... К., 1982. Т. 1: А-Г. С. 177.

⁸⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. Т.В. Бусел. К., 2001. Т. 1 С. 48.

⁸⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1978. Т. 1. С. 84.

⁸⁸ Етимологічний словник української мови... К., 1985. Т. 2.: Д-Копці. С. 361.

⁸⁹ Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей... С. 153.

⁹⁰ ЦДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 2.

⁹¹ Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. М., 1992. // < <http://www.ozhegov.org/words/1311.shtml> >

⁹² Даль В. Толковый словарь... Т. II. С. 509.

⁹³ Великий тлумачний словник... Т. 1. С. 596.

їх «безпоместными» й «бродягами». Це, зі свого боку, обурило Паскевича. У своєму позові, поданому до Полтавського гродського суду в червні 1778 р. з приводу гвалтовного наїзду Максимовичевого прикажчика Гуріна на його хутір, Паскевич стверджував, що *«все в его истца во услужении находятся по несколько уже годов безвыходно, никуда не шатаясь, почему и не могут называться беспоместными и бродягами, когда имеют своего господина; и как он, ответчик, термин непоместново бродяги умещает во вся безрезонно и бездоказателно, то и принимать оного ему в оправдание к сему делу яко стороннее не следует»*⁹⁴. Незважаючи на те, що особливого семантичного навантаження обидва вжиті Петром Максимовичем терміни не несуть, вони, очевидно, підважували репутацію Петра Паскевича як *«чоловіка доброго, віри годного»*⁹⁵, що, своєю чергою, потребувало й відповідної реакції з його боку.

Як видно з протоколів засідання гродського суду, козацька старшина досить часто ставала на захист своїх ображених слуг, боронячи у такий спосіб і свою власну честь. Так, у березні 1777 р. військовий товариш Степан Вовковняк позивав значкового товариша Лук'яна Бужинського за те, що той, зустрівши в містечку Решетилівці на базарі його служницю, вдову Євдокію Палієву, побив її й обізвав *«курвою»*⁹⁶. Сумнівно, щоб Вовковняк залишив цю подію поза увагою, адже, з одного боку, вона сталася в публічному місці – на базарі, а, з іншого, й образа була неабиякою, принаймні в більшості європейських країн це слово посідало тоді перше місце в ієрархії жіночих образ⁹⁷. Отже, військовий товариш хоча б декларативно, але мав боронитися. Очевидно, саме так і було, бо на жодне з трьох засідань, де розглядався його позов, Вовковняк не з'явився⁹⁸.

Ще один випадок виголошення словесної образи на адресу жінки стався в червні 1777 р. у містечку Великих Будищах. Під час конфлікту між козачками, вдовами Євдокією Шуткіною й Єфимією Міщенковою, з одного боку, та значковим товаришем Михайлом Міщенком останній, як повідомлялося вище, *«прибегши гвалтовно к избе в коей оная ее дочь [Єфимія Міщенкова. – Ю.В.] с малолетними детми жителство имела, близ той избы назвал ее Шуткину волишебницею, вдарил в лицо руками и причинил ей под оком знак»*⁹⁹.

Слово *«волишебница»*, записане в протоколі, очевидно є результатом осмислення подій писарем гродського суду. Сумнівно, щоб Михайло Міщенко під час сварки його використовував, найімовірніше, що він ужив один з його українських відповідників – *«відьма»*. Таким чином, значковий товариш звинувачував свою сваху в одному з найтяжчих для традиційного суспіль-

⁹⁴ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 16, арк. 39.

⁹⁵ Про семантику цього поняття див.: Яковенко Н. Два ментальні стереотипи... С. 110–114.

⁹⁶ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

⁹⁷ Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. М., 2009. С. 199.

⁹⁸ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 1 зв.

⁹⁹ Там само. Спр. 16, арк. 55.

ства злочинів – відьомстві. Як відомо, розгляд подібних справ передбачав навіть застосування тортур. І хоча, як показала дослідниця цієї проблеми К. Диса, в українських судах таке траплялося нечасто¹⁰⁰, окремі випадки все-таки фіксуються. Наприклад, до подібних заходів вдавався бурмистр старообрядницьких слобод, що існували тоді на території Стародубського та Чернігівського полків, Олексій Хрущов, розслідуючи подібну справу. Як стверджував опонент бурмистра, мешканець слободи Зибкої Іван Чернов: «*Да слободы Климовой обывателя Максима Федорова в волостной конторе замучил до смерти, назад тому года три или четыре, а подлинно не упомнит, тем что [вешал] в кольцо и зажигал на спине вотку, якобы за ево волшебство, а он в том не признался и как мучен то того дня оной Федоров, и умрет...*»¹⁰¹.

Попри те, що на час виникнення цього конфлікту судовий розгляд справ про відьомство був уже офіційно заборонений¹⁰², для традиційного суспільства Гетьманату подібне звинувачення ще могло мати дуже неприємні наслідки. Очевидно, згадуючи в позовній заяві це слово, вдова в такий спосіб декларувала, з одного боку, його безпідставність, а, з іншого – образливий характер. Щоправда, суд не акцентував на ньому жодної уваги і справа була вирішена на користь позивачів. За декретом з Михайла Міщенка мали стягнути 240 крб. штрафу й ув'язнити на 54 тижні¹⁰³.

У тому ж значенні, що й «*курва*», тільки відносно особи протилежної статі було використане слово «*блядун*». Його вжив манжеліївський отаман Іван Лисенко відносно військового товариша Опанаса Кирилова, звинувативши «*в незаконном якобы им, Кириловым, с некаякою Оришкою прижитии дитяты*»¹⁰⁴. При цьому він використав й інше образливе слово – «*плут*». Як стверджує О. Каменський, у ті часи в російському суспільстві цим словом позначали досить серйозного злочинця, якого зазвичай звинувачували в обмані¹⁰⁵. Українським же відповідником є вже згадуване вище слово «*шахрай*», тобто людина, яка вчинила «*шахрайство*», злочин, який за Литовським Статутом карався особливо жорстоко – смертною карою через спалення¹⁰⁶.

Підсумовуючи, зауважу, що аналіз конфліктів, які розглядалися в Полтавському гродському суді в досліджуваний період, дозволяє значною мірою побачити систему матеріальних та духовних цінностей, притаманних того-

¹⁰⁰ Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої. К., 2008. С. 39–49.

¹⁰¹ Цит за: Волошин Ю.В. Суперечки в «государевих описних малоросійських розкольницьких слободах»: анатомія одного конфлікту XVIII ст. // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 7. К., 2007. С. 271.

¹⁰² Диса К. Історія з відьмами... С. 37.

¹⁰³ ЦДДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 16, арк. 58.

¹⁰⁴ Там само. Спр. 18, арк. 51 зв.

¹⁰⁵ Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей... С. 153.

¹⁰⁶ Бутейко В. Відображення форм іллегітимного та легітимного... С. 68–70.

часному українському соціуму, а також виявити стратегії поведінки втягнутих у них осіб. Цілком очевидно, що серед матеріальних цінностей провідне місце належало рухомому майну, зокрема, великій рогатій худобі, а серед духовних – *честі*. Перевага останньої вказує також ще й на особливості станової самоідентифікації широких верств козацтва, яке, послуговуючись Литовським Статутом, ототожнювало себе цілком у дусі старої Речі Посполитої – зі шляхтою. Традиційним залишався й набір ключових елементів конфлікту: бійки, грабунки, гвалтовні наїзди тощо.

ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА

Наталія Білоус.

Павел Пачинський – київський намісник та вірний слуга
воєводи Томаша Замойського (у світлі листування 1619–1626 рр.)

Тетяна Кузик.

«Лучше головѣ, нежели хвостам служить?»

Іван Чугуївець: військовий писар і колезький асесор

Наталія Білоус

ПАВЕЛ ПАЧИНСЬКИЙ – КИЇВСЬКИЙ НАМІСНИК ТА ВІРНИЙ СЛУГА ВОЄВОДИ ТОМАША ЗАМОЙСЬКОГО (у світлі листування 1619–1626 рр.)*

Ім'я Павла Пачинського не потрапило на сторінки ані польської, ані української історії, що загалом не дивно. Зрештою, такою є доля багатьох «маленьких людей» – свідків або й учасників важливих подій. Постає дрібного польського шляхтича і досі не викликала б інтересу, якби не певний збіг обставин. Власне, спочатку мене зацікавила посмертна епітафія на його надгробку у катедральному костюлі Воскресіння Ісуса Христа і Св. Томаша в Замості. Працюючи над листуванням мешканців Київського воєводства до воєводи Томаша Замойського (1619–1628) у Головному архіві давніх актів у Варшаві, я натрапила на листи Пачинського, який виконував функції намісника воєводи в Києві у 1619 році. Епістолярій цього шляхтича за своїм характером нагадував щоденникові записи особи, що була свідком багатьох тогочасних подій, відтак, повідомляла своєму патрону найрізноманітніші відомості. Саме тому ці листи є вкрай цікавими і для дослідників родини Замойських, і для тих, хто вивчає суспільно-політичну історію регіону, зокрема сюжети, пов'язані з козацтвом. До цього часу дослідники обходили увагою ці джерела, тож і постає вірного слуги Томаша Замойського залишалася непоміченою, «розчинившись» у масі магнатських слуг.

Про походження Павла Пачинського інформації обмаль. Схоже, що він народився в середині 70-х рр. XVI ст. у дрібній шляхетській родині, що належала до гербу «Напівон»¹. Можемо припустити, що ця родина мала волинське коріння, на що зокрема вказує факт навчання в Замойській академії у 1618/1619 та 1638/1639 рр. двох студентів з таким прізвищем, які походили з

---

* Niniejsza publikacja powstała dzięki finansowemu wsparciu Muzeum Historii Polski w Warszawie. Okreмно хочу подякувати моїм колегам – Наталі Старченко та Ігореві Тесленку, які висловили ряд важливих для мене зауважень під час обговорення роботи на семінарі при Товаристві дослідників Центрально-Східної Європи.

¹ Опис гербу: на золотому щиті голова оленя, поміж рогами якого – сірий вовк. На клейноді – п'ять страусиних пір'їн. Див.: *Herby rycerstwa polskiego, przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. 1584. Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Kraków, 1858. S. 645.*

Кременецького повіту². Ймовірно його батьком або близьким родичем міг бути Лаврин (Wawrzyniec) Пачинський, поручник королівського ротмістра Станіслава Стадніцького. Інформація про нього міститься в луцьких гродських книгах за 1578–1579 рр., де зафіксовані скарги луцьких міщан на жовнірів за нанесені їм шкоди³. Припускаємо, що військова кар'єра Лаврина Пачинського, як і будь-якого шляхтича, з часом перервалася, тож він міг опинитися на службі у впливового магната Яна Замойського, а пізніше – його сина Томаша. Про служіння свого батька цій родині опосередковано згадував сам Павел Пачинський у листі до Томаша Замойського 1624 року⁴.

У середині 90-х років наш герой потрапив на службу до двору Яна Замойського, прослуживши цій родині «широ і чимало» – як він сам згадував на схилі свого життя, близько тридцяти років⁵. Тривалий час він перебував серед двірських слуг-«юргельтників», які щороку діставали сталу грошову винагороду за свою службу при боці канцлера. За підрахунками А. Тарнавського, наприкінці XVI – початку XVII ст. двір Яна Замойського складався приблизно зі 100 осіб. Зберігся загальний кошторис його річного утримання за 1599 рік: «Płace roczne dworzan i służby dworskiej w r. 1599», в якому згадується п'ять категорій слуг і двірної челяді: «юргельтники», різна челядь, «поточна» челядь Замойського, «поточна» челядь дружини магната, інша челядь. На початку списку фігурують: маршалок двору Павел Пясковський зі щорічним утриманням у 500 зол. пол., один із трьох «правних заступників» канцлера – Мельхіор Міхаловський (400 зол. пол.), особистий секретар канцлера кс. Піскожевський (400 зол. пол.), архітектор Бернард Моранді (400 зол. пол.), «кавалькатор» (240 зол. пол.), коновал (100 зол. пол.), надвірний садівник (100 зол. пол.)⁶. Далі були вписані три особи з неокресленими функціями, які отримували щороку по 40 зол. пол.: Юхим Тарновський, Пачинський і Ружицький⁷. Двоє останніх зазначені також в іншому списку серед слуг і двірської челяді Яна Замойського за 1604 рік: Пачинський того року отримав платню в 50 зол. пол., а Ружицький – 40⁸. Після смерті Яна Замойського обидва залишились на службі у його сина. Якщо Ружицького Томаш Замойський використовував переважно при дворі у Замості, то Пачинського регулярно відсилав із спеціальними дорученнями за межі резиденції, зобов'я-

² 1618/1619 – Matthias Adalberti Paczinsky, distr. Kremenecensis in Volhinia, 18 gr.; 1638/1639 – Lucas Joannis Paczynski, distr. Kremenecensis, juratus // Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781 / Opracował Henryk Gmiterek. Warszawa, 1994. S. 99, 164.

³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 5–5 зв., 59, 208 зв.

⁴ «...miałem nadzieję, że w m sam ultro spominając sobie *oyca mego* y moią teraz życziwość...». AGAD. AZ, sygn. 737, k. 40.

⁵ AGAD. Archiwum Zamoyskich (далі – AZ), sygn. 737, k. 26.

⁶ *Tarnawski A. Działalność gospodarza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego (1572–1605)*. Lwów, 1935. S. 283–286.

⁷ Двоє останніх згадані без імен. Див.: *Tarnawski A. Działalność gospodarza Jana Zamoyskiego* ... S. 283.

⁸ Там само. С. 287.

зуючи звітуватися. Власне завдяки цьому залишилися листи Павла Пачинського за 1619–1626 рр., тобто від введення Томаша Замойського на уряд київського воєводи і до самої смерті дописувача.

З 17-ти листів Павла Пачинського до київського воєводи шість – за червень-вересень 1619 р. – належать до «київського» періоду його життя. Їх, щоправда, могло бути й більше, адже Пачинський отримав доручення від воєводи відписувати йому регулярно що два тижні. Хоча, зважаючи на постійний брак у Києві кур'єрів-пахолків, на що скаржився сам дописувач, цілком імовірно, що це й була вся його «київська» кореспонденція. Решта листів стосуються його перебування в Замості і Варшаві, де він займався полагодженням майнових справ свого патрона.

У найранішому листі, датованому 5 лютим 1619 р., Пачинський писав із Замостя своєму патрону, який перебував на сеймі у Варшаві, про те, що він уже два тижні тому підготував рахунки і «квити», пов'язані з «держанням» маєтку Снятичі, але не мав нагоди показати їх у Замості через постійну зайнятість пана. Відомо, що протягом 1614–1619 рр. Снятичі перебували в руках Пачинського⁹. Далі він звертається з проханням про дозвіл на приїзд до Варшави з тим, щоб перед кінцем сейму встигнути відвідати потрібних йому людей і вирушити потім у дорогу – до Кракова або ще й далі, куди накаже патрон (див. Додаток 1, док. 1). Невідомо, чи потрапив він до Варшави, але до Кракова напевно не дійшов. Незабаром, 11 березня 1619 р., на тому ж сеймі Томаш Замойський був номінований на уряд київського воєводи, тож його слуга за дорученням свого пана згодом мусив виїхати у протилежному напрямку – до Києва.

Новий воєвода, як і його попередник на цьому уряді – Станіслав Жолкевський (1608–1618) – не поспішав зі своїм виїздом на схід, дослухаючись до порад свого старшого колеги. Той сам по отриманню привілею на цей уряд на сеймі 28 березня 1608 р.¹⁰ через зайнятість військовими справами зміг дійхати до Києва тільки у листопаді того ж року. Подібно вчинив і Томаш Замойський: його урочистий «в'їзд на уряд» відбувся під кінець жовтня 1619 р. А тим часом упродовж березня-травня головним намісником воєводи у Києві залишався старий урядник Михайло Мишка-Холоневський, який не залишав надії зберегти за собою місце і,

⁹ Маєток Снятичі знаходився поміж містами Замостя і Тишовці, вважався малодохідним: його річний дохід у 1614 р. складав усього 800 зол. пол. // AGAD. AZ, sygn. 2490, k. 3; 2521, k. 13; *Dubas-Urwanowicz Ewa. Organizacja gospodarcza dóbr Tomasza Zamoyskiego w latach 1618–1638 / Praca doktorska. Uniwersytet Warszawski, 1983. S. 89.* З відомого нам листа Пачинського випливає, що він був державцею не тільки у 1614 р., а й протягом наступних п'яти років (див. Додаток 1, док. 1). На той час снятинським старостою був краківський воєвода Миколай Зебжидовський, після смерті якого у 1620 р. маєтність потрапила до скарбової адміністрації, а в 1622 р. – до Миколая Струся. (*Chłapowski K. Starostowie w Małopolsce 1565–1668 // Społeczeństwo staropolskie. T. IV. Warszawa, 1986. S. 146.*)

¹⁰ AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8096.

намагаючись завоювати довіру нового воєводи, активно писав до нього листи. Своє перебування в замку він виправдовував зобов'язаннями стеррегти сукно і гроші, виділені для козаків, і просив залишити за ним уряд, а також двір з будинком у замку та доходи від щорічного збору подушного податку¹¹.

Дрібний волинський шляхтич Михайло Мишка-Холоневський набув цей уряд у 1609 р. завдяки протекції Станіслава Жолкевського. За умов постійної відсутності воєводи у Києві, його намісник зміг зосередити у своїх руках чимало владних повноважень¹² і за часи свого врядування за рахунок киян значно поліпшити своє матеріальне становище, залишивши чималий спадок своїм нащадкам¹³. Новий воєвода, очевидно, знаючи про фінансові махінації Мишки-Холоневського, вирішив замінити його надійнішою людиною з кола своїх слуг. А не довіряти тодішньому підвоєводи у Томаша Замоїського були підстави.

Отримавши наприкінці травня 1619 р. лист від Станіслава Жолкевського з вимогою передати докладний інвентар київського замку слугам нового воєводи, Михайло Мишка-Холоневський залишив Київ назавжди і виїхав на Волинь¹⁴. За тиждень до його від'їзду Пачинський прибув до Києва як представник інтересів Томаша Замоїського і перейняв функції підвоєводи. У джерелах, проте, він жодного разу не фігурує як підвоєвода, а тільки як намісник, підписуючись у своїх листах до Замоїського як «найнижчий служебник Пачинський», а до міщан – «Павел Пачинський, секретар його королівської милості, намісник пана воєводи київського в Києві». Зауважимо, що це був перший випадок в історії Києва, коли функції намісника воєводи виконував прибулий здалека шляхтич, тобто людина немісцевого походження.

Оселившись у київському замку, новий намісник зіткнувся з першою серйозною, на його погляд, проблемою, якою був ув'язнений шляхтич Криштоф Немирич. Той уже близько півтора року сидів у замковій в'язниці

¹¹ AGAD. AZ, sygn. 313, k. 1–9.

¹² Наприклад, протягом 1613–1615 рр. підвоєвода неодноразово входив до складу комісій, створених асесорським судом для проведення розслідування справ, що стосувалися протиріч київських міщан з Печерським та Кирилівським монастирями. Див.: РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 205, л. 63–64; д. 206, л. 69 об. – 70, 103–105.

¹³ Кадуковим привілеєм від 15.03.1615 р. підвоєводи дісталася уся маєтність у Києві по страчених козацьких полковниках Івашковському, Дришляку і Коробці. (Див.: Білоус Н. Київ наприкінці XVI – першій половині XVII ст. С. 254–255). Хоча на території Київщини підвоєводи не вдалося зміцнити свій маєтковий статус, на Волині у Луцькому повіті він володів селами Холонів, Мирків, Верхостав'я, Голишів, Козятин. З 1620 р., купивши володимирське війтівство, тримав 18 димів у дільниці Зап'ятничі у Володимирі. (Див.: Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Київ, 1930. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. С. 64, 75; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій). Острог-Львів, 2002. С. 248–249).

¹⁴ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. ... С. 248–249.

через накладення на нього численних баніцій за наїзди і пограбування шляхетських маєтків. У своєму листі від 23 червня 1619 р. Пачинський повідомляв воєводі про те, що князь Ружинський, згідно зі своїм уписаним до гродських книг зізнанням, обіцяв надати сторожу і харчування для в'язня, але досі не зробив цього, а колишній підвоєвода мав інструкцію від короля вчинити екзекуції над злочинцем і теж її не виконав. Київський возний генерал Павло Гуторович у своєму зізнанні по цій справі зазначив, що підвоєвода Мишка-Холоневський залишив Криштофа Немирича закутим у кайдани в замковій в'язниці без належної охорони. На його думку, ув'язненого мав пильнувати київський городничий¹⁵, яким на той час був Станіслав Вігура, чого той не робив. За Немирича заступалися його приятелі, та й сам ув'язнений у своєму листі благав воєводу про звільнення¹⁶. Новий намісник не знав, що вдіяти в такій ситуації, і просив поради у воєводи. Томаш Замойський розпорядився залишити все на своїх місцях і чекати на його приїзд. У тому ж листі Пачинський з радістю повідомив воєводі про інші новини, зокрема, про налагодження контакту з київським підкоморієм Стефаном Немиричем, і запевняв патрона в тому, що бажаючих йому прислужитися буде чимало.

З цього ж листа довідуємося і про те, що Замойський використовував Пачинського також у своїх матримоніальних планах. Як відомо, на той момент він мав намір одружитися з онукою колишнього київського воєводи, князя В.-К. Острозького, Катериною, тож його слуга, очевидно, у цій справі виступав посередником. Так, він писав воєводі про перші успіхи у цій справі: «Про перший прогрес у сердечних справах Вашої милості зараз нічого не пишу, але через свого посланця швидко напишу, а подібно скоріше, мій милостивий пане, будеш знати, бо чути було, як сам цілий світ з радістю мого милостивого пана чекає» (див. Додаток 1, док. 2).

Через два дні, 25 червня 1619 р., воєвода видав розпорядження до київських міщан з регламентацією податків, які вони мали сплачувати на його користь. На прохання бурмиистра Созона Балики, який ще за врядування попереднього воєводи орендував збір мита у воєводстві, Томаш Замойський продовжив йому право оренди, визначивши терміни його сплати – чотири рази на рік по 300 зол. пол., а також збір подушного податку зі сплатою йому щороку 600 зол. пол. Зібрані гроші бурмиистр повинен був віддавати до рук Пачинського. Частина цієї суми мала йти на утримання замкових слуг та задоволення потреб намісника воєводи¹⁷. Тим же днем датується лист-розпорядження намісника до київських міщан, який повторює зміст розпорядження воєводи щодо оренди зазначених податків бурмиистром, а також додає, що в разі крайньої потреби Созон Балика мав видавати йому гроші негайно, не чекаючи окреслених термінів сплати податків (див. Додаток 1, док. 3).

¹⁵ AGAD. AZ, sygn. 45, k. 1–2.

¹⁶ AGAD. AZ, sygn. 734, k. 18–19.

¹⁷ AGAD. AZ, sygn. 289, k. 111–113.

Наступний лист намісника від 8 серпня 1619 р. є найрозлогішим; у ньому розкривається суть його конфліктів з київським поспільством та детально описуються деякі тогочасні події в Києві. Пачинський сповіщає, що згідно з розпорядженнями воєводи від 24 липня, отриманими у листі 4 серпня, він намагався зробити ревізію повинностей міщан. Попередньо він наказав їм з'явитись до замку і продемонструвати свої привілеї, однак ті зволікали протягом двох тижнів, посилаючись на різні труднощі. Тоді Пачинський прийшов до ратуші і наказав у кількох місцях прибити листи з його нагадуванням. Але і такий метод не одразу подіяв на міщан, оскільки на той час тривав ярмарок, тож, за свідченнями намісника, щодня близько двохсот осіб у ратуші пили горілку і не зважали на його накази. Вранці наступного дня по закінченні ярмарку радці вислали до Пачинського посланця, просячи про зустріч, а по обіді прийшов вїйт з радцями і продемонстрував привілеї.

Свої права на оренду корчем міщани обґрунтовували привілеєм короля Зигмунта I, на що намісник зауважив, що «та оренда вже вийшла», тобто скінчився термін її дії. Такою ж незрозумілою була ситуація з військовими повинностями міщан. Незадовго до того сам воєвода намагався з'ясувати це питання. На його думку, вони повинні були кожного разу, коли військо вирушало за межі воєводства проти татар, ставати до коронного обозу. Міщани це заперечували і наполягали на тому, що вони, згідно зі своїми привілеями і давнім звичаєм, повинні були вирушати на чолі з самим воєводою або з його намісником у погоню за татарами лише тоді, коли ті рухалися Чорним шляхом і виключно в межах воєводства. Суперечка затяглася на кілька місяців. Про деякі її подробиці дізнаємося з листа Павла Пачинського, на вимогу якого міщани пред'явили список із 85 осіб, які мали б виконувати військові повинності, повідомивши при цьому, що через втрати у московській війні їх залишилося тільки 50. Намісникові було незрозуміло, чому така мала кількість людей і тільки за списком мала військові повинності, оскільки, на його думку, міськими вольностями користувалися начебто всі міщани. У відповідь кияни заявили, що далеко не всі користуються міськими правами і не всі здатні виконувати військові обов'язки. По довгих розмовах Пачинський повідомив міщанам, аби вони очікували на універсал воєводи, який поставить крапку у цій суперечці. Зрештою, і сам намісник певним чином виправдовував міщан, зазначаючи, що вони теж мають рацію, оскільки в самому Києві не цілком безпечно, тож в разі нападу їм було б вкрай непросто вирушити пішки до коронного обозу¹⁸. Самі міщани просили Пачинського повідомити воєводу про їхні проблеми, а також заборонити приїжджим купцям (гостям) торгувати під час ярмарків.

Справжні суперечки розгорілися між намісником і міщанами з приводу перевозу¹⁹. Оскільки міщани не змогли обґрунтувати свої права на

¹⁸ AGAD. AZ, sygn. 737, k. 51.

¹⁹ Очевидно, що йшлося про найдавніший Хрещатицький перевіз, який знаходився в гирлі р. Почайни на Хрещатицькій пристані, на шляху до Броварів.

його володіння, намісник вважав, що перевіз має належати замкові і наказав того ж дня його передати. По завершенні цього акту з ратуші до Пачинського прибігли вїт з радцями, просячи, аби він почекав з передачею принаймні до того часу, доки відправлені до воєводи посланці повернуться додому. Намісник поступився і погодився почекати 3-4 тижні, справедливо зазначивши, що «справи ліпше гладко втирати, аніж прикро втинати». Вїт, сприйнявши рішення Пачинського як непевність у власному становищі, прийшов до замку і почав костуром махати, очевидно, погрожуючи намісникові, але побачивши, що той серйозно налаштований, відступив. В очікуванні на приїзд воєводи міщани трохи притихли, навіть поступилися своїми правами на гору Щекавицю та примирилися з замковими ремісниками, а сам намісник пообіцяв не турбувати їх до спеціального розпорядження воєводи (див. Додаток 1, док. 4).

Судячи з усього, цього листа намісник не одразу відіслав, а затримав у себе через відсутність на той час кур'єра-пахолка. Наступного дня на окремих аркушах він додав інформації. Оскільки ці дві великі дописки не містять вступних і кінцевих клаузул, польські архівісти означили їх як: «*ceduła pierwsza do listu Paczyńskiego*» і «*ceduła druga do listu Paczyńskiego*».

У першій дописці автор звертає увагу на те, що, по-перше, в Києві не така велика кількість заможних людей, як він очікував; по-друге, міщани зволікають зі сплатою податків через те, що до міста з'їхалися великі купи козаків. За його підрахунками, у неділю чинили присягу 700 козаків. Потім до них приєдналися ще 300 донських козаків (*dońców*), яких після присяги випровадили з міста. Схоже, що таке велике скупчення козаків у місті на той час не було випадковим. Повертаючись з московських походів 1617/18 рр., великі загони запорозьких і донських козаків не поспішали розходитись по своїх домівках, а вирушили до Києва і на деякий час там затримались. На жаль, історики, які досліджували стосунки запорозьких та донських козаків, залишили поза увагою цей цікавий факт²⁰.

Далі Пачинський описує проблеми, які він без участі воєводи не міг розв'язати. Стосувалися вони, передовсім, військової служби міщан (про що вже йшлося у попередньому листі), тож намісник просив воєводу вислати до міщан універсал і окремо до нього інструкцію з роз'ясненнями. Інша проблема торкалася закінчення 1 вересня терміну оренди корчем для міщан та проведення Різдобогородицького ярмарку (8 вересня

²⁰ Див., наприклад: *Гермайзе О.Ю.* Україна та Дін у XVII ст. // Записки Київського Інституту Народної освіти. К., 1928. Кн. III. С. 107–196; *Брехуненко В.А.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. Київ-Запоріжжя, 1998, розділ II, глава 3 «Козацька вісь Дніпро – Дон як чинник розвитку українського та Донського козацтва і міжнародних відносин у регіоні (10 – початок 20-х рр. XVII ст.)». С. 122–157. Описуючи відомі факти з історії спільних походів донських та запорозьких козаків на Кафу, облогу Азова у 1618 р., В. Брехуненко, оминаючи події 1619/20 рр., різко переходить до Хотинської війни.

за старим стилем), на що претендували, крім міщан, ще й архимандрит у Печерському містечку і біскуп у Біскупському містечку. Намісник скаржився на відсутність у замку підданих для рубання дров, посланців для перевезення пошти та на міщан, які заборгували йому 1000 зол. пол. і не віддають під тим претекстом, що вони на той час не мають і 100 зол. пол. Проблем йому додавали нестача готівки та необхідність утримання замкових слуг і ув'язненого Криштофа Немирича: «Видатки маю на кожную дрібнішу річ. Тут нас загалом 18 чоловік, оскільки утримую і пана Немирича». І потім, бідкаючись, він резюмував: «Зі своїми скромнютко живемо, майже як у монастирі...»²¹.

Далі намісник знову звернувся до козацької тематики, зазначивши, що козаки давно повернулися з московського походу і «в Туреччині давно не були», тобто не здійснювали походів до Османської імперії, а, отже, тривалий час були позбавлені «козацького хліба». Пачинський повідомляв воєводу про те, що коли козаки мешкали «на Запорогах», тоді краківський каштелян, князь Януш Острозький (у тексті: «x. Jm pan crakowski») посилав до них під позику гроші – 1000 зол. пол., а ті після здобичі повертали з великими відсотками. Обіймаючи уряди білоцерківського, черкаського, канівського і переяславського старости протягом 1594–1620 рр., Януш Острозький був добре обізнаний з обстановкою в регіоні і, відповідно, мав стосунки з чільниками козаків, зрештою, як колись і його батько – київський воєвода князь В.-К. Острозький. Зазначимо, що подібного роду кредитні операції у ті часи не були чимось надзвичайним, оскільки приносили вигоду обом сторонам. Пачинський радив своєму патрону теж дати якусь суму грошей козацькому гетьману, оскільки козаки є прихильними до нового воєводи. На ці цілі він навіть узяв у бурмістра Созона Балики 300 зол. пол., яких йому вже забракло, тож він попросив ще. На це Балика заявив, що всі гроші від збору податків (мити, подушне, куничний податок від перекупок) незадовго до свого від'їзду вибрав підвоєвода Мишка-Холоневський. Намісник писав, що він не розуміє, чому так сталося, адже підвоєвода протягом тижня передавав йому справи на замку і при цьому промовчав про гроші, тож від збору мита залишилося тільки 300 зол. пол.

У другій дописці до листа від 8 серпня 1619 р. Пачинський звертає увагу воєводи на погану обороноздатність Києва, відсутність на той час замкової залози, а також слуг-кур'єрів для перевезення пошти. Намісник, очевидно, отримав ще й завдання дізнатися про «вільні ґрунти», які можна було б набути у Київському воєводстві. Довідавшись про те, що в Остерському старостві є чимало незаселених земель, а також про готовність остерського старости Михайла Ратомського продати за 30 тисяч зол. пол. значний земельний масив, він радив своєму панові скористатися з такої можливості.

²¹ AGAD. AZ, sygn. 737, k. 55.

Закінчує цю дописку намісник великим блоком новин про козаків, розповідаючи про маловідомі події, що сталися в липні-серпні 1619 р.: «Новини звідси тільки про козаків. Зібралися на Масловому Ставі і після взаємних суперечок затихли. Сагайдачний на гетьманстві підтвердився, забив того, хто хоругву схопив, є і кілька десятків поранених. Піймав злочинця Бородавку, випросили його потім [козаки]. Зараз у якійсь сварці вдарив його булавою в чоло аж до мозку і той подібно вже здох». Тут Пачинський, описуючи події, що відбувалися на козацькій раді в урочищі Маслів Став, найімовірніше, на початку липня 1619 р., припустився деяких неточностей. Зокрема, він не згадує імені конкурента Сагайдачного – Дмитра Барабаша, який напередодні відібрав булаву у гетьмана, за що пізніше і поплатився життям. Намісник подає також суперечливі дані щодо ймовірної смерті Яцька Бородавки, оскільки відомо, що той загинув дещо пізніше – 8 вересня 1621 р.²², тож на той час вважався також конкурентом гетьмана.

На початку серпня 1619 р. Петро Сагайдачний скликав до Києва нову козацьку раду, учасники якої в колі заприсяглися бути разом до смерті і служити своїй старожитній вірі. Він наказав лише частині козаків з'їхатися до кола, щоб не створювати великого галасу в місті. Інші присягали по містечках при старшинах. Намісник повідомляв, що у Києві біля Замкової гори присягли близько 250 осіб старшини, а за тиждень у місті біля ратуші в домах черні ще близько 700 козаків присягали «на голій шаблі, покладеній на столі, що не мають відбігати від купи, йти всюди, куди піде гетьман і чинити все, що він накаже – чи добре, чи зле». У такий спосіб козаки під проводом Петра Сагайдачного виявили неабияку рішучість домагатися своїх цілей.

«Живуть зі мною довірливо, – характеризував свої стосунки з козаками Пачинський, – і гетьман прислав мені яничарку*. П'ємо тут у колі». Пачинський поцікавився у козаків, для чого вони присягають, і чи не чинили вони присягу проти короля і Речі Посполитої. Один козацький сотник, висловлюючи загальні настрої козаків, вирішив поділитися з ним «секретом» і мовив: «Шкода мені Вас, Добродію, щось Вам розкажу, але окремо», – і за пару днів, прийшовши до нього, продовжив: «хотіли ми не так, як перед тим в непорядку до сваволі козаки приходили. Але якщо нас нагородять і обернуть до чогось, будемо служити. Нагородять і ні до чого не обернуть, розійдемося в порядку, іншим новим скажемо йти додому хліб сіяти, інші підуть на Запоріжжя, решта теж до грузинського царя піде або деінде, де службу знайдуть, а проти короля і Речі Посполи-

²² Грушевський М.С. Історія України-Руси. Козацькі часи – до року 1625. Т. 7. К., 1995. С. 470–471, 475.

* Яничарка – довгоствольна рушниця з кремневим ударним замком іспано-мавританського типу. Запозичена козаками в турецьких яничарів. Була поширеним типом ручної вогнепальної зброї у запорожців. Див.: Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ: Генеза, 2006. С. 669.

тої нічого злого не замишляємо». Деякі козаки, зі слів Пачинського, збиралися йти до Львова, сподіваючись там отримати гроші, а козацькі представники повернулися шойно від канцлера з посланцем від нього і поїхали разом до Корсуня, де знаходилась зброя (див. Додаток 1, док. 4).

Наступний лист, писаний 9 серпня 1619 р., дійшов до нас без початку. В ньому Пачинський теж розвиває козацьку тематику і повідомляє воєводі про те, що до запорозьких козаків приєдналися 3 тисячі донських, з яких кілька десятків прийшли до Києва і теж присягали. Того ж дня їх відіслали на Дон, а ті, що служили московському цареві, ще до них не приєдналися. За його припущенням, всього запорозьких козаків могло бути до 10 тисяч. Далі намісник висловив міркування щодо залучення тисячі козаків на службу королю і Речі Посполитій, якби вдалося знайти на те кошти. «А зараз вони присягли на тому, що будуть нерозлучними. А ще там хтось залучив на службу лісовчиків, кажуть, що близько 7 тисяч, і дай Боже, щоб це було на добро Речі Посполитій», – пише далі Пачинський і розповідає про те, що 20 липня у двох милях від Києва проїжджав пан Струсь (очевидно повертаючись з московського полону)²³, про що він писав у попередньому листі. Лист той, однак, до воєводи чомусь не дійшов, оскільки його посланець повернувся з ним назад, тож він повторює інформацію. Далі Пачинський висловив втіху з приводу того, що нарешті має доброго посланця з конем і що за два тижні, коли Запорозьке військо вирушить у похід, йому буде через кого передати пошту. Закінчує він свій лист тим, що вирішення усіх проблемних питань полишає до приїзду пана воєводи, а також зізнається, що «волів би мати сіру сукню вдома, аніж у клопоті якусь ліпшу», натякаючи на своє неспокійне життя у Києві (див. Додаток 1, док. 5).

12 серпня Томаш Замоїський за рекомендаціями свого слуги, написав листа Петрові Конашевичу Сагайдачному. Прикметно, що у листі воєвода звертається до козацького ватажка як до приятеля: «мій ласкавий пане Конашевичу», якого просить виступити проти татар, а також захистити мешканців Києва від грабунків військових. Він пропонує Сагайдачному звертатися до нього за порадами, особливо щодо отримання протекції на королівському дворі, трактуючи себе при цьому як «доброго приятеля і сусіда». Пачинський у цій ситуації мав виступати посередником, через якого воєвода просив гетьмана передавати йому листи (див. Додаток 2).

Коротенький лист намісника від 3 вересня того ж року також не має початку. В ньому він скаржитися на якісь труднощі у спілкуванні з київ-

²³ Миколай Струсь († 1627 р.) – хмельницький староста, полковник, комендант польської залоги в Кремлі у 1611–1612 рр., кам'янецький каштелян. Був учасником смоленської кампанії (1609). Влітку 1610 р. зі своїм загоном (100 чоловік піхоти, 200 гусарів та 200 козаків) знаходився у війську С. Жолкевського, висланого проти Д. Шуйського. У період з 7.11.1612 р. по 10.06.1619 р. перебував у московському ув'язненні. Незабаром після звільнення з полону отримав галицьке і коломийське староства. Детальніше див.: *Nagielski M. Mikołaj Struś* // PSB. T. XLIV. Warszawa-Kraków, 2006–2007. S. 472–476.

ськими міщанами, які розпитували його про приїзд воєводи і просили, аби їх звільнили від постоїв. Далі він знову нарікає на брак посланців (оскільки один із них сильно захворів) і просить воєводу надіслати йому кур'єра (див. Додаток 1, док. 6).

Через три дні – 6 вересня – Пачинський знову написав листа воєводи, повідомляючи про те, що міщани виправили до нього свого посланця з метою віддати намет і звільнитися від обозової служби. Далі він висловлює свої сумніви з приводу якості намета («Nadkażony iest, y wode morska mieyscami znać na niem»). На його думку, міщанам варто було б подякувати за його доставку. Пачинський знову пише про свої стосунки з міщанами, зауважуючи, що намагається бути справедливим, але до кінця їх ще не розпізнав. Міщани передали йому мандат, просячи бути шафарем у якійсь справі (на жаль, нам невідомі обставини цієї справи і те, чи дістали вони згоду намісника). Пачинський також просив воєводу нагадати своїм підданам, «аби кожен з них виконував свої повинності, а якщо хтось особисто чинитиме спротив, принаймні має поводитися так, аби не зашкодити славі і справам пана воєводи». На закінчення намісник вживає стандартних форм «гречності», пишучи про те, що він навчився добре служити панові й служитиме йому надалі вічно і щиро, що, зрештою, і засвідчують його листи (див. Додаток 1, док. 7.).

Наприкінці жовтня 1619 р. відбувся урочистий «в'їзд воєводи на уряд». За спогадами біографа Томаша Замойського – Станіслава Журковського, з цього приводу місцевими жителями були організовані урочистості й святкування. Перебуваючи у Києві близько місяця, Томаш Замойський головував на засіданнях гродського суду. На одному з таких засідань на початку листопада була вирішена доля Криштофа Немирича – його було страчено. Воєвода також розглянув чимало міських справ, а перед своїм від'їздом влаштував рицарські турніри для забав місцевого населення, після чого зі своїм двором від'їхав до Замостя²⁴. Очевидно, що разом із ним залишив місто і його вірний слуга, передавши уряд місцевому шляхтичу – київському хорунжому Федорові Єльцю, який титулувався вже як підвоєвода і залишався ним до кінця врядування Томаша Замойського (1628 р.), виконуючи, як і його попередник, роль головного інформатора воєводи і виконавця його розпоряджень²⁵. Таким чином, Пачинський виявився «перехідною» людиною на цьому уряді.

Підсумовуючи «київський період» у житті Павла Пачинського, можемо сказати, що упродовж свого перебування у Києві, він весь час почу-

²⁴ Żywot Tomasza Zamoyskiego, kanclerza w. kor. Napisał Stanisław Żurkowski. / Wydał A. Batowski. Lwów, 1860. S. 40. Розповідь Журковського переказав Е. Рулікоський у своїй статті про Київ, див.: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. / Wydany pod red. F. Sulimirskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. Tom IV. Warszawa, 1883. S. 82.

²⁵ Litwin H. Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. S. 130–131.

вався некомфортно, іноді важко знаходячи спільну мову з мешканцями, однак справлявся зі своїми обов'язками. Звичайно, Пачинський, як і будь-який слуга, звітуючи патронові, демонстрував свою діяльність з якнайкращого боку. Але, що цікаво, для самих міщан він виявився цілком «добрим» намісником, з яким, на відміну від його попередників, можна було порозумітися під час різних конфліктних ситуацій. І хоча Київ був для Пачинського «чужим» містом, це не завадило йому випрацювати свою «стратегію» у стосунках з його мешканцями. Своєю дипломатичною поведінкою він завоював довіру не тільки у шляхти і міщан, а й у козаків, які від початку гетьманування Петра Сагайдачного стали частими гостями в Києві. Хоча очевидним для нас є факт, що за усіма такими «порозуміннями» крився цілком прагматичний інтерес самого намісника, який добре знав ціну своєї «дипломатії», вираженої в конкретних матеріальних цінностях.

* * *

Наступні три роки свого життя Павло Пачинський прослужив Томашу Замойському при дворі в Замості, виконуючи різні доручення господарчого характеру. У своєму листі від 27 січня 1620 р. він доповідав панові про те, що просив надвірного підскарбія Томаша Напюрковського написати листа до пана Яблонського, який на той час знаходився у Белзі, з приводу доставки вина до двору. Що стосувалося постачання пива, Пачинський зобов'язувався подбати про це у Замості. Водночас бідкався, що його челяді і йому особисто вже три тижні не давали «оброку», а недавно і взагалі відмовили в усьому. Принижений таким ставленням до себе і ображений, Пачинський писав з цього приводу воєводі: «Хоча б радий був догодити як найліпше, але сам Ваша милість, мій милостивий пане, бачиш, що людська заздрість усе зіпсує. Якщо би був там потрібний, Ваша милість, мій милостивий пане, дай мені знати. Якщо не дуже, тоді ліпше тут при гробах св. пам'яті батьків мого милостивого пана і добродіїв моїх пану Богу служитиму. А прошу той оброчок, мій милостивий пане, накажи мені давати» (Додаток 1, док. 8). У цьому листі Пачинський натякав своєму патронові на фінансові зловживання урядників його двору, що назагал не було рідкістю²⁶.

У листі від 16 листопада 1622 р. розкриваються деталі перепоховання в Острозі литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича, померлого під час Хотинської війни 23 вересня 1621 р. Як відомо, гетьман був похований 14 жовтня у катедральному костюлі у м. Кам'янці (Подільському)²⁷, а за кілька тижнів потому його вдова Анна Алоїза з Острозьких вирішила перевезти труну до свого родинного Острога. Церемонія весь час відкладалася через майнові суперечки навколо спадщини померлого, права на яку заявили, окрім

²⁶ Див., наприклад: *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu. Warszawa, 2001. S. 177–180, rozd. VII, cz. 2, «Dewiacje administracyjne».

²⁷ *Podhorodecki L.* Jan Karol Chodkiewicz (1560–1621). Warszawa, 1982. S. 382, 388.

його дружини, ще й брат небіжчика – троцький воєвода Олександр Янович Ходкевич та дочка гетьмана – Анна Сапежина. І тільки через рік після смерті гетьмана відбулося урочисте перепоховання²⁸. Пачинський став свідком цієї події, розкриваючи нам деякі деталі. Так, з його слів, очікувалося, що на цій церемонії буде присутня велика кількість гостей, у тому числі і київський воєвода Томаш Замайський. На початку листа Пачинський розповідав про свою довгу подорож з мечником²⁹ дорогою з Рівного до Олики, повз Луцьк і Жидичин. Троцький воєвода Олександр Ходкевич, за його словами, виїхав з Володимира до Торговиці у вівторок і мав бути вчасно в Острозі, однак у Торчині в неділю були два його комірники, які повідомили, що відіслали посланців до Острога з проханням, аби похорон затримали на кілька днів, оскільки троцький воєвода не встигає доїхати. З ним було близько 500 коней і слуг небіжчика. Невідома особа пустила поголос, що похорон відкладено на тиждень. Труну з небіжчиком Пачинський зустрів у неділю біля Торчина, що свідчило про те, що вчасно похорон не відбудеться. Виявилося, що через пана Новодворського було повідомлено, щоб на похорон їхали без кліру, від нього ж дізналися про те, що там мусив бути канцлер (Додаток 1, док. 9). Хроніка Острозької парафії 1622 р. уточнює дату церемонії перепоховання – 12 листопада 1622 р.³⁰ Однак, як виявилося, ані канцлер, ані київський воєвода на неї не приїхали.

У тому ж листі Пачинський нарікав на небезпечну ситуацію, що склалася у волості навколо Замостя, скаржився на свою бідність та великі видатки, які він поніс протягом літа – 400 зол. пол., і просив свого пана виділити йому 500 або 600 зол. пол. на одяг та інші потреби. При цьому, наголошуючи на своїй відданості, він нагадував Томашеві Замайському, що служить загалом вже близько 30 років і служитиме надалі вічно і щиро доти, доки йому вистачить на це сил. (Додаток 1, док. 9). Як відомо, служба у ранньомодерний час передбачала не стільки сталі обов'язки, скільки готовність слуги до найрізноманітніших послуг панові. Своєю чергою, платнею за службу були різного роду перспективи, що їх міг забезпечити пан³¹, власне, на це сподівався і наш герой.

Наступного року Пачинському таки посміхнулася доля. Томаш Замайський, зваживши на усі його заслуги, делегував його до Варшави, де він провів останні роки свого життя, вже не відчуваючи матеріальної скрути. В одному зі своїх листів від 7 грудня 1623 р. він застерігав свого пана

²⁸ *Dubas-Urwanowicz E., Urwanowicz J.* Jan Karol Chodkiewicz. Warszawa, 1998. S. 74.

²⁹ Можливо мався на увазі Ян Бондзинський, волинський мечник (1610–1634). Див.: *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy.* Oprac. M. Wolski. Kórnik, 2007. S. 155.

³⁰ *Kronika Kościoła Farnego Ostrogi* // *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie. Sekcja 1. Archiwum Sanguszków*, sygn. 1031, s. 192. Опубл.: *Т. Вихованець.* Хроніка Острозької парафії // *Воляння з Волині, № 5 (72).* Луцьк, вересень-жовтень 2006. С. 46.

³¹ Детальніше про це див.: *Старченко Н.* Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // *СОЦІУМ.* Вип. 6. К., 2006. С. 85–129.

перед небезпекою епідемії (powietrza morowego), яка насувалася на столицю, зауважував, що вже з'явилися перші її ознаки, і радив Замойському відкласти поїздку до Варшави. До цієї небезпеки, на його думку, «додавалася ймовірність нападу татар узимку або угорців з гір. А тут, на лихо, ще кілька хоругов лісовчиків прийшли до міста, що обговорювалося на сеймиках». Наприкінці листа Пачинський писав про своє бажання виїхати з паном Олишняком до Белза найближчої суботи (Додаток 1, док. 10).

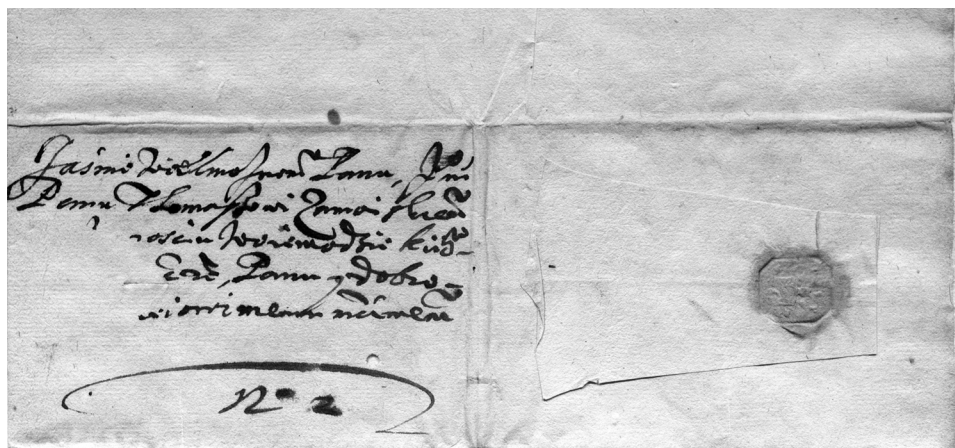
Przekazane przez
 Pana Zamojskiego
 1633.

Wobec miłości Pana
 Zamojskiego

Szanowny Panu szanowny pan do mnie
 bardzo miłego pana, że dostadane mi
 ze miłego pana w brzośnie, trzymając
 arandy, zabyturkowan na rok do God pra-
 jniogę, ale mi w Jałomie ad mięgo Ja
 In rok. In Octobr na S. Nadwys miał mi
 dan obry Ma Stobę, z obrotu toczy
 zła Sębrętki niary dostawic, wdy na-
 pisał, że ma ad mięgo mięgo pana
 dostawic, aby mi ius mi mi dawal. Co
 iusli dle ius, wdy zozumim że Judania tego
 ius podobny po mięgo. In wpiatem ad mi
 do piemiade, a arandy mi obrotu dostawic
 biatem piemiade, ale Ja pofęsti lata, z
 to Stobęstom mi kum, obrotu mi Sarsę
 Ma tam contract zinnia, uęgniaz, wdy
 mięgo mi obry. In ius, ius mi mięgo wdy
 tam gdyby, by to wola mięgo mi
 wdy pana mi obrotu, adrat, z obrotu
 zby mi obrotu. Ale mięgo mięgo

За три дні, 10 грудня, він написав своєму патрону з Варшави, повідомляючи про недотримання умов оренди у містечку Краснік паном Пшилуцьким, який заборгував йому 400 зол. пол. і 40 корців жита, а також неодноразово ошукав. Пачинський просить свого патрона написати листа до боржника з вимогою повернути борг. Далі пише про клопоти, пов'язані з селом Навоз³², і про свої контакти з люблінським війським Мельхіором Міхаловським, якого просив про допомогу у тій справі. Непокоїло його те, що у Варшаві вже у десяти місцях виявилися ознаки епідемії, у зв'язку з чим король мусив приймати ліки і уникати тимчасово людей. Підканцлер через ці обставини не буває на замку, а канцлер від'їхав до м-ка Віпшовіц. Сам Пачинський писав листа, перебуваючи у покоях канцлера, і просив київського воеводу відрядити до нього посланця, через якого він міг би передавати листи. Після дати і підпису він вмістив додаткову інформацію: «Про справи Речі Посполитої чимало новин. Люди очікують на щось важливе. На ту лісовську виправу йде багато людей з різних країв, заможних і добре осілих. Покуштувавши смак війни, будуть радитись про те, щоб щось і вдома зробити. З того сейму небагато що вийде. Не кожний щось обіцяє. Вчора відправили татарських послів, дали їм гарні подарунки й обіцяли [дати ще тоді], коли цар надішле присяжний лист. Але на запити татар відповіді не отримано». І, насамкінець, Пачинський просив свого пана надіслати 20 корців вівса і написати листа до шляхтича Грушецького, щоб той виділив йому коней (Додаток 1, док. 11, ілюстр. 1, 2).

У наступному листі від 13 червня 1624 р. Пачинський з радістю повідомляє Замоїському про намір королевича Владислава написати до нього листа

³² Село Навоз Луцького повіту Волинського воєводства, суч. с. Рожищенського р-ну Волинського обл.

власною рукою. Лист мав передати Томашу Замоїському син ченстоховського старости у Яворові, де старостував королевич Владислав³³.

Після свого повернення з Любліна до Варшави Пачинський дізнався про хворобу короля, про що теж оповів Замоїському: «застав й.к.м. у неспособному здоров'ї. Захворів певно на рожу в носі, а потім мав фобію, вчора мав четвертий напад, тяжкий і довгий – дванадцять годин... надія однак є, що буде вже ліпше». Тут автор листа детально описує симптоми хвороби короля Зигмунта III, що, як з'ясувалося, є найранішою згадкою з відомої фахівцям історії хвороби короля³⁴. Після часткового одужання король спостерігав з вікон замку за процесією, що відбувалася в день Апостолів Петра, Павла і Яна Євангеліста.

Далі Пачинський пише про вакантні уряди і вільні маєтності, що дісталися з руки короля різним особам: Володимир – подільському воєводі, яким на той час був Адам Александр Сангушко³⁵, уряд великого коронного підскарбія після смерті Миколая Даниловича мав залишитись при підстолії до початку сейму, Самбір з Дрогобичем після смерті самбірського старости – на рік при всіх його спадкоємцях до закінчення терміну оренди³⁶, Ярів залишався при варшавському старостві. Що стосувалося Красностава, то він мав перейти до рук польного коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, якщо він відмовиться від Велюня на користь свого брата, але той невдовзі перед тим отримав Стрий³⁷. Далі Пачинський в деталях описує свої клопоти, пов'язані з полагодженням маєткових справ, зокрема, свої старання щодо набуття Томашем Замоїським Красностава – центра родового староства, що на той час було вакантним, до

³³ Яворівським старостою королевич Владислав був протягом 1623–1633 рр. Див.: *Chlapowski K. Starostowie w Małopolsce 1565–1668 // Spoleczeństwo staropolskie. T. IV. Warszawa, 1986. S. 140.* За даними С. Журковського, Т. Замоїський після закінчення сейму поїхав до Замостя, де мешкав цілу весну, майже усе літо провів у Тернополі, де реставрував палац, фортецю і кам'яницю. Біограф Т. Замоїського не подає жодних даних про його ймовірну зустріч з королевицею. Див.: *Zywot Tomasza Zamoyskiego, kanclerza w. kor. Napisał Stanisław Żurkowski. Lwów, 1860. S. 95.*

³⁴ Так, на думку історика медицини В. Качоровського, фахівцям відома інформація про недуги короля тільки від початку весни 1628 р., коли він періодично почав втрачати свідомість, а одну руку тимчасово розбив параліч. Причиною смерті короля Зигмунта III, що сталася 30.04.1632 р., вважають розлади нервової системи, склероз у поєднанні з порушенням обміну речовин, внаслідок чого відбулося тяжке ускладнення – апоплексичний удар (інсульт). Див.: *Kaczorowski W. Choroba i prawdopodobna przyczyna zgonu Zygmunta III Wazy // Archiwum Historii Medycyny. Kwartalnik. T. 45, zeszyt 1–4. Warszawa, 1982. S. 46–54.*

³⁵ Адам Александр Сангушко номінований на уряд подільського воєводи 15.10.1621 р., у 1629 р. – на уряд волинського воєводи. *Urządnicy podolscy XIV–XVIII w. Spisy / Oprac. J. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. Kórnik, 1998. S. 147.*

³⁶ Миколай Данилович, надвірний коронний підскарбій (1611), червоноградський староста (1607), холмський (1611), самбірський (1615) староста, підскарбій великий коронний (1616). Після його смерті у 1624 р. уряд підскарбія і самбірське староство дісталися Єрмолаю Лігензі. *Chlapowski K. Starostowie w Małopolsce... S. 144.*

³⁷ Белзький воєвода Кшиштоф Конєцпольський отримав стрийське староство у 1624 р. від свого брата Станіслава Конєцпольського. *Chlapowski K. Starostowie w Małopolsce... S. 145.*

якого належала чимала частина маєтностей Замойських. Перешкодою у цій справі було те, що його патронові як київському воєводи належало київське староство, через що він не міг набути ще одне городове староство. Але навіть «при королівському дворі цього не згадували і сам й.м. канцлер не говорить про це, мабуть тому, що в Києві суди не потребують постійної присутності воєводи, а тільки підвоєводи», – пише Пачинський. Однак сам Томаш Замойський не виявляв особливої зацікавленості в отриманні староства. На думку Пачинського, патрон мав би написати листа з проханням до короля або когось з урядовців, потому «можна було б старатися про якусь резолюцію». Реальним претендентом на красноставське староство вважався гетьман Станіслав Конєцпольський, але й і він на той час уже мав городове староство – Велюнь, тож навряд чи його можна було сприймати як серйозного конкурента. Пачинський радив своєму панові написати листа до королеви з проханням посприяти і повідомляв про те, що й сам уже написав до холмського підкоморія³⁸ у цій справі. Насамкінець він пропонував воєводі вислати до королівського двору свого лікаря Бірковського³⁹, який міг би допомогти королю, чим можна було б завоювати прихильність хворого монарха (Додаток 1, док. 12).

У двох наступних липневих листах (10 та 18 липня 1624 р.) Пачинський усе ще переймається тим, аби Красноставське староство дісталось його панові. Заради цього він веде переговори з ксьондзом Валентим, сповідником королівської родини, і ксьондзом Рудницьким, та пише їм листи. Головною перешкодою у цій справі, на його думку, є те, що сам Томаш Замойський досі не написав жодного листа до короля з відповідним проханням. Він просив свого пана «не прогавити» цю можливість, оскільки є й інші претенденти – великий коронний гетьман, подільський воєвода, син мазовецького воєводи, син люблінського воєводи (Додаток 1, док. 13, 14).

До кінця життя Павел Пачинський залишався відданим слугою київського воєводи, був досить активною особою, багато їздив, виконував різні доручення свого пана, так само вболівав за долю його маєтностей (Додаток 1, док. 15-16), повідомляв йому свіжі політичні новини (док. 17), що засвідчують останні листи. Його заслуги були гідно оцінені Томашем Замойським після смерті, про що, зокрема, свідчить збережена надгробна плита у катедральному костьолі Воскресіння Ісуса Христа і Св. Томаша в Замості:

³⁸ Ян Скашевський, холмський підкоморій (10.09.1612 – 12.04.1634). Див.: *Urządnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII w. Spisy.* / Oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł. Kórnik, 1992. S. 171.

³⁹ Шимон Бірковський (1574–1626), народ. у Львові, доктор філософії та медицини, придворний лікар Томаша Замойського. Навчався в університетах Кракова і Падуї. У 1609–1610 рр. був ректором Замойської академії. Див.: *Zembrzusi L., Lepszy K.* Birkowski Szymon // PSB. T. II. Kraków, 1936. S. 105–106.

«Шляхетний Павел Пачинський, секретар Священної королівської величності, вихованець славетного Замойського Дому, муж релігійної побожності і твердого сумління, визначного розуму, поміркованої поведінки, сильного духу, бездоганних звичаїв, цнотливого тіла, милосердної до нужденних руки, нічим незаплямований, у всьому досконалий, великий шанувальник найбільших чеснот у всьому. Помер у Замості. Року Божого 1626, 23 липня, у віці понад 50 років. Похований у будівлі Академії»⁴⁰.

* * *

⁴⁰ За допомогу з перекладом з латинської мови дякую проф. Наталії Яковенко.

Dziękuję bardzo panu Henrykowi Szkutnikowi, pracownikowi z Muzeum Zamoyskich w Zamościu, za zrobienie zdjęcia tablicy z epitafium z Katedry Zmartwychwstania Pańskiego i św. Tomasza Apostoła w Zamościu.

Отже, листи, що публікуються нижче, є малими фрагментами з життя нашого героя. Епістолярій Павла Пачинського не лише містить різноманітну інформацію про події довкола нього, а й є своєрідним його життєписом. У листах «київського» періоду бачимо, як він, нова людина в місті, хизується власним умінням давати лад справам і налагоджувати контакти, доходячи подекуди до самовихваляння. Йому була до душі модель доброго управління маєтністю. Не забував він нагадувати патронові і про власні заслуги, дбаючи про свій добробут:

«Jeślim ia secreta wiedział, tedy niema mi to szkodzić, bo wszystko dobre wiedziałem, nic złego nie praktikowano ni o kiem. I nauczyłem się dobrze panu służyć, y wm memu mciwemu panu da Bóg wiecznie y szczerze służe, wszak podobno baczyć wm mój mciwy pan raczysz y z pisania mego y do chcywiszych spraw affect mój dobry y życzliwy, którego mciwey łasce z nainizszymi służbami memi oddaię ia».

Переживши тимчасову скруту у рідному Замості, Пачинський у нагороду за добру службу потрапив до Варшави, де продовжував сумлінно виконувати свої обов'язки, обстоючи інтереси Томаша Замойського. Листи цього періоду теж рясніють згадками про його вміння знаходити вихід із проблемних ситуацій, відшукувати потрібних людей при королівському дворі, здобувати важливу інформацію і доносити її вчасно до вух свого патрона, демонструючи себе на такий спосіб як уособлення ідеального слуги. Як і більшість інших магнатських слуг, він, виставляючи себе перед патроном бездоганим виконавцем його волі, прагнув за свою службу отримувати належну винагороду, що, втім, було типовим явищем у стосунках «пан-слуга».

ДОДАТОК 1

№ 1

1619 р., лютого 5. – Замостя

Jaśnie Wielmożny mciwy Panie

Nosiłem ze dwie niedzieli przy sobie sprawę tę moję śniatycką, abym był rachunkami, quitami, y inszemi dokumentami wywiódł się, isz wm memu mciwemu panu nie zostałem nic winien, a że wielką mi tam krzywdę uczyniono, ale isz widziałem wm mego mciwego pana zawsze zabawionego, nie mogłem tego pokazać. Więc miałem wołą wm mego mciwego pana prosić, abym był mógł odiechać do Warszawy, zaraz w Post wstąpiwszy. Ale wm moy mciwy pan raczyłeś mie poprzędzić z tą drogą do Crakowa albo daley, którey podiałem się powolnie, a pospieszać się będę, żebym ią odprawiwszy, mógł przedzić przy conclusiey seymu zaiechać w Warszawie tych, których mi pilno potrzeba, y będę o to wm mego mciwego pana prosił.

Pana Boga prosząc abym wm mego mciwego pana rychło w dobrem zdrowiu oglądał.
Dan w Zamościu, d. 5 Febr. 1619.

Wm mego mciwego pana uniżony służebnik Paczyński

[46] Jaśnie Wielmożnemu panu JeMci panu wojewodzie podolskiemu etc. panu y dobrodzieiowi memu mciwemu

AGAD. AZ, 737, k. 45-46.

№ 2

1619 р., червня 23. – Київ

Jaśnie Wielmożny mciwy Panie

Jest tu osadzony pan Krzysztofh Niemirycz, który dla iakichś wystąpków, a snadź dla rancorów priwatnych poimany y do więzienia podany iest y iuż to snadź blisko pultora lata ponosi ie. Posyłam wm memu mciwemu panu przepis recognitiey ks. Ruzińskiego do ksiąg podaną, w którey obiecał straż swoją y żywność dla niego. Teraz tu wszystko nie masz y copią instructiey JeKrMci do pana podwoiewodzego przeszłego w którey każą exequutia czynić, gdy będzie kto instigował, snadź nie instigował nikt, on siedzi y pęta żelazne nosi. Prosi nieborak y przyiaciele iego zacni proszą za nim, żeby wm moy mciwy pan, iako teras nowo na to dignitarstwo wstępuiący, raczył mu łaskę swą pokazać y ieśli nie roskazać, tedy przynamniey do JKMcI przyczynić się aby uwolniony mógł być.

Jm pan podkomorzy kiiowski⁴¹ gdyż przez Czerniechów iechał, wielką chęć przeciw wm memu mciwemu panu raczył oświadczyć, y mnie ludzkość wielką pokazać. Ten, y innych wiele będą to wm memu mciwemu panu zasługować.

O pierwszym // [48] progresie w sprawach serdecznych wm memu mciwemu panu teras nic nie piszę, ale przez swego posłańca prętko napiszę, a podobno prędiey wm moy mciwy pan będziesz raczył wiedzieć, bo głośno było, iako sam wszytek świat z radością wm mego mciwego pana czeka.

⁴¹ Київський підкоморій Стефан Немирич (1619–1630)

Ja pana Boga proszę abym wm mego mciwego pana w dobrem zdrowiu rychlo oglądał.
Dan na zamku kiiowskim, d. 23 Juny 1619.

Wm mego mciwego pana nanisszy służebnik Paczyńsky

[49] Jaśnie wielmożnemu panu Jemci panu woiewodzie kiiowskiemu etc. panu y
dobrodzieiowi memu mciwemu

AGAD. AZ, 737, k. 47-49.

№ 3

1619 р., червня 25. – Київ

Paweł Paczyński, Secretarz JeKrmci Namiestnik

JeMci pana woiewody kiiowskiego w Kiiowie

Wiadomo czynię komu wiedzieć należy. Isz maiać zlicenie od Jaśnie wielmożnego pana pana Thomasza Zamoyskiego na Zamościu, woiewody kiiowskiego etc. etc. pana mego Mczego, żebym tu wszystkie rzeczy zatrzymał y postanowił, co by belo z dobrym y pożytecznym mieisca tego y samego JeMci pana woiewody. Thedy między inszemi rzeczami trzymając się instructy JeMci pana mego Mczego, puściłem w arende mytho na urząd woiewodhy kiiowski[ego] w mieście Kiiowie przychodzące sławetnemu panu Syzonowi Bałyce, burmistrzowi kiiowskiemu, na rok ieden, to iest począwszy na zaiutrz po Świętym Janie Krzczicielu od dnia dwudziestego piątego miesiąca Junii w roku terasnieiszym tysiäcny m sześćsetnym dziewiętnastym aż do drugiego takiego dnia w roku przysłem tysiäcny m sześćsetnym dwudziestym. A tho za sume pewną dwanaście seth złotych polskich, kturę płacić powinien będzie na cztery raty. Pierwszą ratę trzysta złotych dwudziestego piątego dnia miesiąca Septembra. Drugą trzysta złotych dwudziestego piątego dnia miesiąca Decembra. Trzecią trzysta złotych dwudziestego piątego dnia miesiąca Marca w roku przysłem tysiäcny m sześćsetnym dwudziestym. Czwartą y ostatnią ratę na święto Narodzenia Ś. Jana Krzcziciela. Za quitem y do rąk moich albo tego iako Jmc pan woiewoda raczy ukazać. Myta kturę się mu aręduia, the są co według dawnego zwyczaiu należą y kturę wszystkie w przeszley arędzie przeszłego JeMci pana woiewody themuż panu Syzonowi Bałyce daney wyrażone są, kturę on za to intercią moią zupełnie wybierac ma. Do tego arenduie mu na ten ieden rok poduszne według dawnego zwyczaiu za złotych polskich sześćset nie includuiąc tego w sume originalną dwunastu seth złotych, którą sześćset złotych także przy każdej racie wyszy mianowanei po złotych pułtorastu pomieniony arędarz za quitem moim albo tego iako Jego Mcz pan woiewoda raczy ukazać oddawać będzie powinien. // [44] A isz ia w tem czasie nim JeMc pan woiewoda przyiedzie na sprawy JeMci, albo na wychowanie swoje y czeladzi y płacy sługom JeMci, kturzy przy mnie są pieniędzy potrzebować muszę. Tedy gdy będę potrzebował, pan Syzon powinien mi dać choć by teras y zawsze, czasu raty nie czekaiąc. Jeno ia tesz nie więcey od niego potrzebować bendę, isz rata do czasu swego pomienionego wyniesie. A co weźmie s tego ia JMci panu woiewodzie panu swemu Mczemu lidzbe uczynie. W ynszech rzeczach pan Syzon wedle swego zwyczaiu y według przeszley arędy przeszłego pana woiewody kiiowskiego sprawować się będzie powinien. Czego dla leprzei wiary pieczęć moią przykłada y ręką własną podpisuie się.

Dan w zamku kiiowskim nazaiutrz po Ś. Janie Krzczicielu dwudziestego piątego dnia miesiąca Junii, roku Pańskiego tysiäcnego sześćsetnego dziewiętnastego.

Paweł Paczynsky ręką swą

AGAD. AZ, 289, k. 43-44.

№ 4

1619 р., серпня 8. – Київ

Jaśnie Wielmożny mój Mściwy Panie

Pisanie wm mego mciwego pana de dat. 24 July w Zamość doszło mie d. 4 Aug. w Kiiowie, które confortowało mie in opere bono, bo przyznam się, isz przychodziła na mię kolwiek że przez taki czas od wm mego mciwego pana nie miałem nic. Nie zaniedbywałem jednak rzeczy, właśnie tego dnia 24 July kiedyś wm moy mciwy pan raczył sam wyprawować, ia tesz tractowałem z mieszczany o rzeczach tych, czego wgoszczyk wm swemu mciwemu panu posyłam. Taki drugi oddałem iem, że obiecali mi dać respons y prawa na wszystko ukazać. Zwłoczyli, wymawiając się trudnościami, ode dnia do dnia, niemal dwie niedzieli, asz przyszło mi na ratusz do nich ziechać y serio napominałem ich, y trzeciego dnia, to iest w przeszły poniedziałek nie mogąc się nic doczekać. Jarmark w ratuszu (bo tam na każdy dzień ze dwieście człowieka gorzałkę piia) na święto Nativitatis B. Maria, dałem opowiedzieć y ogłosić y kilka kart o tem na różnych mieyscach kazałem przybić. Nazaiutrz rano, wczora przysłali do mnie, prosząc o rozmowę, y po południu byli u mnie pan wojt z pany rajcami, przynieśli prawa y pokazowali na kilka punktów, mianowicie o wsiadaniu na koni gdyby potrzeba, o arendzie karczem y s strony przewozu. Na ten pokazali consens KroJm Augusta xciu Jemci nieboszczykowi, y przed kilką lat decret JeKrM zostawując ich przy tem. Z strony arendy pokazali approbatią iey, zda mi się krola Zigmunta Starego. Powiedziałem im, że iusz ta arenda wyszła. O wsiadaniu zaś na koni, pokazali w przywileiu te słowa (bo mam copią // [51] przywileiu tego) króla Alexandra, a potom approbatią wszystkich asz do terazniejszego Krola JMci: «Item quando et quonens per annum, nobiscum vel cum n[ost]ris officialibus, post Tartaros investigand necesse fuerit, ipsi cives quilibet, pro[po]se, sua persona propria ius[tici]e suam facultatem, et questres armasigue sic uti ad pugnam decet, iust[icium] n[ost]rum, aut n[ost]ra officialis mandatum, etc. absque quavis mora, tendere tenebuntur». I podali mi rejestrzik listowników nr 85, a powiedzieli, że ich nie masz, że moskiewską wojną zniszczyli y że nie mogłoby ich być więcej nr 50. Pytałem, czemu listowniki mianują, gdysz wszyscy wedle przywileiu powinni. Powiedzieli, że nie wszyscy mogą y nie wszyscy wolności zażywaią, bo mało ich co handle prowadzą. I mieli ukazać o tych listownikach poślednie iakie prawo, ale nie ukazali. Po długich o tem rozmowach powiedziałem iem, żeby koniecznie cokolwiek ich może być gotowali się żeby skoro od wm mego mciwego pana przydzie uniwersał aby zaraz wyiechać mogli. Maią ieszcze swoje ratia że y tu nie barzo są bezpieczeni, kiedyby za nieprzyjacielem, albo przeciwko nieprzyjacielowi zaraz tedy choćby drudzy piechotą musieliby wypadać, ale w tak daleki kray, do obozu, że żadną miarą uczynić dosyć temu nie mogą. Z takim posyłaia do wm swego mciwego pana prosząc, żeby iem wm moy mciwy pan na ten czas wyfolgować raczył, pokiey wm moy mciwy pan sam rationes ich, nie raczysz obaczyć. Armaty iako baczę ponoćby nie żalowali, tylko o ludzie idzie.

Z strony iarmarku, prosili mie abym te hosty kazał odedrzeć, ale powiedziałem że iuszby mi to nie przypało, tak prętko odmieniać się. I o to chcą prosić wm swego mciwego pana żeby wm moy mciwy raczył roskazać na ten czas go zaniechać. Po tych wczoraszych

rozmowach consideruiąc isz przewóz do zamku miałby należeć, dla wielu przyczyn owdzie tesz, choć decret iest ukazawszy consens cessią // [52] mieli ukazać, a nie ukazali. Kazałem dziś przewoz na zamek odiać. Gdy uczyniono to, przybieżali do mnie z Ratusza pan woyt z pany raycami, prosząc abym się zatrzymał z tem, aszby przynamniej posłańcy ci od wm mego mciwego pana wrócili się. Pozwoliłem na to. Mniew o te trzy albo cztery niedzieli, gdysz lepiej rzeczy gładko ucierać, nisz przykro ucinać. Począł był p. woyt porozem potrząsać, ale gdy obaczył że się serio w rzeczach postępuje, bo rozumiał isz do przyjazdu wm mego mciwego pana wszystko miało zostawać. Teras iusz we wszystkim powolni są y góry Szczykawice do wm mego mciwego pana odstąpili y z rzemieśnikami zamkowemi uciszać się chcą. Ja tesz w niczem obiecałem ich iusz nie moleszować, asz do szczęśliwego da Bog przyjazdu tu wm mego mciwego pana, oprócz gdyby do czego speciale mandatum wm mego mciwego pana przystąpiło.

Za tem pana Boga proszę abym wm mego mciwego w dobrem zdrowiu rychło oglądał.
Dan w Kiiowie, d. 8 July⁴² 1619.

Wmci mego mciwego pana y dobrodzieia naniższy służebnik Pawł Pacziński

[53] Jaśnie wielmożnemu panu memu mciwemu panu y dobrodzieiowi JeMci panu woiewodzie kiiowskiemu etc.

Cedula pierwsza do listu Paczyńskiego

[54] Msciwy Panie, widzę to y sam, że odbierzeć owego mieysca tak daleko, y podobno nie na krótki czas nie barzo z rzeczy y onym wszystko opuścić barzo ciężko, iako wiem. Nie wiele tu zamożystych, raczy wm moy mciwy pan obaczyć więcej wiedzieć. Wszystkie rzeczy zwłaczali mi, y monstrę dopiero z niedzieli przyszyły. Obiecali iakosz, do czasu tego kozacy się monstruią. Siła ich nie było w kole, y co nie byli to z okolice zieżdzaią się y sprzysięgaią. Przed niedzielą siedmset tu ich przysięgało, y indzie po stronach także. O tosz z tą monstrą oglądaliśmy się na te kupy. Duńców przyszło trzystu, było kilkadziesiąt, ale tych iusz wyprawili stąd. Przez pana Isaikowskiego, komornika JKMc, pisałem był, rozumiem że to pisanie doszło wm mego mciwego pana. Z strony tych listownikow y o inszych rzeczach, podobnoć nie wadziłoby iem łaskę pokazać, zwłaszcza teraz na początku, gdysz teraz wm mój mciwy pan ieszcze tu nie raczył naiechać, a przed się niechby z tysiąc oddali, na placą służebnym, a zaś niechayby się na przyjazd wm mego mciwego pana gotowali y potrzeby sposobiali, bo szafarze choć z pieniędzmi przyiadą, nie będą wiedzieli, zkad czego dostawać. A iesli poiada, tedy trzeba uniwersału, aby wedle powinności wszyscy mieszczanie etc. y mianować z kim, bo oni alleguią, że nie powinni tylko z samym woiewodą albo podwoiewodzym, y nie do obozu, tylko za nieprzyacielem, choćby tesz nie iechali, przed się trzeba uniwersału, aby się na nich wytargowało co, iakom napisał y na placą, y na przyjazd.

Z strony arendy karczem tey nie widzę żeby wieczną mieli y wychodzi iem d. 1 Septembris y rozumiałbym żeby ią wypowiedzieć iem y // [55] obmyślić sposób którym by swoje karczmy mieć asz do iakiego czasu pókiż by Jwm moim mciwym panem nie poszanowali y obaczyło by się coby oni chcieli czynić, ieno trzeba by prętkiey wiadomości o tem, bo blisko 1 Sept. a trzeba by wprzód obmyślić sposób karczem inszych. Więc tesz iarmark pod ten czas na Nativitatis B. Maria. Z tem nie wiem co wm mój mciwy pan raczy chcieć uczynić, podobnoć nie wadziłoby popatrzac co będzie z niego, bo y na

⁴² Місяць «липень» написано помилково, має бути 8 серпня.

Biskupiem mieście chcą go mieć, y archimandrit przy swym manasterze chciałby go mieć, ieśli w mieście nie będzie. Zaś nie wiem którego kalendarza się trzymać, oni powiedaią że starego, jakokolwiek, przed się musiałyby się opatrzyć, żeby było dobrze a czci nie wiele rozumiem żeby tu miało być co, bo nie rychło się poczęło około tego, trzeba było w Jarosławiu kazać wołać, y indzie y do Moskwy posłać.

Z trudnością do wm mego mciwego pana posyłać, bo nie masz tu posłańca żadnego przy zamku, ani poddanego żadnego coby drow urabał. Jeśli posłańca naiąc, dać 20 zł. y ieszcze nie pewny, więc droga daleka y niebezpieczna. Fiedora obrano. Konia zmorzył. Podmisińskiego posyłam, bez którego nie barzo mi będzie zręczno. Hayduczynsko iedno ni do czego. Przyiąc kogo trudno o pewnego y na tamtą Ukrainę od Wołoch, ieszcze gorzey będzie przesyłać, tam y opriszkow poño.

Do mieszczan racz wm mój mciwy pan przysłać list, aby oddali ten zł. 1000 pro d. 1 Sep. Wydatki mam na każdą namnieyszą rzecz. Jest nas do ośmnastu, bo y pana Niemirzyczna podeymuię. Z swemi skromniiusienko żyjemy, prawie iako w klasztorze. A kiedy się kto // [56] obcy tych to ochotę pokażę piwem, bo łatwia ujadzka, że o miody trudno. Czasu się pokazała ochota, y teraz kłamnią się za nią y wm memu mciwemu panu czterech dział nie odnowili, y miałbym nadzieie, nie będzie li zamieszanie iakie, isz otrzymały by się.

Nie maią teraz kozacy nic, dawno z Moskwy wyszli, w Turkach dawniey nie byli. O szopie co wm mój mciwy pan raczy pisać, co tu są nie wiedzą, y nie widzieli ię u Hetmana ieszcze iednak in sintas, gdyby się co trafiło. Kiedy w Zaporohach mieszkali, tedy y x. Jm pan crakowski⁴³ snadź posyłał do nich y pieniędzy iem na wojsko kazał pożyczać po tysieću złotych, a oni sownie z zdobyczą oddawali. Maią y do wm mego mciwego pana chęć wielką, życzyłbym żeby wm Hetmana raczył czem obesać. Ja na te expensy wziętem od pana Sizona zł. 300 ad rationem arendy teraznieyszey y iusz mi ich mało stawa, bo zrazu trzeba było wydawać teraz mniej, ale y dziś na różne potrzeby y tim kilkom co miesiecznie biorą, wydałem do 30 zł. Te zł. 300, co ich to pan Sizon, iako powiada, opowiedział skarbowi, są między puszczeniem Jm pana kanclerza, a datą przywileiu wm mego m. pana, a co od daty przywileiu, to zaraz na wm mego M. pana, ale pan Chołoniewski to wszystko wybrał, y myto, y poduszne, y wszystko co ieno było, na kunice co na Ś. Piotr miały by czynsze kunicami to zową od przekupek, pokirz y kilkunastu groszy, to o świątkach wybrał. Nie rozumiałbym był, żeby tak się był miał obeść y rozumiałem, że odieżdżając miał oddać ze trzysta zł. przynamniey z samego myta, ale nic // [57] y pan Canclerz, iako widziałem list, nie contentował się iego oddawaniem. Za ten tydzień co przy mnie był, miałem oddać, y tego nie oddał, powiedział że na utentach zostało y w gościu nie oddał mi, asz wyiechawszy przysłał mi go za ten tydzień, iest wm kilkadziesiąt zł. y zaraz z nim tegoż pisarza co pisał, posłałem wyciągać to. Powiedział że nie masz nic, że odiechali ci ludzie odprawiwszy się. Obiecał tam być u wm mego mciwego pana z ugoszczami od daty przywileiu y wedle tego dosyć uczynić. Ale mówiem będzie li co z tego. Zgoła omieszkanie, przyczyną iest wszytkiemu y wyiazd tych mieszczan iusz się poydzi barzo ieśli że nie będzie w tych dniach uniwersału od wm mego mciwego pana, iakom przez pana Isaikowskiego pisał pierwiey mam by co posłańcy wrócili się nazad. Więc isz wm mój mciwy pan podobno iusz w drodze, tedy trzeba by noclegów wm mego mciwego pana, żeby wiedzieć iakoby przechodzić do wm, bo przyjść wm, kiedy iusz wm mój mciwy pan w obozie stanie, a przyszło by leda iako iuszby y nie ozdobili y nie

⁴³ Краківський каштелян князь Януш Острозький (1593–1620).

posłużyli. Trzeba, żeby przy wm moim mciwym panu przysli iusz to sam wszystko wm mój mciwy pan racz uważycz. Nie póyda li, tedy przed się na służebne muszą, co dać, tylko nie pokazać im tego, a uniwersał przysłać, y do niego instructią. Tysiąc złotych ten od nich odebrać naprzód, żeby niem nie zbywali wszystkiego, bo kiedy mówiłem iem o kilkaset złotych zem uważiając rzeczy iakieśmo powiedzieli, że nie mają y sta złotych. O tosz widzę że z trudnością u nich co wymóc to przed się wiem, isz muszą uczynić wszystko. Jarmarku tego, iaki taki, podobno by przed się nie opuszczać, dla napotym. Wszystkie rzeczy wedle zdania wm mego mciwego pana niechay będą.

Cedula druga do listu Paczyńskiego

[58] Posyłałbym ia do wm mego mciwego pana co dwie niedzieli, y co tydzień radbym pisał, ale nie masz przez kogo y iednego człowieka nie masz, co by był co powinien. Wszystko antecessorowie wm alienowali. Tylko to sami mieszczenie przeciwko nieprzyiacielowi w Pole, a rzemieślnicy czasu trwogi do zamku bronić. Bywało tu przed tym na zamku kilkaset piechoty z skarbu R[zeczy] P[ospolitej] teraz ani piechoty, ani strzelców, y cokołwiek do zamku należało, teraz nie masz nic. Nowiny tesz temi czasy stąd rzadkie, kiedy od Moskwy cicho. Radzi pokoiowi jednak przed się z towarami nie pokazują się. Znać isz Ukraina z obu stron spustoszała. Tatarom tesz tu przez Dzikie Pola daleko, y miasta zaległy Korsunie, Czehrynie, Czerkasy, Kaniowy etc. O poganiech rychley wm moy mciwy pan wiadomość raczy mieć z tych tam maiętnosci swoich podniestrowych. Tu życzyłbym żeby tesz wm mój mciwy pan osady miał y rozmyślam y pytam się gdzie by gruntów nawięcy. Starostwo Osterskie powiadaia ma na dwadzieścia mil gruntu, stąd 12 za Dnieprem, ciągnie się pod Czerniechow, ten osadzaia od Krol. Jmci. Dano go było panu podkomorzemu nieboszczykowi⁴⁴. A czy nie nalazłby się y na ten sposób a w starostwie Ostrskim mogłby otrzymać od JKMci puscinią wiecznością. Przedawał to starosta pan Ratomski za 30000.

Nowiny stąd, tylko o kozakach. A to na Masłowym Stawie pozwali się byli przeciwko sobie y zamieszali, a prędko uciszili się. Saydaczny na hetmaństwie przed się potwierdził się, zabił tego co chorągiew chwycił, y inszych kilkanaście rannych. Brodawkę adwersarza poimał, wyprosili go potym. Teraz w iakieisi poswarku dał mu buzdyganem w łob asz do mozgu y podobnie iusz zdechł. Sprzysięgali się tam stać przy sobie do gardła. Zasłużonego dochodząc, a przy wierze // [59] swoiey starożytney się opowiediając. Rozmyślnie to uczynił, że nie wszystkim kazał zieżdzać się do tego koła, bo kiedy by ich było więcy, wietrzy by był tumult. Ale co nie byli, to po miasteczkach zieżdzaiąc się do kupy przy starszych przysięgali. I tu w Kiiowie na górze przed zamkiem około pułtrzecia sta starszyny w poniedziałek tydzień minął, przysięgali, a potym w mieście przy Ratuszu w domu czerni snadź siedmset przysięgło, na goley szabły na stole położoney, że kupy odbiegać nie mają, wszędzie gdzie hetman poydzie iść y co roskazą, dobrze li zło li, wszystko czynić. Żyia ze mną ufało y hetman przysłał mi ianczarką. Piiem tu w kole. Pytałem się u nich na co te przysięgi. Czynili przed tem kozacy, co chcieli, a nie sprzysięgali się jeśli to przeciwko KJMci albo Rptey, kto się ieno kiedy tak porwał, nigdy nie roskazał. «Żal by mi was, dobrzyście etc., – rzekł mi ieden setnik do ucha, – powiem ci ale ossobno». I był u mnie z czieciego dnia. Mówiąc o tem, powiedział: «Chcielibyśmy nie tak iako przed tem w nierządzie do szaleństwa kozacy przychodzili. Ale ieśli nam nagrodzą, a obrócą nas do

⁴⁴ Київський підкоморій Самійло Горностаї (ном. 1603 – † 12.05.1618)

czego, będziemy służyć. Nagrodzą a nie użyją ni do czego, rozeydziem się w porządku, drugim nowotnym każemy do domu chleba robić, drudzy na Zaporohach zostaną, drudzy tesz do cara Gurdziskiego poydą albo gdzie służbę znajdą, a przeciwko Królowi JMci y Rptey nic złego nie myślemy». Tak mię odpawił dobry to człowiek y wiadomy dobrze rzeczy ale drudzy pogadiwaią, że poydziemy do Lwowa zapłaty czekać. Wrócili się teraz posłańcy ich zhoła od JeMci pana Canclerza, tam prosto do Korsunia, gdzie armata, iechali. Iest y posłaniec Jm pana Canclerzow z niemi. Od JMci racz wm mój mciwy pan wiadomość brać, poblíž będąc, co prętko będzie.

AGAD. AZ, 737, k. 50-59.

№ 5

1619 p., серпня 9. – Київ (лист без початку)

[13] ... Snadź y Duńcow przyszło do nich trzy tysiacy. Było ich tu kilkadziesiąt w Kiiowie y przysięgali tesz y wyprawili ich stąd. Wiem isz na Don posłali dzisiai przed kilką niedziel, ale powiedaią że ci z Moskwy wyszli, którzy byli zaciągnieni od cara, ale że nie rychło przyszli, po tractatach kazał iem puszc. A snadź ich do 10000 iest, tylko roznie rozłożą się ieśliby w sworze było woysko Zaporowskie, a byli by co więcey a wm mój mciwy pan chciałby ich mieć z tysiacy, rozumiem iako widzę chęci ich ku wm memu mściwemu panu, isz byli by ochoczy y woysko główne podobno nie bronilo by wm tego, to iest ieśliby obok woyska coronnego służyli KrJM y Rptey, albo contenti odpuszczeni byli. Pamiętano, nie zaciągało ich, był tu sługa, ale tylko za Dniepr iadac wporpił [?] y za zdrowię napił się. A teraz to sprzysięgli się nie rozłączać. Tam snadź ktoś zaciągnął lisowczykow, powiadaia do siedmi tysiacy. To takie zaciągi, Boże day, aby były na dobro Rzptey. JM pan Struś przeminał tu we dwóch milach około 20 July. Napisałem był o iego Mci iechaniu y o inszych rzeczach do wm mego mciwego pana, ale przez occurentia mieszczanina tutecznego, który z drogi się wrócił y listy nazad oddał mi. Przyiałem teras tu iako widzę człowieczka dobrego, tutoczego z koniem na to nawięcey, abym za dwie niedzieli spodziewam się, gdy woysko Zaporoskie ruszać się będzie do czego się obróci, miał przez kogo wm memu mściwemu panu oznaymić. Approbatę p. Liconowi [?] mógł wm mój mściwy pan przysłać. Ten rok nie mógł bydz lepiej poszanowiony, a na insze przyiechawszy będzie wm mój mciwy pan raczył stanowić, bo podano tam że mi wm mój mciwy pan nie poruczył nic czynić, tylko wszystko do przyiazdu swego zatrzymać y zatem // [14] tesz y mnie mniejsze powodzenie y sprawy wm mego mciwego pana poczęły się byli opierać. A tak mi będzie li na usługowaniu wm mego mściwego pana będzie. Ale przyznam się, że wolałbym szarą suknią w pokoju nirz w kłopocie szorłamą [?].

Die 9 Aug.

AGAD. AZ, 737, k. 13-14.

№ 6

1619 p., вересня 3. – Київ (без початку)

[...] było trudności z niemi. Tutecznym kiiowskim naiwięcey confidit y wszyscy przy niem z iego pułku. Przysyłali teras do mnie, pitaiac się o przyieździe wm mego mciwego pana, a prosząc aby domy ich były wolne od gości y dobrze będzie zem ich nie zniechęcać. Dwa tam posłańcy zostali, którzy tu byli przy mnie y iusz żadnego nie mam. Co tu

przyjąłem, to był tu barzo potszebny, ale teraz zachorzał y doma leży. Racz w m mój mciwy pan wyprawić sam y dać znać, rychło by w m a mego mciwego pana sam spodziewać się, którego abym rychło w dobrem zdrowiu oglądał, pana Boga proszę.

Dan w Kiiowie, d. 3 Septembra. Roku 1619.

W m mego mciwego pana nanizszy słuźebnik Pacziński

AGAD. AZ, 904, k. 4.

№ 7

1619 p., вересня 9. – Київ

Jaśnie Wielmożny mój Mściwy Panie

Nie wiem że JMci p[ano]wie mieszczanie wypra[wi]li do w m mego mciwego pana, oprócz że namiot mają oddać, a od drogi obozowej wyprosić się. To rozumiem otrzymaia iakom zrozumiał z pisania w m mego mściwego pana, że w m mój mciwy pan oboydzie się bez nich, tylko oni co powinni Rzptej aby oddali. Na co zaś pokazuią siła ratiey. Namiot nie wiem, sądzili się podobał w m memu mściwemu panu, boię się żeby go barzo nie schwalono. Nadkazony iest, y wodę morską mieyscami znać na niem. Ale może rzemieślnik dobry zaprawić to y zażyć go może. Widział go snadź JM pan canclerz y snadź, rzekł komu go potrzeba może dać 400 fl. Przedzie był cudny y pan Lasota, obawia się żeby kto nań nie gniewał się. Oni zaś zdali to w m memu mciwemu panu. Mieszczanom tylko podziękować za odwiezenie go, a że do namiestnika swego raczysz pisać, isz pieniądze odda. A tu uczyni się co będzie przypało. Inszych rzeczy nie wiem będą li iakich popierać. Dobrze wtrzymani i nie oni, jesczem ich nie poznał. Gdy wyieźdżaią zalecam ich, że iusz mają być powolni, a co raz wyprawia forsol, y teraz ale gładzić przydzie. Namienilem w m memu mściwemu panu, isz tameczni sprawcy iako indzie, y tam reputatą mi psuia, zem dla tego zatrzymany od w m isz wszystkie secreta wiedzialem, ale Bóg wie żadnych złych nie wiedzialem, y to dla tegom tu posłany aby tylko przypatrzyl się, a nie czynił nic y tak y sławę niebosczyka JMci traducuią y autoritatem y discretią w m mego mciwego pana zmnieiszaią. I ia nie przestaię cierpić y że rozumieią, że tu nie mam co czynić. Przystali mi mandat, abym szafarstwo odprawował.

Dla porządneho biegu w sprawach, racz w m mój mściwy pan napomnieć aby każdy powinności swoiey pilnował, a ieśli privatus inimicisias kto wiedzie, żeby przy // [16] namniey tak ie wiodł iakoby to sławy w m mego mciwego pana nic nie tykało, y spraw w m mego mciwego pana nie trudniło. Jeślim ia secreta wiedział, tedy niema mi to szkodzić, bo wszystko dobre wiedzialem. Nic złego nie praktikowano ni o kiem, y nauczyłem się dobrze panu służyć, y w m memu mciwemu panu da Bóg wiecznie y szczyrze służe. Wszak podobno baczyć w m mój mciwy pan raczysz y z pisania mego y do cheywiszych spraw affect mój dobry y zyczliwy, którego mciwey łasce z nainizszymi słuźbami memi oddaię ia.

W Kiiowie, die 6 Septembris, 1619.

W m mego mciwego pana nainizszy słuźebnik Pacziński

[17] Jaśnie wielmożnemu panu Jmci panu Thomaszowi Zamoiskiemu, wojewodzie kiiowskiemu, panu y dobrodzieiowi memu Mciwemu

(odbitka sygnetu)

AGAD. AZ, 737, k. 15-17.

№ 8

1620 р., січня 27. – Замостя

Jaśnie Wielmożny mój Mściwy Panie

Pan Jabłoński był teraz w Bełzie y mówiłem p. Napiórkowskiemu⁴⁵ żeby list wm mego mściwego pana do niego tam posłał. Spodziewam się go co godziny żeby porucznika z piechotą mu oddać y porządek imieniem wm mego mściwego pana zalecić. Ale trudno tu ma być rząd. Ja poczułem się o niem przepytawał aliszci inaczej obrócono, że rozkazuje sobie wina dawać y nie wiem co tyle. A ia iako nabarziey strzegłem się tego żeby nic extra ordinare nie kazał y owszem ordinacye chciałem doyrzeć żeby iako naskromniejsza była, a wina – rozumiałem że mogliśmy się bes niego obość zwłaszcza bez wm, y że o nie trudno. A o piwo kazałem się starać ia w Zamościu, że tesz z takiej nie porwało, y na moje czeladź od trzech niedziel obroku nie dano, a niedawno wszytkiego zakazano. Choćbym rad dogadzał iako nalepiey, ale sam o to wm mój mciwy pan raczy baczyć, że malewolia ludzka zepsuie wszytko. Jeślibym był potrzebny tam, racz wm mój mciwy pan kazać oznaymić. Jeśli tesz mało, tedy lepiej że tu przy grobie ss. rodziców wm mego mciwego pana, a dobrodzieiów moich panu Bogu służyć będą. A proszę obroczek ten racz wm mój mciwy pan kazać dawać y to com wydał swego na zamku będąc, ad pia opera y necessaria, kazać wrócić. //

[21] Pana Boga proszę, aby on sam wszytkim sprawom wm mego mciwego pana błogosławić raczył, a ia żeby w dobrem zdrowiu rychło oglądał.

Dan w Zamościu d. 27 January, 1620.

Wm mego mciwego pana nanisszy służebnik Pawł Pacziński

[22] Jaśnie wielmożnemu panu panu Jmci panu panu woiewodzie kiiowskiemu etc. panu y dobrodzieiowi memu Mciwemu

(odbitka sygnetu)

AGAD. AZ, 737, k. 20-22.

№ 9

1622 р., листопада 16. – Замостя

Jaśnie Wielmożny Mściwy Panie

Wczoray przytłukłem się wieczorem. Z panem miecznikiem⁴⁶ iechałem asz do Brahina z Równego na Ołykę, mimo Łuck, w Żydyczynie woziliśmy się w niedziele przeszłą. Pan woiewoda trocki⁴⁷ od Włodzimierza iechał ku Torhowicy we wtorek, przy tym miał być w Ostrogu, w Torczynie w niedziele dwa komornicy iego byli – Troiecki y Korczak powiadali, że posłali do Ostroga, aby pogrzeb kilka dni pomkniony był, isz on ziechać nie mógł. Snadź z nim iest do pięciu seth koni lichwy y sług niebosczykowskich y inszych za woiewodę, albo we czwartek przeszły miał być pogrzeb. Ktoś zaś w drodze powieadał, isz tegodniem pomkniono y w poniedziałek przyszły ma być pogrzeb. Trunę tesz w niedziele z tą strony Torczyna pothkalismy. To pewna że na dzień naznaczony nie był

⁴⁵ Томаш Напюрковський – надвірний підскарбій Томаша Замойського

⁴⁶ Очевидно, Ян Бондзинський, волинський мечник (1610–1634)

⁴⁷ Олександр Янович Ходкевич, троцький воєвода (1605–1626)

pogrzeb. Okazało, że p. Nowodworskim tesz powiedziano isz iechał bezh cliru na ten pogrzeb y powieadał, że kancler na pogrzebie hetmanskim trzeba aby był.

O Zamosciu po stronach po włosci źle. Że swawolą, że krzywdzą, biał, że tesz iusz nikt nic nie wiezie. Jakosz ani chleba, // [26] ani owsa, ani drow, ani żadney rzeczy nie dostanie. Twardo obległy oni iusz iego dla Boga przybądź wm moy mciwy pan na odiecz, albo racz praesidium firmum opatszyć. I mnie w gospodzie poszarpano barzo. Czteryista złotych przez lato strawilem, teraz w roztworzoney izbie na zimnie siedzę, koni bez owsa, czeladź bes chleba nocowali y iusz daley nie wiem co z sobą rzec. Proszę uniżenie zapomorz wm mój mciwy panie pięcią albo sześcią set zł. na odzież y drugie potrzeby. A ieślibym ieszcze przydał zaś służyć, racz ukazać skądbym wychowanie mieć y pro dignitate wm mego mciwego pana światu się ukazować mógł. Cokolwiek dobrodzieystwa wm mój mciwy panie uczynić mi raczysz, będę to miał, nie za to iżem służył, chociaż blisko trzydzieści lat służę, a da Bóg, wiernie szczerze, y znacznie, ale iako znowu, ilie mi siły stawać będzie zasługować to wm swemu mciwemu panu będę, którego się miłościwey łasce z uniżonemi służbami swemi oddaie.

W Zamosciu, d. 16 Novembris, 1622.

Wm mego mciwego pana uniżony służebnik Pawł Pacziński

[27] Jaśnie Wielmożnemu panu Jmci panu woiewodzie kiiowskiemu etc.

(odbitka sygnetu)

AGAD. AZ, 737, k. 25-27.

№ 10

1623 р., грудня 7. – Варшава

Jaśnie Wielmożny mnie
wielce mciwy Panie

Nie wczesnie wm mój mciwy pan wziąłeś przed się przyiechać tu na ten czas, albo posyłania tu przez poszły, bo tu wczęła się trwoga od powietsza. Podle dworu JM p. Canclerza naznaczenia się pokazało, a tam w tem domu czeladź Jmci tego wieczora była, jednak między czeladzią nie pokazało się nic, tylko w domu tem y zas przy bramach obudwu y wczora na Pivney ulicy. Że ieśli mróz ten mi zahamuie a pokazi sie co więcey, tedy y król JM musiałby stąd uciec y w drogach niebezpieczno, że y posłańcom nie trzeba ufać, może oni stanąc nie obyczajnie. Zewsząd iako i racześ na wszytkich, a ieśli ieszcze Tatarowie zimą przydą, albo Węgrowie od gór, tedy dokuczają barzo. Lisowczycy prziszły iusz ale siła się ich ieszcze zostało y w Litwie kilkanaście chorągwi zgoła na wielkie zło // [29] zanosio się. O czym na seymiki podaią, ale trzeba było przed tem upatrować to y zabiegać aby do tego nie przychodziło. Umyśliłem iechać ztąd do którego kolwiek benefactorem, ale wsolwowałem się minąc wszytkich, a do wm mego mciwego pana iechać y w tych iakich trudnościach służyć wm swemu mciwemu panu, nie wątpiąc że wm mój mciwy pan łaskawie skłonność moią przyiąć raczysz. Pan Olyszniak iedzie teraz do Belza, że JM puszczą, z nim w sobotę chciałbym wyiechać.

Pana Boga proszę abym wm mego mciwego pana w dobrem zdrowiu oglądał.

W Warszawie, d. 7 Decembris, 1623.

Wm mego mciwego pana zyczliwy a uniżony sługa Pawł Pacziński

[30] Jaśnie Wielmożnemu panu panu wojewodzie kiowskiemu a panu mnie miłościwemu
(odbitka sygnetu)

AGAD. AZ, 737, k. 28-30.

№ 11

1623 р., грудня 10. – Варшава

Jaśnie Wielmożny mnie
wielce mściwy Panie

Z strony Nawoza pisałem przed tem do wm swego mciwego pana, że z rozkazaniem wm mego mciwego pana w Kraśniku trzymałem arendę Przyłuskiemu na rok, do god terazniejszych, ale nie wziąłem nic od niego za ten rok. In Octobris na Ś. Jadwigę miał mi dać czterysta złotych y czterdzieści korcy żyta szczebrzeskiej miary zostawić, tedy napisał, że ma od wm mego mciwego pana rozkazanie, aby mi iusz nic nie dawał. Co ieśli tak iest, tedy rozumiem że z udania iego isz podobno powiedział, że wziąłem od niego pieniądze, a arendy nie chciałem dotrzymać, brałem pieniądze, ale za przyszłe lata y to z kłopotem wielkim, oszukiwał mie barzo. Ma tam kontrakt ze mną uczyniony, wodle niego nichby się musiał, iesli nie mnie, tedy tam gdzieby była wola wm mego mciwego pana niechayby oddał, y oszukania żeby nie czynił. Ale wm mego mciwego // [32] pana proszę racz wm moy mciwy rozkazać kartkę do niego napisać, aby mnie to oddał, iako ze mną postanowił. A teraz od god, ieśli to iest wola wm mego mciwego pana, ode mnie tą maiętność oddalić, disponować ia, iako się wm memu mciwemu panu podobać będzie. Aczci on udał u JeM pana sędziego chełmskiego⁴⁸ y u inszych ludzi, że wm wziął mi Nawoz o czym inszy co od wm mego mciwego pana przyeżdżaią, nie wiedzą y powiedaią, że o tem nie slychali. Jeśli on tak praeoritate zna, że y mnie y wm nic nie da, y nikomu, a maiętność trzyma, tedy szkoda by mu iego. Prosiłem ia JM pana woyskiego lubelskiego⁴⁹ kiedy ku lecie był, żeby czym tą sprawę był uprząknął ale nie mam o tem żadney wiadomości, a to wiem że się nieborak zapowieśczył y wie to Bóg co się z nim teras dzieie. Snadź był odiechał do Słupicy, w Michałowie zapowieśczywszy.

Tu w Warszawie w dziesiáci mieyscach pokazało się tesz powietrze. Dziś trzeci dzień iako nie masz żadney ponowy. Kiedyby był mróz, a czy na tom by iusz stanęło. W mieście bezpieczniey, ale przedię pod miastem, y nie przy // [33] dzie iusz wm memu mciwemu panu posztoty toy teraz zażywać. Krol JM ma lekarstw zarzyć do świąt, ale dla tego to żeby się w pokoju zamknąć, y od ludzi się na czas schronić. Pan podkanclerzy nie bywa na zamku, że czeladź iego była w domu zapowietrzonym, x. Canclerz do Wiprzowic odiedzie. Ja tu w pokoju JM x. Canclerza stoię w tey tu stronie nie masz nic podeyrzanego, ale przedię odiadę do wsi dwie mili ztąd, do Borzęcina, do x. Łyrzki. Jesli wm mój mciwy pan przyslisz tu posłańca dla wiadomości, tedy będę wiedział iako informować posłańca, żeby tenże y listy wziął y w drodze szedł y ieśliby zaraz w ręce wm listy miał oddawać chciałem ia sam iechać do wm mego mciwego pana, ieno rozumiem, że więcey tu przydać się mogą przynamniey do nowego lata.

Pana Boga proszę abym wm mego mciwego pana w dobrem zdrowiu rychłe oglądał.
W Warszawie, d. 10 Decembra. A. 1623.

⁴⁸ Павел Вежицький, холмський суддя (1600–1631)

⁴⁹ Мельхіор Міхаловський, люблінський войський (1620–1625)

Wm mego mciwego pana życzliwy, uniżony sługa Pawł Paczyński

[34] O sprawach Rzptey barzo dosporną, ludzie czekaiā czegoś wielkiego p̄tętko. Na tę lisowską wyprawę siła ludzi z onych kraiōw y znacznych y osiadłych dobrze idzie. Skosztowawszy wszasku woyny podobno będą radzīc coby y doma czynīć. Z seymu tego nie barzo karzą żeby co było. Nie każdy się nāń obiecuie. Posły tatarskie wczora odprawiono, wystroiwszy piękne upominki, obiecano [jeszcze], gdy list przysiężny car przyszle. Ale na obietca tatarskie nie dano responsu.

Wm mego mciwego pana proszę o dwadzieścia korcy owsa tarnogrodskich, y o kartkę do p. Gruszeckiego koni iedząc go, na posługę wm mego mciwego pana chodzić będą.

[36] Jaśnie wielmożnemu panu Jmci panu wojewodzie kiiowskiemu etc., panu y dobrodzieiowi mciwemu

(odbitka sygnetu)

AGAD. AZ, 737, k. 31-36.

1624, 1626 i b.d.

Pawł Paczyński z wiadomościami i uwagami dot. załatwiania spraw Zamoyskiego na dworze królewskim. Akta luźne, str. 16⁵⁰

№ 12

1624 p., червня 13. – Варшава

Jaśnie Wielmożny mnie wielce
Mciwy Panie wojewodo

Żadnego słowa proznego y niepotrzebnego nie chciałbym napisać wm swemu mciwemu panu, tylko to co rozumiem do wiadomości wm mego mciwego pana należeć, krótko piszę. Kiedy królewic JM Władisław odieżdżał ztąd przed świętami, wywiadowałem się, ieśliby chciał wm mego mciwego pana pożegnać. Powiedziano mi, że miał pisać swą ręką do wm mego mciwego pana y potym o list ten pytałem się. JM pan starosta hohonczewski [?] powiedział mi, że go posłał do syna swego do Jaworowa aby sam go wm oddał. Rozumiem, że oddany iest. Niedawno miałem bydź u wm mego mciwego pana z Urzędowa, ale dla dania relatiy o sprawie tey którąm odprawował z Lublina przyszło mi tu powrócić. Zastałem JKrM w niesposobnem zdrowiu. Zachorzał pierwiej na rożą w nodze, a potym na fobię, wczora miał czwarty paroxism terciawy, ciężki y długi, dwanaście godzin, dziś ubrał się y patrzył z okna na processią. Nadzieia iest, że iusz będzie wolniejszy. // [6] W octawe tu processia do ołtarzów odprawuią, trzy w rynku bywaią w mieście, a czwarty w zamku we szrodku. Tak rok było dwanaście Apostołów złotych y Salvatoris trzynasty. Dziś tegosz Apostołów Piotra, Pawła y Jana Ewangelisty, wyżey podle siebie, a niżej pojedynkiem Ś. Zygmunta ossoba każda, iakoby człowieka po pas, a słabie uczynione. Królowa JM y z królewicami zesza na dół y przed tym ołtarzem czekała processii, potym sama szła za processią do Ś. Jana, a po obiedzie była na kaplicy.

W tem takim zdrowiu JkrMci vacantia stanęły. Tylko Włodzimierz podpisany JeM panu wojewodzie podolskiemu⁵¹. Podskarbstwo przy JmP podstolim⁵² do seymu ma zostać,

⁵⁰ Архівний заголовок до документів № 12-16.

⁵¹ Адам Александр Сангушко, подільський воєвода (1621–1629)

⁵² Після смерті у 1624 р. Миколая Даниловича, великого коронного підскарбія (1616), самбірського старости (1615) ці уряди дістались Єрмолаю Лігензі.

y Sambor podobno z Drohobyczą do roku przy wszystkich potomkach do wyścia arendy. Insze in administracione były, iako Ryki, Letkowice teraz do wielkich rządów, o Jarow tu przy Warszawie do starostwa. A co się dotyczy Krasnegostawu, o tem zrazu było na JeM pana Hetmana⁵³, ieno że musiałby puścić Wieluń sądowy. Mogłby bratu⁵⁴, ieno że terz brat niedawno Striy otrzymał. Więc tesz podobno te commutata nie zdadzą się JKrMci. Zrozumiałem to z kilku statecznych ossob y tych którzy // [7] są rzeczy wiadomi, że wm mój mciwy pan otrzymałbyś Krasnystaw, tylko dziwią się żeś wm dla niego nie raczył przysłać. Nakoniec wczora, żebym co statecznie zrozumiał, mówiłem z Jmcią xiędzem Canclerzem o tem. Powiedział tesz, że nie prosi. Miałem wczora list, ale o tem nic. O tosz z pokoiu zrozumiewamy to, że są inclinati animi czołowstwa Ichmci ku wm memu mciwemu panu, a tu zaś tym tylko odbywaią, że nie prosi. Nie przysłał o to, a kilka iest iakich co summy znaczne postępuią za to starostwo, y pilno staraia się o nie zeszcii, to tak że pieniądze siła mogą wszędzie, ale rozumiem to, że Krol JchM więcej ważą sobie miłość y życzliwość tych, na których należy wszystko nisz pieniądze, zwłaszcza się stantibus recipientus rebus. Ieśli kiedy czyniłeś wm mój mciwy pan staranie o co kolwiek, tedy teras o Krasnystaw godzi się uczynić iako naiwietsze. Do tego tam grodu wielka część maiętności wm mego mciwego pana dziedzicznych należy, tam spraw nawięcey prawnych wm odprawuie się, iam iako do bliższego grodu gdy co przypadnie, ze wszystkim. Strzerz Boże żeby tam kto był niezyczliwy, siła by nalepiy w sprawach wm mego mciwego pana czynić mógł. Przeto nie racz wm mój mciwy pan opuszczać occasiey // [8] tey, racz napisać do Krola Jmci y do Iey KKrMci y do Jm x. Canclerza, bo tesz żadnego pieczętarza drugiego nie masz, ani JM x. secretarza wielkiego, ten w Brodnicy iest u królowey JM, która tesz chorzała na gorączką, ale iusz tesz snadź zdrowa. Rzekła mi quidem ieden, że tesz Kiiow sądowy y nie mogło by to bydź pospołu, ale tu u Dworu nie spominaia tego y sam Jm xiądz Canclerz nie powiada tej ratiey, podobno dla tego że w Kiiowie sądy nie potrzebiau praesentiy, tylko podwoiewodzego. A ieśliby nie mogło oboie bydź, tedy JeM niebosczyk nie żałował Crakowa odstąpić dla Bełza, wszak tesz ieszcze woiew. sendomirskie vacuie. Ale o żadney incompatibilitati nie racz wm mój mciwy pan myśleć, tylko po prostu napisać, prosząc o łaskę w tey przyległości y do królowey Jey Mci o przyczynę. A ieszczobym rozumiał, nie zdrozną posłać rzekomo dla tego starania pana Birkowskiego⁵⁵ medika iako ruricolam [?] a sługę swego, bo ieśliby dłużej Król JeMci miał chorować, tedy nie masz tu doctora coby radzić mógł. Posłano po Possoliusa do Gdańska, ale pan Birkowski mógłby tesz przydać się, iako p. Hetmanowi na Tatarzyszcach był się przydał. // [9] Sąd królestwo affect wm mego mciwego pana poznałoby gorący, a iechałby tu y sam nie wiedząc dla czego, tylko dla spraw wm mego mciwego pana. JeyM pani woiewodzina mogła by napisać do Królowey Iey M., albo do panny Orsuli⁵⁶, że Jm pan woiew. usłyszawszy o niesposobnem zdrowiu JKrMci, by wiedział iako, radby swego udzielił dla JeKMci y doctora swego posyła, ieśliby w czem usłużyć mógł etc. A mało się cokolwiek posłać, tedy trzeba by iako naprędziey, bo co wiedzieć iakosz obawiać się, że ieszcze za gorączka będzie cokolwiek inforsowała JKMci. Do JM pana podkomorzego⁵⁷ napisałem

⁵³ Станіслав Конєцпольський, великий коронний гетьман (1632–1646)

⁵⁴ Кшиштоф Конєцпольський, белзький воєвода, стрийський староста (1624–1660).

⁵⁵ Шимон Бірковський (1574–1626), доктор філософії та медицини, придворний лікар Томаша Замойського

⁵⁶ Оршуля (Urszula Meyerin) – придворна дама королеви Констанції, дружини короля Зигмунта III

⁵⁷ Ян Скашевський, холмський підкоморій (1612–1634).

trochę, isz życzę aby wm mój mciwy pan raczył uczynić staranie o ten Krasnystaw, ale więcey nie piszę y nikt tego nie wie, ani wiedzieć będzie, tylko wm mój mciwy pan, co do wm mego mciwego pana piszę.

Pana Boga prosząc za dobre zdrowie wm mego mciwego pana, łasce się wm mego mciwego pana z uniżonemi służbami memi oddaie.

W Warszawie, d. 13 Juniy, 1624.

Wm mego mciwego pana życzliwy y uniżony sługa Pawł Paczyński

AGAD. AZ, 904, k. 5-9.

№ 13

1624 р., липня 10. – Варшава

Jaśnie Wielmożny mnie wielce
Mściwy panie woiewodo

Drugi raz pan Sadowski przyjechał tu z Żołoczowa. JM pan wm mego mciwego pana żebym responsem affectował od xiędza Valentego, spowiednika. W sprawie pierwszej odjechał był na wieś x. Valenty y trzy dni nie był tu. Iż wszod pod kostką przeszkadza mi nogę. Napisałem pro confidencia do x. Rudnickiego, pobudzaiąc go. Przyszedł do mnie do gospody y powiedział, że trzeba li poiaę do x. Valentego, gdysz mila tu tylko. Ale y owszem y recreatyi wm zażyiesz y off[iciu]m boni amici odprawisz. Jechał, dziś oba przyjechali rano. Znowu do JM x. Val. napisałem kartkę taką etc. Odkazał że zaraz na zamok idzie. Posłałem po południu, ale nie zdarzyło się.

Teraz o nieszpórach poydę. Posłałem po nieszpórach o szostey chłopca y z p. Sadowskim odprawił, że był na zamku y mówił a isz ia u niego bydź nie mogę, sam chce u mnie bydź po wyczeczy. Zdarz, Panie Boże, aby co pociesznego przyniosł y insze na tem teraz stanąc muszę, a czekać wiadomości od JeMci. O siódmey był u mnie JeM x. Val. Pytał dziś tu u Jmci o respons. Ale że nie było tam nic, tylko co respons na deliberatorias, a o lisowczykach. Pytał ieszcze ieśli nie miał Król JM pisania iakiego // [38] od wm. Powiedział, że nie miał, tylko to co sam oddał. Przod się o iakiegoś responsu upomina się. Przecze sam Król JM podobno na to, co pan woiewoda krakowski⁵⁸ z nami mówił z strony Krasnegostawu, ale nie może to bydź, bo y w Kiiowie juridika. Wszak y panu woiewodzie powiedzieliśmy za tem nie mógł więcey pytać y przed się nie może zrozumieć, ieśli to z Kiiowem Krasnystaw nie może bydź, czyli ani stąd, z Krosna [?]. Szczerze y pilnie chodził w tey sprawie JM x. Val. Tego żaluie, że od wm mego mciwego pana nie było listu żadnego z strony tey vacantey do KrJMci y Król Jem mci y ni do kogo. Kiedyby ieszcze przyszło pisanie iakie a prętko, tedy za tą occasią mogłby się ieszcze resolutią upomnieć. To przed się iako rozumię, że do Krasnegostawu nie mogłby nikt wm ubiegać, oprócz samego pana Hetmana, ale y ten nie wiezie iakim sposobem, bo lepszą ma iuridiką – Wieluń. A ieśliby tesz albo tam, albo tu z iuridiką upuścić kilka tysięcy złotych, tedy kilka tysięcy tylko zostało by mu w korzyści, a przed się ludzie mówiliby. I także to tylko iednemu wszytko y wszysecy na iednego mamy służyć wm, iako to więc bywa y dla kilku tysięcy, siła im dziś było by y do inszych occasiey lepszych zawady. Oprócz żeby xiądz Canclerz miał to tak sprawować, żeby zie // [39] dnac komu na znowie a ów żeby zaraz co dawał p. Jadzimowi, iako się to x. JeM używał że dałby

⁵⁸ Ян Тенчинський, краківський воєвода (1620–1637)

trzydzieści tysięcy zł. Prosi tesz JM pan marszałek pilno, za JMP wojewodziecem lubelskim. Prosiłem go o przyczynę o plonkę. Zaraz przyiechawszy tu powiedział mi, że Jm pan wojew. prosi znowu teraz nie wychodzić. Przes kartę prosiłem, odpisał mi w te słowa w niedzielę przeszłą. Pokim ia o Krasnystaw nadzieie nie rzucił na tego za kim się zaciągnąłem (iako w m powiedział) pozyią o plonkę za w m y za nikim przyczyniać się nie mogę y nie godzi mi się o torz ieszcze tu na żadną stronę nie masz resolutiey. Wino nas w m moy mciwy pan sam sobie zaś w m nie pisał, y nie prosił. Rozumiałbym żeby w m moy mciwy pan raczył pisać gorąco, a iako naprędziew do KJM y do Jm prym[asa], omawiając się że tak nie rychło, że zabawy były wyprawuiąc ludzi do woyska, do siebie drugich sposobiając y przeciwznostok swych broniąc, rozumiejąc iusz to, że do tey łaski JKMci nikt nie miał ubiegać oprócz JM P. Hetmana, któremu się jm we wszystkim puszcza etc. A do x. Canclerza to co wyrzey, a rozumiejąc, że w m offiarowaną mi swoją życzliwość miałeś teras pokazać, // [40] wiedząc iaka to teraz occasia iest do odniesienia mi łaski JKMci, że nie rychło taka bydź może y miałem nadzieję, że w m sam ultro spominając sobie oyca mego y moią tesz życzliwość, na schodzie urzędu swego, miałeś mnie promowować. Za co ia w m y wszystkimu domowi w m mając z nim iakie contignitates y necessitudines wszelaką uczynnością miałbym ia zachować etc. albo iako zdane w m mego mciwego pana, ale choćby terz nie działo się to, że prozno preidzie ozwać się w fussons [?]. Żeby tesz napotym wiedzieli iakiey po w m uczinności spodziewać by się mieli.

Oddaie się z unizonymi służbami memi łasce w m mego mciwego pana w Warszawie, d. 10 w wiecier, Julyj 1624.

W m mego mciwego pana unizony służebnik Pawł Paczyński

AGAD. AZ, 737, k. 37-40.

№ 14

1624 р., липня 18. – Варшава (без початку)

Jaśnie [Wielmożny mój mciwy Panie]⁵⁹

Dziwią się tu temu ludzie barzo, że w m moy mciwy pan uczyniwszy przez JM pana wojewodzica mazowieckiego Ichmcią starostwa krasnostawskiego starania o nieżadnego nie raczyłeś uczynić. Ieśli dla tego isz przy wojewodztwie kiio wskim starostwo zaraz iest y sądowe, tedy JM xiądz kanclerz powieda, że mógł byś w m tu juridiką puścić komu, a starostwo sam trzymać: czyli tesz isz wiedziałeś w m moy mciwy pan, że staraiąc się o nie na JM pana Hetmana y na JM pana wojewodę podolskiego⁶⁰ y na JM pana wojewodzica lubelskiego, a w m moy mciwy pan wszystkich tych miłujesz y któremu kołwiek z ich mci to starostwo dano będzie raczysz go życzyć y swoim staraniem nie chcesz przeszkadzać żadnemu. Rozumiem, że po każdym Ichmci uznasz tesz w m moy mciwy pan takasz życzliwość przeciwko sobie, isz żaden z ich mci nic swego dla w m mego mciwego pana żalować nie będzie. Pewnie kto-kolwiek z tego to starostwo urzyć może to miecz iakoby [...] // [2 ...] zastało mie, a nikomu nic nie da [...] jechał teras Król Jm do Kazimira [...] tam ma bydź resolutia z strony tego Krasnego Stawu y tu szą za JM pan wojewodziecem lubelski otrzyma go, bo ma wszelkiego y umiejtnego promotora JM pana marszałka⁶¹. Ten będąc

⁵⁹ Початок і середина документа зіпсовані.

⁶⁰ Адам Александр Сангушко, подільський воєвода (1621–1629)

⁶¹ Миколай Вольський, великий коронний маршалок (6.07.1616 – 9.03.1630) // Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII w. / Spisy. Kórnik, 1992. S. 80.

takim w Rptej a bratem wm mego mciwego pana, rozumiem, że wietrzą dogodą y wielka wm memu mciwemu panu będzie niszby z intraty starostwa Krasnostawskiego bydź mogła.

Z tem się z unizonemi służbami memi mciwey łasce wm mego mciwego pana oddaie.

W Warszawie, dnia 18 miesiąca lipca 1624.

Wm mego mciwego pana życzliwy y unizony sługa Pawł Paczyński

[3] Jaśniewielmożnemu panu panu JeMci panu woiewodzie kiowskiemu etc. memu wielce Mciwemu panu

AGAD. AZ, 904, k. 1-2.

№ 15

[1625 p. – Замостя?] (Лист без початку і кінця, б/д)

Z pm miecznikiem⁶² mówiłem z strony Równego. Nie barzo chciwy do arendy. Przypomina sobie przeszłe czasy, iako były snadne. Jednak isz tam ma swoje opatrzenie, przestałby na łasce wm mego mciwego pana y dałby za te reliquia w gumnie y w czynszach, nic, co iusz wzięto nie defolcuiać do Ś. Jana siedm tysięcy. Isz tylko z strony pieniędzy musiała by bydź mowa, bo zaraz dał by, a ieśli do Ś. Marcina przez rok, tedy dałby za pilną arendę, a ieśli do Ś. Jana tedy zaś na przyszły rok od Ś. Jana, zaraz dałby dziesięć tysięcy zł., a choć byś wm mój mciwy pan przyiechał, y pomieszkał, tedy umiałby usługować wm iako tesz y xtom umiał usługować y granic bronić, y poddanych otulać. Obiecał się bydź w Zamościu na niedziele.

+ y budowania w zamku y wszędzie wcześniej opatrować.

AGAD. AZ, 904, k. 11.

№ 16

[1626 p.], травня 11. – Варшава

Jaśnie Wielmożny mnie wielce Mciwy Panie

Nie napiszę nic do wm mego mciwego pana tylko to co, się przed kilkiem dni działo y co się teraz dzieie. Z Lublina wyiechawszy w przeszłą szrode byłem w Konskiey Woly na obiadu xcia JeMci. JMci pan woiewodzie lubelski z ich mci pany Sieniawskimi tegosz dnia przyiechali tesz pułtory godziny w noc. X. Jmci wyiechał był przeciwko niem na kazanie, ale isz noc była ciemna y deszcz wielki, kazał w polu nawrocić, a komornika posłał oznajmując, że wyiechał był ale iusz na mieiscu czeka z radością. Posłańcy co wprzod przyieźdzali od JMci pana woiewodzica, tylko służby zalecali. Powiedział mi x., że coś interessant z drugimi ale potym byle sobie radzi. We czwartek w dzień Bożego Wstąpienia wiechali wszyscy po obiedzie po JM pana podczaszego na karecie jedney do Włostowic do wody, a drugą karete dla niego prozną wziowszy w mieście, czem podwiesielili trochę y w piątek u obiadu. Po obiedzie iechali wszyscy do wody, a ia w Stężycy nocowałem. W niedziele w południe byłem w Warszawie a JMci nocowali w Czirsku. W poniedziałek nad wieczorem przyiechali do Warszawy wodą, tam wysiedli, gdzie y wm moy mciwy pan za Bernardiny tako do gospod poszli. Krol JM w ten czas namnieisze czaz był w Uiazdowie. Wczora przed mszą królewską wszyscy IchM pospołu

⁶² Ян Бондзинський, волинський мечник (1610–1634)

przyszli na zamek y // [17] po mszy po podpisach Króla Jmci uiechali sami IchM z swoimi. Na obiad byli u Jmci x. arcebiskupa gnieźnińskiego. (Bo Jemc od woyska wyprawowany aby był przyiechał w niedziele przed wieczorem). Tam po obiedzie słudzy z pacholikami, że nie zaraz odwieziono do Dworu, włamali się przez parkan y dwóch hayduków arciebiskupich zabili y był snadź rozruch niemały na dole, ale Panowie uspokolili go. Dzisiaj gdy JeMc xiądz arcebiskup szedł na zamek, JeMc pan podczaszy szedł tesz ze wszystką swą comissją y wprowadził Jemcz na górę dopiero posłom od woyska miesce uczyniono. Ieno że Króla JeMci uirzali y poselstwo odprawowali. Pan Szukienicki mówił krótko ale pięknie. Wspomniiał iako za czasu panowania JeMci wszyscy sąsiedzi kusieli się o Państwo to, iako niemniey Moskwa, Tatarowie, Wołosza, Multania. Wrogowie na koniech czo Turczyn, który wszytkiemu światu przeciw iest y który gdy ieno gdzie przyszedł zwykł był mówic z Juliuszem Cesarzem: veni, vidi, vici. Teraz przyszedł y wyrzał dzielność Hetmanów y męstwo woyska w którym y nie tylko nie zwyciężył, ale sam condiciy pokoju prosił, y ze szkodą swą ustąpi, a uproszony sławą wknęci, wszyscy rozbili się, iako o skałą twardą. Potym Pan Pogroszewski // [18] czytał puncta y postulata. Odpowiedział JM xiądz Canclerz y od nich wdzięcznie przyjmując powolność. I tedy koszty starania IchM panów Commissarzów, które około IM Panow w małych rzeczach czynili zalecając odprawę im obiecując nasadziwszy się. Potym Król JeMcz poszedł do pokoju dalszego, tam przy JeM x. Arcybiskupie pokazał JM panu podczaszemu, JM panu krayczemu y drugim dwom ludzkość swoją benigne y astabilitią, rozmawiając z niemi s pułgodziny dobrze. Obiad iedli u JM x. Secretarza wielkiego, iutro ieść będą u JM x. Canclerza. Będą terz iutro radzic około tey odprawy. Terz iest tu mamy wielką u oycow Jezuitow kilku świętych z ich reguły nowo canonizowanych, iutro commemoratią odprawuią. Dziś z dział strzelaią na triumph y race* puszczą będą w wieczor. Rozumiem, że kaznodzieia do triumphu tych świętych przyłoży terz triumph ten, że nas pan Bóg zachował. Tego posłańca z tem odprawuię, kiedy dopiero postrzelali, odiechał. Drugi terz posłańiec za jem będzie prętko przes którego co daley będzie wm memu mciwemu panu wypiszę y od inszych Ich Mci pisania poszlę. Teraz się zabawili, każą czekać, ale iusz to na inszą furę mieską będzie.

Dan w Warszawie, d. 11 May, godzina przed wieczorem.

Wm mego mciwego pana unizony służebnik Pawł Paczyński

AGAD. AZ, 411, k. 16-18.

№ 17

[1626 р., липень? – Варшава.] (Лист без початку і кінця, б/д)

Frasuią tam te nowiny o Tatarach. Bo snadź idą potężnie z ianczarami y o miasta chcą się kusić y wdługą woiować. A iako oni zakurzą y zamieszanie uczynią, tak Gabor nastąpić ma co by czynić nie wiedzą. Iusz y czasu nie masz radzić. Wszytka tam y rada y potęga przy Hetmanie. Przyszło Niemcow sześćset od Gdańska. Nie wiedzą gdzie ich obrócić, ieśli do Rusi czyli do Crakowa. Maią stanąć część w Garwolinie, a druga w Warcie, czekaiąc resolutiey, czyli ich terz tu zatrzymać, bo i tu hałasu in personam principis obawiaią się. Gustaw ustąpił ze wszystkim od Gdańska y uciszył się teras. Wyprawuią do Inflant, tam commissarzow na tractaty, ale y z tych podobno nie będzie nic, kiedy woyska

* штучний вогонь

nie masz. Hetman nie jest commissarzem, a isz woyska nie masz, tedy na commissy nie chce bydź. Moskwa wygląda co się będzie działo, ale bolię barzo na to co się im stało y practiciuą pilno Pogany przeciw nam. Był tam pan Isaykowski, komornik, w stolicy, żeby posła perskiego przepuszczono. Nie chcieli, y musiał się z Smolenska obrocić do Gdańska na morską drogę. Spominała tam Moskwa niebożczyka Jmci, że pry[mas?] pan Zamoiski hetman mądry był, y wielki woioownik, a o żadnego pana krzescianskiego nie starał się o przyiaźń tak barzo, iako o cara moskiewskiego, bo to carstwo wielkie iest. Kiedyby panowie tych dwóch państw miłowali się Turkom, Tatarom, Szwedom y wszytkiemu światu były by straszni.

AGAD. AZ, 904, k. 10.

ДОДАТОК 2

1619, серпня 12. – Замостя. Лист воєводи Томаша Замойського до Петра Конашевича Сагайдачного

Moy łaskawy Panie Konaszewiczu

Dał mi znać namiestnik moy kiiowski pan Pacziński iakom wm wdzięcznie przyjął moje pierwsze do siebie pisanie, y przezeń iakoś mi się wm towarzystwem swem ofiarowało. Tom ia sobie obiecował po wmm wiedząc o sile między wmciami, którzy służąc Rzptey przy nieboszykowi oycu moiem, chęciwego przeciwko sobie y woysku wszytkiemu nie tylko im, ale y wszelkiew Rpтеy zawsze była wiadoma. Za czym ia wiedząc ześ wmm tego wdzięcznie po mnie oycowskim sposobem będę się starał o miłość wmciov y sprawom wmciov, gdy wmm tego po mnie będziemy potrzebowali zalecać JeKrMci ile będzie mogło bydź ze mnie. Dziękuję y na to swieże wmm chęci oświadczenie prosić list do tegoż namiestnika mego pana Paczińskiego. Rozumiem rzeczy same będą doznawał życzliwości wmm. Teraz wiedząc zeście wmm do JeKrMci posły swe posłali w sprawach swoich y znowu rady swoje w sprawach swoich mieć macie. Iako dobry przyiaciel y sąsiad, żądam wmciov abyście te swe narady do mnie obracali, iakoby się we wszytkim accomodowali woley Rpтеy. Dawał Pan Bog za szczęściem JeKrMci y dzielnością wmm y sławy y u Rpтеy przysługi. Da dali Bog y daley y że rozumiem, ile będzie mógł wygodzając Rpтеy sprawom zechcę wmciov potrzebom wmm tesz wyrozumieycie, ieśli będzie // wygodnościom Rpтеy, u której mają dobre rozumienie o sobie, możecie siła w rzeczach swych sprawować. Ia też myślę by ieno z tem Pogaństwem, które następuje, rozprawiliśmy na którą kolwiek stronę zawiedzić tamte kraie y kazałem na swoy przyiazd niektóre swe potrzeby sposabiać. W czym aby słudzy moi, iak to bywa przy wielkich kupach iakiewy nie mieli od woyska przeszkody, proszę aby wm to swą zwierzchnością opatrzał. Miasta tesz tamtego, w którym sąsiedzi y przyiaciele siła woyskowych mieszkają, aby ile może bydź mogło go ochronić, isz y pod zwierzchnością moją iest, y iako słyszę, nadpustoszałe barzo. Proszę pilnie wmm a iako pierwu i tak y teraz ofiaruję się bydź ia samemu tak y wszytkiemu woysku dobrem y szcerem.

Dan w Zamościu, dnia 12 miesiąca sierpnia. Roku 1619.

AGAD. AZ, 716, k. 69-70.

Тетяна Кузик

«ЛУЧШЕ ГОЛОВЪ, НЕЖЕЛИ ХВОСТАМ СЛУЖИТЬ»? ІВАН ЧУГУЇВЕЦЬ: ВІЙСЬКОВИЙ ПИСАР І КОЛЕЗЬКИЙ АСЕСОР

«Биографий у авторов биографий, как правило, не бывает, а герои их, как водится, чужих биографий не пишут».

(Б. В. Дубин)¹

Імовірно, не одна хвиля дослідницького ентузіазму розбивалася об складний для прочитання почерк військового писаря Івана Афанасійовича Чугуївця. А втім, хитросплетіння літер і незвична, як для середини XVIII ст., варіативність у їх написанні породжують непереборний інтерес до особи автора, який, усупереч «професії», що зобов'язувала до чіткості й «чистоти» письма, то продукував усе нові й нові форми написання, то позначав єдиним знаком, приміром, літери «а», «х», «л», ніби втікаючи й від канцелярської рутини, й від можливого читача.

Потрапляючи на сторінки історії, Іван Чугуївець одразу з них щезав майже містичним чином. Його ініціали «І. Ч.» прочитували як «І. Г.», а відтак, інтерпретували як «Іван Глоба»². Його «Опис Запорозької Січі»³ розпався на цитати, які стали «азами» наших знань про Запорозжя й здебільшого кочують сторінками історичних розвідок без посилань на першоджерело⁴, на-

¹ Дубин Б.В. Биография, репутация, анкета. (О формах интеграции опыта в письменной культуре) // Лица: Биографический альманах. М.–СПб., 1995. Вып. 5. С. 103 (електронна версія: <http://ec-dejavu.ru/b-2/Biography.html>).

² Иванов П.А. Материалы по истории Запорожья в XVIII веке // Записки Одесского общества истории и древностей. 1897. Т. 20. С. 91, 95.

³ Повна назва – «Описание Запорожской Сечи, состоящее в четырех разделах, оказующих положение Сечи, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, також соединение татар и происходящее от одного запорожцам разорение». Оубл.: История о казаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. – Одесса, 1852. С. 79–92; Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. Т. 2. С. 1854–1867.

⁴ Наприклад, про кордони та паланковий устрій Військових Вольностей, розміщення ногайських орд тощо.

томість сам твір здебільшого приписують Василеві Чернявському⁵. І навіть Дмитро Яворницький, який своєю публікацією беззаперечно унаочнив ім'я справжнього автора⁶, на сторінках «Історії запорозьких козаків» почергово приписував працю то Іванові Чугуївцю, то Василеві Чернявському⁷. Володимир Голобуцький, посилаючись на видання першоджерела, підготовлене Дмитром Яворницьким, тим не менш послідовно називав автора «Опису» «Чернявським»⁸.

Найповнішим наявним життєписом Івана Чугуївця ми завдячуємо його автобіографічному досвіду⁹. Йдеться про «просительные атестаты»/чолобитні на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни та гетьмана Кирила Розумовського, які від імені Запорозького Війська він склав собі сам у 1759 та 1761 рр.¹⁰, намагаючись потрапити на службу до Державної колегії Іноземних справ.

Атестати, складені у Військовій канцелярії Війська Запорозького Низового, нічим не вирізнялися з-поміж таких самих документів інших установ¹¹, окрім доволі оригінального кліше, яке подекуди виявляємо серед стандартних формул, котрими завіряли «добропорядну службу» запорожців: «родился-де онъ в Сечи Запорожской»¹²; «от рождения своего в оном Войске служил»¹³ – в Січі, як відомо, ніхто не народжувався. Це кліше перегукується

⁵ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його «вільності») // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Мюнхен, 1965. Т. 1. С. 67–68; див. також: Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. Одеса, 2002. С. 162–166; Кузик Т.Л., Хмарський В.М. Іван Чугуївець як автор «Описания Запорожской Сечи» В. Чернявского // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Одеса, 2005. С. 82–84.

⁶ Яворницький Д. И. Источники ... Т. 2. С. 1852.

⁷ Яворницький Д. И. Історія запорозьких козаків (у трьох томах). К., 1990. Т. 1. С. 114, 115, 463 (прим. 43), 464 (прим. 30), 474 (прим.13), 480 (прим. 41), 485 (прим. 9), 491 (прим. 61); див. також: Яворницький Д. И. Вольности запорожских козаков. СПб., 1898. С. 281.

⁸ Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). Дніпропетровськ: Січ, 2004. С. 75, 171.

⁹ Окрім нього існують лише невеликі біографічні довідки, складені Олександром Рябіним-Скляревським та упорядниками корпусу документів «Архів Коша Нової Запорозької Січі» (див.: Рябінин-Скляревський О. Запорозькі заволоди та керуюча верства Коша в XVIII столітті // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А. А. Рябінин-Скляревский. Матеріали к биографии. – Одесса-Киев: Элтон-2–Гратек, 2000. С. 166; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. К., 2006. Т. 4. С. 757; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. К., 2008. Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року. С. 311–312).

¹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 р. К., 1998. Т. 1. С. 474–477; ЦДАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 2–3, 8–10.

¹¹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упор. В. Й. Горобець. К., 1993. С. 38–39.

¹² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 р. К., 1998. Т. 1. С. 443.

¹³ Архів Коша ... Т. 1. С. 445.

з запорозьким жартом про народження січовиків «від сома»¹⁴. Вірогідно, сам жарт був відлунням архаїчного обряду ініціації, пов'язаного з водою – у фольклорі мотив поглинання та виходу із черева риби символізує нове соціальне народження, а саме – як воїна, героя-змієборця¹⁵. Таким «народженням» і був вступ до товариства – він «ховав» минуле і давав людині шанс після виходу з Січі потрапити до козацького стану, зробити кар'єру, здобути чин, гетьманський універсал на звільнення від повинностей тощо¹⁶.

Іван Чугуївець відмежувався від «народжених від сома», оповістивши Колегію, що належить до сім'ї татарських¹⁷ або «татарскихъ едисанскихъ» мурз¹⁸. При цьому Іван Афанасійович не повідомив імені свого батька¹⁹, обставин прийняття християнства та російського підданства, тобто, відомостей, типових для атестатів січовиків, народжених в сім'ях мусульман або іудеїв. І нам залишається тільки гадати, яким чином «мурзинський син» став запорожцем²⁰, навчився грамоти та ще й отримав в Січі прізвиська «Чугуївець», «Колмик» та «Комличок». Останні стають підставою для гіпотези, що він вів рід з охрещених калмиків Чугуївського полку²¹. Проте детальніше вивчення його біографії все-таки змушує схилитися до висновку, що він належав до єдисанських ногайців, тож згадані найменування, можливо, отримав за особливості зовнішності («калмикуватість»). Не виключено, що згадана інформаційна лакуна в атестаті приховує минуле полоняника-

¹⁴ *Еварницький Д.И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750–1751 г. Екатеринослав, 1915. С. 99.

¹⁵ *Протт В.Я.* Исторические корни волшебной сказки. М., 2000. С. 237, 239; образ запорожця-змієборця наявний в українському фольклорі (див.: *Еварницький Д.* Вольности запорожских козаков. СПб., 1898. С. 155).

¹⁶ Наприклад, військовий писар Петро Чернявський, який служив у Війську «с начала житія» (і чие походження навряд чи можна встановити), став командиром надвірної хоругви гетьмана К. Розумовського, осавулом (1751) а згодом і обозним (1760) Другого компанійського полку (*Андрієвський А.А.* Материалы для истории южнорусского края в XVIII стол. (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губ. архива. Одесса, 1886. С. 181; ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 1, спр. 1218, арк. 1 і зв.; оп. 3, спр. 13149, арк. 7 і зв.; ф. 269, оп. 1, спр. 3129, арк. 4; спр. 4321, арк. 139).

¹⁷ Архів Коша ... Т. 1. С. 474.

¹⁸ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 2, 8.

¹⁹ Це видається дещо дивним, оскільки ногайці вирізнялися своєю «племінною гордістю» (*Сергеев А.* Ногайцы на Молочных Водах // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1912. № 48. С. 53).

²⁰ Олександр Рябінін-Скляревський висловив здогад, що Іван Чугуївець «походженням з татарських мурз, що тікали на Запорожжя за ногайської заварухи часів Халім-Гирея 1747 р.» (*Рябінін-Скляревський О.* Вказ. праця. С. 166). Проте Галім Герай був кримським ханом з грудня 1755 р. до 18 жовтня 1758 р. Того самого року й розпочався бунт Єдисанської орди проти хана, що призвів до його зміщення (*Кочекаев Б.-А.Б.* Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. Алма-Ата, 1988. С. 151–160).

²¹ *Кузик Т.* Писар Війська Запорозького Низового Олексій Петруша (матеріали до біографії) // Київська старовина. 2003. № 6. С. 134.

втікача²², останнім місцезнаходженням якого перед виходом на Січ було саме м. Чугуїв²³.

Складаючи атестати, Іван Чугуївець мислив/представляв себе «великою людиною малої історії», перетворюючи власний *curriculum vitae* в життєпис проблем, змін і зламів, які переживало Запорозьке Військо в останні часи свого існування.

«Штрихи» власної біографії Іван Чугуївець накидав доволі пунктирно, вказавши лиш на те, що 1745 р. став козаком Васюринського куреня, служив при Військовій канцелярії та писарем в Брацлавській прикордонній комісії. 1750 р. його обрали «в полковіе старшини полковимъ писаремъ», у 1755–1756 рр. був членом депутації від Війська до російського імператорського двору, а 1757 р. став військовим писарем²⁴. Всю решту служб та деталей кар'єрного сходження Іван Чугуївець приховав за стандартним зворотом «посиланъ в разніе воисковіе нужніе и секретные посылкы и партіи розездные»²⁵. Інші виявлені джерела додають небагато деталей до цих даних: у 1747 р. він згадується як писець²⁶, у 1752 – як військовий канцелярист²⁷. Чугуївця – «підписка» знав Лука Яценко-Зеленський²⁸. 1754 р. Іван Чугуївець був перекладачем у Прикордонній комісії з Кримом та брав участь у проведенні ревізії поселень Кодацької та Самарської паланок²⁹, а в травні 1757 р. його призначено депутатом від Війська Запорозького у Комісію для опису запорозьких земель³⁰. Військовим писарем він став у середині 1757 р.³¹, залишаючись ним до середини 1760 р.

Попри згадану формалізованість, атестати Івана Чугуївця, на відміну від більшості документів цього виду, не нагадують епітафію з обеліску «житте-

²² На таке припущення наводить біографія ханського перекладача Мегмета. 1737 р., у віці восьми років Мегмет потрапив у російський полон; його охрестили й записали в подушний оклад, після чого він втік й служив у Сербському гусарському полку ротним писарем та квартирмейстром; з невідомих нам причин утримувався в Москві під вартою, звідки втік аж до Ніжина й за допомогою одного з греків перейшов форпости й потрапив на Січ; в Січі пробув два роки, ходив з гайдамацькою ватагою у Польщу; втік з Січі в Бендери (див.: *Андрієвский А.* К истории пограничных наших сношений с Крымским ханством. Путевой журнал секунд-майора Матвея Миронова, в командировку его к крымскому хану, 1755 года // *Киевская старина.* 1885. № 2. С. 347).

²³ Микола Сумцов вважав, що «фамильные прозвища Чугай, Чугуевец, Чугаев, Чугин – татарского, быть может даже половецкого происхождения» (*Сумцов Н.Ф.* Малорусские фамильные прозвания // *Киевская старина.* 1885. № 2. С. 226).

²⁴ *Архів Коша ...* Т. 1. С. 474–475.

²⁵ Там само. С. 474.

²⁶ Там само. С. 303.

²⁷ *Андрієвский А.* Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. // *Записки Одесского общества истории и древностей.* Одесса, 1886. Т. 14. С. 690–691.

²⁸ *Эварницкий Д.И.* Две поездки... С. 44.

²⁹ *Архів Коша ...* Т. 3. С. 103, 105–108, 112–116, 420, 424, 425, 445, 451; ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 49.

³⁰ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 33, арк. 21, 27.

³¹ У першій половині року військовим писарем був Артем Васильович Зубов (ЦДІАУК. Ф. 269, оп. 1, спр. 2510, арк. 35 зв.; ф. 229, оп. 1, спр. 36, арк. 50 зв.).

вому шляху»³². Їхню комунікативну структуру зумовили намагання Івана Чугуївця переконати Колегію іноземних справ взяти його на службу. На сторінках *curriculum vitae* він відвів собі роль «військового радника», здатного зламати та змінити існуючу культурну традицію. Іван Чугуївець не просто зображав себе приборчником утвердження в Запорозькому Війську «доброго указного порядку», а всіляко наголошував на власній ключовій ролі в його встановленні: він займався «ізобрѣтеніємъ» і «поправленіємъ», «сисканіємъ къ тому приѣмовъ»³³, «внушалъ» і «учреждалъ», вочевидь вважаючи, що Колегія потребує людей ініціативних та креативних, орієнтованих на модифікацію, трансформацію та вдосконалення.

Модель «доброго указного порядку» у баченні Івана Чугуївця цілком збігалася з вимогами численних імператорських грамот та ордерів гетьмана Кирила Розумовського: викорінення в Запорозжжі «давніх самовольних обрядів»³⁴, таких як виборність старшини загальною Військовою Радою, ліквідація «воровства» і встановлення спокою на кордонах. Відповідно, себе він представив як взірць такої «законослухняності», наголосивши, що його кандидатуру на військово писарство нібито «учрежденной над нами главной командъ представили, откуда онъ и запробованъ»³⁵.

Зосередившись на власних заслугах у встановленні в Січі «доброго указного порядку», Іван Чугуївець майстерно маніпулював стереотипами простоти/«самовольства» та грамотності/«благодійності», властивими сприйняттю запорожців як російською владою³⁶, так і властями Гетьманщини³⁷. Найперед він підкреслив свою «исправность дѣльную» (*тобто, у веденні діловодства – Т. К.*), а в переліку власних заслуг як військового писаря виділив «учрежденіє» Військової канцелярії (інший варіант – «канцелярию Войсковую в содержание порядочное привел»³⁸). Справді, саме за його писарства Військова канцелярія набула ознак установи: з'явилася посадова диференціація, унормовувалося діловодство³⁹ та канцелярське забезпечення, і, віро-

³² У XVIII–XIX ст. існувала традиція складання епітафій у вигляді «послужних списків» (див.: Проценко Л.А. Історія Київського некрополя. К., 1995. С. 95–101).

³³ Архів Коша ... Т. 1. С. 476.

³⁴ ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 4654, арк. 58.

³⁵ Архів Коша... Т. 1. С. 475; На жаль, не вдалося виявити документів, які б прояснили обставини обрання старшини 24 червня 1757 р., а також коли і ким були затверджені кандидатури новообраних. Але насправді, як правило, в Січі така «апробація» зводилася лише до доведення до відома гетьмана факту переобрання старшини Військовою сходкою (див.: Архів Коша... Т. 5. С. 315–316).

³⁶ Кузик Т. «З письма та письменних людей нема добра»? Запорозька Військова канцелярія, військова «простота» й «проста вольниця» // Київська академія. К., 2008. Вип. 5. С. 131.

³⁷ ЦДІАУК. Ф. 269, оп. 1, спр. 4321, арк. 213.

³⁸ Архів Коша ... Т. 1. С. 475; ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 3.

³⁹ Починаючи з 1757 р., на відпусках документів Військової канцелярії почали регулярно ставити помітку «переписано», а з 1759 р. – реєстраційні номери. Вочевидь, того самого року в канцелярії започаткували ведення журналів реєстрації вихідних документів (див.: ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 29, арк. 32–32 зв., спр. 49, арк. 86).

гідно, саме тоді для канцелярії збудували окреме приміщення⁴⁰. Проте канцелярська робота для Івана Чугуївця не зводилася до ведення діловодства Війська та засвідчення документів. Канцелярії він відводив роль інструмента інновацій, здатного зламати військову «простоту/вольность», а відтак – змінити традиційну для Запорожжя модель влади, підмінивши авторитет звичаю та пам'яті «стариків» авторитетністю документа⁴¹.

Чому, склавши собі наприкінці 1759 р. «просительный атестат» для переходу на службу в Колегію іноземних справ, Іван Чугуївець залишався в Запорожжі до 1 липня 1761 р.? На це питання знаходимо в атестаті таку відповідь: «по способности и по необходимой в нем Кошу 3-му надобности»⁴². Справді, з травня і до кінця 1760 р. він був депутатом у Прикордонній комісії з Кримом, а 1 січня 1761 р. його знову обрали військовим писарем. Працюючи в Комісії, він писав у Кіш листи, в яких наполягав на необхідності задовольняти скарги підданих Кримського ханату до запорожців, щоб не створювати зачіпок для зовнішнього втручання у січові справи⁴³. Але хто прагнув «искоренять воровъ и конѣ отдавать»⁴⁴? Хто «ко успокоенію продолжавшихся сосѣдственныхъ от Криму и из-за реки Буга и другихъ мѣст споровъ всякіе наилутчіе примѣри сискиваль»⁴⁵? Чугуївець-військовий писар чи Чугуївець-«мурзинський син»?

Єдисанське начало подекуди прохоплювалося й водило пером Івана Афанасійовича: «оная (*Єдисанська – Т. К*) орда храбрѣйшая другихъ татаръ почитается и в предприятияхъ татарскихъ первыми бывають, как то удавалось имъ возводить и низвергать хановъ кримскихъ»⁴⁶. 16 березня 1759 р. Іван Чугуївець відправляв у Генеральну військову канцелярію сказку Василя Швидкого, який повідомляв, що «Едисанская орда с ханом кримскимъ нинѣшнимъ намѣревали на российские границъ на крѣпость Святия Елисавети, на Съчь і на протчие новопоселяемые слободы напасть, къ якому били своему злomu намѣренію совершенно и изготовилися, и лошадей кормили»⁴⁷. У супровідному листі Іван Чугуївець, всупереч усталеній діловодній практиці, не відтворив ці відомості, а навів тільки усне повідомлення Івана Гардового, що в Криму «нѣкакыхъ нѣгде приуготовлений и собраний воинскихъ нѣтъ ... дружелюбие жъ нѣпремѣнное во всемъ оказывается»⁴⁸. Більш того, 1758 р. Кіш відмовив кримському ханові Галіму Гераю, який з військом прямував на придушення єдисанського бунту, у його проханні виділити човни для пере-

⁴⁰ Кузик Т. «3 письма та письменних людей нема добра»... С. 134–138.

⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 3 зв.

⁴² Архів Коша... Т. 1. С. 476.

⁴³ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 76 зв.–77.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Архів Коша ... Т. 1. С. 475.

⁴⁶ ЦДІАУК. Ф. 246, оп. 1, спр. 64, арк. 58.

⁴⁷ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 15603, арк. 3

⁴⁸ Там само. Арк. 2 і зв.

прави на правий берег Дніпра⁴⁹. Перебуваючи на службі в Запорозькому Війську, Іван Чугуївець листувався та неодноразово зустрічався зі своїми двома братами – едисанськими мурзами, зокрема, і під час «пограничных по Татарской комиссии съездов»⁵⁰. Його брати були серед 49 едисанських та буджацьких мурз, які 1759 р. поставили підписи під листом до калги Гаджі Герай Султана, в якому погоджувалися перейти під російську протекцію⁵¹. Насмілюся зробити припущення, що невдалі перемовини калги про зміну ногайцями підданства – завершальний акорд повстання Єдисанської орди 1758 р. – побіжно перекреслили й сподівання Івана Чугуївця на зміну місця служби.

Дбайливо виплекане реноме стража «доброго указного порядку» зіграло злий жарт з Іваном Афанасійовичем. 31 липня 1761 р. Сенат прийняв рішення залишити його писарем, оскільки запорожці «через учиненное от войскового писаря Чугуевца письменное учреждение в хорошее состояние приведены, а ежели ... писарь Чугуевец ... ныне переменится и определится на его место какой либо другой неспокойный, то бы не могло паки, по древнему запорожских козаков обыкновению, то злодейственное народу разорительство умножится и от того от нестерпимости соседственной стороны не последовало бы какого к нарушению мирного трактата неспокойства»⁵².

Ще до того, як сенатське «определение» набуло форми указу, Іван Чугуївець вирушив з Січі до Санкт-Петербурга «по войсковым дѣламъ»⁵³, не втрачаючи надії перейти на службу в Колегію іноземних справ. Листування Івана Чугуївця з Кошем під час цієї поїздки утворило окрему діловодну справу – «Дело о отправки Ивана Афанасиевича в Санктъ-Петербургъ. 1761 года»⁵⁴. У цих листах прочитуємо такий самий *curriculum vitae*, проте віддзеркалений поглядом «працедавця» з минулого – Війська Запорозького Низового. Ревнитель «доброго указного порядку» рядиться в шати «військового слуги», що керується кредо «хоть по горбамъ, да чтобъ по-нашему»⁵⁵, та віртуозно володіє усім набором засобів тодішньої дипломатії: мистецтвом «докуки», «забивання рота переговорками», а також «дружби» та «презентів».

У Києві Іван Чугуївець доволі успішно «трудиль» генерал-губернатора Івана Глебова: «хотя и противно ему в докуки, однакъ приказаль строго»⁵⁶ виплатити Запорозькому Війську компенсацію за доставку натурального

⁴⁹ Кочкаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. ... С. 156; ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 15003, арк. 4 зв.

⁵⁰ Андриевский А.А. Реляции киевского генерал-губернатора... С. 115–116.

⁵¹ Там само; Кочкаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. ... С. 159.

⁵² Сенатский архив. СПб., 1907. Т. 12. С. 83–84.

⁵³ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 5.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. Арк. 125 зв. – 126.

⁵⁶ Там само. Арк. 66.

жалування, як того вимагав указ Сенату від 10 травня 1759 р.⁵⁷. У Глухові він швидко знайшов спільну мову з генеральним військовим писарем Андрієм Безбородьком: «... пан писарь... и жалуєть млстиво ... столомъ и ... каретою своею ... и обнадежуєть прозби исполнить как возможноише, і за здравіе в. в. пили доволно і за все Войско»⁵⁸. Невдовзі Іван Чугуївець детально перераховував ознаки «милості», які явив йому гетьман Кирило Розумовський: той особисто прийняв листи у своєму кабінеті, негайно розгорнув килим, який прислали запорожці, вийшов на ганок, щоб подивитися на приведені оленів, публічно дякував Війську за подарунки і «трактованни ми водкою от его сиятельства»⁵⁹. Натомість старший канцелярист Осип Туманський «много мешал по дѣламъ ... медлил, перебиваль, то я забилъ ему рот первее переговоркою, а потомъ, как онъ склоненъ показался ... то одного коня ему дарилъ отъ Войска, нинѣ обещається по всемъ дѣламъ служити»⁶⁰.

Іван Чугуївець не втримався, щоб не похизуватися власним умінням не тільки володіти усним словом, а й організувати роботу Генеральної військової канцелярії на користь Війська Запорозького Низового: «... двѣ повіти надъ нашими дѣлами почти неусыпно трудятца, и мнѣ пан писар повелелъ наблюдать тѣхъ дѣлъ, чтобъ справки порядочно выписованни ... я поветчикамъ за труда обдарилъ хорошо, и прилежаютъ»⁶¹. Цей екстракт на тринадцять аркушів, який, як з'ясувалося «докладовать и читать графу нѣкогда, і виездить хочеть»⁶², став переломним моментом у перебігу конфлікту навколо Старосамарської сотні Полтавського полку, створеної 1743 р. на військових землях⁶³. Побоюючись, що Кирило Розумовський покине Глухів, не розглянувши справу про ліквідацію Старосамарської сотні, Іван Чугуївець обіцяв Кошеві: «... а какъ не успеетъ графъ рѣшенія за Самар дать и уедеть, то и в Петерб. у него доходитъ стану»⁶⁴.

Навіть «наскрізні постаті» скоряються втомі, погоді та власним сентиментам. Останні в Івана Чугуївця розбудили двоє оленят, яких оберігали в Кодацькій паланці від «уроків» та від «порчі» за окремим ордером Коша⁶⁵, а потім гнали до Глухова в подарунок гетьману. 2 серпня 1761 р. він писав у

⁵⁷ Згідно з пунктом 2 цього указу, жалування Війську Запорозькому належало доставляти в Січ за державний рахунок, через Київську губернську канцелярію (див.: Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. СПб., 1830. Т. 15. № 10953).

⁵⁸ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 63 зв.

⁵⁹ Там само. Арк. 56.

⁶⁰ Там само. Арк. 55.

⁶¹ Там само. Арк. 61.

⁶² Там само. Арк. 67 зв.

⁶³ Цей конфлікт завершився ліквідацією сотенного правління та передачею м-ка Старої Самари (Богородичного) у відання Війська Запорозького Низового (детальніше див.: Кузик Т. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело з історії Старосамарської сотні Полтавського полку // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 2. С. 27–35).

⁶⁴ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 67 зв.

⁶⁵ Там само. Арк. 46.

Кіш: «Дожди неумѣриннє хлѣба попортили. Вестимут лошадь нога в ногу с оленями і возами помалу, и овсомъ по дороги кормитимут ... оленча храмає, под ногою еще двѣ болячки било, которіе вчерас прорезали і матерѣя худа вишла. Парили и мажутъ, увидим что будетъ»⁶⁶. А через місяць він повідомляв: «олени дошли хорошо, один толко хотъ и храмлет, однак в пути не оставленъ»⁶⁷. Перебування при гетьманському дворі викликало втому і роздратування: «не імѣю покоя, везде битъ надобно, церемонией паче замучатъ»⁶⁸; «ни сердца ни ногъ не стаєт уже, и наскучило весма, что ничего і не мило. Все дѣла і млсти хороши, да пакостно дело с. самар., наскучило, вовѣк того не стоить, сколько головъ разбиваетца за нѣщо»⁶⁹.

8 жовтня Іван Чугуївець залишив Глухів, а 31 прибув до Санкт-Петербурга, зупинившись у духівника імператриці Єлизавети Петрівни Федора Дуб'янського⁷⁰. У своїх листах Іван Чугуївець продовжував демонструвати власне уміння просочуватися крізь бюрократичні тенета, втиратися в довіру і клеркові, і імператорові, уживатися в роль «свого» в різноманітних колах, вочевидь представляючи себе уособленням ідеального писаря-«канцлера». Посланцеві з Запорожжя вдалося викликати неабиякий інтерес у спадкоємця престолу великого князя Петра Федоровича та його дружини Катерини Олексіївни. Великому князеві заімпонувало, що «почти дикой-де и далекой народъ у его знании битъ хотить»⁷¹. Остаточнo серце майбутнього імператора скорила оповідь про безшлюбність січовиків: «и довольно-де ... говорилъ и разсуждалъ, что без женъ наши ... с похвалою дивною»⁷². Натомість майбутня імператриця Катерина II «письмо от Коша ... в своихъ руках носили и разсматривали штиль вѣйсковой, и что єсть Кошъ, чини і протчое в мене спрашовали и изъяснение побрали»⁷³. Подарувавши Петрові Федоровичу білу черкеську бурку, Іван Чугуївець отримав взамін перстень з діамантом⁷⁴. Його запрошував до себе на обід канцлер Михайло Воронцов⁷⁵, а Андрій Суворовцев писав, що Іван Чугуївець «поведениемъ своимъ такую заслужил у всехъ похвалу и любовь, что Войску ... особливую честь делаетъ»⁷⁶.

У листі від 29 листопада Іван Чугуївець просив Кіш прислати коней для Петра Федоровича, який на той час уже став імператором: «великая будетъ помощь, і ныне стали познавать: лучше головъ, нежели хвостамъ служить»⁷⁷.

⁶⁶ Там само. Арк. 52.

⁶⁷ Там само. Арк. 63.

⁶⁸ Там само. Арк. 61.

⁶⁹ Там само. Арк. 67 зв.

⁷⁰ Там само. Арк. 84.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. Арк. 84 зв.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. Арк. 85 і зв.

⁷⁶ Там само. Арк. 26.

⁷⁷ Там само. Арк. 82.

Допомога, на яку розраховував Іван Чугуївець, стосувалася питань про запорозькі землі та збільшення військового жалування – на клопотання коменданта фортеці Святої Єлизавети Матвія Муравйова Сенат підготував рішення про відведення Новослобідському козацькому полкові поселень Кодацької паланки⁷⁸.

Вірогідно, після відвідин Сенату гетьманський двір у Глухові видався Іванові Чугуївцю спокійним та затишним: «Беда, мочи не стаеть, бегаючи ко всемь и просячи: иной болень, другой принималъ лекарство, а протчего неть, и темь мучать завтраками ... Прошакоевъ такъ множество, что проходу ... Сенатомъ неть, кричат – помилуй. А мене, спасыби, всегда в секретарску и в ексекторску приказали впускать»⁷⁹. Упродовж десяти днів Іван Чугуївець, за його словами, «не давалъ имь покою і на ложкахъ ... въ Сенате досвѣта ихъ встречалъ и проважалъ съ полдня неотступно, и разными образи сискивалъ къ нимь случай съ подарочками, а секретарей и ихъ ближнихъ въ дружбу к себе хорошую пригласилъ и доволствовавалъ, то все обще так постарались, что ... целую ночь определения писали»⁸⁰.

Зусилля Івана Чугуївця виявилися немарними – у конфлікті за землі між запорожцями та Новослобідським полком Сенат прийняв рішення на користь перших. Від скупих рядків повідомлення про успішність місії вияло торжеством переможця, який з азартом віддає себе ремеслу/службі, відчуваючи безмежне задоволення від майстерно виконаної роботи: «одно веселить – выиграшь: м(и)л(о)сть Божия и монаршая есть с Войскомъ, пань б(ригадир) М(уравев) нехай спочинет от прожектов таких»⁸¹.

Тяжіючи до перемін у власному житті, Іван Чугуївець своїми листами писав автобіографію військового писаря, ніби знову й знову відживлюючи минуле. Він продовжував давати поради «простому Війську»: наполягав на потребі осаджувати якомога більше зимівників, «чтобъ не називали порожнею и пустою землею ... ежели засядуть, то не утерятця и никакая пустая земля»⁸², радив, як вчинити з жителями містечка Старої Самари, яке «до указу» перевели під запорозьку юрисдикцію⁸³. Він роз'яснював глибинний сенс розпорядження гетьмана Кирила Розумовського про опис поселень на південь від Української лінії, зокрема, й запорозьких: «се все по зависти: хотять всѣхъ посполитыхъ в одни руки во всей Украинѣ собрать и розобрать»⁸⁴. Особливим емоційним напруженням наповнено настанови про збереження військової слави та «доброго указного порядку»: «за спокойства с татарами и с Полщею, за искоренение шалостников, за хорошие порядки, паче ж за честный збор старшин, что забийства и худище рады и кровопролития вивщелись въ

⁷⁸ Там само. Арк. 100.

⁷⁹ Там само. Арк. 99 і зв.

⁸⁰ Там само. Арк. 88.

⁸¹ Там само. Арк. 116 зв. – 117.

⁸² Там само. Арк. 93.

⁸³ Там само. Арк. 100 зв., 127.

⁸⁴ Там само. Арк. 73 зв.

Коше... уже добримъ, честнимъ, храбримъ и надобнимъ Войском называютъ ... Толко Бога ради, не потеряли б порядков ... вѣрно вамъ пишу, совѣтую и прошу»⁸⁵; «пожалуйте, содщержите по-прежньому: викорените совсем шалость. Да не погибнетъ слава Вийскова, и будетъ вѣчно в покоѣ Кошъ, и не розшарпають земель, но утврдыть і жаловатимуть, и нѣхто не будетъ учить и стерегти Запорожье»⁸⁶.

У січні 1762 р. Івана Чугуївця прийняли на службу в Колегію іноземних справ з чином колезького асесора в ранзі прем'єр-майора з жалуванням 240 руб. на рік⁸⁷. Вірогідно, англійський резидент у Санкт-Петербурзі Клавдіус Рондо таки мав рацію, стверджуючи, що козаків, які залишали товариство, запорожці вважали недостойними людьми⁸⁸. Принаймні, Іванові Чугуївцю одразу здалося, ніби «последовало отдаление»⁸⁹. У листі до Івана Глоби він просив захисту від «поговорок» в Січі, підкреслюючи, що не завжди відстоювання військових інтересів може бути публічним, і, відповідно, здобути належну оцінку січової громади: «не всякъ то вѣдаеть, что хто дѣлаеть»⁹⁰. Він неодноразово зауважував, що пам'ятає «хліб і милість» Війська та обіцяв бути його «услужником»⁹¹.

Невідомо, чи залишався б Іван Чугуївець «військовим служником», якби Сенат 5 листопада 1762 р. не відхилив подання київського генерал-губернатора Івана Глебова про призначення його полковником Новослобідського козацького полку⁹². Проте рапорти та реляції Чугуївця-колезького асесора писав таки Чугуївець-військовий писар. Оборона військової «слави» була наскрізною темою цих документів»: Запорозьке Військо «от времени до времени в лучшее состояние приходитъ»⁹³; «воровство» повністю викорінено, а «ворам пристани и укывателства въ новосербскихъ и новослободскихъ хуторах и пасаках еще есть»⁹⁴; військову старшину не переобирають, Військову раду не скликають і ніяких безчинств не чинять⁹⁵; з сусідами – жодних конфліктів, які б відбувалися з вини запорожців⁹⁶: «между Воискомъ Запорожскимъ внутреннее спокойство, любовь и согласие умножается, и вездѣ по степямъ проѣзды и комерции совсемъ безопасны с лутшею воисковою ползою и въ экономіяхъ приращениемъ»⁹⁷.

⁸⁵ Там само. Арк. 85 і зв.: див. також: арк. 55 зв., 65.

⁸⁶ Там само. Арк. 100.

⁸⁷ ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 6053, арк. 6; ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 117.

⁸⁸ Молчановский Н. Английское известие 1736 г. о запорожцах // Киевская старина. 1889. № 11. С. 445.

⁸⁹ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 125 зв. – 126.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

⁹² Сенатский архив. СПб., 1907. Т. 12. С. 194.

⁹³ Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1894. Т. 17. С. 89.

⁹⁴ ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 3997, арк. 8.

⁹⁵ Там само. Спр. 4653, арк. 2.

⁹⁶ Там само. Арк. 1 зв., 2.

⁹⁷ Там само. Арк. 1 зв.

Коло обов'язків Чугуївця-асесора – служба комісаром в Прикордонній комісії з Кримом та організація розвідувальної роботи у Криму та ногайських ордах – були звичними для Чугуївця-військового писаря. Навіть коло шпигунів складали знайомі особи: один з головних інформаторів про «кримські обрахування», перекладач очаківського паші Юрій Григор'єв, якого «з похвалою» згадував Іван Чугуївець, десять років прожив у Січі⁹⁸. Упродовж двох років був запорожцем ханський перекладач Мегмет⁹⁹. Зв'язок з «приятелями» також підтримували запорожці: перекладач Андрій Костянтинов¹⁰⁰, колишній козак Канівського куреня Василь Рецетовий¹⁰¹, Павло Руденко, полтавський міщанин і козак Полтавського куреня¹⁰² тощо. Цікаво, чи знав Іван Чугуївець про те, що ханський перекладач Якуб Ага був російським «конфідентом»?¹⁰³. Останній у 1762 р. пропонував старшині Семенові Недзельському передати Війську Запорозькому від імені хана пропозицію перейти під кримську протекцію¹⁰⁴. Іван Чугуївець порекомендував кошовому Петрові Калнишевському приховати повідомлення Семена Недзельського від «простої вольниці» і «верноподданически» повідомити Київську губернську канцелярію про пропозицію Якуба Аги¹⁰⁵.

Колезький асесор Іван Чугуївець так і не позбувся писарської звички «прилагать советъ». Він не обмежувався участю у взаємному зарахуванні («розмінові») претензій між підданими двох імперій, а писав рапорти та реляції, в яких наполегливо переконував Колегію іноземних справ у необхідності вимагати від кримського хана відвести Єдичкульську орду на Кубань¹⁰⁶. Такою реляцією був і вже згаданий «Опис Запорозької Січі»¹⁰⁷. Єдичкульських ногайців Іван Афанасійович характеризував як «народъ почты дикой, упрямой и ничьго встидь не воображающий»¹⁰⁸. У третьому розділі, присвяченому претензіям запорожців до «татар», йдеться про спустошення запорозьких угідь винятково єдичкульськими ногайцями. Можливо, цей розділ писав не тільки колишній військовий писар, а й єдисанський мурза, адже хан Крим Герай у 1762 р. розпорядився відвести частину єдичкульських ногайців за Південний Буг, на

⁹⁸ Андриевский А. Русские конфиденты в Турции и Крыму в 1765–1768 гг. – К., 1894. С. 5, 8–9, 15.

⁹⁹ Там само. С. 6.

¹⁰⁰ Андриевский А.А. Материалы... С. 94.

¹⁰¹ Андриевский А. Русские конфиденты... С. 8, 27–33, 37–39, 56–59.

¹⁰² Там само. – С. 35.

¹⁰³ Там само. С. 20–21, 23–24, 39, 41–47 та ін.; ЦДІАУК Ф. 59, оп. 1, спр. 4654, арк. 52, 55, 71. Див. про нього також: Мурзакевич М.Н. Якуб-ага (Яков) Рудзевич // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1883. Т.13. – С. 254–259.

¹⁰⁴ ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 3996, арк. 2 зв.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 3.

¹⁰⁶ Там само. Спр. 3997, арк. 5; спр. 4654, арк. 32.

¹⁰⁷ Див. журнал реєстрації реляцій Київської губернської канцелярії. ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 4654, арк. 4 зв.: «Реляция по рескрипту о сочинении описания запорожским дачам, и сколько они от татар имеют убытков чрез опустошение лесов», № 35 від 13 листопада 1766 р.

¹⁰⁸ ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 3997, арк. 5.

землі едисанців¹⁰⁹. Того самого року з Кубані переселено двадцять тисяч казанів едичкульських ногайців «на житье от горы Днепра по Молошным Водам»¹¹⁰. У будь-якому разі, ідею Івана Чугуївця в Колегії іноземних справ сприйняли як обстоювання не «высочайших», а винятково військових інтересів: «ассессор Чугуевец, бывшей сам в запорожской Съчи козаком ... производит в том недověрку, ибо очень легко статься может, что прежнѣе его тамъ житье и старинная привычка едва ли не могли заставить описывать с некоторымъ все увѣличиваніем»¹¹¹.

Вірогідно, з точки зору російських властей запорожці «колишніми» не бували. Наприклад, у проекті реформування Січі, складеному 1765 р., Карл Штофельн писав: «не менш того, чтоб примечал (*київський генерал-губернатор – авт.*) над бывшим запорожким войсковым писарем, что ныне ассесором Чугуевцем, чтоб не ушел и кореспонденции к предупреждению всего дела не имел бы»¹¹². За дванадцять років служби в Запорозькому Війську Іван Чугуївець досягнув вершини писарської кар'єри, натомість вісім років служби в Колегії іноземних справ не принесли йому щонайменшого кар'єрного просування. Останні згадки про нього на сторінках документів знаходимо під 1768–1769 рр., коли його залучали до переговорів про перехід ногайських орд в російське підданство¹¹³. З приватного життя Івана Чугуївця відомо, що він був одруженим з Ганною Пантелеймоною¹¹⁴. Наприкінці 1768 р. він надсилав вітання Петрові Калнишевському з містечка Шабельники: «мои домашние покорнеше вам, милостивцу, кланяются, і новорожденная моя дочь Варвара бьет челом»¹¹⁵. Помер Іван Чугуївець 5 лютого 1770 р. в Києві, поховали його у Києво-Пустинно-Миколаївському монастирі¹¹⁶.

У середині XVIII ст. Лука Яценко-Зеленський зі слів запорожців записав притчу, яка для сучасного читача звучить пафосно і наївно: «Хто приеде ... на славное наше Запорожье и в нем побуде три роки ... не вимусуе способу, який бы его вивез в Русь ... хто помешкае з намы один год, того чорт прибѣе одним гвиздком; а коли хто поживе з намы ж два года, то его той же чорт прибѣе гвиздками двома. И так дале идучи, и все то вниз, то вгору, а на опосле дойде до того, що всяк останетя ридным запорозцем до смерти»¹¹⁷. Цікаво, чи знав цю оповідку Іван Чугуївець, мурзинський син і колезький асесор, і що сказав би про силу чортових гвіздків цей слуга «хвостів», а не «голів», «велика людина малої історії»?

¹⁰⁹ Там само. Арк. 1 і зв.

¹¹⁰ Там само. Арк. 3.

¹¹¹ *Еварницький Д.* Источники... С. 1869.

¹¹² *Мільчев В.І., Князьков Ю. П.* Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Південна Україна XVIII–XIX ст. Запоріжжя, 2003. Вип. 7. С. 45.

¹¹³ *Андрієвський А.А.* Реляции киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. К., 1893. Кн. 7; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Зб. док. К., 1970. С. 483; ЦДІАУК. Ф. 246, оп. 1, спр. 64, арк. 58 і зв.

¹¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 6227, арк. 1, 3.

¹¹⁵ Там само. Ф. 229, оп. 1, спр. 253, арк. 73.

¹¹⁶ Там само. Ф. 59, оп. 1, спр. 6227, арк. 1, 3.

¹¹⁷ *Еварницький Д.И.* Две поездки ... С. 99.

ІСТОРІЯ УЯВЛЕНЬ ТА ІДЕЙ

Юрій Писаренко.

«Зрение» и «слепота» как социальные символы

Наталія Старченко.

Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст.
(на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова)

Adam Moniuszko.

Iuramentum corporale praestitit.

Przyczynek do badań nad przysięgą dowodową
w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia

Оксана Романова.

«Боже неблагословіння» чи вигідне одруження?

Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст.

Катерина Дуса.

Історія сексуальності ранньомодерної доби:
уявлення і дискусії на зламі XX і XXI століть

Юрій Писаренко

«ЗРЕНИЕ» И «СЛЕПОТА» КАК СОЦИАЛЬНЫЕ СИМВОЛЫ

Историк должен уметь разгадывать те загадки, которые ему задают источники, и вычленять из их содержания такое, о чем их создатели не могли или не желали сообщить.

А.Я. Гуревич¹

...С тождества видящего и видимого начинается восхождение в умопостигаемую пропасть «основы».

А.В. Михайлов²

Сходство «простосердечного витязя, слепца Василька», как его назвал Н.М. Карамзин³, с Эдипом античной трагедии, очевидно, не только внешнее. «Слепота» обоих, несомненно, должна трактоваться с позиции символического мировосприятия, безраздельно господствовавшего в древности. Правда, пока что в отношении этих героев идеи, выражаемые символом «слепоты», до конца не ясны.

Знакомство с работами З. Далевского и Ж. Бюрер-Тьерри значительно расширяет наше представление о масштабах политических ослеплений в Европе и Скандинавии периода Средневековья⁴. К ослеплению прибегали в ходе внутридинастических споров за первенство. Повсеместно применялось ослепление монархом пленных врагов и бунтовщиков, а также – опасных претендентов на его трон, включая кровных родственников. Нередко лишение глаз становилось орудием свержения самого государя (в частности, в Византии). Примечательно, что кара ослеплением зачастую трактовалась как

---

¹ Гуревич А.Я. Конец света или карнавал? Ответ М.А. Бойцову // Одиссей. Человек в истории. 2003. М., 2003. С. 253.

² Михайлов А.В. Глаз художника (художественное видение Гете) // Традиция в истории культуры. М., 1978. С. 166.

³ Карамзин Н.М. История Государства Российского. М., 1989. Т. 1. С. 15.

⁴ Dalewski Z. Rytuał i polityka. Opowieść Galla Anonima o konflikcie Bolesława Krzywoustego ze Zbigniewem. Warszawa, 2005: Rozdział IV (там же см. литературу об ослеплениях); Bühner-Thierry G. 'Just Anger' or 'Vengeful Anger'? The Punishment of Blinding in the Early Medieval West // Anger's Past. The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages, red. B.H. Rosenwein. Ithaca-London, 1998. P. 75–91.

акт милосердия, заменявший смертную казнь⁵. Значит, чтобы обезвредить врага, совсем не обязательно было его убивать. В «ослепении» уже содержалось некое символическое значение, оставлявшее человека «не у дел».

Ниже попытаемся показать, какую социальную нагрузку несли на себе символы «зрения» и «слепоты». Причем, можем констатировать, что это одна из тех научных проблем, которые не поддаются «фронтальному натиску». Понимание отдельных аспектов приходит неожиданно. Не обходится и без отмеченной Я.Э. Голосовкером «познавательной способности воображения»⁶.

I. Родовое зрение

Обычно историки следуют концепции летописной «*Повести об ослеплении Василька*», поддерживающей сторону пострадавшего князя и его могущественного союзника – Мономаха. Ослепление Василька трактуется как преступление, причинившее травму всему роду князей, по традиции понимавшемуся как единое тело («ввержень в ны ножь»). Однако, с точки зрения Давыда и Святополка такими преступниками против родового договора, только что обновленного на Любечском съезде князей 1097 г., были именно Василько и Мономах. Как известно, по окончании съезда Давыду Игоревичу донесли о некоем сговоре этих князей, с целью захвата его земель и земель киевского Святополка⁷. По идее, разрешить вновь возникший конфликт было в компетенции княжеского снема, поскольку в Любече князья, целовав крест, провозгласили: «Да аще кто отсель на кого будеть, то на того будем вси и кресть честный ... Да будеть на нь хресть честный и вся земля Русьская»⁸. Кроме того, позже Владимир и Святославичи – Давыд и Олег, через своих послов, скажут Святополку: «Аще ти бы вина кая была на нь (Василька. – Ю.П.), обличил бы и пред нами, и упрѣвь бы и, створилъ ему»⁹. Однако, «упреть» заговорщиков перед всеми было бы довольно сложно, так как преступление совершено еще не было, а слухи о заговоре обвиняемые могли бы представить как козни недоброжелателей¹⁰.

⁵ Dalewski Z. Rytuał i polityka. S. 166–168; Bühner-Thierry G. ‘Just Anger’ or ‘Vengeful Anger’?... P. 80.

⁶ Голосовкер Я.Э. Логика мифа. М., 1987. С. 10–12 и др. Сам ученый, проследив различные оттенки усложняющейся семантики античных образов «зрения» и «слепоты» (С. 48–61), при этом ограничился теми из них, которые говорят о нарастании зрительной способности от меньшей к большей, а также парадоксами вроде «зрячий слепец» (Тиресий, Гомер) или внешне зрячий, но «не ведающий» Эдип.

⁷ *Повесть временных лет*. М.-Л., 1950. Ч. 1. С. 171.

⁸ Там же.

⁹ Там же. С. 174.

¹⁰ С подобной ситуацией, как показал З. Далевский, столкнулся в Польше Болеслав Кривоустый, который, вопреки присяге старшего брата, Збигнева, имел основания ожидать с его стороны реванша и потому решил его ослепить (Dalewski Z. Rytuał i polityka. S. 163–164). Сведения об этом ослеплении польский ученый неожиданно находит в «*Чешской хронике*» Козьмы Пражского под 1110 г., в эпизоде захвата Оттона II Владиславом I, когда последний изрек: «Я никогда не уподоблюсь польскому князю Болеславу, который пригласил к себе

*Ослепленного Василька Теребовльского везут «по грудному пути».
Миниатюра Радзивилловской летописи*

В то же время, позиции двух противных сторон – Давыда со Святополком и Василька с Мономахом, с точки зрения семантики ослепления – вполне солидарны. Для первых – ослепления достоин предавший член рода, оно подчеркивает его асоциальность, для вторых – ослепление одного – травма целого рода. Значит оба мнения совпадают в том, что зрение человека принципиально для всего рода, а слепота, как таковая, представление о «родстве» отрицает.

Антиродовой характер «слепоты» поясняют, буквально, несколько строк исследования В.Я. Проппа «Исторические корни волшебной сказки». Ученый рассмотрел ситуацию столкновения героя, попавшего в «тридешатое царство» (образ загробного мира), и его владычицы – Яги. Они некоторое время не могут друг друга увидеть – теряют зрение. И это, как отмечает В.Я. Пропп, вполне естественно, ведь в обычной ситуации каждый из них видит только представителей своего мира: «живые не видят мертвых точно также, как мертвые не видят живых»¹¹. Значит «свой» – это, прежде всего, «видимый» и «видящий», тогда как «чужой» (в частности, происходящий из «инога», загробного мира) – «невидимый» и «невидящий» (слепой)¹². Еще А.А. Потебня отмечал, что в разных языках чужие народы или соседние группы одного народа иногда именовались «слепыми» или «слепородами» (например, польское «ślepy Mazur», русское «вятичи-слепороды», прозвание «слепыми» в Германии гессенцев и швабов)¹³.

своего брата Збигнева, дал ему присягу [в безопасности], а затем на третий день лишил его зрения» (*Козьма Пражский*. Чешская хроника. М., 1962. С. 211).

¹¹ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. 2-е изд. Л., 1986. С. 72.

¹² Там же.

¹³ Потебня А.А. Этимологические заметки // Русский филологический вестник. Варшава, 1880. Т. IV. № 3–4. С. 170–173.

Важно отмеченное В.Я. Проппом, очевидно древнее, представление о том, что слепота (как, наверное, и зрение) не только активна, но и пассивна. Так, латинское *caeca nox* – «слепая ночь» – собственно, «непроглядная темнота» или немецкое *ein blindes Fenster* – «слепое окно», то есть – «ложное», «невидимое»¹⁴. Очевидно, согласно архаическому мировоззрению, зрение понималось не как нечто одностороннее, а как непременно взаимное, всегда обоюдное. Если верно, что древнейший человек еще не отличал полностью субъекта от объекта, личное «Я» и мир были для него одной нерасчлененной общностью, что он не мыслил себя вне коллектива, осознавая себя как неотъемлемую его часть¹⁵, то его зрение и не могло пониматься как только его, как субъективное. Кажется справедливым вывод О. Шпенглера, согласно которому «поначалу Я было идентично бодрствованию вообще»¹⁶. Поэтому зрение члена рода, в частности Василька, и могло быть представлено Мономахом как родовое, общее всему роду. В следствие этого же, исключение Василька из рода путем ослепления (согласно Давыду) могло пониматься как «изгнание» – изгойство¹⁷.

С этой точки зрения интересно заключение Н.В. Калачова, выяснявшего социальные истоки феномена «изгойства». Он обратил внимание на слова летописи о расселении славян, согласно которым, каждый род живет отдельно, на своем месте. «...По первоначальным понятиям славян жить (*гоить*), в смысле общественного бытия, значило находиться постоянно в роде, принадлежать к нему, как неотдельный член его, оставаться навсегда вместе с своими родичами»¹⁸, то есть, прежде всего, быть ими видимым и видеть их самому. Соответственно, когда кто-либо из членов рода покидал его добровольно или насильственно, то превращался в «изгой» – лишенного жизни (*гой*) в социальном смысле¹⁹. И эта «несоциальность-смерть» – изгнанничество – была ничем иным, как «невидимостью-слепотой». Согласно В.В. Колесову, древнерусская традиция сохраняла подозрительность к человеку, даже ненадолго оставлявшему территорию своего коллектива²⁰.

О том, что принадлежность к родовой территории, а значит пребывание в видении-видимости, означали для славян полноправие, свидетельствует неоднократно рассматривавшаяся нами клятва с дерном на голове (клятва Ма-

¹⁴ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. С. 72.

¹⁵ Шахнович М.И. Первобытная мифология и философия. Л., 1971. С. 32.

¹⁶ Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой культуры. Мн., 1999. Т. 2. С. 16.

¹⁷ Писаренко Ю. Ослепление Василька Теревольского (1097 г.). Мифологический подтекст // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 3. К., 2003. С. 188–192 (сравн. соображения по этой же теме: Плахонин. А. «Сего не бывало в Руській земли»: вплив візантійського права та пережитки кровної помсти в князівському середовищі // Там само. С. 197–208).

¹⁸ Калачов Н.В. О значении изгоев и состоянии изгойства в Древней Руси // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Ник. Калачовым. СПб. 1876. Кн. I. С. 56.

¹⁹ Там же.

²⁰ Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. Л., 1986. С. 64.

терью-землей). Впервые упомянутая в славянском переводе XI в. слов Григория Богослова («Слово об избиении града») ²¹, она применялась в России в спорах крестьян о меже покосов вплоть до конца XIX в. Во время этого обряда крестьянин, доказывавший свое право на спорный участок земли, вырывал кусок дерна, возлагал себе на голову и клялся перед другими спорщиками и свидетелями, что, если он обманывает, то покарает его мать-сыра земля ²². Как отмечал В.П. Петров, взгляд на «землю» как на «мать» являлся деформацией более раннего тождества понятий «матери-места», «родовой общины-места поселения (села-жила)» ²³. Согласно нашему прежнему выводу, первоначально клятва с дерном на голове должна была доказывать полноправие человека вообще – его принадлежность к роду-территории, путем временной «смерти-погребения» под дерном ²⁴. Таким образом, «видимость-социальность» подтверждалась кратковременной «невидимостью-асоциальностью».

В свое время В.Л. Комарович увидел в клятве с дерном возможное подтверждение связи княжеского владетельного права с обычным правом на землевладение вообще ²⁵. В древней Руси равноправие князя, как члена правящего рода Рюриковичей, должно было обеспечиваться его «причастием» через выделение ему удела-части из фонда земельных владений рода – «Руской земли». После его смерти удел не переходил в наследство к сыну, а возвращался в родовой, братский фонд ²⁶. С нашей точки зрения, Любечский съезд князей 1097 г., после которого разворачивались события ослепления Василька, хотя и весьма искусственно, но все же пытался подвести традиционную (родовую) основу под реалии распада первичной системы «причастия» (т.н. «родового созеренитета») ²⁷.

Если клятва с дерном может считаться моделью, обосновывающей принадлежность к роду-земле, в частном случае – к княжескому роду-Руской земле, то принесение неправдивой клятвы означало бы для обманщика – остаться под дерном навсегда, лишиться причастия, что могло бы приравниваться к «ослеплению». Опять же, «внутренняя» (активная) слепота должна была уподобляться слепоте «внешней» (пассивной) – невидимости.

Возражая скептикам, которые, возможно, стали бы утверждать, что ослепление Василька никакой символической нагрузки не несло, мы обратили

²¹ «...Овь же дрънь въскроушь (выкроенный. – Ю.П.) на главъ покладая, присягоу творить...» (Будилович А. XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Имп. публ. б-ки XI века (Критико-палеографический труд). СПб., 1875. С. 243).

²² Писаренко Ю.Г. Клятва з дерном на голові (обряд і міф) // Археологія. К., 1992. № 4. С. 55–65; Писаренко Ю.Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. К., 1997. С. 77–90.

²³ Петров В. Опыт стадийного анализа «охотничьих игр» (к постановке вопроса) // Советская этнография. М.-Л., 1934. № 6. С. 150.

²⁴ Писаренко Ю.Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. С. 85.

²⁵ Комарович В.Л. Культ рода и земли в княжеской среде XI–XIII вв. // ТОДРЛ. Т. 16. 1960. С. 103.

²⁶ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992. С. 25.

²⁷ Ср.: Там же. С. 38 и др.

бы их внимание на решение съезда в Уветичах 1100 г., где Василько уже не получает, как ранее в Любече, самостоятельного удела. Съезд не находит нужным выделить калеке отдельную волость и дает братьям – Володарю и Васильку один на двоих Перемышль, явно указывая на неполноправие Василька следующим обращением к его брату: «Да аще вам любо, да съдита, аще ли ни, – да пусти Василка съмо, да его кормим сдѣ»²⁸. Каким бы несправедливым не считалось его ослепление, слепота «де-факто» лишала его права владеть. По существу, «слепота» и была «отсутствием причастия», равно как и «отсутствие причастия» означало «слепоту».

Очевидно, в большинстве случаев наказания ослеплением предполагалась идея лишения «потенции социальных связей», поддержанию которых, в древнейшем понимании, служили глаза. Ослепленный навсегда терял возможность, хотя бы когда-нибудь в будущем, оказаться «своим».

II. Сопричастность (родство-дружба, владение) как «видение»

В летописном термине «при-частие» совершенно четко прослеживается представление о принадлежности к некоему целому – роду-территории с его материальными ресурсами и, как теперь понимаем, – общей зрительной картиной, которая, во многом, оставалась неразрывной субъектно-объектной связью. Видя-причастуя целому, человек, таким образом, оставался частичным, открытым, незавершенным. Этот вывод был бы не вполне понятен без более конкретных иллюстраций, показывающих возможности традиционного восприятия сопричастности (родства-дружбы, владения) как «видения».

А. Ван-Геннеп об арабском племени шаммар писал, что, наряду с представлением о том, что единство, между людьми может быть установлено с помощью прямых контактов (прикосновения к шатру, хватания зубами вещи другого человека и т.д.), указал и на следующий: «Шаммар никогда не грабят караваны, которые находятся в видимости их лагеря, поскольку, пока чужеземец может видеть их шатры, они считают его своим подзащитным»²⁹. «Даже взгляд, – констатирует ученый, – является в этом случае контактом»³⁰. Мало того, обращает на себя внимание идея «взаимности», поскольку

²⁸ *Повесть временных лет*. С. 181. Очевидно, Ростиславичи не подчинились уветичским решениям, оставив теребовльскую волость за собой (*Грушевский М.С.* Вольнский вопрос // Киевская старина. К., 1891. Май. С. 265; *Грушевский М.* Історія України-Руси. К., 1992. Т. II. С. 417). Но это, думаем, не отрицает того, что традиция (в данном случае нарушенная) предполагала лишение слепца причастия. Кажется, это признает и В.В. Пузанов: «Справедливости ради следует отметить, что попытка лишить Василька волости, все же, имела место» (*Пузанов В.В.* Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты. Ижевск, 2007. С. 388). Правда, в дальнейшем новация сохранения слепым своих владений приживается (*Плахонин А.* «Сего не бывало в Руськѣ земли». С. 208).

²⁹ *Ван Геннеп А.* Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов. Пер. с франц. М., 2002. С. 35.

³⁰ Там же.

покровительство со стороны шаммар вызывается именно предположением, что их лагерь также видим со стороны каравана. Общность, идея «своего» рождается не просто односторонней, а взаимной видимостью.

С точки зрения того, как в категориях видения могла отражаться идея «причастия» в его имущественном выражении, прежде всего, обращаем внимание на индийскую «*Брихадараньяка Упанишаду*» (VII–VI вв. до н.э.?). Здесь, в перечислении качеств мужчины, полноправного члена общества говорится: «глаз – его мирское богатство, ибо глазом он добывает его»³¹. Логика здесь своеобразна: «приобретать» богатство – это значит его «видеть», а то, чем «видят (-приобретают)», само превращается в «видимое (-приобретаемое)». Субъект сливается с объектом.

В международной традиции понятие о «богатстве» генетически восходит к «скоту»: латинское *pecunia* – ‘деньги’, ‘имущество’ происходит от *pecus* – ‘скот’; древнерусское «скоть» означает как ‘скот’, так и ‘богатство’, ‘деньги’³². Согласно этнографическим данным XIX – начала XX в., именно в традиции скотоводов сохранилось представление о том, что «обладать богатством (скотом)» – это значит его «видеть». Хрестоматийным стал диалог между олениводитом-юраком и путешественником, предлагающим ему продать одного из нескольких тысяч своих оленей. Пастух аргументирует свой отказ следующим образом: «Олени ходят, я на них смотрю, а деньги спрячешь, – не видно...»³³. А.Н. Максимов подытожил подобные факты в своей статье «Скотоводство малокультурных народов». Схожие ответы были получены и от казаха-коневода и от африканца, разводящего крупный рогатый скот³⁴. Туземцы избегают убийства животных своего стада для собственной еды или продажи, подчеркивая, что высшей ценностью для них являются не спрятанные деньги, а любование неисчислимыми массами пасущихся животных, которые к тому же, согласно признанию их хозяев, вызывают уважение и заботу к ним соседей.

Зрение здесь – не просто связующая нить между субъектом и объектом владения, а то, что обеспечивает их смысловую слитность. Сохранение целостности зрительной картины защищает неприкосновенность «Я» самого человека, которое, впрочем, все еще остается некоей коллективной связью «хозяин-стадо». Наличие стремления к престижу, казалось бы, позволяет говорить о появлении в недрах прежнего рода обособленного хозяина-собственника, но при этом оказывается, что «собственность» сама довлеет над ним, подобно роду. Это отношение к скоту как к «трансцендентной ценности» (термин А.Я. Гуревича³⁵) еще сохраняет в себе черты тотемизма.

³¹ *Брихадараньяка Упанишада*. Памятники литературы народов Востока. Переводы. V. М., 1964. С. 77.

³² *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. М., 1981. С. 425.

³³ *Максимов А.Н.* Скотоводство малокультурных народов // Институт истории. Ученые записки. М., 1927. Т. II. С. 5.

³⁴ Там же. С. 5, 7, 9.

³⁵ *Гуревич А.Я.* Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. М., 1970. С. 75.

Вместе с тем, в тех же материалах неоднократно упоминаются «особые» случаи, когда скотовод не боится расстаться со своим скотом. Так, юрак-самоед, который не желал продавать оленя, без колебаний, закалывал его для почетного гостя³⁶. Африканские бари закалывают скот только в торжественных случаях – свадьбы или смерти вождя, заключения мира и т.п. Обычно же они употребляют в пищу мясо павших животных³⁷. У акамба исключительными легальными способами перехода крупного рогатого скота от одного хозяина к другому являются наследование, уплата калыма за невесту, компенсация за убийство или другое тяжкое преступление³⁸. Согласно Э. Эванс-Причарду, у африканских нуэров скот также забивается, в основном, в честь церемоний. Он выступает как плата при заключении брака, а каждый из этапов брачного ритуала отмечается передачей или убийством скота. Вообще же, здесь скот олицетворяет все узы социальных связей³⁹. Очевидно, отличие приведенных случаев убийства или передачи скота другим от обычного потребления собственной семьей или продажи состоит в том, что в последних примерах «уничтожение видимости» является ценой за изменение одного социального статуса на другой. Поскольку «видимость» (скота) явно приравнивалась телесной принадлежности, то передача своей «видимой-телесной» частицы кому-либо, (которая, как предполагаем, требовала дара в ответ), означала установление новых отношений сопричастности-«родства».

III. Обмен как воспроизведение «зрительной» субъектно-объектной связи

Вышеприведенные примеры ухода из поля зрения рода – «изгойство», тождественное ему ослепление Василька, а также – временная «невидимость-смерть» в клятве с дерном, – показывают, что родовая-зрительная связь (социальность) не была непрерывна. Впрочем, она бы и не ощущалась, если бы иногда не прерывалась, – прежде всего – со смертью члена общества. Но, понимаясь как необходимая основа рода, эта субъектно-объектная связь требовала спешного восстановления.

Думаем, что модель потери-восстановления зрительной субъектно-объектной связи сохранилась в хорошо известном феномене дарообмена, согласно которому, дар необходимо должен был быть возмещен равным даром (для обозначения этого обмена общеупотребим термин североамериканских индейцев – «потлач»). Во всяком случае, индоевропейский глагол *dō*, как и древнескандинавский – *fá*, означали и «братъ», и «давать», в зависимости от грамматической конструкции предложения⁴⁰. То есть «дар», как и «взгляд», заведомо понимался как взаимный.

³⁶ Максимов А.Н. Скотоводство малокультурных народов. С. 5.

³⁷ Там же. С. 9.

³⁸ Там же.

³⁹ Эванс-Причард Э.Э. Нуэры. М., 1985. С. 27, 28, 34.

⁴⁰ Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. С. 70.

Идея о том, что дарообмен (потlach) моделировал именно первичную, зрительную субъектно-объектную связь, получает безусловное подтверждение в случае такого обмена в его иранском варианте, приведенном в произведении Лукиана Самосатского (II в. н.э.) «Токсарид, или Дружба». Здесь представлена процедура выкупа, в которой присутствует характерный для взаимных «даров» принцип необходимости компенсации полученного⁴¹.

Герой Лукиана, скиф Токсарид рассказывает о двух своих земляках, Дандамиде и Амизоке, которые, согласно местному обычаю заключения дружбы, выпили вина, смешанного с кровью друг друга и поклялись «жить друг с другом и умереть, если понадобится, друг за друга» [*Toxaris*. 37]. Вскоре, во время нападения враждебного (также иранского) племени савроматов Амизок был пленен. Услышав его призыв о помощи с противоположного берега реки, Дандамид тут же переплывает ее, приходит во вражеский лагерь и выкрикивает слово «Зирин!» (*Zirin*). «Того, кто произнесет это слово, – поясняет Токсарид, – савроматы не убивают, но задерживают, считая, что он пришел для выкупа» [*Toxaris*. 40]. Не имея с собой никакого имущества, в качестве выкупа за друга Дандамид предлагает начальнику савроматов себя. Но тот возражает: «Невозможно задержать тебя всего, раз ты пришел, говоря: «Зирин»; оставь нам часть того, чем обладаешь, и уведи своего друга». Он затребовал у Дандамида глаза, что и послужило выкупом [*Toxaris*. 40]⁴².

То, что начальник савроматов отверг намерение скифа сдаться в плен вместо друга, как противоречащее правилам договора «Зирин», говорит о том, что объявленная вслух процедура последнего предполагала очень точный смысл. Ведь, как считалось в древности, слово само обладало материальной силой⁴³. Как известно из примеров архаического дарообмена, в частности – потлacha, принимающий дар боялся попасть в зависимость от партнера, из-за неспособности возместить непомерный дар в полном объеме⁴⁴. Оптимальный вариант договора – это, когда происходит обмен равных частей, примерно такой же, как в обряде закрепления дружбы скифов, смешивающих свою кровь с вином и пьющих этот напиток вместе. Очевидно, аналогичный, равный обмен предполагала и процедура «Зирин». Из рассказа Лукиана мы лишний раз убеждаемся, что часть имущества человека, требуемая от него при обмене, выступала, как бы, представителем человека, его тела, его

⁴¹ Лукиан. Собрание сочинений: В 2-х т. М.-Л., 1935. Т. 1. С. 310–312. См.: *Luciani Samosatensis*. Opera. Vol. II. Lipsiae, 1887. P. 265–302.

⁴² Позже, выкупленный таким образом из плена Амизок, также себя ослепил, «и они стали кормиться на общественный счет скифского племени, пользуясь чрезвычайным почетом» [*Toxaris*. 41].

⁴³ Кагаров Е.Г. Словесные элементы обряда // Из истории русской советской фольклористики. Л., 1981. С. 67–76; Еремина В.И. Ритуал и фольклор. Л., 1991. С. 63, 64, 69.

⁴⁴ Мосс М. Очерк о даре // Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. М., 1996. С. 97, 98, 100, 213 и др.; Гуревич А.Я. Проблемы генезиса... С. 67.

частицей. Думаем, завладеть всем человеком, пленить его (равно, как и разграбить все его имущество) означало его подчинить, субстанционально уничтожить, что и произошло во время описанного Лукианом нападения савроматов и пленения Амизока. Иное дело – предложение Дандамида сдаться в плен вместо друга в ходе провозглашенного обмена «Зирин», обычно понимаемого как равный. Возвращать Амизока, ставшего к тому времени частью «тела имущества» савромата, было бы некому, поэтому невозможность выполнения савроматом условия возмещения дара пожизненно поставила бы его в унижительное положение перед договором «Зирин» как идеей, принципом, законом. Значит в договоре «Зирин» важно было сохранение той части «сдвоенной» личности дарящего, которая, расставаясь со своей «половиной» (другом), могла бы затем принять в качестве возмещения аналогичную часть контрагента.

Второе, на что обращаем внимание, это то, что, ввиду отсутствия у Дандамида с собой имущества, как его «телесной» части, таковой выступают именно глаза. При этом они являются не только эквивалентом-заменителем имущества, но и частью, которая признается савроматом адекватной выкупаемому другу.

Благодаря приведенному Лукианом варианту договора «Зирин» – явно форс-мажорному (поскольку одной из его сторон выступал лишенный всего, вышедший из реки человек), обнаруживается истинная семантика договора-обмена, связанная со смысловой нагрузкой образа глаз, «зрения». В дарообмене наблюдаются такие моменты: 1) вещь связана с владельцем через его зрение, она – слепок зрения хозяина, его глаза (ср. «*Брихадараньяка Упанишадда*»⁴⁵; 2) вещь отдаваемая = вещи взамен получаемой; 3) если – с одной стороны каждая из двух вещей = зрению своего владельца, а с другой – эти вещи «тождественны» между собой, то взаимный дар есть ничто иное, как «единое зрение», в котором сливаются участники обмена, как еще нерасчлененные «субъект» и «объект». Значит, при всей своей сложности, процедура «Зирин» есть «зрение» (ср. украинское *зір*).

В рассказе Лукиана о договоре «Зирин» специально подчеркивается, что, согласно его правилам, одна сторона может отдать лишь *часть* того, что имеет, и точно также в выше приведенных нами примерах – часть скота жертвовалась скотоводами на установление новой или поддержание старой социальной связи. При этом, если зрительное восприятие хозяином своего скота определяло «Я» человека – собственно, его жизнь, то превращение во время такого договора части этого скота в «невидимое», думаем, должно было уподоб-

⁴⁵ Похожее взаимоотношение глаза и вещи моделировал Мейстер Экхарт (XIII–XIV вв.): «Предположим, что мой глаз покоится в себе, как нечто единое, само в себе заключенное, и только при зрении открывается и устремляется на дерево. И дерево и глаз остаются тем, чем они были, а все же в действии зрения они становятся настолько одно, что можно было бы сказать: глаз есть дерево, а дерево – глаз» (*Мейстер Экхарт*. Проповеди и рассуждения. М., 1912. С. 37).

ляться временной или частичной смерти самого владельца, поскольку невидимость или неспособность видеть понимались как «смерть». Этот короткий этап на пути к последующему «возрождению-прозрению-приобретению (обновлению) социальности» отвечал средней (лиминальной) фазе модели переходного обряда⁴⁶. С этим же мы встречаемся в клятве с дерном, где переход из «видимости» в «невидимость» и назад означал временную «смерть» и «возрождение» и, в то же время, – утрату и новое приобретение социальности.

Примечательно, что временная смерть была, в то же время, как бы частичной жертвой. Такая жертва, в знак символического посещения загробного мира, приносилась иницируемым в обмен на свое полноправие. Ею могли стать такие частицы его тела, как крайняя плоть, зуб, клок волос, и т. д.⁴⁷

По существу, жертва части, которая становится невидимой для владельца, в обмен на обновление социальности – новую «видимость» – это то, что мы наблюдаем в потлаче. Поэтому, целиком справедливо, что А. Ван Геннеп рассматривает потлач, наряду с другими обрядами, в числе переходных обрядов⁴⁸. Во всех этих обрядах (смены социальной позиции и возраста) так или иначе присутствуют смены «видимости» и «невидимости», и, по существу, продолжение жизни в новом статусе выкупается временной «смертью-невидимостью» – жертвой части переходного, иницируемого существа. Такими жертвами социуму – своеобразным выкупом статуса (видимости) – и были потлачи индейцев (в виде пиров и даров), устраивавшиеся членом общества (или его близкими) в ситуациях жизненных переломов, будь то естественные вехи жизни человека (от рождения до смерти) или его вступление в должность⁴⁹.

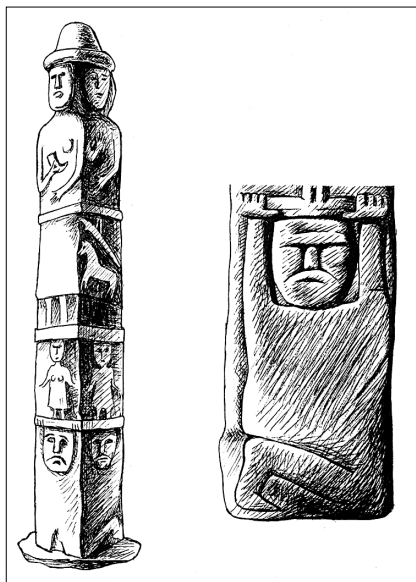
Итак, жертва части преобразуется в социальность. В то же время, мы видим у Лукиана, что в обмене савромат боится получить «целое». Об аналогичной опасности «целого» говорит и пример из русского фольклора – распространённый былинный сюжет о смерти богатыря-великана Святогора, внешне вполне сопоставимый с моделью клятвы с дерном. Этот обладатель невероятной силы, которого, с трудом, на себе держит «Мать-земля», ради шутки, ложится в гроб, крышка которого внезапно закрывается навсегда. Умирая, Святогор передает своему младшему побратиму, Илье силу, путем ды-

⁴⁶ Ван Геннеп А. Обряды перехода: Тэрнер В. Ритуальный процесс. Структура и антиструктура // Тэрнер В. Символ и ритуал. М., 1983. С. 168–169.

⁴⁷ Кулишер М.И. Очерки сравнительной этнографии и культуры. СПб. 1887. С. 67, 70–71, 80. По существу, в качестве частичной жертвы понимается любая клятва – подтверждающая полноправие временная смерть. Ср.: «Даже после справедливой присяги у человека «замирает» одна из жил, а у того, кто клянётся ложно, – сразу 12, поэтому клятвоступники недолговечны» (Белова О.В. Клятва // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. М., 1999. Т. 2. (Д-К). С. 513).

⁴⁸ Ван Геннеп А. Обряды перехода. С. 34.

⁴⁹ Очень важно замечание А. Ван Геннепа о том, что с обрядами перехода, отмечающими этапы человеческой жизни, следует увязывать и обряды, совершаемые при смене космических явлений: месяцев, лет и т.д. (Ван Геннеп А. Обряды перехода. С. 9).

Збручский идол и его фрагмент,
изображающий Велеса

хания через щель в крышке гроба. В разных вариантах былины сохраняется подробность, что Илья, уловив часть силы с первым выдохом Святогора, отказывается от предложения принять и оставшуюся силу: «Будет с меня силы, большой братец, / Не то земля на себе носить не станет»⁵⁰. Значит, «частичная», жизненная сила противопоставляется «целому» – силе, которая приравнивается «смерти». Она же, очевидно, равна «слепоте», как потому, что Святогор оказался запертым в гробу, так и потому, что его отец в былинах представлен «темным», то есть слепым⁵¹. Чрезмерная сила, приводящая к смерти, и подобная слепоте, – целостная, неделимая – «вещь в себе». Это, очевидно, то, чего так боялись в потлаче. В случае, если бы вся эта сила перекочевала от Святогора к Илье, то, скорее всего, Илья бы умер, а Святогор остался жить. Вот почему, в рассказе Лукиана начальника савроматов испугала перспектива получить при договоре «целое»: он сам превратился бы в «вещь в себе», из-за неспособности возместить «дар».

Итак, с нашей точки зрения, в архаическом обмене, в частности – потлаче, главным было не желание одарить друга, а диктуемая обществом необходимость жертвовать – делиться, дробиться, избегать «целого», то есть – социальной смерти («слепоты»), моделируя, таким образом, изначальную усредняющую, родовую зрительную субъектно-объектную связь, которая за пределами своего рода, таким образом, превращалась в квазиродовую. Целое, неделимое, уподобление «вещи в себе», нежелание или невозможность жертвовать означало отпадение от этой общей зрительной связи – «слепоту-смерть». Но именно «целое-слепота-смерть», очевидно, понималось как источник «частичного-зрения-жизни», о чем недвусмысленно свидетельствует образ греческого бога богатства Плутоса, который как в «*Плутосе*» Аристофана, так и в «*Тимоне*» того же Лукиана – является слепым⁵².

С нашей точки зрения, вышеприведенная клятва с дерном – модель *rite de passage* – объясняет любой обмен как таковой, в частности – потлач или «Зи-

⁵⁰ *Былины* / Сост., автор предисл. и ввода, текст. В.И. Калугин. М., 1986. С. 41.

⁵¹ *Былины*. С. 44; *Песни собранные Н.Н. Рыбниковым*: В 3-х т. М., 1909. Т. 1. («Святогор», Рябинин, Кизи, № 2).

⁵² Аристофан. Комедии. М., 1983. Т. 2. С. 407–409, 419–430; Лукиан. Собрание сочинений: В 2-х т. М.-Л., 1935. Т. 2. С. 242, 244, 245. Анализ образа Плутоса см.: Фрейденберг О.М. Слепец над обрывом // Язык и литература. Л., 1932. Т. VIII. С. 229–244.

рин». Интересно, что сам иранский термин «Зирин» может быть сопоставлен с осетинским *zyryn*: *zyryd / zurun*: *zurd* ‘кружить(ся)’, ‘вертеть(ся)’⁵³. Идеалом обмена является тот, в котором утраченная-подаренная часть равна возвращенной. Этим достигается мир (славянское *mirъ*, сравн. *Mitra*) – равновесие, социальность.

Неизбежно рождается вопрос: какой из двух участников потлача мог ассоциироваться с верхней (надземной), видимой частью модели клятвы с дерном, а какой – с подземной – «невидимой-чужой»? Очевидно, каждая из сторон обмена ассоциировала себя именно с надземным, видимым, «своим» уровнем, тогда как партнера – с нижним, «чужим».

При этом оказаться обладателем «целого», неделимого, перестать отдавать в ответ, то есть стать «вещью в себе», означало «смерть» (слепоту), которая в древности была смертью, прежде всего, в социальном смысле. Потлач-зирин – это было «кружение», в котором каждый избегал окончательного падения в бездну.

IV. К полисемии корня **wel-*

В 1967 г. Р. Якобсон пришел к заключению, что два индоевропейских корня – **wel-* ‘видеть’ и **es-* ‘быть’, выступающих как два автономных слова в ведийском Варуна Асура, где первое означает ‘всевидящий’, а второе – ‘гений’, ‘глава’, могли объединяться в имени славянского бога – *Velesъ*. Последнее, таким образом, должно было означать – ‘господин, гений проницательности’ (*master, genius of vision*), или ‘хороший в видении’ (*good in vision*), то есть ‘зоркий’⁵⁴.

В то же время, изображение Велеса-Волоса на Збручском идоле в виде подземного бога-держателя земли Б.А. Рыбаков определял на основании общеизвестной лингвистам связи корня **wel-* с миром мертвых, значением ‘гибнуть’⁵⁵. Именно это, подземное изображение Велеса было сопоставлено нами

⁵³ *Абаев В.И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. Л., 1989. Т. IV (u-z). С. 324. Нельзя согласиться с самим В.И. Абаевым, понимающим *ζίριπ* – ‘выкуп’ Лукиана, как испорченное *ζάριπ* – ‘золото’ (*Абаев В.И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. С. 303), хотя бы потому, что в «*Токсариде*» речь не идет о качественной характеристике выкупа (золото, рабы, скот и т.п.), но лишь об условной «части» тела-имущества скифа: «Невозможно задержать тебя всего, раз ты пришел, говоря: «Зирин»; оставь нам часть того, чем обладаешь...» [*Toxaris. 40*]. Более подробно: *Писаренко Ю.Г.* Договір «зірін» у Лукіана самосатського. Семіотичний аналіз // *Східний світ*. К., 2004. № 2. С. 68–77.

⁵⁴ *Jakobson R.* The Slavic God *Veles* and His Indo-European Cognates // *Studi Linguistici in Onore di Vittore Pisani*, vol. II. Brescia, 1969. P. 591–593; ср.: *Якобсон Р.* Роль лингвистических показаний в сравнительной мифологии // *Труды VII Международного конгресса антропологич., и этнограф. наук*, Москва, 1964. М., 1970. Т. 5. С. 614–615.

⁵⁵ *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. М., 1981. С. 408, прим. 140; 424; 463; *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. М., 1987. С. 243–244, 247; *Гальковский Н.М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. Харьков, 1916. Т. 1. С. 29.

с вышеупомянутой клятвой с дерном⁵⁶. Отношение корня *wel- и к «видению», т.е. жизни, и к мертвым – «подземности», а значит – «слепоте», соответствует общепризнанной амбивалентности образа Волоса⁵⁷. Связь Волоса, «скотья бога» (бога богатства) как со «зрением» (владением, причастием), так и со «слепотой» (подземностью, целым, абсолютom) перекликается также с противоречивой природой греческого Плутоса.

Применение к пояснению образа Волоса модели клятвы с дерном, согласно которой, социальный статус человека, его причастие-полноправие-зрение есть следствием обмена, смены видимости-невидимости, подтверждает ранее высказанную точку зрения, что Волос был богом договора-обмена в широком смысле слова⁵⁸. Предложенная для него Р. Якобсоном этимология от *wel- ‘видеть’ и *es- ‘быть’ могла бы читаться как ‘сущий в видении’, то есть, находящий проявление в феномене «видения», где «видение» = «социальной связи».

Кроме того, было бы весьма интересно выяснить, каким образом для корня *wel- значение ‘видеть’ могло уживаться с другими, отмечаемыми лингвистами значениями, например, – ‘гибнуть’, ‘великий’, ‘власть, правитель’, а также ‘разрывать, грабить’⁵⁹.

Когда мы впервые обратили внимание на сходство клянущегося с дерном на голове со «збручским» Волосом, было вполне логично посчитать, что крестьянин уподоблялся самому божеству, поскольку это могло бы отвечать соотношению между обрядом (его исполнителем) и мифом (его героем). Сейчас же этот вывод, очевидно, может быть откорректирован. Принцип, заложенный в клятве с дерном, согласно которому, «социальность-видимость-причастие роду-территории» подтверждается через временную «смерть-невидимость-целостность (асоциальность)» скорее всего, породил вначале обряд, а со временем – на базе переосмысления тех же идей возник мифологический персонаж – божество. Ведь представление о причастии роду-территории генетически восходит к эпохе невыделенности человека из рода, тогда как появление персонифицированного божества – «скотья бога» (Плутоса, Волоса и пр.), «наделяющего богатством», могло быть только следствием определенной индивидуализации общества.

Формой осознания единства первоначального экзогамного рода, как и предшествовавшего ему первобытного коллектива («стада»), традиционно

⁵⁶ Писаренко Ю.Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. С. 77–90.

⁵⁷ Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. М., 1982. С. 65–66 и др.

⁵⁸ Писаренко Ю.Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. С. 113–160.

⁵⁹ Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984. Т. II. С. 492, прим. 1; 513, 836; Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. М., 1974. С. 73, 74; Топоров В.Н. Об иранском элементе в русской духовной культуре // Славянский и балканский фольклор. М., 1989. С. 36; Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. М., 1998. С. 693, прим. 4.

считается тотемизм⁶⁰. Пережиточные тотемические черты (чаще всего в медвежьем облике) обнаруживаются и в реконструируемом культе Волоса⁶¹. Как писала О.М. Фрейденберг, «в эпоху, не знающую кровного родства, участие в коллективном разрывании тотема понималось в виде родственной связи, в виде общей принадлежности к одному тотему. На этом впоследствии вырастает идея причастия»⁶². Вместе с тем, исследовательница отмечала, что «тотемизм есть не самостоятельное, а вторичное явление, непосредственный результат нерасчлененного и конкретного мышления. На него нельзя ссылаться как на последний генетический фактор»⁶³. «Основная черта так называемых тотемических представлений – слитность в них внешней природы и человеческого общества, с одной стороны, и с другой – слитность в них единичности со множественностью. Эти две черты являются результатом сознания, в котором субъект и объект еще не расчленены»⁶⁴. Мы видели, что эта субъектно-объектная слитность естественно выступала как зрительная, поэтому, выходит, что основой «тотемической» связи было, прежде всего, зрение и, по-существу, причастие в виде тотемической трапезы или выросших на ее основе форм совладения, обмена и т. д., были лишь следствием первичной зрительной субъектно-объектной связи.

Вполне понятно, что такая субъектно-объектная слитность сохранялась вследствие малой развитости хозяйства, сохранения его присваивающих форм. Смерть человека – наступление «слепоты», превращение в «вещь в себе» – требовала восстановления субъектно-объектной связи. Можем предположить, что древнейшей формой этого «восстановления» был каннибализм. Мертвый, как «целое», «вещь в себе», должен был стать предметом дробления, раздела – «причастия». Возможно, аналогией здесь может служить то, как у ряда африканских народов (бари, нуэры), обычно избегающих убийства и продажи своего скота, ради сохранения его видимости (как понимаем,

⁶⁰ Семенов Ю.И. Как возникло человечество. М., 1966. С. 512–513.

⁶¹ Живанчевич В. «Волос-Велес» – славянское божество териоморфного происхождения // Труды VII Международного конгресса антропологич. и этнографич. наук. Москва, 1964. М., 1970. Т. VIII. С. 46–49. Для архаического мировоззрения было характерно не отбрасывать прежних форм, а накапливать, обыгрывать их (Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. С. 29).

⁶² Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. С. 89.

⁶³ Там же. С. 30.

⁶⁴ Там же. Ср. вывод С.А. Токарева: «Ключ к решению проблемы тотемизма вообще не в объекте тотемических отношений, не в тотеме, а в тотемической родовой группе» (Токарев С.А. Ранние формы религии. М., 1990. С. 70). С мнением этнологов не совпадает точка зрения О.М. Фрейденберг о том, что с тотемизмом социально связана только до-родовая эпоха (хозяйственно – эпоха собирательства и охоты), тогда, как с родовой эпохой (земледелия и скотоводства) – всецело земледельческая мифология (Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. С. 31). В то же время, в заслугу ученому следует поставить то, что она подчеркивала главенство в первобытности зрительного восприятия: «Для первобытного общества весь мир оборачивается своей видимой стороной, причем все члены этого общества имели совершенно одинаковое представление о том, что видели» (Там же. С. 26).

взаимной), охотно поедаются павшие, то есть, фактически, «переставшие видеть» животные⁶⁵. В то же время, напоминая нам клятву с дерном, уже древнейшие, палеолитические погребения, очевидно, могут говорить о вере в то, что за «смертью-слепотой-подземностью» следует возрождение – выстраивание (восстановление) субъектно-объектной связи.

Очевидно, смерть-слепота, превращение в «вещь в себе» также противоречила существу древнейшего общества («рода»), как и гипотетическая свобода распоряжаться (уносить, прятать) своей долей в общей добыче коллектива, о чем, в частности, пишет Ю.И. Семенов⁶⁶. В этих отношениях распределения, называемых «разборными», опять-таки, главной была видимость, открытость (публичность).

В дальнейшем, по мере развития производительных сил, коллектив начал вырабатывать больше средств к существованию, нежели было достаточно для простого выживания его членов, то есть возник избыточный продукт, который позже начал переходить в обособленную собственность. Этот процесс связывают со «средней ступенью варварства», когда возникло скотоводство и скот стал превращаться в богатство. Господствующая роль мужчины-хозяина скота и новая тенденция к индивидуальному наследованию по мужской линии приводит к противоречию между семьей и родом⁶⁷. Данные Ю.П. Аверкиевой о североамериканских индейцах свидетельствуют, что новые собственнические тенденции продолжают сдерживаться нормами родового строя. Так, богатства считаются собственностью индейца, пока он их накапливает, когда же они собраны, то начинают рассматриваться, как общественная собственность⁶⁸. Обычай раздавать свои богатства – потлач, как писала исследовательница, приобрел двойственную природу. Вначале он был средством выравнивания имущественного неравенства, формой сопротивления общинных начал частному накоплению сокровищ, потом превратился в способ приобретения престижа и власти богатых⁶⁹. Престиж, по мере его укрепления, приводивший к получению своим обладателем власти⁷⁰, был тем большим, чем больше жертвовалось индейцем. Когда же богатый индеец умирал, общинники бросались к его табуну и захватывали лучших коней, игнорируя завещание умершего и ничего не оставляя вдове и детям. Согласно выводу Ю.П. Аверкиевой, этот обычай был пережитком коллективной

⁶⁵ Максимов А.Н. Скотоводство малокультурных народов. С. 9; Эванс-Причард Э. Э. Нуэры. С. 35.

⁶⁶ Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи. М., 1974. С. 110.

⁶⁷ Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Л., 1950. С. 54–57; 166–168.

⁶⁸ Аверкиева Ю.П. Разложение родовой общины и формирование раннеклассовых отношений в обществе индейцев Северо-западного побережья Северной Америки. М., 1961. С. 35, 115 и др.

⁶⁹ Там же. С. 115.

⁷⁰ Васильев Л.С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. М., 1982. С. 66–68.

собственности на скот, и на общину перешли прежние родовые правила. Интересно, что наиболее активно грабилось имущество скупых богачей⁷¹. В случае же более цивилизованного распределения собственности умершего, обязанности раздачи его наследства (коней) между родственниками брал на себя его старший сын. При этом не мог быть обделен даже самый дальний родич. Иначе тот имел право самовольно захватить любого скакуна из табуна умершего⁷². Очевидно, грабя мертвого, избегали положения «целого», «вещи в себе», «слепоты», могущего «сковать» все общество. Случай же более интенсивного грабежа богатства индейца, известного при жизни своей скупостью, думаем, говорит о том, что этот соплеменник будто «умер-ослеп», превратился в «вещь в себе» еще при жизни.

Богатство не могло прятаться, а должно было демонстрироваться, раздаваться. В этом была его первичная, родовая природа. Но следование устойчивому родовому правилу – делиться, в то же время, постепенно должно было внедрять новое осознание, – что по своей воле наделяет отец-патриарх и, по такому же принципу, – божество.

Искусственно сдерживающие индивидуализм тенденции, которые, к тому же, объективно сдерживали становление личности, вероятно, содержали в себе и определенную мифологическую оценку нового явления. Тот, кто стал выше обычной роли сына «Матери-земли» – рода-территории, а также – брата, равного среди равных, мог рассматриваться обществом как превысивший «часть-меру», превратившийся в «целое», «вещь в себе», в «кровосмесителя». Полагаем, что такой была основа возникновения сюжета об Эдипе, сложившаяся задолго до Софокла (V в. до н.э.)⁷³. О скотоводческих истоках этой истории, возможно, говорит и особая роль в ней пастухов, спасших

Слепой Эдип удаляется в изгнание

⁷¹ Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. М., 1974. С. 266.

⁷² Аверкиева Ю.П. Разложение родовой общины... С. 35.

⁷³ Софокл. Трагедии / Пер. с древнегреч. С. Шервинского. М., 1979. С. 6–64. На языке архаических символов инцестуозная связь с матерью означает «личную власть» (Аверинцев С.С. К истолкованию символики мифа об Эдипе // Античность и современность. М., 1972. С. 93; Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. М., 1964. С. 282, прим. 1). С.С. Аверинцев считает, что это власть тираническая, поскольку Эдип назван у Софокла *τύραννος* (Аверинцев С.С. К истолкованию символики мифа об Эдипе. С. 93). В то же время об Эдиповом грехе вспоминает уже Гомер в «Одиссее» (VIII в. до н.э.) (Кн. XI, 271–280) (Гомер. Илиада. Одиссея. М., 1967. С. 547), до появления так называемой раннегреческой тирании VII–VI вв. до н.э. (Фролов Э.Д. Греческие тираны (IV в. до н.э.).

младенца⁷⁴. Думаем, что, как и по мнению ослепителей Василька Теребовльского, слепота Эдипа была не столько наказанием, сколько внешним символическим оформлением уже свершившегося его обособления относительно рода.

Предполагаем, что связанный со скотоводством коренной перелом в развитии общества, сказавшийся в появлении собственника-патриарха-властителя, и легший в основу истории Эдипа, а также образа «скотья бога» (позже у славян ставшего Волосом), имел долгое эхо и в последующем символическом осмыслении власти.

В этой связи можно упомянуть (в последнее время приобретающий все большую популярность) сюжет о посмертном ограблении в Средневековье светских и церковных правителей (сполировании), известный русскоязычному читателю по работе М.А. Бойцова и последующей дискуссии с ним А.Я. Гуревича⁷⁵. Правда, еще И.Я. Фроянов отмечал смысловую связь этого явления с вышеупомянутыми нами ограблениями умерших богатых индейцев⁷⁶. Ученый писал о разграблении на Руси дворов Юрия Долгорукого (1157 г.)

Л., 1972. С. 4. Ср.: *Соловьева С.С.* Раннегреческая тирания (к проблеме возникновения государства в Греции). М., 1964. С. 37). Значит, вероятные истоки истории Эдипа, связанные с возникновением некоей власти, древнее института «тирании». Интересно замечание самого С.С. Аверинцева о том, что «кровосмесительство» считалось также условием получения магических способностей, проникновения в тайны. Эта линия прослеживается и в биографии Эдипа, отгадавшего загадку Сфинкс и, в конце концов, получившего власть (*Аверинцев С.С.* К истолкованию символики мифа об Эдипе. С. 95–98). Очевидно, овладение «матерью-родом-территорией» шло параллельно с освоением матери-природы, что в глубокой древности осознавалось магически, как знание некоей тайны (Там же. С. 96). И в этом смысле, за древним охотником должен был следовать скотовод, который, сумев приручить животных, впервые одержал важную победу над природой. Причем, современникам эта заслуга приписывалась способности к магии. Согласно В.П. Петрову, заговоры – «существенная и необходимая принадлежность охотничьего промысла, скотоводческого хозяйства. Хозяйствовать – обладать и пользоваться заговорами. Человек бесхозяйственный – человек, лишенный заговоров» (*Петров В.П.* Заговоры // Из истории русской советской фольклористики. Л., 1981. С. 114). Согласно Л.С. Васильеву, лидеры выдвигались из числа удачливых охотников (*Васильев Л.С.* Феномен власти-собственности. С. 66). Но удача эта объяснялась магически. Именно такой подход логично объясняет выводы Д.Д. Фрэзера о том, что первоначальная власть была властью мага, властью сакральной. В этой связи обращает на себя внимание то, что «кровосмесителями» в европейском фольклоре выступают, главным образом, святые – папа Григорий, Андрей Критский и т.д. (*Пропн В.Я.* Эдип в свете фольклора // *Пропн В.Я.* Фольклор и действительность. М., 1976. С. 260–261; Подробнее см.: *Писаренко Ю.* «Багатство-мертві душі». Походження архетипу // Київська старовина. К., 2008. № 1, 2).

⁷⁴ *Пропн В.Я.* Эдип в свете фольклора. С. 277–278.

⁷⁵ *Бойцов М.А.* Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение // Казус 2002. М., 2002. Вып. 4. С. 178. «Сполирование» от лат. *spoliō* – ‘снимать одежду, раздевать, обдирать, красть, лишать’; *Гуревич А.Я.* «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя // Одиссей. 2003. С. 221–241; *Бойцов М.А.* «Вывихи времен» и сопротивление источников. Ответ А.Я. Гуревичу // Одиссей. 2003. С. 241–250; *Гуревич А.Я.* Конец Света или карнавал? Ответ М.А. Бойцову // Одиссей. 2003. С. 250–255.

⁷⁶ *Фроянов И.Я.* Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Л., 1980. С.145.

и его сына, Андрея Боголюбского (1175 г.)⁷⁷. Последний случай упоминается и М.А. Бойцовым⁷⁸. Недавно мы предприняли попытку доказать, что известное по летописи утаивание смерти князя Владимира (1015 г.) на самом деле должно было воспрепятствовать тому же посмертному разграблению его имущества⁷⁹.

Как следует из источников, грабежи обычно имели место в период от смерти и до погребения правителя и принятия власти его наследником⁸⁰. Очевидно, это была разновидность причастия (возможно, дальний отголосок каннибализма), связанная с убежденностью в особой святости (магической силе) умершего, которая могла осуществляться всякий раз, когда перед народом предстало мертвое, но непогребенное священное тело. Спасти его от разбора на реликвии, наверное, могла только компенсировавшая его раздача милостыни. Так, в 1115 г., при перенесении мощей Бориса, именно с подобными ожиданиями был связан ужасающий натиск народа на похоронную процессию, и только благодаря находчивости Владимира Мономаха, приказавшего резать на куски ткань, меха и бросать их в толпу вместе со серебряниками, все же удалось пройти в церковь и установить там раку с мощами святого⁸¹. Похожий случай, очевидно, имел место в 1147 г., когда разбирались «на спасение и на исцеление» кровь и куски одежды растерзанного толпой и брошенного на киевском Подоле Игоря Ольговича, давно отстраненного от власти, но называемого летописцем обладателем «царского и священного тела»⁸². Естественно, грабежи, в связи со смертью властителя, не ограничивались пределами его личного имущества, но, подобно пожару, распространялись и на «имение» его придворных, а также находящихся в городе инородцев. Так, после гибели Андрея Боголюбского, грабились не только его собственные дворы, но и его посадников, тиунов, детских и мечников, а также имущество «пришедших к делу» иностранных мастеров⁸³. Аналогично, в 1113 г., после смерти Святополка Изяславича, несмотря на то, что он был уже погребен, а его вдова раздала небывало щедрую милостыню, проволочка с занятием великокняжеского стола Владимиром Мономахом приве-

⁷⁷ Там же. С. 144–145; *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 489, 592.

⁷⁸ *Бойцов М.А.* Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение. С. 176–179.

⁷⁹ *Писаренко Ю.* Почему «потаиша» смерть князя Владимира (к летописной статье 1015 г.) // *Ruthenica*. К., 2006. Т. V. С. 238–248; *Писаренко Ю.* К поиску смысла посмертного ограбления правителей // *Укр. істор. збірник*. К., 2007. Вип. 10. С. 9–14.

⁸⁰ *Гуревич А.Я.* «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя. С. 222.

⁸¹ *Повесть временных лет*. С. 199.

⁸² *ПСРЛ*. Т.2. Стб. 353. Интересно, что летописец называет убивших князя «слепыми»: «безаконнии несмыслени ослѣплени оцима своима». Очевидно, такая же, «духовная слепота» подразумевалась и в сюжете о внезапной потере зрения князем Владимиром (988 г.), излечившимся путем крещения (*Повесть временных лет*. С. 77). Отступление от «своего закона», равно как и непринадлежность к нему, означали «чуждость», которая ассоциировалась со «слепотой» (=невидимостью).

⁸³ *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 592; *Бойцов М.А.* Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение. С. 178.

ла к тому, что кияне не удержались от разграбления двора тысяцкого Путяты, а кроме того – жидов⁸⁴.

Уже И.Я. Фроянов пришел к выводу о том, что распространение богатств путем грабежей родственно прижизненным раздачам князем добра и пищи, которыми особенно славился князь Владимир⁸⁵. Еще двумя случаями публичного раздела богатств была предсмертная раздача имущества самим князем или его наследниками после его смерти⁸⁶. Очевидно, изъятие богатств умершего правителя, действительно, логично связывать с его обязанностью раздавать дары при жизни, что, собственно, видели уже на примере индейцев, и что, на языке символов, думаем, означало компенсацию прерванной зрительной субъектно-объектной связи (см. часть III).

Согласно источникам о московской придворной жизни XVI–XVII вв., обильные раздачи денег и других материальных благ всем членам общества, вплоть до тюремных сидельцев, сопровождали как большие события в жизни самого государя (рождение, свадьба, смерть), так и крупнейшие праздники⁸⁷. Кроме того, особую роль для подданных играла возможность «видеть светлые царские очи». Впавшим же в немилость «видеть очи царя» не дозволялось⁸⁸. Публичное «рассматривание» царственной особы допускалось со времени ее совершеннолетия – 15 лет. Согласно Г. Котошихину (середина XVII в.), до этого возраста царских детей, «окроме бояр и ближних людей, видети никто не может». И только с наступлением 15-летия, «как уведают люди, что уж его (т.е. царевича. – Ю.П.) объявили, и изо многих городов люди на дивовище ездят смотреть его нарочно»⁸⁹. Если глаз вообще счита-

⁸⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 275; Рычка В. «Владимиръ на столъ» // Ruthenica. К., 2007. Т. VI. С. 131.

⁸⁵ Фроянов И.Я. Киевская Русь. С. 143–147.

⁸⁶ Там же. С. 143–145.

⁸⁷ Котошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича. Изд. 4-е. СПб., 1906. С. 13–14; 15–16; 20–21; Забелин И. Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст. М., 1862. Ч. 1. С. 305–310 и др. Ср. пожертвования князя Владимира (*Повесть временных лет*. С. 86).

⁸⁸ Котошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича. С. 45; Горсей Д. Записки о России. XVI–XVII в. М., 1990. С. 89; Забелин И. Домашний быт русских царей. С. 291. Параллель находим в рассказе Галла Анонима о Болеславе Храбром: «И бог одарил его такой привлекательностью и все так хотели его видеть, что если за какой-либо проступок он отсылал кого-нибудь на время от себя, то тот, даже если пользовался полной свободой в своих действиях, до тех пор пока Болеслав не возвращал ему своего расположения и возможности себя видеть, считал, что он не живет, а умирает и не свободен, а заключен» (*Галл Аноним*. Хроника и деяния князей или правителей польских. М., 1961. С. 42).

⁸⁹ Котошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича. С. 17. О временной изоляции княжеских детей от родителей с их передачей заботе кормильца (аталька) – вероятном пережитке материнско-родового строя см.: Гарданов В.К. «Кормильство» в Древней Руси (К вопросу о пережитках родового строя в феодальной Руси IX–XIII вв.) // Советская этнография. М., 1959. № 6. С. 45–53. Очевидно, с обычаем временной передачи княжича кормильцу изначально связан мотив слепоты (удаления?) и прозрения (возвращения?) в семилетнем возрасте польского князя Мешко (*Галл Аноним*. Хроника... С. 31).

ется «солнечным» органом, то для князя либо царя это – средоточие его специальной «солнечной» функции, аналогичной той, которая приписывалась богу-даятелю Дажьбогу-Солнцу. Его внуком, согласно «Слову о полку Игореве», и был русский князь. Наиболее известный своими пирами и дарами Владимир Святославич, называется в былинах «Красным Солнышком». Интересно сделанное А.П. Толочко наблюдение о том, что «светлая» природа князя не только связывается в панегириках с нисходящей с него на подданных мистической благодатью, но и материализуется в демонстративных раздачах князем милостыни – «показывании» милости⁹⁰. Призвание «даровать благодать», очевидно, целиком отвечало первичной магической природе власти царя, отмеченной Д.Д. Фрэзером⁹¹.

Вышеупомянутая неписанная обязанность вновь появившегося хозяина-собственника скота – «делиться», доказывать свою открытость обществу, отрицая положение «вещи в себе» («слепоту»), постепенно переносит на лидера (князя, царя) прежнюю консолидирующую роль «зрения», издревле символизировавшего равное причастие роду-территории. Это, в частности, подтверждается записанным в Архангельщине во второй половине XIX в. «Заговором на царские очи». В нем говорится следующее: «Вы же, кормилицы, царские очи, как служили царям-царевичам, королям-королевичам, так послужите рабу Божию (имя рек), день послужите и в ночь послужите, по утру рано и в вечеру поздно, в каждый час, в каждую минуту, век по веку, отныне до веку»⁹². Несомненно, «полная утрата» царем своих очей должна была соответствовать его смерти⁹³, поэтому целиком логично отнести этот, сохра-

⁹⁰ Толочко О. Образ держави і культ володаря в давній Русі // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. К., 1994. Т. III. С. 32–34.

⁹¹ Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь. 2-е изд. М., 1983. С. 17–18 и др.

⁹² Майков Л.Н. Великорусские заклинания // Записки Императорского Русского географического общества по отделу этнографии. СПб. 1869. Т. 2. С. 562 (№ 337); см.: Писаренко Ю.Г. «Кормилицы, царские очи» // *Дньєслово. Збірка праць на пошану П.П. Толочка з нагоди його 70-річчя*. К., 2008. С. 328–334.

1) Тема «царских очей» представлена и в 100-м псалме: «Не предлагая пред очима моима (т.е. царя. – Ю.П.) вещь законопреступную; творящая преступление возненавидех <...> Очи мои на верныя земли, посаждати я со мною; ходяй по пути непорочну, сей ми служаше. Не живяше посреде дому моего творяй гордыню; глаголюй неправедная не исправляше пред очима моима» (Пс. 100). Здесь роль царских глаз односторонняя, оценочная, – как бы, сверху вниз. В традиционном же русском восприятии очей царя больше заметна связь обратная. В словосочетании «видеть светлые царские очи» царь – объект, а не субъект. В еще большей степени эта роль царя (его «очей-кормилиц») прослеживается в приведенном заговоре. Поэтому, переоценивать влияние 100-го псалма на народное представление об очах царя, видимо, не стоит. Тем более, что этот псалом, согласно К. Попову, вошел в чин священного коронования Российского императора только в первой половине XVIII в. (Попов К. Чин священного коронования // *Богословский вестник*. Сергиев Посад, 1896. Май. С. 192).

2) Претензия на «очи царя» не может не напомнить о феномене «самозванства».

⁹³ Символическое тождество смерти и слепоты правителя, одинаково лишавших его власти, проявилось в передаваемой Козьмой Пращским надгробной речи слепца Яромира

нившийся до позднего времени, заговор к ситуации ухода очередного государя из жизни. И если в вышеприведенном рассказе Лукиана о договоре «Зирин» глаза скифа заменили собой его богатства, а в «Брихадараньяка Упанишаде» «глаз» = «богатству», то можно предположить, что массовые претензии подданных на «очи-кормилицы» царя выливались в ограбление его богатств, чего, видимо, близкие покойного стремились избежать добровольной раздачей погребальной милостыни. Приведенные примеры коррелируются с зафиксированным для индоевропейского корня **wel-* единством значений 'зрения', 'власти', а также 'разрывания, разграбления' – споллирования⁹⁴.

При жизни царь (а прежде – князь) частичными жертвами богатств-«очей» стимулировал витальные силы народа, вместе с тем, выкупая свой статус-«видимость». Очевидно, это было наследованием первобытного механизма восстановления ситуативно нарушенной родовой зрительной субъектно-объектной связи.

Одаривание своими богатствами (читай – «очами»), дробление «целого-слепоты-вещи в себе», как стимуляция жизненных сил, необходимых, в первую очередь, самому князю, наиболее ярко проявляется в случае его болезни, как это показано летописью в рассказе о тяжком недуге и раздаче всего имения Владимиром Васильковичем (1288 г.). Обращает на себя внимание то, что некоторые драгоценные сосуды князь «самь передь своима очима поби и полья»⁹⁵, и это – характерный символ дробления целого (– к благополучию?)⁹⁶, связанный, к тому же, с глазами владельца. «Частичное» – жизнь, регенерация – противопоставляется «целому» – завершенности, смерти, слепоте: «зрение = материальное благополучие (причастие)» оказывается общим для князя и подданных. Ощущение правителем некоего долга перед народом, основанное на представлении об их сущностном единстве, мы бы назвали «Эдиповым комплексом не по Фрейду».

над телом ослепившего его брата Ольдржиха (1037 г.): «... ни мне, ни тебе ни к чему уж Власть короля...» (*Козьма Пражский*. Чешская хроника. С. 96). Вслед за этим, возводя на трон племянника Бржетислава, Яромир так мотивирует этот акт перед собравшейся знатью: «судьба (т.е. слепота. – *Ю.П.*) не позволяет мне быть вашим князем» (Там же. С. 97). Полномочия же нового князя легитимизируются раздачей милостыни: «И как всегда это делают при избрании князя, через ограду верхнего дворца народу бросили 10 тысяч или больше монет; это сделали для того, чтобы он не напирал на княжеский трон, а лучше собирал брошенные ему монеты» (Там же. С. 96).

⁹⁴ *Фрейдберг О.М.* Миф и литература древности. С. 693, прим. 4. Учитывая отношение к корню **wel-* Велеса, интересно встреченное нами указание на связь как с мотивом особого «зрения», так и с мотивом «грабежа» (споллирования) Гермеса (*Воеводский Л.* Каннибализм в греческих мифах // *ЖМНП*. СПб., 1874. Февраль. С. 94–95).

⁹⁵ *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 914.

⁹⁶ В литературе установилось мнение, что этой жертвой Владимир Василькович «прощался с жизнью» (*Ричка В.* Церемониали та обряди княжого двору середньовічного Києва // *СОЦІУМ*. К., 2008. Вип. 8. С. 18–19). В то же время летопись подчеркивает, что на момент акта жертвы «еще же емоу не велми болноу, но ходяшь и ездяшьет на конъ», значит он мог надеяться на выздоровление. Ср.: «Разрывание на части – обычный образ оживания, еды, омоложения» (*Фрейдберг О.М.* Миф и литература древности. С. 69).

Казалось бы, с появлением в обществе лидера – «самовластца», первичная гармония общей «зрительной-родовой» связи нарушалась, тем не менее, согласно показанной закономерности (см. часть III), ситуация каждого такого нарушения субъектно-объектной связи сразу же преобразовывалась в свою противоположность, становясь ее источником. Поэтому, родовым зрением становилось, в том числе, и зрение царя.

Г. Котошихин приводит интересные подробности, связанные с обычаем погребения московских царей. Прежде всего, обращает на себя внимание то, что эта церемония происходит ночью⁹⁷, что не может нам не напомнить об обстоятельствах ночного погребения Владимира Святославича в Киеве (1015 г.), предположительно, – с целью предотвращения его спойлий. Как мы отмечали, князь (царь) уподоблялся Солнцу, следовательно, его смерть приравнивалась закату, «смерти» светила⁹⁸. Очевидно, государь, который при жизни олицетворял собой «свет», не мог среди бела дня предстать перед народом «темным», незрячим. Это было возможно допустить только в ночную пору, которая сама уподоблялась «слепоте-смерти-целостности». Избегая таким образом противоречия, придворные, очевидно, препятствовали ограблению мертвого монарха, не забывая при этом подстраховаться раздачей щедрой погребальной милостыни. Согласно Г. Котошихину, «да в то ж время во всех приказах, изготовя множество денег, завертывают в бумаги по рублю и по полтине и по полуполтине, и вывезши на площади, подьячие роздают милостыню нищим и убогим и всякому чину людем поручно...»⁹⁹. Хотя это не отменяло традиционного в таких случаях грабежа по всей Москве, инициированного специальным освобождением из тюрем преступников: «Так же на Москве и в городех всяких воров, для царского преставления, ис тюрем освобождают всех без наказания.

Горе тогда людем, будучим при том погребении, потому что погребение бывает в ночи, а народу бывает многое множество, Московских и приезжих из городов и из уездов; а Московских людей натура не богобоязливая, с мужеска полу и женска по улицам грабят платье и убивают до смерти; и сыщется того дни, как бывает царю погребение, мертвых людей убитых и зарезанных болши ста человек»¹⁰⁰. Восстановление жизнеспособности общества – «зрения-причастия (части)» непременно связано с нарушением целостности, – пусть даже путем ущерба, разбоя и грабежа. Вновь вспомним значения корня **wel-* ‘видеть’ и, в то же время, ‘разрывать, грабить’.

В высшей степени символическим актом представляется освобождение из тюрем преступников. «Темница», «заточенность» – это образ смерти¹⁰¹, «вещь

⁹⁷ Котошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича. С. 21.

⁹⁸ Литвинский Б.А. «Золотые люди» в древних погребениях Центральной Азии // Советская этнография. 1982. № 4. С. 41.

⁹⁹ Котошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича. С. 21.

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. С. 209.

в себе», равная смерти (слепоте) правителя. Открытие тюрем, очевидно, разбивало оковы не только в прямом, но и в переносном – магическом смысле. В нем могли видеть одно из средств, стимулирующих возрождение «Солнца» (ассоциирующееся с воцарением наследника) – восстановление причастия «свету-зрению» всего народа. Это находит неожиданную параллель в ритуальном развязывании узлов и открывании замков в доме роженицы, с тем, чтобы максимально облегчить (стимулировать) выход на свет новорожденного¹⁰².

Всеобщая амнистия, сопровождающая погребение русского царя, находит интересную аналогию в папском Риме XVI–XVII вв. Согласно данным М.А. Бойцова, голос сигнального колокола «Патара», название которого расшифровывается как ‘чернь’, ‘рванина’, ‘отрепье’, звучал только в двух случаях – смерти очередного папы и – начала карнавала. По сигналу «Патары» освобождались из тюрем все преступники, и одновременно с этим римская толпа бросалась грабить, а также разрушать все на своем пути¹⁰³. Смысл, на первый взгляд нелепого, разрушения статуй, дворцов, вытаптывания садов, парков после смерти правителя¹⁰⁴, очевидно, состоял в том же, в чем и выпуск из тюрем преступников – в магическом отрицании любой целостности, завершенности, конца развития, как образа смерти-«слепоты», «вещи в себе» – потери связи с социумом. Хотя внешне антисоциально выглядели и сами действия толпы.

Кончина (слепота) правителя-«Солнца», как и канун карнавала, очевидно, символизировали завершение некоего цикла развития – природного и, в то же время, социального. Это была, своего рода, «остановка времени», когда витальность «замирала»¹⁰⁵. В романе Э. Канетти «Ослепление», в рассуждениях на тему «слепоты» находим одну мысль о соотношении между «слепотой» и «временем», близкую к разбираемому нами архаическому сюжету: «Слепота – оружие против времени и пространства... (...) Уйти от времени, представляющего собой некий континуум, есть только один способ. Время от времени не видя его, ты разламываешь его на части, по которым его и знаешь»¹⁰⁶. В смерти-слепоте одного человека, по этому же принципу – пра-

¹⁰² «Все завязанное развязывается, все запечатое отпирается, расплетаются косы, снимаются кольца, а в трудных случаях просят священника отворить царские двери» (*Рейн Г.Е.* Речь о русском народном акушерстве // *Дневник III-го съезда Общества русских врачей в память Н.И. Пирогова.* СПб., 1889. № 6. С. 191).

¹⁰³ *Бойцов М.А.* «Вывихи времен» и сопротивление источников. С. 243–244.

¹⁰⁴ *Гуревич А.Я.* «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя. С. 225, 233.

¹⁰⁵ Признавая справедливым вывод М.А. Бойцова о «карнавальности» ограблений правителей, мы не видим оснований не соглашаться с А.Я. Гуревичем, подчеркивавшим тесную связь осознания ухода властителя как конца времени, наполненного качеством (добрым или нет) самого правителя. Совершенно явственная связь государя с Солнцем только подчеркивает смысловое единство смерти царя с имеющим конец-разрыв календарным циклом, особо наглядно отраженном в карнавале.

¹⁰⁶ *Канетти Э.* Ослепление. Роман. М., 1992. С. 67.

вителя – замыкался-свершался круг длящегося «зрения-времени» (жизни) как целого, которое будто бы охватывало собой весь род. И, как временно утраченная со смертью-ослеплением основа, зрение должно было опять вернуться роду, что, очевидно, и осуществлялось в обычае ограбления мертвых. Недаром адыгская пословица гласит: «И глаз, и душа взяты в долг»¹⁰⁷.

Все происходившее на площадях средневековых городов в период от смерти правителя до его похорон и интронизации наследника, было направлено на магическое разрушение «целостности-смерти-слепоты» как признака остановки времени, конца развития, прекращения витальности окружающего мира. Очевидно, именно в такой ситуации «богатства-очи» царя, когда-то «взятые в долг» у людей, вновь возвращались «роду» (народу): «целое-слепота-смерть» становилось «частичным-зрением-жизнью». Это «расчищало путь» для очередного правителя – «нового Солнца», с воцарением которого ход времени возобновлялся¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Шенкао М.А. Смерть как социокультурный феномен. К.-М., 2003. С. 53.

¹⁰⁸ Осмысление идеи А. Я. Гуревича о «конце времени», в связи со смертью царя, и его «начале» с воцарением наследника, также, см.: Ричка В. Церемоніали та обряди... С. 13–14; 19–20; Писаренко Ю.Г. Про «зупинку» і «відновлення» часу в архаїці // Мультіверсум. Філософський альманах. К., 2009. Вип. 84. С. 132–138.

Наталя Старченко

СУДОВА РИТОРИКА ЯК ВИЯВ ЦІННОСТЕЙ ВОЛИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ КІНЦЯ XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова)¹

Функціонування правових норм у судовій практиці, взаємодія права/прецеденту/звичаю/ціннісних настанов, співвідношення правової сфери і позасудових механізмів у процесі залагодження конфліктів – важливі складові поняття правової культури. Відповісти ж на питання про її характер у ранньомодерний час означає продемонструвати мало не всі сутнісні характеристики аналізованої спільноти, оскільки правова сфера охоплювала найрізноманітніші взаємовідносини між людьми, як владні, формальні і неформальні, так і глибоко приватні.

Між тим судові акти – практично єдине джерело для дослідження цього кола питань на українських землях у ранньомодерний час – є вкрай специфічним свідченням минулого. Важко сказати, яка частина реальності відобразилася в джерелах, а яка залишилася за межами скарг і судових процесів, що було нормою, а що історик тільки приймає за неї, адже в поле його уваги потрапляє переважно адвокатська риторика. Тож у цьому разі цілком доцільною видається настанова дослідника на недовіру до джерела, адже адвокатів передовсім йшлося про те, щоб представити ситуацію у вигідному для клієнта світлі.

Свідченням того, що історик має справу з вкрай «непевним свідком», є зустрічні скарги героїв конфліктних історій, за якими можна простежити певні стратегії їх конструювання. Чи не найпоширенішим з них є вибирання із зазвичай багатоактного перебігу конфлікту тих епізодів, що свідчать на користь скаржника, й оминання несимпатичних дій самого автора, в результаті чого перед дослідником постають дві різні історії, об'єднані хіба що датою, місцем та іменами учасників. Тож аналіз саме цього матеріалу особливо яскраво увиразнює проблему обмеженості історика у його намаганні відтворити минуле. Обидві сторони зазвичай використовували один і той же риторичний ресурс, звертаючись до аксіоматичних, ідеальних шляхетських наста-

---

¹ Моя найщиріша вдячність Ігореві Тесленку як дискусійному і вкрай уважному читачеві мого тексту, а також Юрію Волошину за його доброзичливу оцінку моєї праці.

нов – пам'ятати про страх Божий, дотримуватися «права посполитого», зберігати спокій у спільноті, культивувати чесноти «поштивого» шляхтича. Обидві сторони конструювали свій образ за подібною схемою – спокійні, мирні, нічого нікому не винні, відтак, безпечні, такі, що не мають конфліктів і не сподіваються на насильство. Супротивник, своєю чергою, поставав «гвалтівником» цих настанов, який віроломно, без попереднього повідомлення, не маючи підстав, «непристойно» нападав, діяв, як ворог, жорстоко і немилосердно.

До того ж в аналізі конструювання обвинувачень і виправдань не варто забувати про особу писаря з його набором мовних кліше, який різноманітні деталі оповідей, пряму мову персонажів, їхні емоційні ескапади мусив вкласти в прокрустове ложе формуляру. Інша справа, що часто озвучувані, ці кліше мусили входити в риторичну культуру шляхти, актуалізувати і закріплювати каркас шляхетських цінностей.

Тож адвокатські репліки з точки зору їх відповідності реаліям історик мусить брати під сумнів, водночас дотримуючись певного ступеня довіри до них у тій частині, де йшлося про апеляцію до значущих для спільноти цінностей. Адже їх адресатами були судді – члени шляхетської корпорації, від яких залежало, будуть мотивації зауважені, а чи відкладені як неважливі – та шляхта, що масово з'їздилася на судові засідання, тим самим перетворюючи суд на публічне місце, де слухали, записували, дебатовали. Незле також мати на увазі, що культурні настанови спільноти не були незмінними, раз і назавжди даними, а формувалися й актуалізувалися також в ході судових дебатів.

Спробую на прикладі одного резонансного судового процесу з приводу вбивства королівського секретаря Балтазара Гнівоша з Олексова, що розпочався у володимирському гродському суді 1588 р., проаналізувати мотивації і стратегії адвокатів та суддів як членів шляхетської корпорації з їхнім набором пріоритетів. У полі уваги також буде проблема співвідношення «права посполитого», «которое всим в панствах короля его милости ровно справедливость дает»², безумовної цінності, на якій незмінно акцентують увагу джерела, і відносної стабільності шляхетської спільноти, для підтримання якої, схоже, шляхті доводилося жертвувати правом.

«Тобе самому и потомкомъ твоимъ буду ся мьстити»³

Історія, один із фінальних епізодів якої взятий нами для аналізу, почалася задовго до 1588 року і була пов'язана з проблемою спадкування нерухомості (королівського надання – міста і замку Свинюх з присілками, що належали до Володимирського староства, та низки куплених маєтків на Волині), на які по смерті їх власника – Михайла Михайловича Свинюського – претендували як його кровні родичі, двоюрідні брати Жоравницькі, так і новий чоловік

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 578.

³ Там само. Спр. 6, арк. 50 зв. – 51 зв.

вдови княжни Катерини Чорторійської, Балтазар Гнівош з Олексова, особа чужа для шляхетської спільноти Волині, однак близька до королівського двору. Ця обставина, а також майновий інтерес монарха в даній справі визначили нового власника, яким після тривалих конфліктів і судових процесів по королівському рішенню став коронний шляхтич Балтазар Гнівош⁴.

Проте такий результат не зупинив волинських шляхтичів Жоравницьких в їхніх домаганнях повернути маєтки; вони, схоже, тільки вичікували своєї години. Невідомо, що послужило безпосереднім поштовхом для переходу прихованої до часу ворожнечі у відкриту форму. Ймовірно, досягло критичної маси незадоволення волинської шляхти поведінкою нахабного «чужака», свідченням чого можуть бути його конфлікти з сусідами⁵, а також велика кількість учасників даної історії. Відзначимо, що в досить закритій шляхетській корпорації Волині в стосунку до вихідців з інших земель, зокрема – коронних, домінувала позиція протиставлення «добре осілого», а, отже «поштивого шляхтича» чужаку (детальніше про це трохи далі): «Тобе справедливости не чиню, бо тебе веры не даю, же-м ты есть корунный человек, осядлости тут не маеш»⁶. Втім, історія ця цілком може претендувати на окрему мікроісторичну роботу, нас же цікавитимуть тільки її заключні епізоди.

Отже, 29 липня 1588 р. на володимирському гродському уряді Войтех Грибовський, слуга Балтазара, оповідав, що 26 липня на маєток його пана Козлів наїхали Ян Жоравницький з сином і Марко Жоравницький разом з

⁴ За рішенням луцького замкового суду від 1 листопада 1561 р., підтвердженого Зигмунтом Августом 2 січня 1562 р., Свинюхи з присілками залишалися в руках вдови по Михайлу Свинюському, княжни Катерини Чорторійської «доживотно», тобто до її смерті, а 20 лютого 1581 р. Стефан Баторій передав ті землі Балтазару Гнівошу на тих же умовах; інші, куплені маєтки, які Чорторійська тримала від першого чоловіка в певній сумі грошей (в «оправі»), були заставлені нею Балтазарові в 4 тис. кіп. Під час процесу у володимирському гродському суді між Жоравницькими (Яном Марковичем з братаничами – Марком Олександровичем, підкоморичами Тимофієм і Яном Михайловичами та Яном Василевичем) і Балтазаром Гнівошем після смерті його дружини сторони продемонстрували на підтвердження своїх прав низку відповідних документів (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 199–200, 454–461, 1585 р.). Див. також: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 8. Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. К., 1907. С. 219–280; Российский государственный архив древних актов. Ф. 389, оп. 1, д. 192, арк. 110–110 зв., 112 зв. – 114, 114, 198–199 (тут і далі за мікрофотокопіями: ЦДІАУК. КМФ-36, спр. 192, 198, арк. 59 зв. – 63 зв.).

⁵ Серед ображених, зокрема, брати Черневські, у яких Балтазар Гнівош відібрав отчину – наданий на вічність їхньому батькові Павлові Михайлом Свинюським маєток Войнин, про перипетії боротьби за землю див.: ЦДІАУК. Ф. 27, оп. 1, спр. 359 зв. – 364 зв.

⁶ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 69. Це протиставлення зазвичай виходило на яв у побутових конфліктах. Звернімо увагу на вербальну реакцію щодо «ляхів» «присяглого урядника», луцького гродського писаря Сасина Русина Берестецького під час суперечки з Криштофом Гуйським: «...соромотячи увес народ славнии Короны Полское тыми словы, которые словы я, Кгуиский, для учтвое мовы скромне [...] пишу, то есть яко вси поляцы сут злых маток сынове» (ЦДІАУК. Ф. 21, оп. 1, спр. 32, арк. 110–110 зв.).

помічниками і татарами, полонили Балтазара, пограбували маєтність, поранили слуг, спалили двір, а потому, «загоны обычаем неприятелским пустивши, маєтности такъ панские, въ волварках будучие, яко и боярские, и подданных его м[и]л[о]сти п[а]на Гневоша, побрали, полупили». Одразу повідомити про це слуги не могли, боячися засідок на дорогах; Грибовському вдалося добратися до Володимира манівцями⁷.

30 липня ще один Балтазарів слуга – Вавринець Верховський – розширив список нападників, назвавши, окрім ініціаторів наїзду, також Олександра Загоровського, Григорія Колмовського, Януша Угриновського, Василя і Костянтина Борзобогатих Красенських, Михайла Гулевича, Кіндрата Хорошка та інших, «которых пре короткост часу доведатис мы ся не могли». Скаржник теж акцентував увагу на присутності серед нападників татар, а оповідаючи про спалення панського двора, зауважив, що діялося те «татарским обычаем, который звык огнем землю пустошит»⁸.

5 вересня брат Балтазара Гнівоша – лятовийський староста Ян Гнівош з Олексова перед великою кількістю шляхти подав скаргу до володимирського гродського суду про вбивство брата, вказавши передовсім на ініціаторів злочину – луцького войського Яна Жоравницького та його дружину Олену Коптівну, а також співучасників – їхнього сина Томаша Жоравницького, Олександра Загоровського⁹, Марка Жоравницького, а також кременецького земського суддю Антонія Яловицького та Григорія Колмовського, чії слуги за наказом панів брали участь у цих подіях. Слідом перераховувалися імена осіб, що були, найімовірніше, слугами волинської шляхти, як стверджував Ян Гнівош. Серед учасників згадуються також дубенські татари володимирського старости князя Костянтина Острозького. Проте цей перелік охоплював не всіх причетних до наїзду осіб. Брат убитого зауважував, що він залишає за собою право в ході розслідування ініціювати судовий процес проти «иным многим, [...] участником и помочником их».

Після традиційних для подібних скарг вступних формул про сваволу порушників «покою посполитого», які знехтували страх Божий і любов до ближнього, зверхність короля і Божу справедливість, «право посполите» і свою «поштивість», конкретизувалася деталь, що мала засвідчити невластиву для шляхтича поведінку нападників – наїзд на дім відбувся без попереднього оголошення про можливі ворожі дії: «не огородивши, яко пристояло цнотливим людем, пристойности своее шляхетское, ани одповеди давши, ани пофалки учинивши».

⁷ Там само. Спр. 21, арк. 437 зв. – 428.

⁸ Там само. Арк. 577–587 зв.

⁹ Олександр Загоровський був одружений з Олександрою Олександрівною Жоравницькою, сестрою Марка Жоравницького, однак мені не вдалося встановити – був він укладений до описуваних подій чи після них. 10 серпня 1598 р. Олександр Загоровський з дружиною за судовим декретом вимагали від Марка Жоравницького ¼ частини Блудова, що могло бути пов'язане з виплатою Жоравницькій посагу від її брата (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 114–115).

Далі Ян Гнівош повідомляв, що його брат, повернувшись з Володимира до свого маєтку Козлова з засідання гродського суду, де мав справу з Олександром Загоровським, почувався цілком безпечно, «не маючи ни с ким отповеди жадное и не будучи никому винен, неприязни ани подоизренное приязни ни с ким не маючи, не давши звласча жадное причини».

Судова справа, що її Балтазар провадив з Олександром Загоровським, за ініціативи підстарости Андрія Романовського була перенесена на приятельське полагодження, а зазвичай період між «рознятем на вгуду», тобто рішенням вдатися до полюбовного суду, і самим цим актом вважався часом перемир'я між ворогуючими сторонами¹⁰.

Однак 26 липня, в ніч з вівторка на середу, Томаш Жоравницький та Олександр Загоровський, отримавши інформацію від шпигунів, з великою кількістю помічників «обычаєм непристойным ночным неоповедне», «зрадливо», наїхали на Козлів, полонили Балтазара, пограбували дім, серед іншого забравши та понищивши всі листи на маєтності, зокрема, порвавши королівське надання на маєток Свинюхи, а потому двір спалили і зрівняли з землею.

Балтазара привезли до маєтку Жоравницьких Блудова й ув'язнили, тим самим порушивши одну з фундаментальних шляхетських «вольностей» – особисту недоторканність: «не волно шляхтича, правом непереконого, сажати». Потому акцент у скарзі робився на діях Олени Коптівни, яка образами, побоями і голодом вимагала від полоненого майнових записів на користь своєї родини. Участь чоловіка зводилася практично до асистування дружині.

Врешті, Жоравницькі, порушивши обіцянку зберегти Балтазарові життя, у четвер наказали його вбити, а тіло невідомо де поділи («огнем тило спалили чили утопили, чили на покармь бештиюм подали»), тим самим вчинивши навіть над «поганський» звичай – не давши можливості близьким по-християнськи поховати небіжчика:

¹⁰ Факт передачі справи Балтазара Гнівоша з Олександром Загоровським на приятельське полагодження через посередництво гродського судді, який згадується у скарзі брата вбитого, варто поставити під сумнів, про що свідчить судовий декрет від 27 липня (середа), вже після ув'язнення Жоравницькими Балтазара у своєму маєтку Блудові. Скоріш за все, позивач намагався максимально поглибити вину оскаржених. Тож викладена у декреті справа виглядає таким чином. 23 липня в суботу розпочався процес по скарзі Загоровського на Балтазара про наїзд його урядника і підданих на Загоровський ґрунт і пограбування підданих 9 вересня 1587 р. Оскаржений заявив, що наїздити не наказував, тож позивач, перш ніж звертатися до суду, мав попросити його про «справедливість», тобто про відшкодування втрат, яке він би давно вчинив. Загоровський у відповідь вимагав від Балтазара присягнути у правдивості його слів. Суд пристав на цю вимогу, однак Гнівош відмовився, тож присяга була присуджена підданам Загоровського. Балтазар просив дозволу на апеляцію, однак суд її не допустив, посилаючись на конституцію 1578 р. про заборону апеляції з приводу грабевів. Через пізню годину завершення справи відклали до середи, оскільки в понеділок і вівторок було свято, тож у призначений день піддані Загоровського присягли, а суд присудив йому відшкодування з боку Балтазара Гнівоша у розмірі 58 кіп (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 391–393 зв.). 21 жовтня вже після виведення «шкруптинії» Яном Гнівошем Олександр Загоровський пробував ув'язатися в Козлів за цим декретом, однак урядник його не допустив (Там само. 811 зв. – 812 зв.).

«Погребу жадного ведле звычайу хрестянского повинным смутным чинити не дали и овшем над поганский обычаи себе поступили, воли тиранской и злои мысли своєї догожаючи».

Наступного дня в п'ятницю Жоравницькі наїхали на королівське місто і замок Свинюхи, однак штурм їм не вдался. До того ж захисники полонили кількох нападників, які були доставлені на уряд, де й дали свідчення. Далі в текст скарги внесені оповіді двох із них – Малхера Кравця, блудівського урядника, який близько двадцяти років служив Янові Жоравницькому (і чия дружина теж перебувала на службі при Олені Коптівні) та гайдука Каспера Голубка, що в пошуках служби прийшов з товаришами на Волинь з Луківського повіту¹¹. Спроба влаштуватися до Балтазара, на відміну від кількох щасливіших побратимів, йому не вдалася. Однак добрі люди порадили Касперу звернутися до Яна Жоравницького, що той і зробив, опинившись на службі незадовго до вбивства Гнівоша¹².

Малхер Кравець, який під час описуваних подій перебував у Блудові, повідомив ряд додаткових деталей, серед яких – оповідь про те, що Балтазар просив у Яна Жоравницького і Олени Коптівни зберегти йому життя в обмін на Свинюхи і заставлені Жоравницькими маєтки, а також додаткову суму грошей. Потому ті з півгодини про щось радилися, а опісля скликали слуг і наказали кільком блудівським підданам вбити полоненого.

Кравець також зауважив, що напередодні наїзду на Козлів до Блудова приїздив Григорій Колмовський, а війський освенцімський Станіслав Інвальський був у Жоравницьких під час ув'язнення Гнівоша.

Каспор Голубок твердив, що не знав нічого про плани своїх панів, і стояв на сторожі під час наїзду на Козлів. Інші учасники штурму Свинюх свідчили – Жоравницький їх упевнив, що вони їдуть туди не на збройну акцію по захопленню маєтку, а на ув'язання, тобто легальне перебирання його до своїх рук (зазвичай за судовим декретом або за погодженням сторін). Серед тих, хто деталізував картину нападу на Козлів, був також слуга Балтазара Гнівоша Миколай Коритковський, який перебував при панові під час наїзду.

З оскаржених лише Григорій Колмовський намагався опротестувати в гроді звинувачення на свою адресу, як це прийнято було серед волинської шляхти, адже звинувачення кримінального характеру шкодили добрій славі шлях-

¹¹ Звернімо увагу на факт міграцій великих груп людей в пошуках служби на Волинь, що складала той значний ресурс служебників, які перебували практично в кожному шляхетському дворі, див.: *Старченко Н.* Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст. // *Соціум. Альманах соціальної історії.* Вип. 6. К., 2006. С. 85–130.

¹² Порада особі, яку Балтазар відмовився взяти за слугу, звернутися до Жоравницького засвідчує звичну практику маніпулювання слугами у шляхетських конфліктах, зокрема, переманювання їх від недоброзичливців. У даному разі напружені стосунки поміж панами робили Каспера від початку заручником ситуації.

тича¹³. Наступного дня після внесення скарги Яном Гнівошем, 6 вересня, він визнав, що до нього дійшли чутки про звинувачення його в наїзді на Козлів як помічника Жоравницьких, а також про погрози мститися панів Гнівошів на його адресу: «...перед немало зацными людми отповеди и пофалки немалые в невинности моей противко мене чинят». Тож Колмовський задекларував свою невинність:

«Я сам, так тежъ слуги мои, ни хто з дому моего с [а]ном Жоравницким на той злой справе не были, не тылко жебы-м сам мил на таковых непотребных злых речах быт, але-м того и в помышленю моемъ николи не мял, кгда же-м и сам ест шляхтич, и вим, што почому ходит, и завше-м ся того, яко невинныи ч[о]л[о]в[е]къ, готов так паном Гневошом, яко и каждому справит и невинност свою ясне покажу»¹⁴.

Оголошення родичами убитого про помсту причетним до вбивства (і зазвичай їхнім родичам, слугам і підданам) не було риторичним. Так, 22 вересня Томаш Жоравницький скаржився на Яна Гнівоша, слуги якого побили і невідомо де поділи Томашевого слугу Петра Хорощка¹⁵.

15 вересня до володимирських гродських книг був внесений королівський лист, виданий у Кракові 6 вересня на прохання Яна Гнівоша, де йшлося про те, що кн. Костянтин Острозький і кн. Януш Збарзький як володимирський і кременецький старости (за їхньої відсутності – гродські урядники), а також володимирський земський суд мали дозволити й усіляко сприяти проведенню шкрутинії (слідства) братом убитого. У тексті листа зауважувалося, що шкрутинія мала виводитися за приписами конституції 1578 р., тобто у випадку провадження справи на сеймі для пришвидшення процесу кожна зі сторін повинна була провести попереднє слідство за дозволом гродського чи

¹³ Див.: *Яковенко Н.* Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 115; *Старченко Н.* Дещо про спокусу джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.) / *Український історичний журнал.* 2009. № 6. С. 175; *Старченко Н.* «Одповіді» і «похвалки»: між правовими приписами та повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.) // *Confraternitas.* Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 304–305. Див., наприклад, протестацію, вчинену Дем'яном Гулевичем на Янову Несвицьку, яка перед тим звинуватила його в убивстві чоловіка: «Смели снать на мене, человека почтивоного, мужа доброе славы, и на с[и]на моего Александра, учинити протестацые криминальныи, славе нашої доброи шкодливые, а праве доткливые, о чомь мне ведаючи, не годилосе того замовьчати» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, 1599 р.); а також аналогічне визнання Івана Обуха Воштинського з приводу оскарження його братами Липськими в убивстві їхнього брата: «...ославене доброе славы ч[о]л[о]в[е]ка почтивоного, спокоиноного и никому ни в чом невинного, змыслне а неправдиве вложили и вчорашнего дня тут до книг кгородских записати дали; [...] яко людем хрестиянским и шляхетским не пристои» (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 315 зв., 1583 р.).

¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 21, оп. 1, спр. 21, арк. 606 зв. – 607.

¹⁵ Там само. Арк. 635 зв. – 636.

земського суду, а також на судовому засіданні («роках») оголосити його результати в присутності контрагента¹⁶. Для «ведення шкрутинії» суд мав виділити зі свого складу двох членів або уповноважити своїм листом інших двох осіб-депутатів для опитування свідків у справі; свідчення мали бути зафіксовані письмово і запечатані, так що сторони дізнавалися про результати слідства безпосередньо на засіданні суду¹⁷.

У нашій справі особи, що мали свідчити у справі про вбивство Балтазара з боку його брата, були особисто викликані позовами до суду, а саме – луцький підкоморій Ян Харленський, Федір Шимкович Шкленський, Василь Гулевич, кн. Роман Сангушко і його локацький урядник Гнівош Резанович, Михайло і Яцко Марковські, Ян Молинський, Матей Гроновський, князі Андрій і Януш Козеки, Олександр Кисіль та свинюські євреї-орендарі (орендарі невдовзі по наїзді на Козлів, 4 серпня, вже засвідчували у володимирському гроді нанесені шкоди¹⁸)¹⁹. Переважна більшість серед них – власники маєтків, чий ґрунти межували з володіннями Балтазара Гнівоша. Конституцією передбачалося, що число осіб до виведення шкрутинії не мусить перевищувати дванадцять, саме стільки шляхетних обивателів було позовано. Під час судового процесу з боку Гнівошевого адвоката звучатиме обґрунтування такої практики – він переконував, що особисте свідчення позваних до виведення шкрутинії у такій кількості перед оскарженими мало забезпечити більшу об'єктивність, аніж письмове, тим більше від невеликої кількості осіб (трьох), як це часто траплялося:

«В справе такої, которая се в ночи стала, его м[и]л[о]сть пан староста иначи справен быти не може, одно през свядецтва, которого чинит не хоче без видомости обвиненого, бо если же тут сведецтва голые през листки и картки идут, далеко болшь сведецтво перед урядомъ, очевисто сознаное, допущоно быти маест, и если же трох светковъ сведецтво, на картце под печатю поданое, до уряду принято бывает, далеко болшь то тут перед урядом сознаное и поприсяжноое принято быти маест»²⁰.

Особи, що мали свідчити у справі про вбивство Балтазара Гнівоша з руки його брата, навряд чи володіли детальною інформацією про наїзд. Їхнє знання, напевно, ґрунтувалося на чутках, що загалом були важливою частиною судового процесу і вступних актів до нього. Серед свідків відсутні слуги, на чийх оповідях ґрунтувалася попередня скарга лятовичського старости. Це по-

¹⁶ Volumina constitutionum. Т. II. Vol. 1 (1550–1585). S. 409.

¹⁷ Статут Великого князства Литовского 1566 года // Временник Московского общества Истории и Древностей Российских. М., 1855. Кн. 23. С. 210–212. На жаль, розвідки, що були б присвячені процедурі виведення шкрутинії, на сьогодні відсутні. Маємо лише згадки про цей спосіб доведення в загальних оглядах судового процесу Польської Корони в ранньомодерний час.

¹⁸ ЦДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 441.

¹⁹ Там само. Арк. 650 зв. – 650 зв.

²⁰ Там само. Арк. 698.

яснювалося тим, що за правовими нормами і звичаєвими практиками слугам заборонялося свідчити у суді за пана чи проти нього: «Ест право посполитое, иж слуга и подданыи против пана ани за паномъ светчить не може»²¹.

Окрім головних ініціаторів подій, була оскаржена і позвана «ку прислуханию и вивоженю шкрутиниум» також низка шляхтичів²², яких, втім, Ян Гнівош 15 жовтня під час засідань гродського суду звільнив від раніших обвинувачень. Ними були – гродський писар Адам Букоємський, Михайло і Андрій Загоровські, Костянтин Колпитовський, Іван Холоневський, Григорій Колмовський, Януш Угриновський, Іван і Давид Яковицькі, волинський підвоєвода Іван Калусовський, Богуш Липленський, луцькі возні Матис Славогурський і Каспор Богуш²³. Логічно припустити, що всі ці особи раніше були звинувачені помилково, однак деякі деталі дають підставу говорити якщо не про їхню причетність до цієї історії, то, принаймні, про обізнаність у підготовці операції, наближеність до безпосередніх учасників події і пов'язаність між собою²⁴. Як пам'ятаємо, свідки вказували, що освенцімський війський Станіслав Інвальський приїздив у Блудів з візитом вже після ув'язнення Балтазара, «трактуючи о пана Гневоша»²⁵, а Григорій Колмовській з'явився там напередодні наїзду. Інформація в спільноті переважно усної комунікації розповсюджувалася швидко, до того ж події відбувалися під час роботи гродського суду, водночас періоду товариських зустрічей, «бесед», ділових угод і розрахунків, демонстрації сили і символічного капіталу в житті шляхти. До того ж Козлів, масток Балтазара, розташовувався недалеко від Володимира. Тож цілком очевидно, що шляхетський загал знав про події у Козлові і Блу-

²¹ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 30, арк. 70. Втім, зрідка фіксуються й інші уявлення. Так, кухарка у справі своїх господарів заявила: «Я одну душу маю и тую Богу ховаю, як ми пан мои не брат, так теж и пани не сестра, правду казати буду» (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 67).

²² Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 653 зв. – 655, 5.10.1588 р.

²³ Там само. Арк. 678.

²⁴ Так, Григорій Колмовський був одружений з дочкою Антонія Яловицького, чії слуги брали участь у наїзді, а Адам Букоємський фігурував серед свідків його заповіту, датованого 24 лютого 1589 року (КМФ-36, спр. 199. Арк. 27–30 зв.). Дружиною Івана Холоневського була Марина Андріївна з Колпитовських, двоюрідна сестра Костянтина Колпитовського (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 199 зв. – 200, 1584 р.). Холоневський періодично фігурує як свідок різних актів Колпитовських, зокрема, при складанні тестаменту дружиною Остафія Колпитовського (брата Костянтина) Уляною з Кутровських (ЦДІАУК. Ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 384–385 зв., 1590 р.). Ян Калусовський був одружений з Федорою Яківною з Колпитовських (Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 355 зв.). Серед приятелів Загоровських в актах різного характеру фігурують Григорій Колмовський і Януш Угриновський (Спр. 16, арк. 186 зв., 240–242). Свідками на дільчому акті Іваничів Тимофієм і Лазаром Іваницькими посеред інших осіб фіксуються Михайло Загоровський і Гнівош Калусовський (Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 280–287, 1584 р.). Звичайно, зв'язки поміж окремими членами родин не конче свідчать про добрі стосунки поміж іншими. Однак за вкрай розрізної інформації судових книг такі свідчення принаймні можуть слугувати для попередніх висновків. Про можливі зв'язки між іншими учасниками трохи згодом.

²⁵ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 581 зв.

дові, міг втрутитися і, принаймні, спробувати полагодити ситуацію, однак цього не зробив.

Деталі оповідей свідків теж вказують на допомогу Жоравницьким від багатьох сторонніх осіб. Так, Голубок повідомляв, що дорогою на Козлів до загону прилучилася велика кількість людей: «Людии немало поткалисмы конныхъ, которые нам дорогу заездчали и з нами ся злучали и сполне ехали, але я их не знаю»²⁶. Зауважу, що Януш Угриновський і Григорій Колмовський у попередній скарзі Яна Гнівоша були звинувачені саме у насланні слуг.

Присутність серед звинувачених возних теж цілком вмотивована, якщо врахувати певні повсякденні практики шляхетського соціуму. Возний перебував при кожному важливому етапі життєдіяльності шляхтича, легітимізуючи його, а також у тих випадках, які в далекій або близькій перспективі могли спровокувати конфліктну ситуацію. У возному була зацікавлена й сторона, яка вдавалася до протиправних дій, оскільки він міг надати у суді вигідні для неї свідчення²⁷. Тим більше, що поймаєний Каспор Богуш у свій час був служебником Олександра Жоравницького, батька ініціатора наїзду Яна Жоравницького, і отримав у 1580 р. від свого пана за вірну службу на вічність з правом повного володіння дві волоки землі і двох підданих у маєтку Десятині, присілку Блудова²⁸. За цих обставин він міг опинитися в почті передовсім як слуга чи клієнт Жоравницьких. Другий возний Матис Славогурський визнав, що «в четвергъ на свитанью был у Жоравницкого въ Блудове»²⁹.

Врешті-решт, звинувачені були лише ініціатори наїзду – луцький війський Ян Жоравницький, його дружина Олена Коптівна та безпосередні учасники наїзду на Козлів – їхній син Томаш Жоравницький, Олександр Загорівський та слуги Жоравницьких – Кіндрат Хорошко і Лаврин Карпінський, а також ті особи, чії слуги брали участь у нападі – кременецький земський суддя Антон Яловицький, Марко Жоравницький, Василь і Костянтин Борзобогаті Красенські.

²⁶ Там само. Арк. 582.

²⁷ Про участь возних у житті шляхетської спільноти Волині див.: *Старченко Н.* Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 8. К., 2008. С. 134–162.

²⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 465 зв. – 466, 1580 р.; запис датований 17 березня 1580 р., а 20 червня Каспор Богуш фіксується як луцький возний (Там само. Арк. 724). Цілком імовірно, що подарована земля перепусткою до отримання ним вознівського уряду, який могла обіймати лише осіла на Волині особа. Тож вознівство стало черговим служебницьким обов'язком Каспора, водночас увівши його до шляхетської корпорації як формально повноправного члена.

²⁹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 721–721 зв. Звернімо увагу на репліку Івана Букоємського в іншій справі, зверненій до возного, що приїхав у справі без надання від уряду (практика цілком легальна, передбачена рядом правових актів); він підкреслював, що відсутність уповноважувального листа чинить возного приватною особою, яка діяла на руку недоброзичливців Букоємського: «...такъ нерядовне необычайне ездись, tedy я тебе не маю за возного, але за одного помочника тых моих кгвальтовников, от которых до мене ест пришлоль» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 65 зв., 1584 р.).

Позови до кожного з обвинувачених³⁰ містили сталі формули, де передовсім вказувалося на великий розголос цієї справи, а також на неприпустимість вчиненого для поштового шляхтича: такий нечуваний «выступок» «кож-дого доброго слушне ображати мусит». Злочин був переповнений ганебни-ми для честі шляхтича діями:

«...шляхтич полский з дому кгвалтовне взят, сромотне веден, не вспоминам наяз-ду, пожоги и злупеня дому, всаженья въ везенье, трутизноу поеныи, шацованыи [?], до контрактовъ незносных привожоныи, наконецъ, на штуки зрубаныи»³¹.

Окрім того, тіло Балтазара Гнівоша не було поховане, що, як вказувалося в тексті, не дозволяють собі ні погани, ні деспотичні монархи, навіть участь засуджених злочинців зазвичай буває краща:

«То реч тяжкая – забит брата невядоме неслыхане; тяжшая, же учтивою по-гребу и послуги остатнее тилу его учтивою учинити ся не може, навет бы-вае лито и у поган або монарховъ пышных, удилне пануючих, у которых в руках влада речи и особ замыкается, и злочинца, правомъ и винами кара-ныи, лепшую и звычайнейшую учтивост мевает»³².

У позовах оскаржених містилися й звинувачення, які напевно є риторич-ними фігурами, що маркували переступ за межею будь-яких допустимих норм. Так, Ян Жоравницький – ініціатор нападу – був оскаржений у власно-ручному вбивстві беззбройного Гнівоша, розчленуванні тіла та відмові в похованні небіжчика. Власне, такі дії мали викликати аналогії з ганебним ремеслом ката, що здійснює четвертування³³:

«Там же связаного окрутне забил еси и на штуки зрубал еси. А потом в мих оболочки, в бочку вложил еси и ноги и руки пообъятинавши, зашпунтовал еси. А потом в ставе утопил еси и так окрутне, незбожне, неотповедне над живым и мартвым телом злостливое мысли своеи доказовал еси, погребъ над звычайи поганскийи непристоинныи учинил еси»³⁴.

³⁰ Там само. Арк. 694 зв. – 698 зв. (справа Олександра Загоровського), арк. 678–680 (Яна Жоравницького), арк. 680 зв. – 682 зв. (Галена Коптівна), арк. 683–685 (Томаш Жоравницький); позови також по Томаша Жоравницького (арк. 683–685); Кондрата Хорошка (арк. 685 зв. – 688 зв.), що мешкав на маєтку Кнегининському у Луцькому повіті, який до суду не став; Лаврина Карпинського (арк. 689–691 зв.) – до суду не став; Марка Жоравницького про наслання слуг (арк. 698 зв. – 703 зв.), на процесі його представляв умоцований Бобрикович, як і в інших справах, аргументи наводилися ті ж самі, що й у справах інших учасників; по Костянтина Борзобогатого про наслання слуг (арк. 703 зв. – 708); по Василя Борзобогатого (арк. 708–712 зв.) про наслання слуг.

³¹ Там само. Арк. 695–695 зв.

³² Там само. Арк. 695.

³³ Про інвективу «кат» і пов'язані з нею конотації див.: Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... С. 136–138. Втім, у рамках помсти навіть вчинки, що були недопустимі для поштивої особи, втрачали оціночні конотації; так, скажімо, слово «кат», що маркувало особу поза межами спільноти через заняття недобрим «ремеслом», могло уживатися на означення сили і могутності героя. Див.: Костырев В.Г. Жестокость на войне в системе рыцарской этики позднего средневековья // Средние века. 2009. Вып. 70 (1–2). С. 207.

³⁴ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 679–679 зв.

Однак, схоже, що рицарський етос допускав застосування насильства у тих формах, які за нормальних обставин вважалися неприпустимими для поштового шляхтича, якщо воно виявлялося «відповіддю на порушення певних правил і неписаних законів, властивих цій групі осіб». Ненависть у такому разі набувала вигляду праведного гніву³⁵.

Деталі смерті Балтазара, як і поводження з його тілом, а, відповідно, і ступінь безпосередньої участі у вбивстві окремих осіб, не могли бути відомі оскаржувачу, тож ішлося про конструювання наративу через звертання до відомих топосів, настанов і упереджень. Так, позбавлення небіжчика поховання через кидання його у воду пов'язувалося з поганою смертю, було знаком безчестя³⁶. Розчленування тіла, на якому акцентував увагу скаржник, траплялося серед погроз про помсту, а також самих актів помсти. Так, воротний луцького замку Афанасій Рупша скаржився на Лукаша Чешевського, який «перед веле людми добрыми мни отповеди и пофальки на здоровье и на горло мое вчинил, поведаючи, ижъ, деи, ты, воротъный, о томъ ведаи, же я тебе где кольвекъ потъкавши, з ручницы забю, або ты на штуки розсекашь»³⁷.

Звернімо також увагу на деталі іншої справи – розправи над кількома особами з роду Гулевичів, їхніми слугами і приятелями, зініційованої Маркіяном і Миколаєм Семашками з помічниками: кінцівки і голови загиблих були посічені, а потому тіла притоплювалися у багні ближнього ставу: «... паствечися над ними, тираньске до болота их некоторых волочили, и ногами тила ихъ в болото доптали»³⁸. Такі акти засвідчували, що для нападників передовсім йшлося про помсту; риторика скарги Яна Гнівоша теж відсилала слухачів/читачів до цілком зрозумілих понять. Призвідців смерті Балтазара оскаржували не лише в реальних злочинних діях, а і в тих, які мали б бути, зважаючи на характер події.

У скарзі також зустрічається вираз «воля тиранська», що на різний спосіб присутній і в інших справах, пов'язаних з актами жорстокого насильства. Поняття «тиран» і «тиранія» питомо увійшли в політичну лексику Речі Посполитої ранньомодерного часу переважно через дискусії про місце і функції короля у державі в рамках дебатів про найліпшу кандидатуру до трону в часи перших безкоролів'їв (1572–1576)³⁹. Засаднича настанова шляхетської культури – жодна особа не може вивищуватися понад право – реалізувалася

³⁵ Костырев В.Г. Жестокость на войне... С. 206.

³⁶ Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... С. 134.

³⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 94, 1575 р.

³⁸ Там само. Спр. 55, арк. 524, 1599 р.

³⁹ Уживання поняття «тиран» і «тиранія» в політичній лексиці Речі Посполитої аналізується за роботою Шимона Бжезінського, див.: *Brzeziński S. Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym (XVI–XVII w.) // Społeczeństwo staropolskie. T. 1. Warszawa, 2008. S. 287–389.* Ширше функціонування цих понять у контексті європейської політичної культури, включно з проблемою вибору короля під час перших безкоролів'їв у Речі Посполитій, розглядає у своїй монографії Ігор Конколевський, див.: *Kąkolewski I. Melancholia władzy. Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia. Warszawa, 2007.*

у вимогах щодо особи короля: він не мусив урядувати відповідно до своєї волі і бажань всупереч правам і звичаям. Тож у літературі поняття «тиранія» переважно формувалося через стосунок «король – право».

«Антитиранський» спалах у шляхетських настроях був також започаткований стратою баніта Самійла Зборовського за ініціативи канцлера Яна Замойського у травні 1584 р. і подальшою конфронтацією з ним родичів небіжчика, в яку був втягнутий широкий шляхетський загал. Епітет «тиран» у стосунку до Замойського активно уживався у тогочасних текстах і через спосіб, на який був спійманий Зборовський, і через подальше поводження з в'язнем: використання шпигунів задля отримання інформації, напад на шляхетський дім з наслання канцлерових приятелів і чужоземців уночі, без попередження, підступно, під час сну осіб «беззбройних і безпечних», захоплення майна Самійла, піддання в'язня психічним тортурам і скарання його канцлером через катівські руки без сеймового суду. Тож дії канцлера і великого коронного гетьмана передовсім характеризувалися як результат ненависті і гніву приватної особи, а тиранський характер події виявлявся в жорстокості поводження з «жертвою-мучеником» і в способах провадження операції.

Окрім політичної сфери, зустрічається уживання поняття «тиранія» і щодо повсякденних комунікативних практик – наїздів, конфліктів, домінування сильнішого над слабшим («скільки є могутніх осіб у Польщі, стільки й тиранів»⁴⁰) – тобто йшлося про «тиранію багатьох». Зазвичай, під це поняття підпадали випадки кривавої розправи з супротивником.

Тож зразком для розбудованої риторики скарги могла послужити обігова література і політична мова періоду, що передував справі про вбивство Балтазара Гнівоша – справа Зборовських і третє безкоролів'я. Тим більше, що адвокатом брата забитого виступав шляхтич з Руського воєводства, чий обиватель були досить тісно пов'язані зі шляхтою Краківського воєводства – місцем драматичних епізодів протистояння Замойського та його опонентів. На 90-і рр. уживання поняття «тиранський вчинок» в оскарженнях про шляхетські наїзди і пов'язані з ними акти насильства на Волині стає загальником.

До не вповні типових ситуацій можна занести обвинувачення дружини Яна Жоравницького – Олени Коптівни – мало не як головної ініціаторки жорстокого поводження з Гнівошем. Їй інкримінували спробу його отруєння, нанесення власною рукою ножової рани і, врешті, наказ про «тиранське» поводження з тілом убитого:

«А потом трутизну в потраве давала еси и, приправивши, через служебницу свою слала еси. А наконец, коли вечер приходил, з мужем и з сыном своим, и з слугами твоими п[а]на Балцера Гневоша забила еси. И коли, деи, у ног твоих упал, сама ногою его пхнувши, и рукою своею ножем его зранилас, а на остаток тело его на штуки ростинат казала еси и тыранство – без погребу закрыла и путопила еси»⁴¹.

⁴⁰ *Brzeziński S.* Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym... S. 358.

⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 681 зв.

Перенесення основної ваги обвинувачення на жінку не було характерним для судового процесу Волині, де домінувала позиція щодо неї як не вповні дієздатної. Жінка традиційно перебувала «подъ владзою мужа своего»⁴², тож саме він виступав її природнім опікуном і у випадку необхідності обстоювати її інтереси, і в разі оскарження її іншими особами: «Каждый муж есть старшая голова жоне своеи, а винен есть о ее кривду яко о свою мовити, жебы ся ее справедливость стала»⁴³. Звернімо увагу на репліку Станіслава Русіяна під час судового процесу, де однією зі сторін в процесі виступала його дружина: «Я у малжонки своее есть мужем власным и опекуномъ ее, которая без мене [...] у права стояти и справоватисе не можетъ»⁴⁴. А у відповідь на звинувачення Станіславом Раецьким княгині Григорової Сангушкової у наїзді на його маєток, як говорилося у скарзі – з насланя чоловіка і з власної «хути», адвокат позваної твердив: «... кгвалтовне наеждат не могла, будучи белою головою, кгда ж то белым головам не приналежит, так сеж о кгвалтовный наезд справовати се не повинна»⁴⁵. І хоч подібні адвокатські аргументи зазвичай наражалися на протилежні за змістом твердження супротивної сторони, що суттєво розхитувало гендерну асиметрію, вона все ж позначалася на способі жіночої ідентифікації: «справами [судовими] не могучи [справовати] мы сами яко стан белоголовский»⁴⁶; жінка, даючи «моц» брату, зауважує: «а так я, яко белая голова, не могучи сама [стати] яко на сие роки, так и на пришлые, аж до скончания тое sprawy»⁴⁷.

Попри настанову соціуму щодо жінки як особи з певними дефектами дієздатності внаслідок слабкості статі, вона володіла нерухомістю і мала матеріальний і символічний ресурс для маніпулювання чоловіками в родині – синами, чоловіком, слугами. Так, Олізарова Кирдеева Мильська, конфліктуючи зі своєю сестрою, дружиною князя Курбського, насилає на їхній спільний маєток Дубровицю своїх служебників, наказуючи їм «врядника кн[я]зя Курпского дубровицкого и слугъ его на смерть позабивати и тежь бояр, мещан и подданных его дубровицких, кого бы одно могли битъ, забит велела, такъже самого князя, бояр, слугъ, мещан и подданных его грабит и кривдить и шькоды чинити казала, и такъ, деи, имъ просто мовила, што, деи, имъ злого вырядите и учините, то все на мой карбъ, и том, деи, во всемъ я вас сама заступлю»⁴⁸. Зазвичай цей владний ресурс зростав у випадку вдівства жінки а чи її повторного заміжжя, особливо, коли вдова виявлялася багатшою за

⁴² Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 299, 1596 р.

⁴³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 19–20, 1572 р.

⁴⁴ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 75–78 зв.

⁴⁵ Там само. Спр. 12, арк. 45–47 зв., 68–71, 1599 р. Однак при ближчому розгляді мусимо розцінити слова князя не стільки як переконання, скільки як намагання увільнити свою дружину від судової відповідальності за участь у наїзді на маєток сусіда в якості керівника збройного загону (Там само. Арк. 69).

⁴⁶ Там само. Спр. 10, арк. 543 зв. – 544 зв.

⁴⁷ Там само. Спр. 4, арк. 33, 1577 р.

⁴⁸ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 205 зв., 1570 р.

другого чоловіка. Тож кількість звинувачень жінки в насланні чоловіка/синів/слуг на маєтки сусідів за такого її становища суттєво зростала⁴⁹. У цьому контексті цілком зрозумілою стає риторичність запитання, звернутого скривдженою стороною до шляхтича, чия дружина, володіючи маєтком, була ініціаторкою граничних суперечок: «Ты, пане Иваницкий, чи наимитом в жоны своее живеш, [...] кгда в томъ имени владности и mocy не маш»⁵⁰.

Втім, і заміжня жінка, як засвідчують окремі випадки, попри практично повну формальну залежність від свого чоловіка і відсутність її у публічному просторі, мала засоби для впливу на чоловічі рішення. Неформальні владні механізми зазвичай функціонували через систему родинних зв'язків. Показовою у цьому плані є справа князя Дмитра Козеки з Киселями про межові суперечки, яка розглядалася у Володимирському земському суді. Після завершення слухань князь упродовж чотирьох днів змушений був ходити до суду по копію протоколу. Врешті, він таки її отримав, однак випис із актових книг не відповідав, за його словами, справжньому ходу справи. Тож не знайшовши правди у земському суді, князь Козека вніс до гродського суду скаргу на земських урядників, де наводить такі причини своєї невдачі: «Не был певен судеи с причин, же сестра рожоная панов Киселевъ ест у малжонстве за паном судею, а пани подсудковая есть неприятелем мни самому и всему дому моему»⁵¹.

Оборона честі була справою чоловіка, традиційно скарги про образу дружини вносилися до суду саме ним, адже важлива складова доброї слави шляхтича залежала від репутації жінки. Однак її оборона лежала не лише на «малжонкові» і його кровних родичах, а й на чоловіках її батьківської родини⁵². Це могло втягнути досить значну кількість шляхтичів у з'ясування стосунків, залежних від інтересів жінки, а чи й від її симпатій/антипатій. Звернімо увагу, зокрема, на текст однієї з «цедул», надісланих Костюшковичеві Хоболтовському і Яковицькому шваграми Василя Шолухи Яковицького: «О том ведце, же прияцеля нашего и сестры нашей до кгардль и маєтносцей наших

⁴⁹ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів... // Київська старовина, 2001. № 4. С. 20–42.

⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 135, 1569 р.

⁵¹ Там само. Арк. 243. Вороже ставлення підсудкової Марини Яковицької до князя Козеки пояснювалося ж її конфліктом з княгинєю Козечиною, про який довідуємося зі справи про намагання заподіяти шкоду княгині пані підсудковою шляхом ворожіння (Там само. Арк. 113–113 зв.). Що спричинило ворожнечу між двома жінками – залишиться таємницею назавжди, але справа князя Козеки запам'яталася надовго. Десь приблизно через рік Василь Гулевич, висловлюючи невдоволення роботою суду, зауважив: «Я вас тым не соромочу, одно того стерегу, абы ми ся так же не стало, яко первеи князю Козици, которыи з вами ешче о то в праве стоит» (Там само. Спр. 5, арк. 282 зв.).

⁵² Звернімо увагу на факт оборони дочки у випадку її нещасливого подружнього життя батьком і, в перспективі, братами. Так, Гнівош Калусовський заявляє своєму зятеві Богуфалу Іваницькому: «За тот жал мои, которыи ми ся диетъ от зятя моего и дочце моеи, а жоне его, в коротьком часе если не я самъ, теды сынове и приятели мои за тот жалъ намъ и смихъ, которыи он с почтывеи дочки моеи и з нас всихъ чинить, поткает его тое, чого ся не сподеваетъ. Вмисто смеху будет пану плачь и жалостъ» (ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 17, арк. 498).

престац не хцемы, поки нас стац може конечне»⁵³. А брати Калусовські серед погроз заподіяти шкоду Федорові Солтану вказують причину своєї помсти – скаргу сестри на кривди з його боку: «Ты можеш быти от нас небезпечен, бо певне помстим кривды сестры н[а]шои на горле твоємь и слуг твоих»⁵⁴. Маємо також приклад «цедули одповедной», тобто листа з погрозами мститися від Олександра Калусовського до Настасі Гулевичівни, дружини Івана Калусовського, яка була призвідницею Олександрового конфлікту зі своїм братом Дем'яном Гулевичем⁵⁵.

На останок аналізу вступних формул скарги Яна Гнівоша зауважу також, що вчинок Жоравницьких і їхніх помічників характеризувався як «новий» на Волині: «...кгвальтовнымъ и новым, неслыханым, злым а непристойным учинком покои посполитыи и домовое безпеченство взрушили»⁵⁶. За допомогою цього поняття маркувалося, скоріш за все, погіршення старого доброго порядку внаслідок невластивих для шляхетського загалу дій⁵⁷. Попри риторичність посилення на новий звичай, слід зауважити, що згадок про справи подібного масштабу до кінця 90-х років в актових книгах не зустрічається.

Судове засідання за скаргою брата Балтазара розпочалося 15 жовтня. Ян Жоравницький, Олена Коптівна, Томаш Жоравницький та їхні слуги Кіндрат Хорошко та Лавринець Карпінський до суду не з'явилися⁵⁸. Інтереси Олександра Загоровського, Костянтина і Василя Борзобогатих та Марка Жоравницького представляв адвокат («умоцований») Іван Бобрикович, який збудував захист за певним сценарієм⁵⁹. Після обов'язкового читання позову, тобто проголошення обвинувачення, яким започатковувався процес, і перед контроверсіями або «розмовами» сторін⁶⁰ він виголосив протестацію. Вказавши, що обвинувачення зачіпають «добру славу і учтивість шляхетську» його клієнтів, Бобрикович передовсім наголошував на публічному характері претензій, адже застосування в судочинстві «шкрутинії», відсутньої у II Литов-

⁵³ ЦДДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 170 зв., 1574 р.

⁵⁴ Там само. Спр. 7а, арк. 92, 1573 р.

⁵⁵ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 38 зв. – 39, 1593 р.: «...usadziła się na mnie brata swego, chcząc mia pozbawicz zdrowia mego».

⁵⁶ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 578.

⁵⁷ Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... С. 144–146.

⁵⁸ Оскільки ці особи до суду не з'явилися, не надали жодної інформації і не прислали від себе уповноважених, то процес проти них звівся до читання позовів та доведення позивачем через шкрутинію своїх обвинувачень. Далі свідчення осіб з боку Яна Гнівоша були письмово зафіксовані, а справа передана на розсуд короля. До гродських книг потрапили лише тексти позовів і коротка інформація про рішення суду.

⁵⁹ Деталі захисту цих осіб Бобриковичем цілком збігаються, тож далі я посилатимусь лише на справу Олександра Загоровського, яка була вписана до книг першою, до того ж йшлося про особу, що особисто брала участь у наїзді, тоді як всі інші, окрім Жоравницьких, що до суду не стали, звинувачувалися в насланні слуг.

⁶⁰ Нагадаю, що процес мав змагальний характер, де сторони почергово обмінювалися репліками (звинуваченнями/аргументами на своє виправдання), а суд виконував радше арбітральну функцію, оцінюючи вагу свідчень кожної зі сторін.

ському Статуті, суперечила «праву, свободамъ и волностямъ» волинської шляхти. Тож така практика вносила на Волинь «новьи, а волностямъ н[а]шимъ противныи и шкодливыи способъ, чого в праве н[а]шомъ посполитомъ нет».

Як і адвокат обвинувача, представник обвинувачених вдався до високої риторики, посилаючись на ідеальні зразки – славних предків, що не лише вміли берегти давні свободи і вольності, але й примножували їх завдяки заслугам перед монархами:

«Кожное панство и каждый народ не толко тут, в панствах его королевское м[и]л[о]сти, але и в ынших панствах хрестянских, навет в земляхъ и народехъ поганских, з волноsten, прав и свобод своихъ веселятся. Немнеи тежъ з вековъ давныхъ продкове н[а]ши, породевшия в обфитыхъ свободахъ и волностяхъ своихъ, не толко же, деи, бы ихъ про неострожность або недбалость свою упустит и в чомъ уменшити мели, але за учтивыми поступками и заслугами своими у господарей своихъ, помазанцовъ Б[о]жихъ, от часу болшеи набывати и того добре а потужне стеречи умели, што се и нам, потомкомъ ихъ, вцале и ненарушоне zostало»⁶¹.

Далі Бобрикович зауважував, що Статут як право посполите був збережений на Волині умовами Люблінської унії, щойно підтверджений королем і вписаний до конституції, зміни ж у право могли вноситися лише з ініціативи самої волинської шляхти, що їх обіцяв підтвердити Зигмунт III Ваза на першому після коронації сеймі. А оскільки питання про застосування шкрутинії не обговорювалося шляхтою і не виносилося на сеймик, щодо неї не давалося жодних інструкцій послам на сейм і, відповідно – не було королівського підтвердження, то й використання її в судочинстві – недопустиме. Дія ж конституції 1578 р., якою вводилася шкрутинія, не поширювалася на Волинь:

«Теды мы тои констытуции, которая в нас, кромъ обывателей коронныхъ, которые ся инымъ правомъ и иншими звычайми судят и шкрутинии ведле своихъ звычайевъ уживают, навет и писмомъ латинскимъ справы свои отправают, не идет»⁶².

Тож адвокат пропонував вдатися до традиційного способу провадження процесу, на що адвокат обвинувача заявив, що «рацыями и правомъ бавится» не хоче. Суд, своєю чергою, аргументів позваного до уваги не взяв і дозволив обом сторонам доводити свою позицію через свідків. Як вказано у занесеному до гродських книг протоколі, контрагенти скористалися цією можливістю, однак подальші деталі судового процесу до запису не потрапили. Ми не знаємо, на який спосіб боронилися оскаржені і що оповідали свідки. Зауважувалося лише, що весь перебіг процесу зафіксований у відповідних матеріалах, а сама справа передана на королівський суд. Не можна сказати напевно, йшлося про замовчування свідчень як про стратегію, до якої вдалися члени суду з певною метою, а чи відсутність записів про провадження шкрутинії

⁶¹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 697.

⁶² Там само. Арк. 697 зв.

пояснювалася необов'язковістю її фіксації. В актових книгах зустрічається досить багато визнань возних про вручення сторонам позовів до суду для слухання шкрутинії, однак небагато записів її провадження. У нашому ж варіанті, як видається, маємо справу з фіксацією симетричних реплік сторін – обвинуваченням Яна Гнівоша і протестацією оскаржених у відповідь, уникнути яких було неможливо, та свідомим замовчуванням подальших матеріалів справи, що могли б зашкодити репутації «своїх». Тож, як бачимо, функції суду обмежилися дозволом для обох сторін провадити шкрутинію, фіксацією якихось матеріалів процесу і передачею їх на королівський суд.

Кременецький земський суддя Антоній Яловицький, який особисто участі в наїзді не брав, однак надіслав своїх слуг, до суду не став, пославшись на звичну в таких ситуаціях причину – хворобу⁶³. Його адвокат переніс усю відповідальність з Яловицького на слуг як безпосередніх учасників події:

«П[а]на Яловицького самого не яко прынципала, але яко того, котории посланьем и росказаньем слуг своих причиною того учиньку былъ, позвано, противъ которому не так далеце, яко противъ слугъ его, которые яко прынципала за посланьем его в так срокгомъ и неслыханомъ учиньку будучи, оного морду и забитья небожчика п[а]на Гневоша помагали».

А суд несподівано визнав слухність Бобриковича («А хоть бы и хор не былъ, а становится не хотель, то, деи, ему учинити волно»), проігнорувавши статутіві приписи про відповідальність пана за злочини слуги, більш того, скоєні за його ж наказом. Така настанова існувала також на рівні звичаєвих практик: звернімо увагу на промовисту фразу під час судового процесу адвоката обвинувачення у відповідь на спробу Остафія Малинського уникнути відповідальності за злочин, здійснений за його наказом руками його ж слуг: «Хто через кого чынит, сам через себе чынит»⁶⁴.

Врешті, Яловицькому дозволялося, якщо він захоче очиститися від звинувачень, розпочавши проти позивача процес.

До гродських книг потрапила також справа дубенських татар князя Костянтина Острозького, які, за свідченням багатьох осіб і скаргою Яна Гнівоша від 5 вересня, брали участь у наїзді на Козлів: «...маючи ку тому учинкови своему татаре, люди поганские, которых потеха наболшая есть люди хрестиянские мордовати». Хоча проти володимирського старости і його слуг не було офіційно висунуто звинувачень, він, на відміну від інших учасників історії, за власною ініціативою прислав до суду своїх уповноважених разом з дубенськими татарами, вимагаючи з'ясування всіх обставин:

⁶³ Там само. Арк. 691 об. – 694 зв. – справа Антонія Яловицького.

⁶⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 57, арк. 818 зв., 1599 р. Прикладів таких практик можна навести багато. Так, спійманий під час наїзду, зорганізованого Василем Гулевичем, його слуга заявив, що відповідальність за це цілковито лежить на панові: «Яко слуга рукодаиньи мусьяль есми тамъ ехати, где была воля и росказанье пана моего; не былъ есми ему товаришомъ, толко слугою, а слуга мусить чинити волю пана своего» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 452, 1593 р.).

«Княжа его милость, пан нашъ, яко пан хрестянский, которыи сам покою посполитого постерегаеть и людеи збыточных и свовольных во именьяхъ своихъ не терпить и овшем каждому справедливост цале и неотволочне чинить»⁶⁵.

Представники Острозького передовсім акцентували увагу на непоінформованості князя про участь його татар у злочині⁶⁶ і зауважували, що він, усупереч праву, за яким пан сам мав судити своїх слуг, воліє не приватним способом, а через суд з'ясувати ступінь їхньої вини⁶⁷. Гродські урядники – підстароста Андрій Романовській і суддя Демя'н Павлович – потрапили в досить делікатну ситуацію, оскільки були вимушені судити слуг самого старости, свого пана⁶⁸, до того ж, за їхнім власним твердженням, «з слуг не вряду, але пану самому справедливост чинити належить». Тобто суд декларував думку, прямо протилежну тій, яка була ними висловлена з приводу невідповідальності Яловицького за наїзд його слуг. Врешті-решт було вирішено – розглянути справу дубенських татар на приятельському суді, сформованому з присутніх на процесі шляхтичів при асистуванні гродських урядників.

Перш за все Ян Гнівош подякував князю за його християнський вчинок на сторожі «покою посполитого» і святої справедливості:

«Напервеи пан староста лятовичкии княжати его милости, пану воеводе киевскому, за таковыи побожныи и хрестянский учинокъ, ижь его милость покою посполитого и справедливости светое постерегаеть и того учиньку окрутного жаловати рачить, подякованье учиниль».

⁶⁵ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 719.

⁶⁶ Невідомо, чи насправду князь не знав про підготовку до нападу на Балтазара Гнівоша, адже головні учасники наїзду та деякі особи, запідозрені у причетності до нього, склали достатньо близьке до Острозького коло. Так, своїм тестаментом від 21 березня 1589 р. Ян Жоравницький призначив його опікуном дружини Олени Коптівни (КМФ-36, спр. 199, арк. 11–13 зв., 24.02.1589 р.). Антоній Яловицький ще 1570 р. в одній зі справ фігурував як землянин кн. Костянтина Острозького (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 335 зв.; цією інформацією я завдячую Ігореві Тесленку). Зять Антонія Яловицького, Гаврило Гостський, належав до близького оточення князя. Періодично представники роду Яловицьких фіксуються на різного роду документах Костянтина Острозького, так, на приятельському суді його з кн. Матушем Воронецьким з боку Острозького виступали Дмитро і Миколай Яловицькі (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 498 зв. – 499 зв., 1595 р.). Серед попередньо обвинувачених згадується волинський підвоевода Іван Калусовський, тобто слуга або клієнт воеводи – князя Януша Острозького. Панський рід Загоровських був поріднений зв'язками різного ступеня близькості з князями Острозькими, Сангушками, Заславськими, Чорторійськими, Збаразькими. Представники роду Іваницьких традиційно перебували серед осіб, наближених до Острозьких. Тож імовірність поінформованості князя про плановану акцію була досить велика.

⁶⁷ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 719–719 зв.: «Ачь его милост о такомъ выступку их не ведаеть и справедливость з нихъ ведле права посполитого чинити княжати бы его милости належало, але и мимо право, хотя ж и позву жадного о нихъ его милость не мает, не хотечи ихъ самъ о тое обжаловане розсуживать, тут на врьад прислалъ, которые если же в томъ выступе сут не винны або винны, нехай ся справуть, если же на нихъ хто инстыковать будеть».

⁶⁸ Як відомо, гродський суд формувався зі слуг і клієнтів старости.

А потому адвокат Гнівоша Криштоф Свирщевський звинуватив татар в наїзді на Козлів і всіх супутніх злочинах. Татари через адвоката Івана Бобріковича спробували виправдатися, запропонували свою версію подій: вони без відома князя були запрошені Жоравницькими до Блудова для допомоги на жнивах, тож вони за певну платню (по два золоті на особу) упродовж трьох днів звозили збіжжя, в чому були готові присягнути.

У відповідь адвокат обвинувача заявив, що татари – не християни, і, до того ж, «суть винни, бо без воли и ведомости княжати его милости, пана своего, там ездили». Перед судом поклали випис з гродських книг, найімовірніше, визнання Яна Гнівоша від 5 вересня, де наводилися свідчення Малхера Кравця і блудівського урядника про те, що татари приїхали до Блудова у вівторок увечері, стояли на варті біля Козловського двора під час наїзду, а також перебували при Жоравницьких упродовж трьох днів. Факт присутності татар у Блудові підтвердили возний Матис Славогурський і Станіслав Інвальський, які були там у четвер 28 липня.

Татари визнали факт участі у наїзді, після чого суд ухвалив декрет – скарати їх на горло як співучасників злочину. Втім, фінал був розіграний за цілком традиційним сценарієм, де поступки з одного боку мусили бути віддаровані аналогічними знаками приязні. Такі акти створювали атмосферу, що сприяла примиренню сторін, тож Ян вибрав двох з-поміж татар, які й мали поплатитися головою, інших – «чинечи милосердьє яко человекъ хрестиянскии» – помилував (загальна кількість татар мала бути близько двадцяти осіб).

Далі справа переносилася на королівський суд, що мав засідати під час сейму. Збереглися визнання возних про вручення позовів головним ініціаторам нападу та їхнім помічникам – Янові Жоравницькому, Олені Коптівні, їхньому сину Томашеві Жоравницькому, Маркові Жоравницькому, Олександру Загоровському, Гаврилу, Василю та Григорію Бережецьким, слугам Жоравницьких – Янові Горецькому, Жигимонту і Марціну Жаконським, Яну Соколовському, Габріелю Заборовському, Яну Завадському, Якубу Войновському, Балцеру Пацановському, Яну Чорториському, Кіндрату Хорошку та іншим особам⁶⁹. Однак до нас дійшли лише декрети щодо Яна Жоравницького, Олени Коптівні і Марка Жоравницького, вписані до Волинської метрики⁷⁰, та вирок щодо Томаша Жоравницького, занесений до володимирської гродської книги⁷¹. Невідомо, чи розглядалися на королівському суді справи інших осіб.

У текстах декретів відсутні контрверсії сторін, відтак, поза увагою дослідника виявляються ті прийоми, до яких вдавався адвокат оскаржених. Маємо лише рішення короля і сенаторів у відповідь на його аргументи. З цього матеріалу можемо зробити висновок, що уповноважений позваних спочатку спробував відкласти справу, поставивши під сумнів юрисдикцію суду щодо неї. Цілком можливо, що він мав намір перенести її до гроду, тобто суду пер-

⁶⁹ ЦДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 51–69 зв., 1589 р.

⁷⁰ Там само. КМФ-36, спр. 199, арк. 5–8 зв.

⁷¹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 273–276.

шої інстанції, де попередньо відбулося слухання шкрутинії. У відповідь було зауважено, що справа стосується честі оскаржених, «славы доброе и учтивости», тож такі кримінальні злочини перебувають під присудом короля:

«... обачивши, иж сторона поводовая позваного яко принцыпала выступку особного, противко почтивости его учиненого, тут до суду нашего королевского, яко до п[а]на звирхнего и судю почтивости, позвала»⁷².

Далі перебіг судових процесів кожного зі звинувачених мав свої нюанси. У випадку Яна і Томаша Жоравницьких адвокат пробував відкласти справу під претекстом, що шкрутинія не була введена обома сторонами, а лише одним позивачем. Уповноважений Томаш заявив, що не вдалося провести слідства через акти насильства з боку Яна Гнівоша: «шкрутыниум выводитьи не мог, бо, деи, Гневош, отповедаючи, по дорогах имал и сажал, жолнере его вешалися⁷³ по дорогах»⁷⁴.

Однак суд не взяв до уваги цього аргументу, вказавши, що оскаржені мали вдосталь часу, однак ним не скористалися – не стали на слухання шкрутинії позивача і не вивели своєї. Відтак, Ян Жоравницький за результатами слідства був визнаний винним, що додатково мав підтвердити присягою Ян Гнівош з двома свідками. Проте, коли вони вже були готові присягнути, позваний звільнив їх від цього акту і тим самим добровільно визнав вину. Зважаючи на цю деталь, а також на прохання Жоравницького і посередництво сенаторів, король хоч і виніс смертний вирок для винуватця, але не позбавив його честі⁷⁵. Часте у тогочасній судовій практиці поєднання смертної кари з інфамією (позбавленням честі), що виглядає як надлишкове⁷⁶, між тим є добрим підтвердженням тези про вищість для шляхтича честі від життя⁷⁷. Тож інфамія по смерті засудженого мусила виводити його з числа «людей почтивих» і, цілком можливо, кидати пляму на всю родину.

Томаш Жоравницький до суду не став; його вина була підтверджена не лише через шкрутинію, а й через присягу Яна Гнівоша зі свідками. Тож ка-

⁷² Там само. Арк. 274.

⁷³ Схоже, що Томаш Жоравницький на той час був ротмістром, що й пояснює «темне» місце наведеної цитати: акти насильства (аж до повішення), що чинилися людьми Яна Гнівоша, стосувалися жовнірів Томашевої роти, цілком у відповідності з уявленнями того часу про слуг, підданих та інших залежних осіб як символічного продовження тіла господаря/очільника, на яких в першу чергу спрямовувалася агресія. Як повідомляв обвинувачений, свідків неможливо було поставити до суду через агресивні дії, зиніційовані братом убитого.

⁷⁴ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 274 зв.

⁷⁵ Звернімо увагу на деякі деталі справи про вбивство Самуелем Зборовським Анджея Вавоського на королівському дворі під час коронаційних імпрез у 1574 р., зокрема, на факт заміни кари позбавлення честі, що мала би бути застосована до винуватця, на баніцію, тобто вигнання з Речі Посполитої, і конфіскацію майна як результат клопотань родичів убивці. Див.: *Radoń S. Kilka uwag w sprawie Samuela Zborowskiego // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace historyczne. 1985. Z. 77. S. 41.*

⁷⁶ *Makarewicz J. Polskie prawo karne. Część ogólna. Lwów-Warszawa, 1919. S. 228.*

⁷⁷ *Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... С. 128.*

рою для нього стала баніція та інфамія, тобто вигнання з території Речі Посполитої і позбавлення честі. У випадку нехтування винуватця декретом старости мали затримати його і скарати на смерть; особа, причетна до вбивства засудженого, не несла жодної відповідальності. Намагання адвоката пом'якшити вирок своєму клієнту – обмежити його сидінням у замку і виплатою «головщици», оскільки «один то вже горломъ заплатилъ», мало не завершилося ув'язненням його самого. Адже спілкування з банітом, а тим більше допомога йому мали суворо каратися, на чому зосереджувалася увага під час «обволання» декрету, тобто обов'язкового публічного оголошення через возного про баніцію. Клопотання адвоката після присяги позивача і судового вироку були розцінені як непослух декретові, тож лише заступництво сенаторів порятувало його від сидіння у вежі.

Інакше склалася ситуація з Оленою Коптівною, щодо якої в скаргах обвинувача містилося чи не найбільше звинувачень у страхітливих вчинках. Однак у декреті йшлося передовсім про те, що вона є особою жіночої статі, відтак, мала обмежену дієздатність – перебувала під владою вже засудженого чоловіка: «...позваная билая голова своее владности, але радшеи под властностью плесцю мужовою, которыи вжо есть пересужонъ, была»⁷⁸.

Далі вказувалося на відсутність достатніх доказів її участі у вчиненому злочині, що відповідало дійсності, адже очевидців убивства Балтазара серед опитуваних не було, а безпосередній виконавець волі Жоравницьких загинув під час штурму Свинох. Тож Олена через присягу разом з двома свідками мала підтвердити свою непричетність, що вона й зробила⁷⁹.

Ще одному обвинуваченому, Марку Жоравницькому, інкримінувалося те, що він, змовившись зі своїм дядьком Яном, винайняв загоны і послав йому на поміч⁸⁰. У тексті скарги передовсім звучало звинувачення нападників у приховуванні своїх ворожих почуттів і намірів, таємній підготовці до наїзду:

«Марко Жоравницкии, [...] не уваживши своее шляхецкое пристоинности, ани самъ через себе открыте неприязни ему показавши, але таячи злую мысль и долги умысль, до злого через особы перенанятые тепер выконати мель, через тое розказанье и наняте принципалем а учиньку помочникомъ есть»⁸¹.

Адвокат Жоравницького спробував теж відкласти розгляд справи внаслідок невідповідності суду, але, як і в попередніх випадках, цей аргумент був відхилений. Врешті, було винесене рішення про додаткову шкрутинію за два

⁷⁸ ЦДІАУК. КМФ-36, спр. 199, арк. 6 зв.

⁷⁹ Там само. Арк. 6–7 зв. Наведу текст присяги: «...она з бытностью пререченого малжонка своего, Яна Жоравницкого, побудивши сына своего, Томаша Жоравницкого, з людомъ, на то зготованым, не выправила з Блудова до Козлова, где пререченого Балтазара Гневюша поимали и зранили, а потом, кгда его привели до Блудова, з мужем своимъ не забила ани его ногою копала и рукою своею его ножемъ не зранила, тила его на штуки секати не казала, ани погребла и утопила. На остатокъ яко его смерти окрутное жадною причиною не была. Такъ оную Б[о]же вспомози и светая мука его, што кгда учинила» (7 зв.).

⁸⁰ Там само. Арк. 7 зв. – 8 зв.

⁸¹ Там само. Арк. 8.

тижні у володимирському гроді за участю офіційного шкрататора – королівського секретаря Мартина Страдомського, оскільки попереднє слідство містило багато нез'ясованих деталей. Після чого справа мала бути поновлена на цьому ж сеймі. Однак за кілька днів потому Януш Угриновський як уповноважений Марка просив про відкладення справи (про *диляцію*) через хворобу клієнта, на що король погодився, наказавши підтвердити присягою її правдивість і стати до суду на найближчому сеймі⁸².

Власне, цим і закінчився формальний перебіг справи про вбивство Балтазара Гнівоша, принаймні, інших свідчень про нього катма. Далі, схоже, вступили в дію неформальні механізми поладження конфліктів – урегулювання стосунків через приятельське єднання. Найпоказовішим їх актом є лист лятовицького старости Яна Гнівоша від 15 жовтня 1592 року, яким він відмовлявся мститися Жоравницьким, покладаючись у цьому на Бога, а також дозволяв Томашеві подбати про скасування декрету. Далі він висловлював прохання, щоб його недавні вороги, своєю чергою, відмовилися від помсти йому самому і нащадкам, аби назавжди ті злі речі могли бути викреслені з пам'яті⁸³. Втім, справа з виплатою «головщици» Жоравницькими братові убитого протяглася ще певний час⁸⁴.

Головні обвинувачені Томаш і Марко Жоравницькі, а також Олександр Загоровський прожили по цій історії більше двадцяти років⁸⁵. Лише Антоній Яловицький помер невдовзі після вбивства Балтазара⁸⁶.

⁸² Там само. Арк. 22–23 зв.

⁸³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 114 зв. – 115. Лист був поданий для запису до гроду через слугу Томаша Жоравницького 13 лютого 1593 р.: «...za nieszczęsnym przypadkiem w domu moim przez zamordowanie brata mego od panow Zorawniczkich, takze za tym występkim panow Zorawniczkich, do ktorego ym za grzech ych prziszło y otrzymaniem na nich przez sąd krolia iego mci y ich mc panow stanow Coronnych wedle prawa pospolitego za mna dekretu, z oboiei strony tego pozalowawsy, strony swey pomsthy zapomniawszy, a na samego Pana Boga yą włożywsy, zalyu mego poskramiam y panu Zorawniczkiemu pozwalam, aby za łaską krola JM y wsech ych mosczy stanow coronich zostacz mogli wolnym oth prawa, ktore na niem yest przewidzione, ode mnie y szam do iego K M Ich mosczy panow rad wsech stanow coronich o tho szie przyczyniam i unizonie prosze thym yednak sposobem, aby za thym szie y potomstwo moie potim o yaką trudnoszcz oth panow Zorawniczkich nie przyslyhmy, alie rze rzeczy z oboiei strony miedzy namy aby wieczne skreslione y umorzene byly».

⁸⁴ Там само. Спр. 48, арк. 254–254 зв.: 5.09.1595 р. возний визнав факт вручення 29 серпня того ж року позовів до луцького земського суду Маркові Олександровичу, Янові Васильовичу та Янові Михайловичу Жоравницьким про невіддачу головщици за вбивство Балтазара Гнівоша.

⁸⁵ Тестамент Томаша Жоравницького датується 1615 р. (ЦДІАУК. Ф. 21, оп. 1, спр. 51, арк. 107–109 зв.; цією інформацією я зобов'язана Ігореві Тесленку); тестамент Марка Жоравницького складений у 1611 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 544–546), Олександр Загоровський згадується в 1611 р. у зв'язку з поділом маєтків з Яном Загоровським (*Горін С.* Монастирі Західної Волині (друга половина XV– перша половина XVII ст.). Львів, 2007. С. 119).

⁸⁶ Тестамент Антонія Яловицького датований 24 лютим 1589 р. (КМФ-36, спр. 199, арк. 27–30 зв.).

Запропонована справа без належної уваги до деталей може бути сприйнята як чергова ілюстрація усталеної в історіографії тези про нестримане нічим шляхетське беззаконня в Речі Посполитій ранньомодерного часу, однак можливе й інше її прочитання – через аналіз тих елементів оповіді, на яких акцентували увагу самі учасники, тобто через призму цінностей, що їх культивувала шляхта. І не суть важливо, чи були вони реальними, нащодень регулюючи поведінку членів шляхетської спільноти, а чи маємо справу з ідеальними уявленнями соціуму, що лише вряди-годи збігалися з повсякденними практиками.

Отже, і Ян Гнівош у своїй скарзі, і королівський суд розцінювали справу про вбивство Балтазара передовсім як справу, що ганьбить шляхетську честь. Серед дій, несумісних з уявленнями про поведінку доброго шляхтича, першою названа потаємність намірів нападників, відсутність «одповіді», що маркувала лицарську поведінку. Саме ця деталь, як видається, є ключем до розуміння сенсу запропонованої історії, втім, як і багатьох інших.

Честь, що її понад усе цінував шляхтич, була вродженою ознакою, що забезпечувала її носія набором чеснот, водночас зобов'язуючи його до певного «поштивого» способу поведіння⁸⁷. Добра слава була тісно пов'язана з поняттям про честь, представляючи символічний капітал шляхтича в спільноті, напрацьований предками і самою особою. Він не мав сталої величини, а був радше полем постійних змагань за можливості в рамках шляхетської корпорації. У цій боротьбі, учасники якої були вкрай вразливі на найменші знаки неповаги, важило все, але передовсім – вміння відстояти своїх людей і свою маєтність. Слуги і піддані – символічне продовження тіла пана – у всіх конфліктах виступали його репрезентантами, на яких у першу чергу скеровувалася агресія недоброзичливців. Ворожі стосунки між шляхтою своєю обов'язковою складовою мали також шкоди, заподіяні майну супротивника, які обраховувалися не лише в грошовому еквіваленті, а й розумілися як ураза для честі: «...собе от мене кривду менят, мене на маєтност кгвалтовне наежчали, кгвалты, бои и шькоды починили»⁸⁸.

Тож перехід маєтків по смерті Михайла Свинюського, що Жоравницькими сприймалися як спадок по кривому родичеві, до рук чужака Балтазара Гнівоша, напевно розумівся не лише як матеріальна втрата для родини, а й як ураза для честі, урізання частини символічного капіталу. Змиритися з неможливістю відстояти «своє» означало засвідчити свою слабкість, прийняти кривду і погодитися з втратами для честі.

Втім, існував й інший шлях. У спільноті, що жила за законами честі, сатисфакцією за її образу могла бути лише помста, яка зазвичай виявлялася

⁸⁷ Слуга Станіслава Граєвського Войтех Бзовський заявив на суді, що звинувачений в розбої («вина розбоиная») Лукаш Лапа є поштивим шляхтичем, а «яко поштивый шляхтич в томъ не есть винен» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 259 зв. – 261 зв., 1572 р.).

⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 284.

в ряді актів фізичного і психологічного насильства поміж супротивниками⁸⁹.

Показовим є фрагмент одного з політичних листів часів безкоролів'я, в якому пошуки *святої справедливості* скривдженим правовим шляхом окреслюються через поняття *пристойної помсти*:

«Знали ми багато поштивих людей, братії нашої, які, терплячи образи, кривди і шкоди від своїх винуватців, а не маючи змоги пристойно (оскільки право стоїть) того помститися, [...] вже не мають чим шукати святої справедливості і мусять жебрати»⁹⁰.

Це добре розуміла шляхетська спільнота, що активно виступила на боці Жоравницьких, водночас зайнявши позицію неутручання щодо Балтазара Гнівоша. Власне, помста мала започатковуватися через її публічну декларацію – «одповідь», погрози заподіяти шкоду, а часто – і вбити⁹¹. Для шляхтича, що ідентифікував себе через дотримання лицарського способу поведінки, передовсім важила відкритість дій особи:

«Не маючи зо мною жадного заштъя, васни, ани отповеди, але яко злымъ а нецнотливимъ людемъ пристоит, закривши, и потаемныхъ а зрадецьких умыслохъ и сердцахъ своихъ зрадливыхъ а скрытыи на мене гневъ, не даючи мне о жадной васни своєї знати, ани давши мне отповеди, только умыслне, зле, а нецнотливе, зрадецьки» чинив⁹².

Оголошення про помсту було ритуалізованим актом і мало дві форми – усну і письмову. Конституція 1588 р. закріпила як нормативну саме письмову «одповідь», до якої міг вдатися шляхтич, звинувачений у кримінальному злочині, що зачіпало шляхетську честь.

Так, Станіслав Стадницький послав цедулу до Василя Красенського, де акцентувалося на типовому для лицаря-шляхтича способі відповіді на образу – оголошенні про помсту або «одповіді»:

⁸⁹ Звернімо увагу на погрози мститися під час невдалого полюбовного суду Василя Гулеви́ча, звернені до Станіслава Олдаковського: «... при много приятел зацныхъ, котори на тотъ час были при тои угоде нашої сполной, чынили так на горла наши, яко и на маетьности, обещуючи ся зомьстити, же псы вашу кровь недолго будутъ хлепгати в Бранехъ» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 50–50 зв., 1598 р.).

⁹⁰ Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Wyd. Jan Czubek. Kraków, 1906. S. 534–535: «Znaliśmy wiele pocziwych ludzi, braciej naszej, którzy cierpiąc despekty, krywdy i szkody od winowajców swych, a nie mogąc się przystojnie (gdyż prawo nie idzie) tego zemścić, [...] już nie mając o czym świętej sprawiedliwości szukać, muszą żebrać».

⁹¹ Dąbkowski S. Jeszcze o odpowiedzi w prawie polskim. Lwów 1899. Zob. także: Pawiński A. Odpowiedź według obyczaju rycerskiego w prawie polskim // Ateneum, Wilno 1897 (marzec). S. 553–556; Makarewicz J. Polskie prawo karne. Lwów-Warszawa, 1919. S. 141–150; Старченко Н. «Одповіді» і «похвалки»...; Зазуляк Ю. Погрози та вияви емоцій у шляхетських конфліктах у Руському воеводстві // Соціум. Альманах соціальної історії. К., 2008. Вип. 8. С. 239–254.

⁹² ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 19, арк. 819.

«... кгда ж мни инакшеи в том чинити и поступовати не годило, едно яко доброму почтивому и рыцерскому чоловіку приналежи, з данья причины его влостное, учинилъ и послалъ есми до него на цедуле отповед през возного»⁹³.

Власне, конституція лише унормувала звичаєву практику, покликання на яку зустрічаються в актових книгах. Тож ображений звинуваченням мав подати своєму супротивнику «цедулу одповедную» через возного і двох шляхтичів, а потому вписати її до гродських книг, тим самим поінформувавши і представників судової канцелярії про свою готовність мститися за заподіяну образу. В повсякденних суперечках далеко не завжди дотримувалися всі вимоги щодо «одповіді», однак обов'язковою була публічність погроз, присутність при цьому великої кількості людей («пофальки явные при много приятел зацныхъ, которьи на тотъ час были»⁹⁴). Якщо оголошення про помсту чинилося заочно і доходило до адресата через треті руки, він, зазвичай, посилав до особи, що погрожувала, своїх представників, часто з возним, які й мали дізнатися, чи насправді йшлося про «одповідь»⁹⁵.

«Одповіді» були загальником у системі шляхетських комунікацій, звучали часто і з найменшого приводу для образи. Тож, як на правду, мало ймовірно, що Жоравницькі не висловлювали намірів помститися в ході судових і позасудових суперечок за маєтність. Так, першого листопада 1586 р. Ян Жоравницький визнав на гроді, що за умовами приятельського єднання з Балтазаром Гнівошем мав висидіти на замку три години і перепросити контрагента. Така кара напевно могла бути призначена як сатисфакція за образу⁹⁶. Інша справа, що останній акт ворожнечі з Балтазаром готувався потаємно, цілком за законами помсти, яка ламала звичні правила співжиття.

На відсутності «одповіді», що мала бути обов'язковим вступним елементом застосування сили «поштивим» шляхтичем, і наголошувалося в матеріалах справи. Врешті, до традиційних «одповідей» вдався й сам постражданий – брат небіжчика, на чому акцентував увагу в ході слідства Томаш Жоравницький та про які згадував Григорій Колмовський, заявляючи про свою непричетність до вбивства Балтазара. Про «одповідь» ідеться й у фрагменті скарги Яна Балтазара на Гелену Коптівну:

«[Балтазара Гнівоша] до контрактовъ примушала, а весполокъ з мужомъ своим, тым то воиским, листы подписовати и мамрамы, печат небожчикову взявши, од него справляла, одповеди на себе и иншие себе потребные sprawy вытегала»⁹⁷.

Вимагаючи від ув'язненого певних домовленостей, скріплених відповідними документами, а також фабрикуючи потрібні листи, подружжя Жорав-

⁹³ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 209, 1579 р.

⁹⁴ Там само. Спр. 53, арк. 50.

⁹⁵ Див., скажімо: ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 184 зв.

⁹⁶ ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 19, арк. 748–748 зв.

⁹⁷ Там само. Спр. 21, арк. 580.

ницьких, посеред іншого, виготовляло «одповіди на себе». Як видається, існування оголошень про ворожі дії від Гнівоша Жоравницьким мало легітимізувати їхні подальші кроки, зайвий раз засвідчити, що наїзд був лише окремим епізодом у низці двосторонніх актів помсти. Нагадаю ще раз цитований вище фрагмент зі скарги лятовицького старости про те, що його брат почувався цілком безпечно, «не маючи ни с кимь отповеди жадное и не будучи никому винен, неприязни ани подоизренное приязни ни с ким не маючи, не давши звласча жадное причины». Невмотивованість дій нападника, відсутність попередньої ворожнечі поміж сторонами – сталий елемент «одповіді», як наприклад: «... не даючи мне причины до неприязни, а ни от мене маючи причину до неприязни, себе даную»⁹⁸.

Звернімо увагу ще на одну традиційну деталь «одповіді» – вказівку на те, що помста може чекати на недоброзичливця за будь-яких обставин, навіть в тих місцях і в той час, які були табуйовані для уживання насильства:

«Ся меню рыцарьскимъ человекомъ, тебе то отповедаю, абы-сь мене якъ одного неприятеля се стерегъ в дорози, в дому, в лазни и на вшелякихъ местцахъ, и в потреби, где одно з неприятелем короля, пана нашего, будеть»⁹⁹.

Додаймо до цього набору часто вживане у подібних ритуальних погрозах – «на упокою» і «сплячого». У такому разі дії, що маркувалися як недостойні для шляхтича, ставали не лише прийнятними, а й декларувалися як обов'язкові. У помсти свої закони. Нагадаю, що у III ЛС (розд. 11, арт. 17) присутній артикул, присвячений вбивству або пораненню, здійсненому «зрадливим потаемным обычаем», де поняття «зрадливо» означало – без попередження сторони, з засідки, зручною для вбивства зброєю, сплячого чи під час застілля, при зібранні людей, «але молчком потаемне», без сварки. Карою для шляхтича, що вдавався до такого способу поражень з ворогом, була втрата честі, а також позбавлення життя через четвертування або посадження на палю, тобто ганебна смерть.

Категорично неприпустимий для законодавців спосіб поведінки в соціумі між тим діяв на рівні повсякденних практик шляхетського загалу як варіант отримання сатисфакції, коли зачеплена була честь. Напад на Козлів і подальші події нападниками сприймалися як вмотивовані акти помсти. Ян Гнівош між тим намагався їх потрактувати як несумісні з уявленням про шляхетську честь, хоч при конструюванні скарги її автори зверталися до типових для таких акцій ознак, скажімо, звинувачуючи в розчленуванні тіла Балтазара. Обіцянка знищити майно супротивника, зокрема, через спалення маєтку, теж була загальником обіцянок помститися. Наведу для прикладу текст скарги Яна Обчинського на Стефана Солоневського:

⁹⁸ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 215.

⁹⁹ Там само. Спр. 19, арк. 413–413 зв., 1579 р.

«...на здорове мое прегрожки, также на зграблене и спустошене маетности моее пофалки чинити мел, иж не толко забити, але з домом спалити и маетност зобрати мел»¹⁰⁰.

Цілком імовірно, що спалення і зруйнування маєтку («Козлов спалили и огнемъ досчета обычаем неприятельскимъ збурили, и землю зровновали») було тісно пов'язане зі специфікою ведення воєн у ранньомодерний час, де актом моральної переваги над супротивником було тотальне знищення «землі ворога»¹⁰¹. У скаргах на наїзди обов'язково присутні сталі лексеми – «обычаем неприятельскимъ», «яко один неприятель заграничний» тощо, тобто вказівка на переведення конфліктів поміж братами-шляхтою у площину зовнішніх воєн. Деталлю, яка дозволяє розглядати напад на Козлів у категоріях помсти і війни, є також захоплення здобичі («лупу») і поділ її поміж учасниками акції (на що звертається увага у скаргах на Жоравницьких та їхніх помічників), адже військова удача ототожнювалася з захопленням матеріальних цінностей¹⁰²: «розделивши луп и п[е]н[я]зи межи своего учинку помочники и каждого водле учинку своего з добрь небожчиковских ударовавши»¹⁰³.

Звернімо увагу на інтервал майже у два дні, що роз'єднував напад на Козлів і вбивство Балтазара. Можливо, що розправа над ним ініціаторами наїзду не планувалася, а стала результатом якихось тактичних чи стратегічних прорахунків, жорстокості протистояння, неможливості знайти вихід з глухого кута. Пригадаймо, що Жоравницькі певний час вели торг за збереження Балтазарові життя в обмін на повернення маєтків. До того ж навряд чи можна було розраховувати на безкарність убивства королівського секретаря, який перед тим не раз демонстрував свою силу. Втім, сподіватися на дотримання ув'язненим своїх обіцянок, даних за таких обставин, теж було б великою наївністю. Яким же за цих умов могло бути ідеальне розв'язання ситуації і чого так і не дочекалися конфліктуючі сторони?

Як відомо, про справжні інтенції героїв судові матеріали мовчать. Тож дослідник може конструювати відповідь, ґрунтуючись на аналізі конфліктних випадків, що закінчувалися на інший, щасливіший для їхніх учасників спосіб. Власне, певний натяк на відповідь існує і в матеріалах нашої історії. Він пов'язаний з гранично епізодичною особою – Станіславом Інварьським,

¹⁰⁰ Там само. Спр. 46, арк. 314–315, 1595 р. Див., також: «...розгневавшись, словами ущипливими лалял, и на здорове ее отповедалъ, такъ и на маетност ее самое, яко и подданных тых боротинских, и на здоровье их самых, имати, бити и вешати, маетьность палити и вшелякимъ обычаемъ пустошити похвалки учинилъ» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 136 зв., 1599 р.). «чинилъ на мене зновуу явные пофальки при велю людеи зацныхъ, такъ на горьло мое и на маетность, и запаленьемъ незвычайнымъ» (ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 53, арк. 49, 1598 р.). Ян Циминський скаржився на Федора Шкленського і його приятелів, які йому «огнем и зрадливымъ забитем прегроживаютъ» (Там само. Спр. 49, арк. 154 зв. – 155, 1596 р.).

¹⁰¹ Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасника // *ІІ* ж. С. 195–197.

¹⁰² Там само. Арк. 195.

¹⁰³ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 580.

який нещасливого четверга – в день убивства Балтазара – приїздив до Блудова, «трактуючи о пана Гневоша».

Тобто, виходом для обох сторін могло бути втручання приятелів. Зазвичай, треті особи в конфлікті відігравали дуже важливі функції медіаторів, що єдині могли призупинити ворожі акти і поладити стосунки поміж винуватцем та жертвою через обрахунок обопільних моральних і матеріальних кривд. Метою їхніх дій передовсім було відновлення нормальних стосунків поміж кривдником і жертвою, а не пошуки винуватця; тим більше, що сторони під час перебігу конфлікту часто цими ролями мінялися. Для спільноти важило знайти оптимальний варіант поладження ворожнечі з найменшими втратами для всіх через певні компроміси. Так, Савин Яловицький відмовляється від провадження процесу у суді і пропонує поладити справу «вгодливимь обычаем», тобто через приятельський суд – «покои еднаючи, абы кождый при своєї справедливости зосталь вгодливимь обычаем»¹⁰⁴. Інколи конфлікт вдавалося поладжувати, як тільки він виходив на яв; таким сигналом і було звичне для шляхти публічне оголошення про помсту.

У нашій історії сторони, схоже, мали різюче невідповідний символічний капітал у волинській шляхетській спільноті. Балтазар Гнівош, що раз у раз вигравав процеси з Жоравницькими про маєтки, користуючись зі своїх зв'язків на королівському дворі, був чужим на Волині. Жоравницькі, натомість, належали до «своїх», що й засвідчив конфлікт. Окрім Інвальського, теж особи немісцевої, до Блудова упродовж двох днів для поліпшення становища ув'язненого ніхто не з'явився. Таким чином, не знайшлося тих осіб, що могли би виступити посередниками поміж недругами¹⁰⁵, що мали достатньо ваги, аби гарантувати вироблення і дотримання можливих умов співжиття між ними.

Схоже, що навіть після вбивства Балтазара Жоравницькі сподівалися на поладження стосунків із братом небіжчика. У кінцевому підсумку так би й сталося, що підтверджує ситуація з Томашем Жоравницьким, а також з іншими учасниками історії, якби справа розглядалася судом першої інстанції, повітового рівня. Саме цього домагалися оскаржені, заявляючи про невідповідність королівського суду характерові справи. Однак гра, де ставкою було життя і честь позваних, велася не на їхній території. Здається, Жоравницькі це розуміли і були готові заплатити головою Яна, який з'явився на суд. Врешті, за законами помсти, «забитий противь забитого, голова за голову, а ранные против ранных ити маеть»¹⁰⁶. Цілком можливо, що присутність Томаша на

¹⁰⁴ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 19, арк. 42.

¹⁰⁵ Як зауважив Ніклас Луман, «третій» завжди вносить елемент непевності в конфлікт, тим самим стаючи чи не найдієвішим і найважливішим його регулятором, адже саме присутність стороннього з його далеко не завжди однозначною позицією, що за нього конфліктуючим сторонам потрібно боротися, демонструючи свою правоту і поступливість, змушує вдаватися до порозуміння. Див.: *Luhmann N. Systemy społeczne. Zarys ogólnej teorii*. Kraków, 2007. С. 369.

¹⁰⁶ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 648, 1572 р.

королівському суді, певні його кроки, що мали задемонструвати факт упокорення, могли призвести до суттєвого пом'якшення вироку – обмеження виплатою головщизни і сидінням на замку, про що просив суддів адвокат, наголошуючи на відплаті за смерть Балтазара Яновим життям. Актом упокорення, зокрема, могло стати звільнення від присяги Яна Гнівоша, яким скористався Ян Жоравницький, зберігши тим самим честь. Звернімо увагу, що присяга, присуджена позивачеві у його справі з Томашем, була відкладена на два тижні. Попри поширеність у судовому процесі такого способу доведення, і, відтак, чи не найшвидшому варіанті виграти процес, присяга вважалася небажаною для доброго християнина. Тож дозвіл супротивнику не присягати і, таким чином, непрямом прийняти на себе відповідальність за нанесені кривди, часто був першим кроком до приятельського поладження стосунків. При цьому честь кривдника теж страждала якнайменше, адже визнання вини маскувалося під християнський вчинок. Відповідно, відкладення присяги суддями з власної ініціативи або на прохання приятелів/учасників процесу на тривалий термін було звичним в судовому процесі Волині і означало спонуку сторін до позасудового поладження конфлікту, а найчастіше – готовність контрагентів до такого примирення.

Томаш Жоравницький до суду упродовж двох тижнів не з'явився; Ян Гнівош врешті мусив присягнути, що, певною мірою, і визначило суворість вироку. Але виконання декрету перенеслося на територію Волинського воєводства і завершилося очікуваним фіналом. У випадку появи Томаша у королівському суді подальші його кроки і реакцію на них суддів можна було спрогнозувати, однак вони жорстко не детермінувалися; передбачити результат напевно було неможливо, адже йшлося про складну багатогодівку з великою кількістю учасників. Жоравницькі обрали, як бачимо, безпрограшний варіант – врешті-решт Ян Гнівош мусив поступитися, якщо хотів існувати у волинському соціумі; на інший спосіб ескалацію ворожості зупинити було неможливо. Тексти полюбовних угод, зазвичай, сповнені християнською риторикою вибачення/прощення/відпущення/примирення, лист лятовичького старости прагматичніший і привідкриває істинні спонуки поладження конфлікту – уникнути подальшої помсти¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Ці ж мотиви зауважені місцанами, що звільнили Лукаша Лапу від смертної кари під його зобов'язанням не мститися і не погрожувати (окрім звичної формули – боязні Божої, а також приятельських стосунків з паном Лапи – Станіславом Граєвським). У випадку порушення ним умови присуд мав бути виконаний: «...их м[и]л[о]ст п[а]нове мещане, врьд зуполньи местский и увесь гмин посполитый, на то вси розмисливши добре, уважаючи у себе напред боязнь Божю и потомь паметаючи ласку, приятель и доброденство его м[и]л[о]сти, п[а]на моего, п[а]на Станислава Кграевского, даровали мя горломь, толко постерегаючи сами себе и всего гмину посполитого места луцкого, абыхъ я потом самъ през себе, товаришов и приятел своих п[а]номь мещаномь всим отповедеи, похвалок и помсты за то чинити не мел, хотечи то по мне мети, абыхъ ся в том ихъ м[и]л[о]сти обличивал и на врьде кгородскомь то сознал» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 280–291).

Проблемами честі і доброї слави, власне, пронизана вся ця історія, виступаючи своєрідною ілюстрацією тогочасного прислів'я, що його вдалося зафіксувати посеред матеріалів публічного характеру:

«Давнє прислів'я: «Ока і доброї слави не зачіпай»¹⁰⁸.

«У нас в Польщі таке посполите прислів'я те демонструє: «Славою, вірою і оком не грайся, бо до тих трьох речей, їх не порушивши, доторкнутися неможливо»¹⁰⁹.

Як уже зауважувалося, скарга Яна Гнівоша переповнена звинуваченнями, що ображали шляхетську честь, на чому зосереджував увагу й адвокат обвинувачених. Однак безпідставні закиди, що ганьбили честь шляхтича, не лише не шкодити його репутації, а й могли бути використані проти самого обвинувача. Саме такий варіант допустив суд, дозволивши Антонію Яловицькому, якщо він забажає, розпочати справу про образу проти Яна Гнівоша.

Мотив доброї слави спонукав й іншу особу – кн. Костянтина Острозького – стати хай і другорядним, але учасником даної історії. Як пам'ятаємо, звинувачення проти його дубенських татар в наїзді на Козлів і його спустошенні не мало офіційного характеру. Тож князь, найбільший землевласник на українських землях, коронний достойник – київський воєвода, володимирський староста, в руках якого перебувало гродське судочинство, не зобов'язаний був ставати до суду, а між тим саме з його ініціативи відбувся розгляд справи на приятельському суді. Цей епізод демонструє характер влади в регіоні, яка трималася не лише на силі, що її підґрунтям були матеріальні ресурси і формальні владні чинники, а й значною мірою на авторитеті як символічному капіталі. Врешті, як зауважив Роже Шарт'є, авторитет влади в ранньомодерний час передовсім залежав «від ступеня довіри до пропонованих нею авторепрезентацій», від згоди загалу на її легітимацію¹¹⁰. Тим більше, що йшлося про самоврядну спільноту, де від волі шляхетського загалу, а радше – від результату боротьби за впливи на нього, значною мірою залежала владна конфігурація регіону. Тож представникам еліти доводилося постійно конкурувати за символічний капітал, захищати його, підтверджувати, примножувати. У цьому суперництві вкрай важливими були характеристики людини доброї, що навіть усупереч власним інтересам виступала гарантом «покою посполитого и справедливости светое».

Тож, як бачимо, намагання суддями зберегти добру славу представників шляхетської спільноти подекуди вступало в протиріччя з правом як безумовною цінністю, на якій за найменшої нагоди акцентували увага як на рівні клішованих формул, так і в розлогих адвокатських промовах.

¹⁰⁸ Diariusze sejmowe r. 1585. Scriptores rerum Polonicarum. T. XVIII. Kraków, 1901. S. 199: «Dawna przypowieść: «Okolo oka a sławy dobrej nie dhub».

¹⁰⁹ Pisma polityczne... S. 568: «U nas w Polsce ona pospolita przypowieść to pokazuje: «Sławą, wiarą a okiem nie graj, bo te trzy rzeczy bez naruszenia dotykane być nie mogą»».

¹¹⁰ Шарт'є Р. Новая культурная история // Homo Historicus. К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного. М, 2003. С. 282.

«Волинське право» як головний аргумент захисту

Власне, час проаналізувати той аргумент, на якому від початку вибудовувалася основна лінія захисту оскаржених – відсутність у II ЛС шкрутинії, до якої вдався скаржник задля доведення вини обвинувачених. Відповідно, постають питання, що є важливими для аналізу правової ситуації та культури в цілому шляхетської спільноти Волині – які джерела права функціонували на Волині і як вирішувалися справи прецедентного характеру.

На території Волинського, Київського і Брацлавського воєводств, що увійшли до складу Польської Корони в результаті Люблінської унії, продовжував діяти правовий кодекс Великого князівства Литовського – II ЛС, забезпечуючи населенню цих земель певну автономію (з часом він отримав назву Волинського). В одній зі справ зустрічаємо також на його означення – «статут воєводства Волинського»¹¹¹, що видається цілком вмотивованим з огляду на дату запису – 1596 р., адже після введення III ЛС (1588 р.) у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) II ЛС діяв лише в межах трьох українських воєводств. Шляхта цих земель досить гостро усвідомлювала специфіку своєї правової ситуації, прикладом чого можуть бути висловлювання на кшталт: «Воєводство Волинское, которое право свое особенное и обычаи правные мает»¹¹².

За правовою нормою (розд. 4, арт. 30) категорично заборонялося усім без винятку судовим інстанціям, аж до вищої – монарха, керуватися при винесенні вироку будь-якими іншими міркуваннями, окрім статутових приписів:

«А мы, Господарь, воеводе и врядники наши судья и подесудокъ и судъ замковый або дворный и ништо иный ничего съ головы и зъ умыслу своего судити и сказовати не мають и не будутъ мочы, только водле статуту сего, яко въ немъ стоить выображено»¹¹³.

Посилання на цей артикул часто озвучувалося в ході процесів:

«А ку тому в том же разделе [четвертому] подал артикул тридцатыи, ижъ суд з головы судити не мает, едно водле статуту»¹¹⁴.

Однак, всупереч досить поширеному на Волині принципу «*nullum crimen sine lege*»¹¹⁵, судова практика демонструє значне розмаїття поведінкових ре-

¹¹¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 64 зв. – 65, 1596 р.

¹¹² Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 123, 1609 р.

¹¹³ Статут Великого князства Литовского 1566 года // Временник Московского общества Истории и Древностей Российских. М., 1855. Кн. 23.

¹¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 76.

¹¹⁵ «...ку тому в том же разделе подал артикул тридцатыи, ижъ суд з головы судити не мает, едно водле статуту (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 76, 1572 р.); «Суд з головы и з домыслу своего никого судити не мают ани могут, толко водле того права писаного Великого князства Литовского, так теж поводовая сторона ани позваная в справах своих кривдъ вшеляких доходити и у права се боронити не может ничим з домыслу своего, толко тым одним правом Великого князства Литовского писаным» (ЦДІАУК. Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 150, 1579 р.).

акцій суддів і сторін у прецедентних випадках. Так, у 1577 р., у перше десятиліття перебування Волинського воєводства у складі Корони, зустрічаємо постанову урядників луцького земського суду про перенесення складного судового прецеденту на розгляд короля, який має «дати науку [...] яко звирхнии пан и творца всех прав»¹¹⁶. В іншій справі суд прийняв аналогічне рішення, незважаючи на посилення сторони на правову норму:

«Тая справа о выбите спокоюного держаня ниякому судови ведле статуту не належит, только кгородскому, а где бы ся омешкало, тогды земскому, а не его королевское милости судови»¹¹⁷.

У той же час існували й рефлексії іншого характеру, наприклад, «... жадная особа и сам корол его милост з радю своею ничого нового становити не может опроч соиму с призволенем воєводства того водле привилею свого»¹¹⁸, які свідчать про зростаючу емансипацію шляхетської спільноти. Звернімо увагу ще на один епізод такої емансипації, коли луцький гродський суд відмовив стороні в проханні про передачу справи на королівський суд «по науку», оскільки «нас того право посполитое не учит, по науку есмо слати не повинни»¹¹⁹.

Суди постійно зустрічалися з відсутністю правових приписів і щодо окремих правопорушень, і щодо принципів функціонування судової системи в цілому¹²⁰. За цих умов звичним було звертання до сеймових конституцій, які, між тим, могли оскаржуватися через їх невідповідність статутовим нормам:

«Повод поведиль, ачь право короньное, о поединках уфаленое, в земстве чынити каже, але же воєводство наше Волинское иншым ся правом тушит и своим особным статутом»¹²¹.

«Тая констытуция соимовая, которую сторона припоминала, тут на Волюню приимована быти не может, кгда ж есть розна з статутом»¹²².

¹¹⁶ ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 58 зв., 1577 р.

¹¹⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 287–291 зв., 1576 р.

¹¹⁸ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 149 зв., 1579 р.

¹¹⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 321.

¹²⁰ Скажімо, Статут практично не регламентував роботу гродського суду, зосереджуючись на усталенні засад земського судочинства, що використовували адвокати в ході судових дебатів. Так, у 1570 р. зацікавлені особи спробували відтягнути розгляд декількох справ гродським судом на тій підставі, що засідання відбувалися перед вальним сеймом, а «статут в розделе четвертом артыкул двадцат семьи учит, абы суды не были сужоны передь соимомъ за чотыри недели». Проте адвокат іншої сторони вказав, що артикул регламентував час роботи тільки земського суду: «А ижъ статут литовский и волинский жадных роковъ иных не мает, кром одных земских, до чого рок кгородский, который ведле статуту в розделе четвертом артыкулу двадцат первого ничого не маеть, бо так власне учит: суд кгородский не по рокох, одно уставичне судити, кому одно и которого дня рок припадает, суд кгородский судити повинен» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 183, 1570 р.).

¹²¹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 451 зв. – 456.

¹²² Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 579 зв.

І якщо в першому випадку суд проігнорував аргументи сторони, то в другому декрет ґрунтувався саме на нормі статуту, незважаючи на його загальніший, порівняно з конституційною нормою, характер.

Прийняття III ЛС у ВКЛ 1588 р., який здобувся на значне поширення в рамках усієї Речі Посполитої (мав кілька друкованих видань, на відміну від рукописного II ЛС, і був перекладений польською мовою) неминуло поставити питання про можливість його використання на території Волинського воєводства. Ця проблема ще потребує свого дослідження, однак мені вдалося зустріти згадку про неприйняття III ЛС волинською шляхтою, як і сеймових конституцій. Адвокат наводив традиційні у таких випадках аргументи – особливе правове становище Волині, що було закріплене Люблінським унійним привілеєм, а також використання у судочинстві виключно норм II ЛС:

«К тому, што, деи, тут сторона подобенства выводит з обчих правъ и показует конституции коронъные и статут новыи литовскии, теды, деи, того на подпору себе брат не может, бо, деи, привилемъ, на унии воеводству Вольнскому даным, же не иным правом судити ся мают, толко тым статутом литовскимъ, которыи в он часъ был и которым ся на Вольню тепер судят [...]. А в тым зас статуте есть то варовано и поприсяжено, же не иным правом судити, толко тым правом писаным водлуг розделу першого артикулу первого и сегомо-надцать, и розделу третего артикулу тридцат девятого, и розделу четвертого и артикулу тридцатого, претож, деи, сторона статуту литовского нового, тепер уфаленого, уживат не можетъ»¹²³.

У судовій практиці можна також зустріти посилання на звичай, який теж частіше виконував функції риторичної формули, аніж правового аргументу, що мав враховуватися при винесенні декрету. Хоч адвокати і намагалися поставити знак рівності між правом і звичаєм, судді зазвичай керувалися принципом: «Суд з головы и з домыслу своего никого судити не мают ани могут, толко водле того права писаного»¹²⁴. Однак в ході процесу важливе було посилання не лише на норму Статуту, що безпосередньо стосувалася суті справи, а й так зване «подобенство»¹²⁵ – аргумент за аналогією, зокрема, з практикою інших судових інстанцій («...на то есть наука короля его м[и]л[о]сти»¹²⁶), яка теж входила в розмите поняття *звичаю*.

«А умоцованые от панов Комаров так же констытуцьею и звичаями в томъ краю, которие, деи, за право мают быти почитаны, указовали и выводили, припоминаючи ан симили декрет его королевской милости, межи панею Волчковою а паномъ Залясовскимъ учиненыи, [...] также и иных декретов тутъ, у суду кгородского луцкого, [...] до тое sprawy подобных, показовали»¹²⁷.

¹²³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 596–596 зв.

¹²⁴ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 150, 1579 р.

¹²⁵ Див., наприклад: Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 121, 1584 р.

¹²⁶ Там само. Арк. 58 зв.

¹²⁷ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 580.

Схоже, що професійні адвокати уважно стежили за перебігом процесів у судах, ведучи записи і таким чином формуючи адвокатський «портфель» для подальшого використання у своїй практиці¹²⁸. Адже судді могли зіпертися у своїй мотивації вироку й на такий аргумент, як королівський декрет в аналогічній ситуації:

«мы, суд, згожуючися с правомъ посполитымъ и декретомъ короля его м[и]л[о]сти, [...] казали сторонамъ далей у право поступоватъ»¹²⁹.

Зміни у Статут, відповідно до люблінського привілею, могли вноситися лише за ініціативою волинської шляхти з подальшим підтвердженням королем і сеймом, що неодноразово озвучувалося в судових дебатах:

«Волна поправа статуту Великого князства Литовского воеводству Волинскому у привілею волинском, при оним на соиме Любелском даным, ест воеводству Волинскому позволена. Тогда покол тот статут стоит, и в уживаню ест, докол на соиме albo поправен albo теж скажон за сполным всех позволенем не будет, тогда не толко пан Окницкий albo суд який, але ани корол его милост того ламати, нарушати, albo отменяти не може»¹³⁰.

Тривалі дискусії навколо коректури права фіксують вимоги шляхти українських воеводств про проведення її окремо від коронної, у відповідності з «волинським правом» (попри процес уніфікації судочинства в межах Польської Корони)¹³¹.

Непросту ситуацію використання Статуту, який спочатку призначався для всього ВКЛ, в рамках окремого воеводства демонструють справи, де в центрі дебатів було питання осілості адвоката («умоцovanого» «плєніпотента»), обов'язкової по II ЛС. Від початку формування інституту адвокатури питання осілості уповноважених стояло дуже гостро, оскільки ядро цієї групи склали слуги-шляхтичі, що зазвичай були особами прийшлими і не мали на Волині нерухомості¹³². Визнання ж адвоката неосілим і, відповідно, відхилення його повноважень за відсутності сторони, чий інтереси він представляв, означало, що та на суд не з'явилася. У такому разі розгляд справи, залежно від характеру правопорушення, або переносився на інший термін, або припинявся, а в окремих випадках міг закінчитися перемогою позивача. Саме

¹²⁸ Див, скажімо, посилання адвоката у володимирському гродському суді на аналогічну справу, яка розглядалася у берестейському гродському суді, а потому за апеляцією була перенесена на королівський суд («покладал лист его королевское млсти небожчика Жикгимонта Августа славное светое памети, с книг кгородских берестейскихъ вынятыи, [...] в которомъ листе ширей наука и росказанье его королевское милости около выбитья спокоиного держанья ест описана») (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 559 зв. – 560, 1584 р.). В іншій справі після посилання на королівське рішення сторона резюмувала: «...то ест наука короля его млсти» (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 58 зв.).

¹²⁹ ЦДІАУК. Ф. 26 оп. 1, спр. 6, арк. 699.

¹³⁰ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 149.

¹³¹ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог-Львів, 2002. С. 59–74.

¹³² Про становлення інституту адвокатури на Волині див.: Старченко Н. Умоцovanі – прокуратори – приятелі...

тому сторони ще перед судовими дебатами намагалися знайти погрішності в уповноважувальному листі (т. зв. «моці зуполной») адвоката супротивника, або ж вимагали підтвердити його осілість, що часто було вкрай проблематичним.

Втім, за ЛС нерухомість адвоката мала перебувати в межах ВКЛ. Для волинських же обивателів після 1569 р., по логіці, територія осілої мусила звизитися до кордонів свого воєводства, або, принаймні, до території українських воєводств, що увійшли до Корони після Люблінської унії. На невідповідність статутного припису новим для Волині реаліям указував адвокат, коронний шляхтич, чий повноваження були оскаржені протилежною стороною:

«Тот статут толко в Литве служит, а не паном волынцом, кгда ж учит тот артыкул, который себе сторона поводовая на помоч противко особе моее берет, иж в Литве мает быти толко оселый, а не на Волынню, для которого жаден с панов волынцов прокуратором быти не мог; их в Литве шукати ку отправованю справ вшеляких, который иж ест не тылко справедливости, але и розумови противный, слушне держан быти не мает, овшем яко неслушный мает быти на сторону отложон»¹³³.

Тим часом волинські суди традиційно не приймали повноважень неосілих на Волині адвокатів¹³⁴.

Подібним чином складалася ситуація і з функціонуванням на Волині возних, які відповідно до статутного припису мали обиратися воєводою по окремих повітах з числа осілої там шляхти. Тож цілком очевидно, що коронні возні урядувати в межах Волинського воєводства не могли, тим більше що у Короні переважна їх більшість була нешляхетного стану. Запровадження уряду генерального возного, чий функції суттєво розширювалися, інколи – на всю територію Речі Посполитої, ситуації на Волині принципово не змінило. Попри їхню спорадичну появу в межах Волинського воєводства, особливо в західній його частині – Володимирському повіті¹³⁵, сторони в судовому

¹³³ ЦДДАУК. Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 149 зв.

¹³⁴ Детальніше див.: *Старченко Н.* Правова ситуація на Волині у XVI ст. // Київська старовина. 1999. № 5. С. 26–31. Втім, в одній із судових справ неосілих у Волинському воєводстві адвокат вказав на її наявність у ВКЛ, що, за його словами, відповідало правовій нормі; і суд взяв до уваги цей аргумент. Умоценого Хотелевского «менечи его быти тут в земли Волинской неосилым, у права не допускали. Матысь Хотелевский подал нам, суду, в статуте роздилу четвертого артикул тридцат четвертый, ведле которого просил, абы был захован, в котором такъ ест написано, иж не мает быти прокуратором жаден чужоземец и неосилый у Великом князьстве Литовском, але толко тот, хто бы был осилый в том паньстве ншомь, въ Великом князьстве Литовском, а Хотелевський, менечи и поведаячи в себе осилост быти у Великомъ князьстве Литовском в повите Городенском, просил насъ, суду, абыхмо рокъ ему на вказане осилости его зложили» (ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 293 зв., 1576 р.). Хоча дана справа на загальному фоні виглядає скоріш як судовий курйоз.

¹³⁵ ЦДДАУК. Ф. 28, спр. 19, арк. 297, арк. 299: «Тот же енерал Григорей Косовский показовалъ передо мною лист отворонный его королевское м[и]л[о]сти под печатю коронною с подписом руки его м[и]л[о]сти п[а]на канцлера коронного, ему на то еноральство даный, даючи ему моць тым врядом своим справоватъ в Короне Полскои и во всех панствах, до Короны належачих, яко позвы класть, так теж и sprawy вшелякие справовати».

процесі протестували проти такої практики і на цій підставі намагалися відкласти розгляд справи. Так, спроба легітимізувати дію коронних генеральних возних посиланням на конституцію 1576 р. одним із адвокатів у 1586 р. була рішучо заперечена: «Тая констытуцыя о енералах возных самымъ только обывателем короннымъ [служить], а на обыватели земли Волынский» не поширюється¹³⁶. Втім, суд узяв до уваги конституцію про возних генералів, яка передбачала їхнє урядування в межах всієї Речі Посполитої, і не погодився відкласти справу на інший термін:

«А што болшого, иж сторона показала констытуцыю, по унеи учиненую, о енералех возных, же в Короне Полскои и землях, до нее прилеглих, уряд свои справовати могут, [...] сказал есми в том далшии поступок правный»¹³⁷.

У відповідь адвокат Пилитовський просив про апеляцію з приводу кількох спірних моментів процесу, однак суд не зважив на жоден з них, окрім проблеми з визнанням урядування коронного возного як нової практики на Волині:

«...только з стороны енерала [...], иж то ест речъ якобы новая, и около тых енералехъ в здешнемъ воеводстве Волынском еще не звыклая, для науки и деклярацыи в том его королевское мл. тое апеляцыйи допустили есми»¹³⁸.

В аналогічній справі сторона теж намагалася легітимізувати визнання коронного возного, апелюючи до унії, яка поєднала Волинське воєводство з Короною:

«Ведле права и статуту волынского артикулу двадцат третего з розделу четвертого выписом с книг сознанья возного енерала Каликстего Малицкого, по-полску писаного, которого сторона позваная бурити не может, кгда ж яко енераломъ волынскимъ волно в Короне уряд свои справовати, такъ короннымъ на Волиню за униєю и с присяженемъ едности»¹³⁹.

Однак суд не визнав повноважень коронного возного і відклав розгляд справи: «Суд такового положеня позву яко праву волынскому противно-го не позволяет»¹⁴⁰. До таких аргументів удавалися навіть на початку XVII ст., коли функціонування генеральних возних на Волині цілком усталилося:

«Привилием униєю то остережено, иж водлугъ права воеводству Волыньскому служачого, а не правом корунным обыватели тутошние сужоны, и писмом руским справы их отправованы быти мають»¹⁴¹.

Як звучало в наведеній цитаті, до важливих моментів судової практики належало також питання вживання руської мови як мови судочинства і адміністрації, що було закріплено унійним привілеєм. Так, у 1581 луцький грод-

¹³⁶ Там само. Арк. 525 зв. – 526.

¹³⁷ Там само. Спр. 19, арк. 527.

¹³⁸ Там само. Арк. 527–527 зв.

¹³⁹ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 9, арк. 120 зв.

¹⁴⁰ Там само. Арк. 121.

¹⁴¹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 123 зв., 1609 р.

ський суд не прийняв королівського листа, писаного латиною, «заховываючися ведле привилею, на унеи в Люблине воеводству Волынскому даного»¹⁴². В іншій справі адвокат, заперечуючи використання в процесі писаного польську документу, продемонстрував люблінський привілей і краківську конституцію, а також наголосив: «Вшелякие sprawy водлуг привилею любелского, воеводству Волынскому [даного], писмом рускимъ отправованы быти мають»¹⁴³. Уповноважувальний лист на ведення судової справи Фронца Круша з Іваном Борзобогатим Красенським був відхилений, серед іншого, на тій підставі, що був писаний по-польськи: «Лист умоцованыи пана Фронца Круша, которого служебникъ его перед твою млстью, пане подстаростии, покладает, не водлугъ права и статуту справленыи, не руским писмомъ, але по полску писаныи»¹⁴⁴.

Зрозуміло, що у багатьох випадках за подібними репліками ховалося не стільки переконання, скільки адвокатська риторика. Так, формальною причиною відхилення справи кн. Курбського володимирським гродським судом стало те, що він «не по руски, але по латине подписал»¹⁴⁵. Іншого разу адвокат пробував оскаржити правомочність позову на тій підставі, що слово «капітула» було написане латиною:

«В томъ позве писмомъ закрытымъ латынскимъ есть написано «капитула», которого не толко чернцы в монастыри не знають, але и земля Волынская не уживаетъ, кгда ж привилеємъ при унеи, воеводству Волынскому року шестдесят девятого даном, есть варовано, ижъ вшелякие листы езиком рускимъ мають быти писаныи»¹⁴⁶.

Ще в одній зі справ адвокат луцького біскупа Вікторина Вербицького просив не зважати на королівський лист, писаний латиною, де сповіщалося про від'їзд на війну позваного до суду Василя Жоравницького: «Таковыя листы, по латыне писаные, канцеляреи его королевское млсти до воеводства Волынского писаныи, у суду приимованы быти не могутъ». Судді, вказавши на незрозумілість для них латини і невідповідність такої практики унійному привілею, лист відхилив:

«Мы, суд, ижъ тому листу зрозумити не могли, а заховываючися ведле права посполитого и ведле привилею на унеи в Люблине воеводству Волынскому даного, того листу латынского в суду не приимовали»¹⁴⁷.

¹⁴² Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 340–341, 1581 р.

¹⁴³ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 9, арк. 121, 1596 р. Див. також: «... за приверненьемъ земли Волынское ку Коруне Польскои, данъ есть привилеи, абы земля Волынская своимъ правомъ и статутомъ справовалася, и листы его кролевскои м[и]л[о]сти до всехъ обывателеи земли Волынское абы не иньшимъ языкомъ ани писмомъ, толко рускимъ писаныи были» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 114 зв. – 115).

¹⁴⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 292 зв., 1570 р.

¹⁴⁵ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 292, 1571 р.

¹⁴⁶ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 556, 1587 р.

¹⁴⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 341, 1580 р.

З неприхованою маніпуляцією люблінськими привілеями для Волинського воєводства зустрічаємося також у справі про вручення кременецькому старості кн. Янушу Збараському королівського листа, писаного польською мовою¹⁴⁸. Князь передовсім вказав на привілей Люблінського сейму, яким забезпечувалося окреме «право» для Волині і вживання руської мови як діловодної:

«За приверненъемъ земли Волынское ку Коруне Польскои, данъ есть привилей, абы земля Волынская своимъ правомъ и статутом справовалася, и листы его королевской млсти до всих обывателии земли Волынское абы не инъшимъ языком ани писмом, толко руским писаны были».

Потому, зауважуючи свою слухняність щодо волі короля, Збараський погоджувався прийняти лист лише у тому випадку, якщо подавачі його пристають на висунуті ним вимоги. У кінцевому підсумку лист так і не був прийнятий.

Як бачимо, попри суперечливість судових рішень, що приймалися у відповідь на аргументи, пов'язані з можливістю/недопустимістю уживання в судочинстві конституцій, звичаю, зокрема, аналогій з декретами інших інстанцій, норм III ЛС, раціональних аргументів («слушності»), власної думки судових урядників¹⁴⁹, часте їх використання в адвокатській риторичі щоразу загострювало увагу волинської шляхти на своїй окремішності в стосунку до решти територій Польської Корони. Суд як місце публічне, водночас сфера часто повторюваних, можна сказати – повсякденних практик, ставав механізмом формування відчуття регіональної окремішності волинської шляхти. Люблінська ж унія, що закріпила правову автономію трьох українських воєводств, а також уживання руської мови як мови суду і адміністрації, дуже швидко стала фундаментом цього процесу, своєрідним «місцем пам'яті», до якого зверталися за найменшою загрозою для особливих волинських прав і свобод. Так упродовж практично одного-двох поколінь з привілеїв, отриманих Волинським, Брацлавським і Київським воєводствами внаслідок Люблінської унії, сформувалася традиція, що визначила характер політичних процесів наступного XVII століття.

Звернімо увагу також на способи окреслення акту, що відбувся в Любліні 1569 р., які зрідка зустрічаються поміж судових матеріалів: від часто вживаного поняття інкорпорації («прилучене воєводства Волынського до Коронного»), «водле привилею при реституцьи до Корони воєводства Волынського в Люблине»¹⁵⁰), об'єднання на принципах «конфедерацьи, которою ест злучо-

¹⁴⁸ Там само. Спр. 459, арк. 114–115 зв., 1574 р.

¹⁴⁹ Скажімо, за ухвалою від 5 травня 1575 р., що передбачала введення в рамках Волинського воєводства апеліційної інстанції, судді мали виносити вирок, коли бракувало певної правової норми, на підставі власної думки: «...в которых речах статуту не станет и в статуте бы не было доложено, якобы ся оная реч розсудити мила, ино водлуг нас болшо-г[о] довстипу и баченя моег[о] судити буду» (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 102).

¹⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 18, арк. 210, 1585 р.

но воеводство Волинское с Короною Полскою»¹⁵¹, до сприйняття Волині і Корони як відносно рівноправних сторін цього процесу «панства Волинского ... на унеи зъєдначене се с Короною стало»¹⁵².

Важливим також видається називання Волинського воєводства в низці актів Волинським князівством:

«водле обычаю права посполитого и статуту земьского правъ и волностей наших Великого князства Литовского и Волинского»¹⁵³;

«водле статуту Великого князства Литовского и устав князства або воеводства Волинского»¹⁵⁴;

«водлуг обычаю права посполитого и статуту Великого князства Волинского»¹⁵⁵.

Про те, що в усіх цих випадках не йшлося про писарські помилки, свідчить, зокрема, фрагмент декрету люблінського гродського суду, який був надісланий для виконання на Волинь, оскільки однією зі сторін в процесі виступав волинський шляхтич: «...для далшого чиненья екзекуции водле статуту Великого князства Литовского и устав князства або воеводства Волинского»¹⁵⁶.

Підтвердженням також є фрагмент документа, укладеного 1632 р. перед елекцією по смерті Зигмунта III Вази, що називався «Dzieje Rusi: Spisanie na kształt rocznych dziejów, co sie działo w Rusi od okszczenia się onej», де під датою 1557 р. вміщені такі події: «Universal Zygmunta Augusta, patriarszą władze ogłoszący, eodem rege regnante w corporatio Xięstw Wolyńskiego, Kijowskiego etc. w Koronie Polskiej i Konfederatia Warszawska»¹⁵⁷.

Такий короткий екскурс в ситуацію функціонування різних джерел права на Волині демонструє, як важко було подекуди винести декрет, не порушивши правових приписів, а тим більше в ситуації їх відсутності або ж суперечностей між ними. У той же час таке становище створювало благодатний ґрунт для всіляких судових маніпуляцій, а для сторін – надавало практично безмежні можливості для апеляцій на рішення суду, що могло затягнути справу на невизначений термін. Саме тому й адвокат оскаржених у справі про вбивство Балтазара Гнівоша, пославшись на відсутність у II ЛС шкрутинії, використав досить розповсюджений у судовому процесі хід – припинити справу з формальних причин.

Справді, шкрутинії не було в II ЛС, а введення її за сеймовою конституцією 1578 р. разом з деякими змінами й уточненнями статутових норм («Artykuły przydane do prawa Litewskiego...») відбувалося за ініціативою оби-

¹⁵¹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 419 зв., 1580 р.

¹⁵² Там само. Спр. 19, арк. 526 зв., 1586 р.

¹⁵³ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, 1570 р.

¹⁵⁴ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 71 зв., 1582 р.

¹⁵⁵ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 415–416, 1598 р.

¹⁵⁶ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 71 зв.

¹⁵⁷ AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. II. Supplement, 461.

вателів ВКЛ¹⁵⁸, а тому, як підкреслював адвокат в одній зі справ «толко в Литве служить, а не туть»¹⁵⁹. Тим часом, згадувана як цілком відома волинському суду процедура вже в 1573 р.¹⁶⁰, до 1588 р. шкрутинія неодноразово використовувалася в судочинстві¹⁶¹, що не заважало адвокатам при нагоді використовувати її відсутність у Статуті для затягування процесу¹⁶².

Нагадаю, що судовий процес мав змагальний (контрадикторний) характер, де сторони почергово обмінювалися аргументами на свою користь, а суд оцінював їх вагу і по завершенню розмов (контроверсій) виносив вирок. Уся робота по збиранню доказів щодо факту нанесення шкоди і на доведення вини в цьому певної особи/осіб лежала на потерпілому, тобто «отримання справедливості» вважалося справою самого скривдженого. Шкрутинія ж була елементом інквізиційним, де ініціативною стороною мав виступати суд, що діяв від імені короля. Тобто, йшлося про втручання владних інституцій у справи, що традиційно лежали у приватній сфері – передовсім сприймалися як з'ясування стосунків поміж потерпілим і кривдником. Цілком імовірно, що протести проти застосування шкрутинії можна розглядати й під цим кутом зору. Підтвердженням такого припущення може служити неприйняття на Волині *візії* – оглядання місця правопорушення у земельних справах уповноваженими від суду особами в присутності возного, якщо у цьому виникала необхідність. Так, у справі про межові суперечки з сусідами Василь Гулевич пропонував суддям виїхати на місце і впевнитися, що спірні ґрунти належать саме йому¹⁶³. Протилежна сторона заперечувала на тій підставі, що *візії* не передбачали статутів норми, тож позивач мав би позвати супротив-

¹⁵⁸ Volumina Legum. Petersburg, 1859. Т. II. S. 186.

¹⁵⁹ ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 579 зв. Утім, в одній зі справ адвокат посилався саме на поправу II ЛС 1578 р. з ініціативи обивателів ВКЛ, яка має поширюватися і на Волинське воеводство як таке, що судиться тим же статутом: «... ясная ест о том констытуция литовская, у Варшаве на соиме валномъ коронномъ варшавскомъ року тисеча пятсот семьдесятъ осмого уфалена, которое обывателе воеводства Вольнского взглядомъ права литовского, же се имъ судят, ведлуг свежей деклярацыи короля его млсти подлежат» (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 441, 1585 р.)

¹⁶⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 220 зв., 1573 р.: «И бачачи в томъ я собе от панов депутатов надъ право ублизенье немалое быти, а хотечи то показати, ижъ се тое таковое от Борзобогатыхъ обжалованье на мене никгды справедливое показати не можеть, просилемъ, абы в тои речи панове депутаты шкрутыниумъ учинити розказали, што ся, деи, явне тамъ покажет, ижъ жадного кгвалту ни в чомъ николи Борзобогатымъ самымъ и подданымъ галичанскимъ, также потопьтанья никоторого збожа не сталося, чого, деи, п[а]ны депутаты учинити и ни шкрутыниумъ дати не хотели, што я з немалымъ ублизеньемъ справедливости своее быти розумеючи, свитчилемъ то и самымъ вашею м[и]л[о]стью, м[и]л[о]стивыи кн[я]же воеводо, и тежъ вознымъ».

¹⁶¹ «...иншихъ декретовъ тутъ у суду кгородского луцкого, где позволяно шкрутынии, кому идеть о горло, до тое справы подобныхъ показовали» (ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 580, 1587 р.).

¹⁶² ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 577–580 зв.

¹⁶³ ЦДІАУК. Ф. 27, спр. 9, арк. 110–111 зв., 1596 р. – справа Василя Гулевича з приводу межових суперечок з різними особами.

ника до земського суду, а той – відправити справу до підкоморія: «Визии во всемъ праве Великого кн[я]зства Литовского, которымъ се воеводство Во-лынское судит, описаное не маешь»¹⁶⁴.

Гулевич намагався апелювати до здорового глузду, за яким відсутність певного припису не мусила шкодити доведенню своєї невинності чи кривди за допомогою різних засобів – трибунальських декретів, свідків, документів, раціональних пояснень і звичаю, а також наголошував на присутності інквізиційних елементів у волинському судочинстві:

«Не ест то уже на Волюню речь новая инквизиция, бо и с прешлых трибуналов, и с теперешнего была на килканадцати местцах вывожона. И так быт мусит, хто хочет кривду буд теж невинность свою показати, прето суд, прихиялючисе до декретовъ трибуналских и до слушности речи, и до звичаю, добре внесеного, боронити того не можетъ»¹⁶⁵.

Однак адвокат супротивників, просячи про відхилення справи, удався до перевірених аргументів – акцентуванні на особному волинському праві, гарантованому люблінським унійним привілеєм і конституціями, що їх не має порушувати жоден суд, включно з королем:

«... поведает, иж визия в праве коронномъ описаная ест и декретами трибунальскими в справах на визие отсылает, на то такъ поведим, иж есть иншее право и статута коронные, под которое воеводство Волынское не поддегает, але тое право привилеем любелскимъ, на унии данымъ, и конституциями ест варованое, же под него поддегати не мают, але тымъ правомъ Великое кнзство Литовское судитисе мает, в котормъ описано ест, же жаден судъ ани его к[о]р[о]левское м[и]л[ости] судити не мает, одно тымъ статутомъ, имъ данымъ и присяжонымъ, которого мовеня своего и правомъ посполитым доведем»¹⁶⁶.

Також адвокат, відхиляючи твердження Гулевича про випадки уживання візії на Волині, пояснив принципи функціонування судочинства, які треба мати на увазі, аналізуючи різну практику, інколи цілком протилежну, винесення декретів. Він перерахував фактори, від яких залежав декрет у справах прецедентного характеру – дозвіл сторін на той чи той аргумент а чи недостатній професіоналізм сторони, яка могла не зауважити відсутності певної правової норми в Статуті, тобто, знову ж наголошувалося на змагальному характері судочинства.

Суд відмовився брати до уваги аргумент оскаржених про відсутність інквізиції у волинському праві і наказав продовжувати процес, однак у відповідь на їхні протести дозволив апеляцію до трибуналу.

Виглядає на те, що подібні справи не були поодинокими, оскільки у 1613 р. конституцією заборонялося використання у судовому процесі Волині візії як

¹⁶⁴ Там само. Арк. 110.

¹⁶⁵ Там само. Арк. 110 зв.

¹⁶⁶ Там само. Арк. 111.

такої, що суперечила праву і звичаям волинським; вказувалося також, що вона була запозичена з трибунальської практики¹⁶⁷.

Тож у судочинстві Волинського воєводства вельми суперечливо поєднувалися норми П ЛС, що змінювалися під впливом нових умов, сеймові конституції і звичай. Цю ситуацію активно використовували адвокати, вибудовуючи на суперечностях свої стратегії, що створює враження ригористичної відданості букві закону. Між тим, за строгим дотриманням правових приписів і високою адвокатською риторикою про любов до «святої справедливості» ховалися цілком прагматичні інтереси. Гра на невідповідностях, щонайменших помилках формального характеру могла загрожувати позивачеві припиненням справи або перенесенням її розгляду на невизначений термін, а відповідач при цьому ризикував поплатитися програвшем ще на вступних актах процесу.

Як бачимо, аналіз окремих судових справ з гострою необхідністю ставить дослідника перед проблемою ширшого характеру – дослідження функціонування судочинства, соціального тла суспільства і ціннісної шкали його представників в їх нерозривній єдності. Без урахування цієї настанови окремі елементи справи про вбивство Балтазара Гнівоша (та й багатьох інших справ) виглядають як малозначущі, що ними можна знехтувати заради несуперечливого і доволі простого пояснення. Між тим виглядає на те, що саме вони є індикатором культурної специфіки шляхетської спільноти Волині ранньомодерного часу, де під культурою, за Роже Шарт'є, розуміємо «повсякденні практики, через які певна спільнота переживає і відображає свої стосунки зі світом, іншими людьми і з самою собою»¹⁶⁸.

¹⁶⁷ Volumina Legum. Т. III. S. 93.

¹⁶⁸ Шарт'є Р. Новая культурная история // Homo Historicus. К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного. М, 2003. С. 276.

Adam Moniuszko

IURAMENTUM CORPORALE PRAESTITIT. PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD PRZYSIĘGĄ DOWODOWĄ W KORONNYM PROCESIE ZIEMSKIM U SCHYŁKU XVI STULECIA*

Stosowanie dowodu w postaci przysięgi w procesie średniowiecznym doczekało się kilku ujęć monograficznych. Najpełniejsze z nich, to jeszcze przedwojenna rozprawa doktorska Stanisława Borowskiego¹. Obok niej powstały prace zajmujące się problematyką poszczególnych rodzajów przysięg: Żydów², na duszę³, czy na słońce⁴. Powyższe zagadnienie nie budziło już takiego zainteresowania historyków epoki wczesnonowożytnej⁵ – większość informacji pochodzi bowiem z opracowań o charakterze syntetycznym⁶. Wyjątek stanowią kontynuacje rozważań dotyczących –

---

* Niniejsza publikacja powstała dzięki finansowemu wsparciu Fundacji na rzecz Nauki Polskiej.

¹ *Borowski S.* Przysięga dowodowa w procesie polskim. Warszawa, 1926.

² *Zaremska H.* Iuramentum Iudaeorum – żydowska przysięga w średniowiecznej Polsce // *Scientia et amicitia. Studia poświęcone Profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej.* Warszawa – Pułtusk, 1999. S. 229–243.

³ *Lesiński B.* Przysięga na duszę jako dowód w średniowiecznym prawie polskim // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* T. XXIV, z. 2, 1972. S. 19–36.

⁴ *Semkowicz W.* Przysięga na słońce: studium porównawcze prawno-etnologiczne. Lwów, 1916 (nadbitka z: *Księga pamiątkowa ku czci B. Orzechowicza*, t. II).

⁵ Na mniejsze zaawansowanie stanu badań nad przysięgą w czasach nowożytnych zwrócił uwagę Marian Mikołajczyk, podsumowując – niemal już dwie dekady temu – stan badań nad procesem ziemskim, *idem.* Stan badań nad procesem ziemskim w Polsce XVI–XVIII wieku // *Z dziejów prawa Rzeczypospolitej Polskiej.* Red. A. Lityński. Katowice, 1991. S. 47.

⁶ Są to przede wszystkim przedwojenne opracowania procesu ziemskiego, omawiające stosowanie przysięgi zarówno w procesie średniowiecznym jak i nowożytnym: *Balzer O.* Przewód sądowy polski w zarysie. Wyd. W. Hejnosz. Lwów, 1935. S. 152–168; *Kutrzeba S.* Dawne polskie prawo sądowe w zarysie. Lwów – Warszawa – Kraków, 1927 (wyd. 2). S. 95–98; *Rafacz J.* Dawny proces polski. Warszawa, 1925. S. 160–169, 172–174. Przysięgą zajmują się również prace poświęcone historii prawa – najpełniej z nich zagadnienie to przedstawia wielotomowa synteza ustroju i prawa polskiego: *Historia państwa i prawa Polski.* Red. J. Bardach. T. I. Warszawa, 1965 (III wyd.). S. 350–353, 550–551; *Zdrójkowski Z.* Proces ziemski // *Historia państwa i prawa Polski.* Red. J. Bardach. T. II. Warszawa, 1966 (II wyd.). S. 390–391. Rolę przysięgi jako środka dowodowego w – ostatecznie odrzuconej – Korekturze praw przedstawił Wacław Uruszczak, *idem.* Korektura praw z 1532 r. Studium historycznoprawne. T. I // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.* T. 966 – *Prace Prawnicze*, z. 135. Kraków, 1990. S. 141–145.

utrzymującego się jeszcze do XVIII w. – reliktu prawa średniowiecznego w postaci przysięgi na słońce⁷.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie pewnego wycinka praktyki sądowej związanego z przysięgą jako środkiem dowodowym w procesie ziemskim. Koncentrować on się będzie na procesowych przejawach tego zjawiska – na uboczu dociekań pozostawiono aspekt kulturowy. Badania oparto przede wszystkim na dwóch księgach ziemskich z terenu Mazowsza z końca XVI wieku: płockiej⁸ oraz wyszogrodzkiej⁹. Stanowią one – rzecz jasna – jedynie przyczynek do problematyki stosowania «juramentu» w sądach szlacheckich. Ich wyniki mogą być – przynajmniej w pewnym stopniu – reprezentatywne dla terenów Mazowsza i wymagają konfrontacji z zapiskami sądowymi z innych terenów Rzeczypospolitej.

Tworzący na przełomie XVI i XVII stulecia prawnicy – procesualiści definiowali dowód jako «sposób uczynienia wiarygodną rzeczy wątpliwej»¹⁰. W dawnym procesie ziemskim przeprowadzano go na końcowym etapie rozprawy – już po zagruntowaniu sporu (*litis contestatio*)¹¹. Wcześniej sędzia wzywał strony do przedstawienia środków dowodowych, które potwierdzały ich stanowiska¹². Do tego – w dużym stopniu – ograniczała się zresztą jego rola w postępowaniu dowodowym. Zgodnie z obowiązującą w procesie skargowym zasadą prawdy formalnej, nie był on zobowiązany do ustalania stanu faktycznego, wykraczającego poza materiał dowodowy przedstawiony przez strony¹³. Po zaoferowaniu przez powoda i pozwanego dowodów, sędzia decydował komu przyznać prawo do jego przewie-

⁷ *Semkowicz W.* Jeszcze o przysiędze na słońce w Polsce. Kraków, 1938 (odbitka z: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. T. I); *Szczołka S.* Stosowanie przysięgi na słońce w polskim sądownictwie wiejskim XVIII wieku // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. II, 1949. S. 452–458.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej – AGAD). Księgi Ziemskie Płockie Wieczyste Relacje (dalej: *Ziem. Pł. Wiecz. Rel.*) T. 22.

⁹ AGAD. Księgi Ziemskie Wieczyste Relacji Wyszogrodzkie (dalej: *Ziem. Wiecz. Rel. Wyszog.*). T. 10.

¹⁰ *Bukowska K.* Tomasz Drezner 1560–1610. Polski romanista XVII wieku i jego znaczenie dla nauki prawa w Polsce. Warszawa, 1960. S. 183. Jest to tłumaczenie definicji Tomasza Dreznera (późniejszego rektora Akademii Zamojskiej): «*Quid est probatio? Est narratio rei dubiae faciens fidem*». *Idem.* *Processus iudiciarius Regni Poloniae*. Poznań, 1640. K. G3 v. (pierwsze wydanie tej pracy: Zamość, 1601). W podobny sposób dowód określał także działający nieco później krakowski prawnik Teodor Zawadzki, *idem.* *Processus iudiciarius Regni Poloniae*. Cracovia, 1637. K. M v. (praca wydana po raz pierwszy w Krakowie w 1614 r.)

¹¹ Nie oznacza to, że dopiero wtedy przeprowadzano czynności dowodowe. Część z nich: np. obdukcje, wizje, protestacje, czy skrutynia – wykonywano jeszcze przed wystosowaniem pozwu. Zob. *Mikołajczyk M.* Na drodze do powstania procesu mieszanego // *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego*. T. 1193. Katowice, 1991. S. 17–24.

¹² Powyższy tryb postępowania przewidywał artykuł 7 *Formula processus* – wprowadzonej w 1523 r. częściowej kodyfikacji koronnego procesu ziemskiego, *Volumina Constitutionum* (dalej – VC). Wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak. T. 1, vol. 1. Warszawa, 1995. S. 392. Por.: *Rafacz J.* *Op. cit.* S. 155.

¹³ O takim stanie rzeczy krytycznie wypowiadał się Łukasz Górnicki: «Nie wspominam waszych sapientów, ludzi prawnych, którzy powiedają, iż sędzia, prawi, ma siedzieć, jako sprawiedliwość malują, ślepo i niemo», *Idem.* *Pisma*. T. II. Wyd. R. Pollak. Warszawa, 1961. S. 396.

dzenia (tzw. zasada bliższosci do dowodu)¹⁴. Było to postanowienie niezmiernie istotne dla wyniku sprawy, bowiem w postępowaniu sądowym dowód przeprowadzano tylko raz. W literaturze przedmiotu panuje pogląd, iż od XVI w. o przyznaniu bliższosci w pierwszym rzędzie decydowała «jakość» przedstawianych środków dowodowych¹⁵. Strona, która przedstawiła lepszy dowód uzyskiwała prawo do jego przeprowadzenia. Pisarz grodzki krakowski Jan Łączyński w swoim – dedykowanym Zygmuntowi III – *Kompendium sądów Króla Jego Mości* uznawał, iż najlepszymi dowodami są: uznanie przez pozwanego zasadności roszczenia bądź przyznanie się do winy, schwytanie złodzieja z licem oraz autentyczny dokument wyciągnięty z akt sądowych¹⁶. Katalog innych środków dowodowych – wyczerpująco przedstawiony w literaturze – obejmował m. in.: dokumenty urzędowe i prywatne, świadków, skrutynium, wizję, obdukcję oraz przysięgę¹⁷.

Wydawać by się mogło, że w takiej sytuacji przysięga osobista (*iuramentum corporale*) nie miała zbyt dużego znaczenia jako środek dowodowy. Stanisław Sarnicki w ułożonym przez siebie – i aspirującym do roli oficjalnej kodyfikacji – zbiorze praw¹⁸ przyznawał jej tylko pomocniczą rolę. Wedle niego, stosować ją należało dopiero w sytuacji, gdy brakowało innych – lepszych – dowodów: «Aby się znaczyło, że sędziowie nie swój sąd ale Boży sądzą, a i że na miejscu Bożym sąd się pokazuje i jawnie się pokazać może, że nie wszystkiego rozsądzić mogą i człowieczy rozum nie stanie go na to, aby miał sobą przywłaszczając coby miał wszystko rozsądzić. Przetoż, gdy zabrniesz, a wątpisz czego się ma trzymać, do

¹⁴ Nie jest do końca jasne, na ile sędzia w procesie ziemskim był związany formalną teorią dowodową – katalogiem dowodów oficjalnie uszeregowanych ze względu na ich wagę. Za jej funkcjonowaniem opowiadał się O. Balzer. *Idem*. Op. cit. S. 133–134. Dużo ostrożniej do tej kwestii podchodzili J. Rafacz i S. Kutrzeba: *Rafacz J.* Op. cit. S. 168; *Kutrzeba S.* Op. cit. S. 66, 101–102. Podkreśla się konieczność dalszych badań nad rozstrzygnięciem tego problemu, zob.: *Pauli L.* Jan Nixdorff (1625–1697). Pisarz prawa procesowego. Warszawa, 1958. S. 121–122; *Mikołajczyk M.* Stan badań nad procesem ziemskim w Polsce XVI–XVIII wieku. S. 53–54; *Matuszewski J.* Bliższosc do dowodu w Statutach Kazimierza Wielkiego // *Idem*. Studia z dziejów państwa i prawa polskiego. T. V. Łódź, 2002. S. 47–59.

¹⁵ *Balzer O.* Op. cit. S. 135–136; *Rafacz J.* Op. cit. S. 156; *Kutrzeba S.* Op. cit. S. 101; *Zdrójkowski Z.* Op. cit. S. 390.

¹⁶ *Łączyński J.* *Kompendium sądów Króla Jego Mości*. Wyd. Z. Kolankowski. // Zapomniany prawnik XVI wieku Jan Łączyński i jego «Kompendium sądów Króla Jego Mości». Studium z dziejów polskiej literatury prawniczej. Toruń, 1960. S. 101–103.

¹⁷ *Balzer O.* Op. cit. S. 152–183; *Rafacz J.* Op. cit. S. 157–177; *Kutrzeba S.* Op. cit. S. 93–100; *Zdrójkowski Z.* Op. cit. S. 390–393. Środki dowodowe wyszczególnione w – ostatecznie nieuchwalonej – Korekturze praw z 1532 r. przedstawił Wacław Uruszczyk, *Idem*. Op. cit. S. 141–148. Praktykę stosowania środków dowodowych w procesie ziemskim w sprawach karnych w XVIII w. omówił Marian Mikołajczyk. *Idem*. Na drodze do powstania procesu mieszanego. S. 17–24, 53–57, 80–97.

¹⁸ Projekt przygotowany przez Stanisława Sarnickiego nie zyskał ostatecznie uznania szlachty i nie stał się nawet podstawą prac komisji wyznaczonej w 1589 r. do kodyfikacji prawa koronnego. Autor otrzymał jednak – za swoje starania – tysiąc złotych polskich nagrody oraz pamiątkowy medal, zob.: *Moniuszko A.* Postulaty zmian w ziemskim procesie koronnym a próba jego reformy na przełomie XVI i XVII wieku // *Zeszyty Prawnicze UKSW*. T. 5.1. S. 151.

przysięgi, to jest do Bożego rozsądku strony odsyła»¹⁹. Także zdaniem Jana Łączyńskiego dowód ten powinien mieć charakter subsydiarny – wykorzystywany, jeśli strony nie przedstawiły dokumentów: «Gdy nie stawa, abo nie może być listowny dowód, do przysięgi się uciekają»²⁰. Inny pogląd prezentował Łukasz Górnicki, znający dobrze praktykę działania szlacheckiego wymiaru sprawiedliwości²¹. W *Rozmowie Polaka z Włochem* reprezentujący poglądy samego autora Włoch twierdził: «Więc mało nie wszystko prawo wasze na woźnym a na przysiędze zawisło. Nie wygrać u was żadnej rzeczy bez przysięgi»²².

Przysięga należała do jednego z najstarszych środków dowodowych – dominowała zdecydowanie we wczesnym średniowieczu. Opierała się na założeniu powodowanym myśleniem magicznym: wezwany w jej rocie Bóg nie dopuści do kłamliwego wykorzystania swego imienia na potwierdzenie nieprawdy²³. Należy zwrócić uwagę na niejednorodny charakter przysięgi – zarówno jako dowodu samodzielnego jak i pomocniczego, umacniającego tylko zeznanie strony²⁴. Z mazowieckiej praktyki sądowej końca XVI stulecia wynika, iż nadal występowała ona w obu rolach. Mogła być samoistnym środkiem dowodowym – gdy materiał dowodowy w sprawie stanowiło jedynie twierdzenie strony. W przypadku jednak, kiedy opierano się na innych środkach dowodowych, miała ona zadanie pomocnicze. Najlepiej widać to w przypadku spraw o zabójstwo. Przeprowadzano w nich swoisty rodzaj śledztwa – skrutynium²⁵. Zarówno powód jak i pozwany przygotowywali swoje skrutynia, a sąd porównywał dostarczone mu zeznania świadków i na tej podstawie przyznawał przysięgę jednej ze stron. Działanie takie

¹⁹ Sarnicki S. Statuta i metryka przywilejów koronnych. Kraków, 1594. S. 792.

²⁰ Łączyński J. Op. cit. S. 101.

²¹ Łukasz Górnicki był od 1571 r. starostą niegrodowym tykocińskim, a od 1576 także wasilkowskim. W trakcie administrowania tymi tenutami oraz zakupioną przez siebie wsią Tokowiska na Podlasiu prowadził wiele procesów z okoliczną szlachtą i chłopami: Pollak R. Łukasz Górnicki. // Polski Słownik Biograficzny. T. VIII. Wrocław – Kraków – Warszawa, 1959–1960. S. 427–428.

²² Górnicki Ł. Op. cit. S. 396. Swoje zdanie o decydującej roli przysięgi Górnicki poparł przykładami praktycznymi. W jednym z nich przytacza historię przyłapania na gorącym uczynku szlachcica wyrębiającego lasy królewskie należące do tenuty pod jego zarządem. Mimo tego, iż przedstawił dowody w postaci zeznań świadków naocznych tego zdarzenia – podstarościego, woźnego i szlachty – sąd nakazał złożyć pozwanemu przysięgę oczyszczającą. Ibidem. S. 411–412.

²³ Borowski S. Op. cit. S. 11. W nowszych badaniach podkreślać zaczęto bardziej racjonalne – wynikające z uwarunkowań społecznych – powody wykorzystywania elementów nadprzyrodzonych w średniowiecznej procedurze sądowej, zob. Brown P. Society and the Supernatural. A Medieval Change // Daedalus. Vol. 104, No. 2, 1975. S. 133–151; Radding Ch. M. Superstition to Science: Nature, Fortune, and the Passing of the Medieval Ordeal // American Historical Review. Vol. 84, No. 4, s. 945–969. Odmienne: Bartlett R. Trial by Fire and Water: The Medieval Judicial Ordeal. Oxford, 1986.

²⁴ Ibidem. S. 13; Balzer O. Op. cit. S. 152; Rafacz J. Op. cit. S. 172; Kutrzeba S. Op. cit. S. 98.

²⁵ Skrutynium pojawiło się pod koniec XV w. jako obligatoryjne w przypadkach zabójstw połączonych z najściem na dom szlachecki lub podpaleniem. W XVI wieku rozszerzano zakres jego stosowania na wybicie z posiadania i sprawy o cześć. Rafacz J. Op. cit. S. 169. Jego znaczenie umacniała konstytucja z 1588 r., nakazująca przeprowadzanie skrutynium w przypadkach mężobójstwa. VC. T. II, vol. 2. Wyd. S. Grodziski. Warszawa 2008. S. 68. O skrutynium zob. Szcząska Z. Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku // Czasopismo Prawno-Historyczne. T. XX, z. 1, 1968. S. 110–111.

można zaobserwować w przypadku zabójstwa Pawła Mnichowskiego przez Stanisława Brzeskiego. Sąd ziemski płocki – po rozważeniu skrutyniów – wydał rozstrzygnięcie na korzyść pozwanego i nakazał mu złożenie przysięgi: «Judicium praesens visiis huiusmodi scrutiniis ex utraque productis – attento eo quod quod ex scrutinio citati manifeste apparet eundem olim Paulum Mnichowski in defensione vitae suae occidisse iuri communi inhaerendi decrevit iudicialiter eidem citato metseptimo cum sex testibus sibi in genere similibus allegationem suam in sequentis terminis terrestribus Plonenses medio corporali iuramenti comprobare»²⁶. Zdarzało się, iż również na podstawie innych dowodów – wizji lokalnej (*visio*) oraz dokumentów – przyznawano jednej ze stron możliwość złożenia przysięgi²⁷. W zaprezentowanych przypadkach pełniła ona funkcję pomocniczego środka dowodowego – miała umocnić przeprowadzony dowód innego rodzaju²⁸.

Przy zastosowaniu kryterium podmiotu składającego przysięgę można wyróżnić dwa jej rodzaje: samej strony (*solimet*) oraz strony wraz ze świadkami – współprzysiężnikami (*cum testibus*). W przebadanych zapiskach sądowych nie pojawiają się zastrzeżenia jeśli chodzi o zdolność do złożenia przysięgi przez stronę. Zasady regulujące tę kwestię ukształtowały się już w średniowieczu. Posiadali ją wszyscy – bez różnicy płci²⁹, czy wyznania³⁰, którzy osiągnęli lata sprawne³¹. Warto zwrócić

²⁶ AGAD. Ziem. Płoc. Wiecz. Rel. T. 22. K. 378 v. – 379, 434–435. Podobnie w innych sprawach o zabójstwo sąd rozstrzygał o przyznaniu przysięgi na podstawie skrutyniów przedstawionych przez obie strony. AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 9, k. 638 – 642. T. 10, k. 197, 348 v. – 349, 640 v. – 642.

²⁷ Złożenie przysięgi po dokonanej wizji: Ibidem. T. 10. K. 285–286, 300–301 v.; AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. T. 22. K. 526 v. – 528. Przyznanie przysięgi po przeanalizowaniu dokumentów: ibidem. K. 443v. – 448. Wydaje się, iż w połowie XVII w. powyższe zasady rozciągano także na inne środki dowodowe, skoro lubelski palestrant Adam Żydowski zanotował: «Więc *constitutia* 1565 o rzeczach pocziwości tykających temu deferuje probacją, któryby miał pewniejsze dowody», *idem*. Opera in iure. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps 1259. K. 327.

²⁸ Dodatkowo zaprzysięganie winy po przeprowadzonym postępowaniu dowodowym zniesiono w prawie koronnym dopiero w II połowie XVIII w. *Mikołajczyk M.* Na drodze do powstania procesu mieszanego. S. 95–96.

²⁹ Kobieta mogła składać zarówno przysięgę pojedynczą (*solimet*). AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 10. K. 194 v., 196 v. – 197, 237 v., 425, 446 v., 679 – jak i ze świadkami, ibidem. K. 50 v. – 51, 423, 443, 445 – 445 v. Kobiety miały też prawo do udowadniania swych twierdzeń za pomocą przysięgi – przynajmniej w pewnych sprawach – w prawie miejskim. *Karpiński A.* Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Warszawa, 1995. S. 25–26.

³⁰ Przysięgę mogła złożyć osoba wyznająca religię uznaną przez państwo – różnice przejawiały się przede wszystkim w sposobach jej złożenia. *Borowski S.* Op. cit. S. 24–25, 58–61. Mogło zdarzać się jednakże, iż strona kwestionowała podczas procesu możliwość składania przysięgi dowodowej przez swojego przeciwnika. Uczynił tak – choć nie wiadomo jednak z jakim skutkiem – w jednej ze swych mów procesowych Adam Żydowski, negując prawo do składania przysięgi przez Żydów: «*Falsa iuratio extitiosa est. Vera iuratio periculosa est, nulla iuratio secura est. [...] Fides Iudeois nulla, nisi quantum expedit, quibus voluntas semper est fide sanctioris: sunt versipelles et taciti, omnia sua consilia regunt fallaces, infidi, mendaces natura perfidi patibulandi. [...] Quibus nihil verae, nihil sancti, nullus Dei metus, nullum iusiurandum, nulla religio quibusque, nec Arae nec fides, nec Iusiurandum manet*». *Idem*. Op. cit., k. 300–301. Opinia ta stała w sprzeczności ze średniowiecznymi przywilejami dla Żydów, potwierdzonymi następnie przez Zygmunta I i jego następców, por. *Zaremska H.* Op. cit. S. 231–237.

³¹ Ewolucję zdolności do składania samodzielnej przysięgi w średniowieczu zaprezentował S. Borowski. *Idem*. Op. cit. S. 22–26.

uwagę na fakt, iż zdolność do złożenia przysięgi dowodowej była szersza od zdolności do samodzielnego prowadzenia postępowania sądowego (zdolność procesowa). Kobiety (z wyjątkiem wdów), chłopci, mieszczenie z miast prywatnych mieli ograniczoną zdolność procesową, lecz w postępowaniu dowodowym przysięgę składali już osobiście.

Od czasów średniowiecza nie zmieniła się także forma złożenia przysięgi. Aktu tego dokonywano w obecności woźnego i drugiej strony. Obecność przeciwnika procesowego wynikała z zasady jawności procesu skargowego – uczestnicy postępowania mieli prawo udziału w czynnościach dowodowych (tzw. jawność wewnętrzna)³². Zwykle sąd wyznaczając przysięgę wskazywał jednocześnie, aby druga strona stawiała się na ten akt. Zdarzały się nawet pozwy wzywające przeciwnika do przybycia *ad attentandam praestandi juramentum*³³. Wzmianki w księgach sądowych wskazują na sposób wygłaszania przysięgi – na kolanach z dwoma palcami przytkniętymi do krzyża: «*ad imaginem crucis flexis seribus tactis digitis duobus*»³⁴. Źródło to milczy w kwestii miejsca odbywania się tego uroczystego aktu. Zwykle sąd ziemski przyznając przysięgę, nakazywał jej wykonanie na następnych rokach. Zapewne więc składano ją przed obliczem sądu – co zgodnie stwierdzają historycy prawa³⁵. Rotę przysięgi tworzył sąd opierając się na roszczeniu powoda. Błędne – w mniemaniu strony – sformowanie rotę mogło stanowić podstawę do apelacji³⁶. Roty przysięg oczyszczających formowano zwykle w języku polskim, a skazujących – po łacinie³⁷. Mimo bardzo precyzyjnego określenia sposobu wygłaszania roty, w analizowanych księgach nie odnotowano przypadku upadku osoby w wygłaszanej przysiędze z powodów formalnych – pomyłki w rocie, czy niewłaściwej postawy. Potwierdza to dotychczasowe ustalenia dotyczące zaniku w XVI w. negatywnych konsekwencji błędu formalnego w przeprowadzaniu tego środka dowodowego³⁸.

Bardziej uroczystą formą przysięgi było złożenie jej wraz ze świadkami – współprzysiężnikami. Jak podkreśla się w literaturze przedmiotu, od świadków nie wymagano wiedzy na temat stanu faktycznego będącego przedmiotem roszczenia. Ich rola sprowadzała się do potwierdzenia wiarygodności przysięgają-

³² Szerzej o zasadzie jawności w procesie ziemskim: *Dąbkowski P.* Zasada jawności w dawnym procesie polskim. Lwów, 1937 (odbitka z: *Przewodnik Historyczno-Prawny*. T. V, 1937).

³³ AGAD. Księgi Ziemskie Warszawskie *Decreta Iudicii*. T. 11. S. 99. Niestawienie się strony powodowało wydanie wyroku zaoczego na jej niekorzyść. Ibidem. T. 12. S. 94–95.

³⁴ AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 10, k. 193.

³⁵ Już pod koniec średniowiecza zaczęto odchodzić od panującej wcześniej zasady składania przysięgi w obiektach sakralnych lub w ich najbliższym otoczeniu. *Borowski S.* Op. cit. S. 55. W epoce nowożytnej regułą stało się przyjmowanie przysięgi przez sąd. *Balzer O.* Op. cit. S. 155; *Rafacz J.* Op. cit. S. 173; *Kutrzeba S.* Op. cit. S. 97.

³⁶ Ibidem, k. 315 v.

³⁷ Stanowiło to regułę w analizowanej księdze sądu ziemskiego plockiego. AGAD. Ziem. Płoc. Wiecz. Rel. K. 370–376 v. oraz k. 367 v. – 369 v., 377 v. – 379, 394 v. – 395, 522 v. – 523, 524–525. Od tej zwyczajowej reguły pojawiały się także wyjątki: ibidem. K. 376 v. (przysięga skazująca po polsku); K. 522, 523 v. (przysięga oczyszczająca po łacinie).

³⁸ *Balzer O.* Op. cit. S. 156; *Rafacz J.* S. 173.

cego powoda lub pozwanego³⁹. Przebadane akta mazowieckich sądów ziemskich nie pozwalają odpowiedzieć na szereg wątpliwości dotyczących współprzysiężników. Nie wiemy kim oni byli – zapiski w nich zawarte ograniczają się przeważnie tylko do informacji o złożeniu przysięgi wraz ze świadkami, bez odnotowania ich personaliów⁴⁰. Tylko w dwóch przypadkach składania przysięgi odnotowano nazwiska współprzysiężników⁴¹. Analizowane źródła nie przyniosły także informacji o odrębnej rocie przysięgi dla współprzysiężników. Nie sposób zatem odpowiedzieć na pytanie, czy wymagano od nich jakiegokolwiek wiedzy faktycznej? Wyjątek stanowiła interesująca w wielu aspektach sprawa o zranienie dokonane w karczmie, o które Maciej Sawłowski oskarżył Grzegorza Pączka, poddanego Stanisława Gniewkowskiego. Rozpatrywał ją powołany *ad hoc* sąd dominialny i przyznał bliższść do złożenia przysięgi kmieciowi wraz dwoma świadkami. Trafiła ona następnie do sądu ziemskiego, który utrzymał w zasadniczej części wyrok z poprzedniej instancji – podnosząc jednocześnie liczbę świadków z dwóch do sześciu. Dodatkowo postanowiono, iż oprócz nich przysięgę miała złożyć osoba dysponująca z pewnością wiedzą o całym zajściu – gospodarz karczmy, w której doszło do zdarzenia⁴². Wydaje się, iż wymogu znajomości przebiegu zdarzenia nie stawiano innym przysięgającym i z tego powodu wyróżniono obowiązek złożenia przysięgi przez karczmarza.

Praktyka sądowa niedostarczyła zbyt wielu wiadomości, co do warunków jakie musieli spełniać współprzysiężnicy⁴³. Zachowane w województwie mazowieckim odrębności dawnego prawa partykularnego – tzw. *Ekscepta* mazowieckie – utrzymywały w mocy część regulacji prawa mazowieckiego dotyczących świadków. Artykuł 11 przewidywał, iż nie mogą nimi być bliscy krewni i powinowaci, a

³⁹ Balzer O. Op. cit. S. 159; Rafacz J. Op. cit. S. 160–161; Kutrzeba S. Op. cit. S. 95. Nieco inaczej rozstrzygała tę kwestię Korektura praw z 1532 r. Według niej przysięgający wraz ze stroną świadkowie powinni posiadać pewien zakres wiedzy co do twierdzeń strony. W Uruszczak zastrzegł jednak, iż niewiele wiadomo na temat XVI – wiecznej praktyki sądów koronnych w tym zakresie. *Idem*. Op. cit. S. 141–142.

⁴⁰ Takie adnotacje pojawiły się przy złożeniu przysięgi przez Jana Sobańskiego z dwoma świadkami. AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 10. K. 99–99 v.; Macieja Sąchockiego z 6 świadkami, *ibidem*. K. 100–101 v.; Marcina Szymakowskiego z 2 świadkami, *ibidem*. K. 101 v. – 102; Marcina Kobylnickiego z 2 świadkami, *ibidem*. K. 102–103; Marcina Dubrskiego z 2 świadkami, AGAD. Ziem. Płoc. Wiecz. Rel. T. 22. K. 250–250 v., Andrzeja [tekst nieczytelny] z 6 świadkami, *ibidem*. K. 517 v.

⁴¹ AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 10. K. 149–149 v. (2 współprzysiężników), k. 348 v. – 349 (6 współprzysiężników).

⁴² «*Judicium praesens meliorando decretum illiud iudicii villanici eadem inculpatu Laborioso Gregorio Paczek inherendo constitutionis exceptarum pallatinatus Mazoviae iuramento corporali cum sex testibus simulque et eo hospite apud quem in taberna actor vulneratum esse affectum*». *Ibidem*. K. 644–644 v.

⁴³ Wymogi wobec świadków – odnoszące się także do współprzysiężników – dokładnie opisali w swoich syntezach O. Balzer, J. Rafacz i S. Kutrzeba. Ich uwagi dotyczą przede wszystkim procesu średniowiecznego, w którym – jak się wydaje – panował znacznie większy formalizm w odniesieniu do świadków. Zob. Balzer O. Op. cit. S. 164–65; Rafacz J. Op. cit. S. 161–164; Kutrzeba S. Op. cit. S. 95–96.

świadczące osoby miały cieszyć się dobrą sławą⁴⁴. Wspomniane – bardzo ogólnikowe – wpisy dotyczące przysięgających wraz ze strony osób nie pozwalają jednak na potwierdzenie, czy stosowano te obostrzenia w praktyce. Zachowane w analizowanych zapiskach sądowych restrykcje względem współprzysiężników dotyczyły przede wszystkim ich pochodzenia stanowego. Mieli oni być równi stanem przysięgającej stronie – «*suis conditionis paribus*»⁴⁵. W omawianym okresie nie znalazła potwierdzenia teza O. Balzera, iż niezdolnym do bycia współprzysiężnikiem są kobiety oraz osoby niższego stanu niż przeciwnik dowodzącego⁴⁶. Przy wyłączeniu odpowiedzialności chłopów za pobicie szlachcica pijącego z nimi w karczmie *Ekscepta* mazowieckie nakazywały stawienie współprzysiężników – kmieci⁴⁷. Przykłady składania przysięg przez plebejuszy wraz ze świadkami z tego stanu przeciw szlachcicowi można odnotować także w praktyce sądowej⁴⁸. Wątpliwa – w świetle praktyki mazowieckiej z końca XVI w. – jest także kwestia zakazu występowania kobiet w roli współprzysiężników. Z przebadanych akt sądów ziemskich nie wynika zbyt jasno, czy płeć męska stanowiła niezbędny warunek do pełnienia roli przysięgającego świadka⁴⁹. Domniemywać można, iż sąd ziemski niekiedy wskazywał, że kobieta będąca stroną w procesie ma złożyć przysięgę wraz ze współprzysiężnikami – mężczyznami⁵⁰. Nie była to jednak praktyka

⁴⁴ *Ekscepta* zawierały także normę odnoszącą się do sposobu postępowania w przypadkach odstraszenia świadków od złożenia przysięgi przez stronę przeciwną. Uznawano, iż w takim przypadku dowodzący ma prawo złożyć przysięgę z mniejszą – niż przewidywało to prawo – liczbą świadków. W przypadku zaś, gdyby odstraszone wszystkich – druga strona traciła sprawę – po udowodnieniu faktu zastraszenia przysięgą strony z woźnym i dwoma świadkami, VC. T. II, vol. 1. S. 383.

⁴⁵ Wymóg współprzysiężników – szlachty ustanawiano wyraźnie przy składaniu przysięgi przez szlachcica. Jako przykład można podać tego typu zapisy z jednych roków sądowych z 1591 roku: AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 10. K. 65, 99–99 v., 194–195, 197, 237–237 v., 239. Zasada tego samego pochodzenia stanowego, co przysięgająca strona, była niezależna od pochodzenia stanowego przeciwnika procesowego. W sprawie z powództwa Jana Sarnowskiego o zabicie siostry przez jej męża Józefa Krzyżaniaka, poddanego opata czerveńskiego sąd nakazał złożenie przysięgi skazującej z 6 świadkami szlachtą. Ibidem. K. 465–465 v.

⁴⁶ Balzer O. Op. cit. S. 164.

⁴⁷ «A ieśliby szlachcic tak w karczmie ubity do tego się nie znał, iżby go kmiotek bił, tedy on kmiotek z gospodarzem i woitem i ławnikami, ieśliby w onej wsi byli i innemi kmiotkami, abo z pięcią świadków samosost ma na to dowod uczynić, iż onego szlachcica w karczmie ubił», VC. T. II, vol. 1. S. 390.

⁴⁸ Jan Zalkowicz poddany Pawła Błomińskiego pozwał o zranienie Jana Sieromskiego. Sąd ziemski płocki nakazał powodowi złożenie przysięgi *cum duobus testibus sibi in genere similibus*. AGAD. Ziem. Płoc. Wiecz. Rel. T. 22. K. 368. Tak samo: w sprawie mieszczanina raciańskiego Jakuba Supelka przeciw Janowi Myślkowskiemu oraz sprawie Zawiszy z Brzeźcia, poddanego Stanisława Brzeskiego. Ibidem. K. 368 v., 524.

⁴⁹ Powyższą tezę stawiał również Stanisław Kutrzeba, *idem*. Op. cit. S. 95–96. Józef Rafacz udowodniał natomiast iż – chociaż w niektórych sprawach pojawił się warunek przysięgi składanej przez mężczyzn – przykłady z XV–wiecznej praktyki wskazują, iż nie wykluczano kobiet od składania przysięg jako świadkowie, *idem*. Op. cit. S. 164.

⁵⁰ Barbara Chyczewska miała złożyć przysięgę skazującą w sprawie o pobicie z dwoma świadkami – szlachcicami: «*metertius cum duobus Nobilibus suae conditioni paribus*». AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 10. K. 423. Podobnie: *ibidem*. K. 513 v. – 514, 643 v. – 644.

ugruntowana, gdyż nierzadko w przypadkach przyznania szlachciance «juramentu» wraz ze świadkami – w zapiskach sądowych określano jedynie ich liczbę, np. *metterciae cum duobus testibus*⁵¹. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy wynikało to jedynie z niestarannego prowadzenia ksiąg, czy też kobieta mogła w tych wypadkach złożyć przysięgę z innymi białogłowami.

Kolejnym wymogiem prawa średniowiecznego, który nie znalazł potwierdzenia w badanym materiale źródłowym jest umieszczanie w aktach sądowych list osób, których strona wskazała jako współprzysiężników⁵². Jak wspomniano wcześniej, wskazywanie w księgach sądowych ich imion i nazwisk było zjawiskiem sporadycznym. Nie pojawiły się również przykłady zarzutów drugiej strony wysuniętych wobec współprzysiężnika – a zdarzały się one np. wobec świadków przesłuchiwanych w skrutynium⁵³. Nic nie wskazuje na funkcjonowanie rozbudowanej procedury wskazywania współprzysiężników przez jedną stronę i ich akceptacji przez drugą. Wydaje się zatem, iż szereg warunków formalnych, wysuwanych wobec nich w procesie średniowiecznym, zanikał w praktyce sądów ziemskich mazowieckich pod koniec XVI stulecia. Niemniej jednak teza ta – wysuwana z milczenia źródeł – wymaga dalszych badań, opartych na szerszej podstawie źródłowej.

Kolejnymi godnymi uwagi kwestiami związanym z wykorzystywaniem dowodu w postaci przysięgi *cum testibus*, są: liczba współprzysiężników i sprawy, w których występowali. Praktyka badanych sądów mazowieckich w tych aspektach rysuje się niejednolicie. Częściowo normowało je prawo stanowione – jednak w znacznym stopniu były one przedmiotem panujących zwyczajów⁵⁴. Powszechnie nakazywano przysięgę z 6 świadkami przy sprawach o zabójstwo⁵⁵. Natomiast przy zranieniach

⁵¹ AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr., t. 10, k. 51, Inne przykłady tego typu: ibidem, k. 443, 445 v.

⁵² O takiej czynności, jako niezbędnej wspominali O. Balzer i J. Rafacz: *Balzer O. Op. cit.* S. 163, 165; *Rafacz J. Op. cit.* S. 164–167.

⁵³ Pozwany Wojciech Dzierzanowski w swojej protestacji domagał się unieważnienia przeprowadzonego przez Katarzynę Dzierzanowską skrutynium ze względu na to, iż zeznania składały osoby pozwane o pomoc Katarzynie Dzierzanowskiej w dokonaniu przestępstwa przeciw jego osobie, AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 9. K. 648.

⁵⁴ Szereg przepisów zawierały statuty Kazimierza Wielkiego – np. o kradzież trzosa (6 świadków), dług (dla długu powyżej 20 grzywien – 1 świadek, ponad 40 grzywien – 2 świadków), dowód sfalszowania wpisu do ksiąg (3 lub 6 świadków) – zob.: *Balzer O. Op. cit.*, S. 162–163. *Ekscepta* mazowieckie wymagały przysięgi 5 świadków przy sprawach zranienia w karczmie oraz oczyszczeniu się z zarzutu umyślności ucięcia kończyny kmieciowi przez szlachcica, VC. T. II, vol. 1. S. 389–390. Przedstawiona wcześniej sprawa z sądu wyszogrodzkiego, w której zwolniono od odpowiedzialności chłopca za zranienie szlachcica w karczmie wskazuje, iż unormowań tych nie trzymano się zbyt ściśle. Sąd wiejski nakazał bowiem złożenie przysięgi oczyszczającej z dwoma świadkami, a sąd ziemski podniósł liczbę świadków do 6 i karczmarza. Na zwyczajowość panujących w tym względzie norm w procesie średniowiecznym zwracał uwagę J. Rafacz. *Op. cit.* S. 161.

⁵⁵ AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 10. K. 197, 348 v. – 349, 640 v. – 642; AGAD. Ziem. Płoc. Wiecz. Rel. T. 22. K. 378 v. – 379, 434–434 v. Przysięgę z 6 świadkami stosowano – oprócz wspomnianego wyżej przykładu zranienia przez chłopca szlachcica w karczmie – w najpoważniejszych sprawach przed płockim i wyszogrodzkim sądami ziemskimi: o bezprawne posiadanie dóbr ziemskich (wartość przedmiotu sporu 200 grzywien), ibidem. K. 443 v. – 446 i w pozwie o sfalszowanie wpisu do ksiąg sądowych przez podpiska. AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 10. K. 194 v. – 195 v.

wydawano różne postanowienia. Sąd ziemski płocki wyrokował przysięgę z 2 świadkami – zgodnie z konstytucją z 1538 r.⁵⁶. W sądzie ziemskim wyszogrodzkim pojawiają się wyroki zgodne ze stanem normatywnym⁵⁷, lecz nierzadko wpisywano tylko, iż strona ma złożyć przysięgę – bez wzmianki o dwóch świadkach⁵⁸. Różnice można zaobserwować także w innych kategoriach spraw – np. o wycięcie lasu⁵⁹ oraz o zniszczenia spowodowane bezprawnym wypasaniem bydła na polu lub łące⁶⁰. Nie wydaje się przy tym, aby były one ściśle skorelowane z wysokością roszczenia. Sąd nakazał złożenie przysięgi pozwanej w sprawie o wyrąb lasu, oszacowanego na 100 grzywien i *damnum* w takiej samej wysokości. W innej sprawie tego typu, orzekł konieczność oczyszczenia się z zarzutów z dwoma współprzysiężnikami – przy taksie w wysokości 50 grzywien. Podobny brak zależności daje się zauważyć także przy pozwach o zniszczenie wypasaniem bydłem pól lub łąk. W jednym z dekretów orzeczono przysięgę pojedynczą pozwanego przy roszczeniu o wartości 100 grzywien, natomiast w innym przypadku nakazano złożenie przysięgi z dwoma świadkami przy szkodzie oszacowanej na 60 grzywien. Zapewne panowało jednak przeświadczenie, iż od pewnej – bliżej nieokreślonej – granicy roszczenie jest na tyle wysokie, że należy ustanawiać przysięgę ze świadkami. Gdy Anna Miszewska – pozwana o zagarnięcie majątku ruchomego po Janie i Petroneli Ciesielskich – zaoferowała dowód w postaci własnej przysięgi, powód podniósł, iż w sprawie szacowanej na tysiąc grzywien prawo zwyczajowe stanowi wymóg przysięgi ze współprzysiężnikami: «*citatum contenta citationis sue solumet absque testibus*

⁵⁶ AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 10. k. 367 v. – 369 v., 394 v. – 395, 433 – 433 v., 521 v. – 524; VC. T. I, vol. 2. Wyd. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka. Warszawa, 2000. S. 176.

⁵⁷ AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 10. K. 64 v. – 65, 191 v. – 193 v., 196 v., 237, 242, 423, 513 v. – 514, 643 v., 672 v.

⁵⁸ Ibidem. K. 49–53, 192 v., 237 v. – 239, 424–427, 678, 681. Interesujący przykład dotyczący panujących rozbieżności stanowi sprawa o zranienie, którą sąd ziemski rozpatrywał z odwołania od sądu wiejskiego. Powód Mateusz Pierok, poddany Stanisława Kobylnickiego, domagał się wymierzenia sprawiedliwości za uszkodzenie ciała wobec Adama Wuska i Piotra Kowala, poddanych chorążego wyszogrodzkiego Stanisława Brzeskiego. Sąd wiejski nakazał wykonanie przysięgi powodowi z dwoma świadkami. Uwolnił także od oskarżenia jednego z pozwanych – Piotra Kowala. Nakazał mu złożenie przysięgi, ale z jednym świadkiem. Dekret w tej postaci został zaaprobowany przez sąd ziemski. Ibidem. K. 323.

⁵⁹ Z zarzutu wycięcia drzew pozwani oczyszczali się przysięgą: z 2 świadkami. Ibidem. k. 237, 443, 444–444 v., AGAD. Ziem. Płoc. Wiecz. Rel. T. 22, k. 523; z 1 świadkiem. AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 10. K. 239; oraz samodzielnie, ibidem. K. 197 v., 448, 677 v., 678 v. – 679.

⁶⁰ W przypadkach o wypasanie bydła na polu lub łące sąd ziemski najczęściej przyznawał prawo do samodzielnego odprzysiężenia, ibidem. K. 194 v., 195 v. – 196, 349 v., 350, 443, 446 v., 677, 679–679 v., 681 v. Wydawano jednakże również dekrety nakazujące złożenie przysięgi z 1 świadkiem, ibidem. K. 193–194, 350, 443 v., 445–445 v., jak i z 2 świadkami, ibidem. k. 349 v., 444. O problemach z ustaleniem odpowiednich wymogów przysięgi może świadczyć sprawa, w której Piotra Niezdziańskiego obwiniono o spasanie bydłem pola. Dopuszczono go do przysięgi oczyszczającej, przy czym w aktach sądowych początkowo widniał zapis, iż ma ona być z dwoma świadkami – *mettertio* = *samotrzcęć*. Wyraz ten został jednak później przekreślony i innym tuszem dopisano *metsecundo* = *samowtór*; ibidem. K. 445. Sąd ziemski płocki był w orzecznictwie bardziej konsekwentny, nakazując w sprawach tego typu składanie przysięgi z dwoma świadkami. AGAD. Ziem. Płoc. Wiecz. Rel. T. 22. K. 371 v. – 372, 374 v., 376 v.

*evadere non posse cum taxa damni in citatione posita ad mille marcarum peccunie aestimata est quam ius commune cum testibus evadentum esse*⁶¹.

Z dzisiejszej perspektywy dowód z przysięgi jawić się może jako bardzo prosty i niekoniecznie zawsze sprawiedliwy sposób na wygranie procesu. Odczucie to potęgują pojawiające się niekiedy wypowiedzi staropolskich pisarzy. Cytowany już wielokrotnie Łukasz Górnicki prezentował swoje krytyczne stanowisko wobec instytucji świadków – współprzysiężników: «A postępując dalej idę do owych świadków, co ich owo na rokach siła się ozywa i chodząc wołają: <<komu świadków potrzeba, awom ja gotów przysiędz, jeno zapłać>>»⁶². Zjawisko oferowania swoich usług jako współprzysiężnik było trwałe, skoro półtora wieku później na podobny proceder ubogiej szlachty brukowej w miastach trybunalskich wskazywał Jędrzej Kitowicz⁶³. Należy jednak pamiętać o tym, iż – mimo wskazywanych wyżej opinii – konieczność złożenie przysięgi nie było sprawą trywialną. P. Dąbkowski stwierdzał, że przysięga była czynnością budzącą «świętą grozę» w średniowieczu, stąd starano się jej unikać⁶⁴. Podobne przykłady można znaleźć także w analizowanych aktach sądowych. Niekiedy strona rezygnowała z bliższości do dowodu, przekazując złożenie przysięgi swojemu przeciwnikowi procesowemu⁶⁵. Zdarzało się też, że rywal zwalniał drugą stronę od konieczności złożenia przysięgi nakazanej przez sąd⁶⁶. Niekiedy strony zdają się traktować nakazanie przez sąd przysięgi ze współprzysiężnikami – a nie samodzielnej – jako brak uznania dla ich dobrego imienia. Tym zapewne należy tłumaczyć zachowanie się Jana Nowowieskiego, pozwanego o zabranie z dóbr Gniewkowo konia wartości 20 grzywien. Sąd ziemski przyznał mu prawo do złożenia przysięgi z 1 świadkiem. Jan Nowowieski nie przyjął tego wyroku i złożył od niego apelację do Trybunału Koronnego, twierdząc, iż powinien w tej sprawie odprzysiąc się sam: «*quod decretum citatus pro jure non suscepit sed sentiens se in eo ex quo non solimet iuramentum decretum est gravatus ab eadem ad judicia ordinaria Tribunali Generalis Regni petricovienses proxime cellebrandum appellavit*»⁶⁷. Nie był to przypadek odosobniony – podobne apelacje w sprawie rodzaju nakazanej przysięgi wnoszone także w innych sprawach⁶⁸.

W przebadanych mazowieckich księgach ziemskich z końca XVI w. przysięga stanowiła najczęściej wykorzystywany środek dowodowy. Niekiedy jednak spełniała ona rolę pomocniczą – umacniała wnioski płynące z przedstawionych sądowi

⁶¹ Sąd nie uznał jednak argumentacji powoda za słuszną i zezwolił pozwanej na złożenie przysięgi oczyszczającej. Powód wniósł z tej przyczyny apelację do Trybunału Koronnego, AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 10. K. 512–513.

⁶² Górnicki Ł. Op. cit. S. 414.

⁶³ Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III. Oprac. R. Pollak. T. I. Wrocław, 2003. S. 220–221.

⁶⁴ Dąbkowski P. Litkup. Studium z prawa polskiego. Lwów, 1906. S. 58–60.

⁶⁵ AGAD. Ziem. Wiecz. Rel. Wyszogr. T. 10. K. 53 – 54 v., 678 v., 680 v.

⁶⁶ Ibidem. K. 196–196 v., 240–240 v.

⁶⁷ Ibidem. K. 293–293 v.

⁶⁸ Ibidem. K. 309 v. – 310, 513–514. Zdarzały się zastrzeżenia przeciwne: o zbytnią pobłażliwość sądu przy ustaleniu przeprowadzenia dowodu za pomocą przysięgi, ibidem, k. 449 v.

innych dowodów, takich jak skrutynia, czy wizje⁶⁹. Sędziowie nakazywali zarówno złożenie przysięgi samodzielnie, jak i ze współprzysiężnikami. Według prześlędzonych wzmianek źródłowych wydaje się, iż – poza sprawami o zabójstwo – nie przestrzegano ścisłych reguł, co do ilości współprzysiężników. Zdarzały się zresztą przypadki wnoszenia apelacji właśnie z tego powodu – i to przez stronę, której przyznano przysięgę ze współprzysiężnikami. Być może traktowano wymóg złożenia przysięgi w bardziej solennej formie jako swego rodzaju podważenie czci i zaufania, co powodowało tego typu odwołania.

Przysięga w dużej mierze pozostała takim samym środkiem dowodowym jak w średniowieczu. Przynajmniej nie zmieniła się jej istota – odwołania się do sił nadprzyrodzonych w celu potwierdzenia prawdziwości słów wypowiadającej ją osoby. Niemniej jednak warto zwrócić uwagę na pewne zmiany dające się zauważyć w XVI stuleciu. Zmniejszyły się wymogi formalne niezbędne do przeprowadzenia tego dowodu. Oczywiście – zgodnie z zasadami ukształtowanymi w XV w. – nie było możliwości upadku w przeprowadzeniu tego dowodu ze względu na błędnie wypowiedzianą rotę. Zanikały również obostrzenia dotyczące współprzysiężników. Plebejusze mogli już występować w sprawach przeciw szlachcie. Wydaje się, że do roli współprzysiężnika dopuszczano także kobiety – choć ta kwestia wymaga potwierdzenia w dalszych badaniach. Zapisy sądowe nie przyniosły żadnych informacji w sprawie list świadków, czy zarzutów im stawianych. Może to sugerować złagodzenie rygorów formalnych również w sposobie przeprowadzania przysięgi – choć na tym etapie wniosek ten należy traktować tylko jako hipotezę.

---

⁶⁹ W jednej ze spraw przed wyszogrodzkim sądem ziemskim nakazano złożyć przysięgę mimo przedstawionego sędziom dokumentu. Pozwany musiał przysiąc, iż przestawiony dokument, potwierdzający zaciągnięcie niewielkiej pożyczki, nie był podpisany jego ręką. Ibidem. K. 680 v.

Оксана Романова

«БОЖЕ НЕБЛАГОСЛОВІННЯ» ЧИ ВИГІДНЕ ОДРУЖЕННЯ? ШТРИХИ ДО ЦІННІСНИХ ПРІОРИТЕТІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVIII ст.

В українській історіографії усталилась точка зору на козацьку старшину Гетьманщини як захисників православ'я та виразників християнських норм життя. Такий підхід ґрунтується на політичній риториці тогочасної еліти, яка значною мірою свої рішення та вчинки вмотивовувала інтересами православної віри. Проблема побожності старшини та дотримання нею християнських норм лишається до сьогодні практично недослідженою¹. У даній розвідці на прикладі доволі заплутаної справи про дозвіл на укладення шлюбу поміж двома заможними козацькими родами – Горленків та Марковичів – спробуємо реконструювати їхні ціннісні пріоритети в ситуації, коли вибирати доводилось поміж прагматичною метою та виконанням церковних приписів. Особливий колорит цій справі надають доволі яскраві сюжети з повсякдення козацької старшини, а деталі, що з'ясовуються під час її розгортання, дозволяють заповнити певні лакуни в генеалогії двох родин.

Влітку 1741 р. до Степана Карпенського, ієрея прилуцької церкви Св. Миколи, звернулася парафіянка Катерина Томаровна Саковичева² з проханням благословити шлюб її сина Андрія Марковича з дочкою бунчукового товариша Андрія Горленка – Уляною. При цьому, як добропорядна християнка, боячись укладення «неправильного», з погляду Церкви, шлюбу, пані Саковичева додала «*Выпись родственных сумнительств...*», в якій зафіксувала всі родинні стосунки поміж домами Марковичів та бунчукового товари-

¹ Деякі спроби розв'язання цієї проблеми робить М. Яременко у своїй розвідці: «Ест у мене команда іншая»: влада Церкви та її межі у сприйнятті представників соціуму Гетьманщини XVIII ст. (на прикладі ставлення до Сповіді і Причастя) // *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*. Lublin, 2009. С. 57–80.

² Катерина Томаровна Саковичева, дочка переяславського полковника Степана Томари, одружена в першому шлюбі за бунчуковим товаришем Федором Марковичем Марковичем. Після його смерті (бл. 1737–1738 рр.) вдруге вийшла заміж (1741 р.) за бунчукового товариша Олександра Саковича (*Модзалевский В.П.* Малоросійський родословник. К., 1912. Т. 3. С. 391 (№ 5)).

ша Андрія Дмитровича Горленка. Вона побоювалася, що деякі обставини могли стати перешкодою для шлюбу. Передовсім зауважувалося, що «пан Андрей Горленко со мною, Екатериною Томаровною, были восприемниками в домъ пана судіи войскового енералного Якима Горленка сына его Петра»³. Також вона назвала ще дві обставини доволі далекого «родства», що виникали через сватання її сина Михайла до далекої родички Горленків Євфросинії (обидва шлюби були в сьомому ступені спорідненості). Зауважувалися далеко не всі випадки шлюбів поміж представниками обох родин, хоча інші були віддаленіші і стосувалися бічних ліній⁴. Тож пані Томаровна, очевидно, доволі добре знала про дозволені і заборонені для укладення шлюбу обставини.

Як відомо, Церква розрізняє спорідненість кровну, духовну (через участь у Таїнстві Хрещення) та «у сватовстві». Забороняються шлюби до сьомого коліна не лише поміж кровними родичами, але й між духовними, та тими особами, що поріднилися через одруження родичів (так звана, «двухродна» і «трьохродна» спорідненість)⁵.

Як вважають дослідники, на початку історії християнства (до VIII ст.) при хрещенні дитини «восприемниками» були найчастіше самі батьки, точніше – один із них. З V–VI ст. у Східній Церкві усталилася практика, за якою дитину від Святого Хрещення приймали сторонні люди, зазвичай чоловік, і лише в разі його відсутності хрещеною новонародженого в родині, де перших дітей хрестив чоловік, могла бути його дружина⁶. Тому у Правилах Святих Отців заборона одружуватись духовним родичам означала неприпустимість шлюбу власне хрещеного дитини з овдовілою матір'ю дитини (правило 53 Шостого Вселенського (Трульського) собору⁷).

Згодом (XII ст.) переліки духовних родичів, яким було заборонено укладати шлюби, значно розширилися і варіювалися в різних комбінаціях від четвертого ступеня до сьомого. Навіть у XIX ст. ще не існувало єдиної усталеної точки зору на цю проблему⁸. Схематичні зображення різних комбінацій родинних стосунків та способів підрахунку ступенів їхньої спорідненості

³ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 1.

⁴ Маркевич А.И. Марковичи. К., 1890. № 10; Модзалевский В.Л. Малороссійский родословник. Т. 3. С. 394 (№ 11).

⁵ Більш детально див.: Горчаков М. О тайне супружества. Происхождение, историко-юридическое значение и каноническое достоинство 50-й (по спискам патриархов Юсифа и Никона 51-й) главы печатной Кормчей Книги. Изследование по истории русского церковного права. СПб., 1880; Павлов А. 50-я глава Кормчей Книги как исторический и практический источник русскаго брачного права. М., 1887; *его же*. Номоканон при Большом Требнике. М., 1897. С. 360–405. Самі розписи ступенів родства див.: Требник митрополита Петра Могили. Харків, 2007. Вид. 3-е. (репринт: Київ, 1646). Ч. I. С. 364–374; Книга кормчая. М., 1653. Арк. 525–546; Молитовник или Требник. Стратин, 1606. Арк. 639–652.

⁶ Павлов А. Номоканон при Большом Требнике. М., 1897. С. 360–366.

⁷ Книга правил Святих Апостолів, Вселенських і помісних соборів і Святих Отців. К., 2008. С. 73.

⁸ Горчаков М. О тайне супружества. СПб., 1880. С. 32–34.

(кровної, духовної та «двохродної») як перепони до шлюбу в Грецькій Церкві масово почали поширюватись у XIII–XVI ст. У першій половині XVI ст. ці списки були уніфіковані і видані ієродияконом Мануїлом за благословіння патріарха Ієремії. Щоправда, навіть після цього допускались певні відхилення від запропонованої Мануїлом схеми розписів родинності⁹.

У руській Церкві розписи ступенів родинності (в редакції Мануїла Малакси (XVI ст.)), які поширювали заборону на шлюби поміж родичами, зокрема і духовними, до сьомого ступеня, вперше з'явилися у Требнику Петра Могили (Київ, 1646) («*О тайнѣ супружества сієсть законнаго брака*»)¹⁰, звідки були перенесені з деякими доповненнями до другої частини 51-ї глави Кормчої книги¹¹. Правила, викладені в Кормчій Книзі, користувались безсумнівним авторитетом серед церковників на Русі як освячені давниною (хоча в рукописних кормчих попередніх віків подібні розписи не зустрічаються¹²), попри те, що в окремих місцях вони суперечили одне одному, а також правилам Вселенських соборів та Святих Отців.

Окрім розпису ступенів шлюбу, вміщеного в Кормчій Книзі, у XVII ст. на Русі з'явився т. зв. Епітимійний Номоканон, що його традиція приписує Іоану Постнику. Він був уперше виданий у Києві 1620 р., а згодом витримав ще кілька перевидань. Епітимійний Номоканон, починаючи з часів Никона, став неодмінним додатком до всіх Великих Требників московського друку (з 1736 р. – і київських). У ньому містилося правило 211, яке забороняло вступати в шлюб особам, що разом хрестили одну дитину, та 212 – про заборону шлюбів поміж дітьми, яких хрестив один «восприемник». Щоправда, ці правила містилися не в усіх редакціях Номоканону; вони були відсутні в Малих Требниках¹³. Однак заборони набували особливої ваги з огляду на поширену на Русі практику запрошувати на хрестини пару кумів. У Київській митрополії особливо заможні віруючі інколи брали по кілька пар кумів¹⁴.

Слід зауважити, що особливе становище кумів *кликаних* було добре знане, тож близькі стосунки поміж хрещеними батьками і кровними батьками дитини вважалися тяжким гріхом. Ця дистанція підкреслювалася обов'язко-

⁹ Там само. С. 30–59.

¹⁰ Требник митрополита Петра Могили. С. 364–374.

¹¹ Горчаков М. О тайне супружества. С. 59; Павлов А. 50-я глава Кормчей Книги. М., 1887. С. 17–38.

¹² Горчаков М. О тайне супружества. С. 5.

¹³ «211. *Аще муж і жена крестят единому человеку дитя, повелевает к тому не смеситися друг с другом*»; «212. *О другом сродствѣ духовнем. Два нѣкая, иже не имеют кого сродника, аще дѣтица их един кум крестить, сиречь от купели сѣаго крещенія прииметь, дѣти оніе не приходятъ в бракопрічастіе до осмаго степене, понеже братія суть: единъ бо отецъ роди тѣхъ дѣховный стымъ крѣщеніемъ*» (Павлов А. Номоканон при Большом Требнике. М., 1897. С. 373, 400).

¹⁴ Див., наприклад: ЦДАУК. Ф. 127, оп. 1024, од. зб. 411. (1747 р.) Арк. 7; «*Ясневельможная была восприемницею съ Наумовымъ, а комендантша с гетьманомъ, сыну Милорадовича, полковника Гадацкого*» (Дневные записки малороссийскаго подскарбия генерального Якова Марковича. М., 1859. Ч. I. С. 246–247).

вим звертанням поміж ними на «Ви»; також неприйнятним було називання один одного по імені. Духовна спорідненість кумів-товаришів – хрещених батьків однієї дитини поміж собою – вважалася дещо слабшою, аніж поміж кумами званими, тому шлюбні стосунки поміж ними хоча і засуджувались церквою, але вважалися в народі допустимими¹⁵.

Розлогі переліки духовних родичів значно ускладнювали пошуки шлюбних партнерів для людей у невеликих поселеннях, тож, аби звести до мінімуму проблеми зі значним розростанням некровних родичів, Синод намагався скоротити до мінімуму шляхи для встановлення непрямих родинних стосунків, але не наважувався їх скасувати. У 1748 р. київський митрополит Тимофій Щербацький видав указ про неприпустимість, під загрозою позбавлення священників сану, при хрещенні брати пару кумів. Як зазначалося в указі, згідно з нормою, поданою в московському виданні Требника, допускався лише один «восприемник», якщо хрестили хлопчика, або «восприемница», коли хрестили дівчинку: «В Требнику Великом московской печати на листе «7м» напечатано: подобает вѣдати яко во стѣомъ крещеніи единъ довлѣтъ восприемникъ, аще мужескъ полъ сіест крѣцаенній аще ж женскій токмо восприемница»¹⁶. Правило Никонівської редакції Требників про одного поручителя при хрещенні (чоловік для хлопчика чи жінка для дівчинки) було новою порівняно з давнішою традицією брати пару кумів¹⁷. На практиці це правило, судячи з матеріалів метричних книг, почало діяти (принаймні формально) лише з 1796 р., коли були змінені форми метричних записів¹⁸. Щоправда, у ХІХ ст. знову визнали пару «восприемників» як норму і навіть дозволили запрошувати на хрестини по кілька пар¹⁹. Врешті-решт у ХІХ ст. і саме законодавство про заборону шлюбів поміж духовними родичами значно пом'якшилося. Зокрема, Синодальним указом від 31 грудня 1737 р. визнавалося, що шлюби поміж хресними братами і сестрами не є забороненими церковним законодавством, але, з огляду на глибоку повагу в народі до духовної спорідненості, Синод все ж радив брати у архієрея спеціальний дозвіл на такий шлюб²⁰. У 1873 р. синодальним указом від 19 квітня було дозволено також шлюби поміж хрещеним батьком дівчинки та її матір'ю або ж хрещеною матір'ю хлопчика та його рідним батьком, оскільки дійсним «восприемником» вважалася лише одна особа тієї статі, якої була охрещена дитина²¹.

¹⁵ М-ра І. К статтям проф. Н.Ф. Сумцова «Культурные переживания» // Киевская старина. 1890. № 1. С. 124–126.

¹⁶ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1024, од. зб. 563, арк. 1–1 зв.

¹⁷ Требник митрополита Петра Могіли. С. 11; Требник. М., 1639. Арк. 103; Требник. М., 1651. Арк. 92 зв.; Требник. К., 1681. Арк. 41; Требник. К., 1708. Арк. 32.

¹⁸ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1012, од. зб. 206, арк. 99 зв.

¹⁹ Забелин П.П. Права и обязанности пресвитеров по основным законам христианской церкви и церковно-гражданским постановлениям. К., 1884. Ч. I. С. 137.

²⁰ Там само. С. 223.

²¹ Там само. С. 225.

Повернімося до нашої справи. Ієрей Іван Карпенський, бачачи, що питання доволі заплутане, поїхав у дім *«отца намѣстника и взяв тамо потребніе книжки; смотрели степеней, точію ясно не изобрели так запрѣченія, яко и разрешенія»*, тож вирішили справу переслати на розсуд Київської духовної консисторії (далі – КДК)²².

17 вересня 1741 року, наступного дня по отриманні цього рапорту, Київська духовна консисторія розглянула прохання пані Саковичевої і прийняла доволі неоднозначне рішення. Оскільки, як зауважувалося в указі КДК, у донесенні пані Саковичевої чітко не вказано, котрий з двох Андріїв Горленків – батько Уляни Андрій Дмитрович, а чи її рідний брат Андрій Андрійович – хрестив з Катериною Томаровною дитину, тож і ситуація зі шлюбом мала розгортатися залежно від цієї обставини. Дозвіл на шлюб давався у випадку, коли хрещеним був Андрій Андрійович, і, відповідно, заборонявся, якщо хрестив Андрій Дмитрович, оскільки в такому випадку Уляна Горленкова з Андрієм Марковичем доводились духовними родичами п'ятого ступеня і вважались занадто близькою ріднею для одруження. Два інші родинні союзи поміж домами Горленків і Марковичів, зауважені у донесенні пані Саковичевої, судячи з рішення КДК, взагалі до уваги не бралися. Схоже, що Катерина Томаровна свідомо їх внесла до своєї «випіски», аби підкреслити ревність у дотриманні церковних приписів.

Отримавши таку двозначну відповідь із КДК і розуміючи, що вже погоджений і доволі вигідний для її сина (якому після смерті свого першого чоловіка, Андрієвого батька Федора Марковича, вона не поспішала виділяти спадкову частину²³) шлюб може не відбутися, релігійна ревність Катерини Степанівни дещо похитнулася. Тож вона, як і її майбутні свати Горленки, одночасно (29 вересня 1741 р.) окремими листами поспішили запевнити КДК, що хрестив дитину у Якова Горленка саме Андрій Андрійович, тобто брат Уляни. Цікава деталь: син полкового судді Якова Івановича Горленка Петро народився 1709 року²⁴. У тому ж році народився і його «хрещений» Андрій Андрійович Горленко²⁵, що одразу змушує замислитись над правдивістю листів. Щоправда, в КДК, схоже, ніхто цим не переймався, і вже 30 вересня до батьків наречених та до прилуцького намісника Михайла Лісаневича, який, до речі, доводився близьким родичем родині Горленків²⁶, КДК надіслала лист із архієрейським благословенням на шлюб Уляни Горленкової з Андрієм Марковичем за умови, що *«какого иного правильного препятствія... не имеет-*

²² ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 6.

²³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. III: Полк Прилуцкій. К., 1902. С. 126.

²⁴ Модзалевский В.П. Малороссійский родословник. Т. 3. С. 307 (№ 10).

²⁵ Там само. С. 308 (№ 13).

²⁶ Батько Михайла Лісаневича Ігнатій Лісаневич був племінником Дмитра Горленка, двоюрідним братом Андрія Дмитровича Горленка (Модзалевский В.П. Малороссійский родословник. Т. 1. С. 304; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. III. К., 1902. С. 29, 146).

ся»²⁷. До речі, на листі до Горленків була зроблена приписка, що їхнього сина ієродиякона Митрофана Горленка відпустили на місяць провідати батьків (до 1-го листопада)²⁸.

Незабаром після митрополичого дозволу молодята обвінчалися, але саме весілля відклали на майбутнє. Це була характерна риса для тогочасного українського суспільства, коли обвінчані пари тривалий час жили нарізно у своїх батьків, допоки не відбувалося власне весілля («весельный акт»). Як вважають дослідники, на Русі довгий час по прийнятті християнства вінчання не сприймалося як необхідна умова для укладення шлюбу. Санкцією для спільного проживання вважався весільний акт, зокрема, основна його обрядова дія – посаг. Церковне ж вінчання вважалося релігійним актом і не мало юридичного значення²⁹. Орест Левицький наводить приклади, датовані XVII ст., коли вінчання молодих провадилося на знак згоди на одруження, яке мало відбутися через кілька років, в одному з випадків навіть за благословенням і участю архиєреїв (київського митрополита Петра Могили та овруцького архимандрита Філона Кизаревича)³⁰.

Офіційна Церква намагалася змінити народне ставлення до церковного вінчання. Ще в 1634 р. київський митрополит Ісайя Копинський велів парафіяльним ієреям відлучати від Церкви осіб, які жили без церковного шлюбу³¹. Синодальним указом від 19 жовтня 1744 р. вкотре заборонялась малоросійська традиція окремого проживання повінчаних церковним шлюбом осіб під страхом «епитиміи прелюбодеев»³². У нашому ж випадку мова йде про 1741 р. На той час офіційної заборони Синоду ще не було, а ми маємо доволі яскравий приклад дотримання козацькою старшиною усталених звичаїв. До речі, українське духовенство, схоже, до видання вищеназваного указу також вважало цю традицію цілком прийнятною. Принаймні, ані прилуцький намісник Лісаневич, ані брат Уляни Горленко ієродиякон Митрофан (у майбутньому ігумен Максаковського Спаського монастиря³³) жодним чином не засудили подібне розведення в часі на кілька місяців церковного вінчання та власне весілля. Та й сам факт вінчання сестри з її духовним братом, здається, не насторожив ієродиякона Митрофана. Він виступив проти цього шлюбу лише тоді, коли стали активно готуватись власне до весілля.

Брат Уляни Горленко, ієродиякон Митрофан, який з вересня по листопад 1741 р. гостював у батьків, привізши їм архиєрейське благословення на шлюб

²⁷ ЦДАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 8.

²⁸ Там само.

²⁹ *Левицький О.* Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVII ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві. Кн. 8. К., 1908. С. 98, 107; *Борисенко В.К.* Весільні звичаї та обряди на Україні (історико-етнографічне дослідження). К., 1988. С. 36, 69.

³⁰ *Левицький О.* Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVII ст. С. 105.

³¹ «Которые мешкают без шлюбу, абы тѣх отлучали от церкви и оповѣдали людем» (Цитата за: *Левицький О.* Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVII ст. С. 103–104).

³² НБУВ ІР. Ф. 160, № 617, арк. 26–27.

³³ *Модзалевский В.П.* Малоросійський родословник. Т. 3. С. 309 (№ 14).

«Таїнство малженства». Сцена вінчання. Авторський малюнок із метричної книги церкви Преображення Господня м. Прилуки (1741–1764 рр.)*

сестри, з незрозумілих для нас причин, через півроку після вінчання, 4 липня 1742 р. у консисторії заявив, що не його брат Андрій Андрійович, а саме батько, Андрій Дмитрович, хрестив із Катериною Степанівною у військового судді Якова Горленка сина Петра³⁴. Довідавшись про духовну спорідненість повінчаних осіб, КДК 5 червня 1742 р. надіслала гнівний указ до прилуцького протопопа Василя Авторовича та в родини Горленків і Марковичів про заборону цього шлюбу, звинувативши обидві сторони у наданні свідомо фальшивої інформації: «...им с собою малженскаго сожителства в противность стѣх отецъ правилам и церквѣ святой имѣть невозможно. Того ради всечестности твоей **оній неправильный брак** Андрею Маркевичу и Уляніи властію нашею архіерейскою коленковнѣ **запрѣтитъ и имѣющійся бытъ акт веселній возобраніть, и им сожителства с собою малженскаго имѣть под**

³⁴ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 10.

* ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1012, од. зб. 211, арк. 32. Висловлюю щиро подяку дирекції архіву за надання ілюстративного матеріалу.

*Божіим и нашим архіерейским неблагословеніем не позволять»*³⁵. Тож КДК своїм указом призупинила дію шлюбу, який для них як духовних осіб був уже доконаним фактом. Між тим цілком очевидна їхня обізнаність з уявленнями про шлюб у світському середовищі, які були в даній ситуації тільки на руку Церкві, бо затримували реалізацію шлюбних стосунків обвінчаної пари до весільної церемонії. Для мирян же вінчання було тільки попереднім актом, який давав право на майбутній шлюб, що узаконювався весільним обрядом.

Такий поворот подій не вписувався в родинні плани Горленків та Маркевичів, тож вони поспішили в один і той же день (30 червня того ж року), кожен зі свого боку, запевнити КДК у зворотньому. Катерина Саковичева у своєму листі виправдовувалась, що буцімто сталося прикре непорозуміння. Цього разу вона запевняла, що справді хрестила з сином Андрієм Андрієвичем Горленком дитину у сина військового судді Якова Івановича Горленка – Петра Яковича, тобто внука Якова Івановича³⁶, а не самого Петра, як ішлося в першому її донесенні чи заяві ієродиякона Митрофана. Про хрещення ж іншої дитини у Якова Горленка разом із старшим Горленком, Андрієм Дмитровичем, вона буцімто забула, оскільки то сталося дуже давно, *«ибо тому больше десяти годов и дитяти того нами крестного давно не имѣтся»*³⁷. На превеликий жаль, нам не вдалося віднайти метричної книги, яка б містила записи про хрещення дітей у родині військового судді Якова Горленка. Проте, судячи з першого подання пані Саковичевої та з донесення ієродиякона Митрофана, мова йшла про хрестини саме Петра Яковича (род. 1709 р.), а не його дитини, ім'я якої чомусь не фігурує у справі, а чи також безіменної і вже на той час покійної іншої дитини Якова Горленка. Андрій Андрійович, як уже зазначалося, також народився 1709 р. і, отже, аж ніяк не міг хрестити Петра Яковича. Потреба назвати Горленка-меншого кумом пані Саковичевої виникла тоді, коли стало зрозуміло, що вже домовлений шлюб може розпастися, в надії, що ніхто не стане перевіряти правдивість наведеної інформації. І справді, в ході слідства у цій справі навіть не спробували навести довідки по метричних книгах чи поцікавитись у Якова Горленка та його сина Петра, кого саме і хто саме з Горленків хрестив разом із Катериною Степанівною.

У своїх звертаннях до архиєрея батьки наречених передовсім наголошували на тому, що церковний шлюб уже відбувся, тож ішлося лише про його легітимацію відповідно до усталених у суспільстві традицій. Пані Саковичева додавала, що ієродиякон Митрофан, знаючи про перешкоди для укладення шлюбу, мав би повідомити їх ще до вінчання: *«Тот же, которы о сем*

³⁵ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 705, арк. 21 зв. (№ 553); Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 11.

³⁶ Згідно з даними малоросійського родословника, у бунчукового товариша Петра Якимовича Горленка до 1741 р. народилась лишень одна дитина – син Іван Петрович (1735 р.), також невідомими лишаються дати народження синів Андрія і Тимофія (*Модзалевский В.Л.* Малоросійській родословник. Т. I. С. 309–310 (№ 17, 20, 21)).

³⁷ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 12.

вашему преосвященству донесл, вестма здѣлал неправильно потому, что должно было ему, когда он за нами таковое вѣдал духовное свойство, прежде шлюбу дѣтей моих, как о том во священном консисторѣ было дѣло ясне в Богу преосвященству вашему доносить... Того ради, падиши под стопи ног..., прошу обвѣнчанных дѣтей моих приготовленій брак вседействително благословить»³⁸. У кінці свого листа вона зробила характерну приписку, «кромѣ же сего, в епархїи Ясне в Богу Преосвященства Вашего многіе суть такіе примѣри, что нѣкоторые в ближшем духовном сѣму подобном средстве посяши живут»³⁹.

Подібну приписку про існування в Київській єпархії шлюбів і в ближчій духовній спорідненості зустрічаємо і в листі на ім'я архиєрея від Марії Апостолівни Горленко, яка може свідчити про те, що обидві свахи попередньо обговорювали проблему і радились про спільну стратегію. Марія Горленко також наполягала на тому, що хрещеним у дитини Петра Яковича разом із Катериною Саковичевою був саме її син Андрій Андрійович. При цьому вона додала, що «і поннѣ припомнѣть себе не могу, дабы муж мой з сватовою при стом крещенїи был восприемником»⁴⁰.

З цього ж листа дізнаємося про ще одну деталь із біографії Уляни Горленко. Як виявилось, шлюб з Андрієм Марковичем був її другою спробою вийти заміж. Першого разу вона була заручена з лубенським полковником (ім'я не названо)⁴¹, але той «не срамясь, слававши слово, уже оним зарученную, тако безсовестно оставил»⁴². Тож Марія Апостолівна просила вберегти її дочку від повторної ганьби і дати дозвіл на вже готове весілля.

Ці прохання мало вплинули на членів консисторії, тож 9 липня 1742 р. звідти були надіслані листи до обох родин, що підтверджували заборону їхнім дітям одружуватись⁴³. На виконання архиєрейського указу протопоп Василій Богданович навіть узяв розписку 30 липня від батьків наречених, що ті без митрополичого дозволу весілля не провадитимуть, а молодята житимуть окремо один від одного в батьківських домах⁴⁴.

³⁸ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 12 зв.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. Арк. 14.

⁴¹ Лубенським полковником у 1728–1757 рр. був Петро Данилович Апостол, син колишнього гетьмана Данила Апостола, і, отже, двоюрідний брат Уляни. Щоправда, в 1727–31 та 1750–1760 рр., згідно з даними Модзалевського, він був одруженим, принаймні в нього народжувалися діти (*Модзалевскій В.Л.* Малоросійський родословник. Т. I. К., 1908. С. 7 (№ 6), 9 (№ 10–11)). У своєму Щоденнику за 1725–1727 р. Петро Апостол неодноразово згадує про дружину, дітей та тестя, але жодного разу не називає їх імен чи прізвища тестя (Дневник Петра Даниловича Апостола // Киевская старина. 1895. № 7–8. С. 111, 116, 120, 122, 131, 139, 150, 151, 152, 153, 155). Не виключено, що у проміжок часу між 1731 та 1741 рр. Петро Апостол овдовів і саме на цей час припадає його спроба одружитися з Уляною Горленко. Потім, із невідомих нам причин він передумав і одружився з Храповицькою.

⁴² ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 14 зв.

⁴³ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 705, арк. 45 зв. – 46 (№ 801, 802); од. зб. 506, арк. 16, 17.

⁴⁴ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 18.

Втім, ці розписки суттєво не вплинули на плани Горленків та Марковичів вкотре поріднитись. Отримавши відмову на прохання про благословення шлюбу їхніх дітей, вони почали шукати інших шляхів для досягнення мети. Спочатку Марія Горленкова, яка через хворобу свого чоловіка змушена була самостійно залагоджувати всі проблеми, спробувала залучити до справи як посередника намісника Києво-Софіївського собору і члена КДК архимандрита Платона Левицького⁴⁵. Той мав схилити членів консисторії до ухвалення потрібного для пані Горленкової рішення, надавши їм копію синодального указу від 20 березня 1730 р. про дозвіл греку Юрію Ліканорову жити з дружиною, з якою ще до одруження хрестив одну дитину («...по чом бы ясне в Бгу преосвященство ваше по своему превысокому архипастырскому милосердію к бракосочетанію обвѣнчаным дочеръ моей Іуліянннѣ и Андрею Маркевичу соблаговолил действительное свое архипастырское преподать благословеніе»⁴⁶). Щоправда, архимандрит Платон несхвально поставився до запропонованого акту, заявивши, що «реченной указ никаго имети может в сему дѣйствія»⁴⁷. Тоді обидві свахи самостійно 20 серпня того ж року направили до КДК копію указу по справі грека Ліканорова⁴⁸ з проханням використати його як взірець для наслідування і вирішити їхню справу позитивно⁴⁹.

17 вересня 1742 р. до архиєрея Заборовського звернувся сам Андрій Федорович Маркович з проханням про дозвіл на весілля. Основним аргументом у

⁴⁵ Строев П. Списки епархов и настоятелей монастырей Российской церкви. СПб., 1877. С. 27 (№ 8); ЦДАУК. Ф. 127, оп. 1024, од. зб. 193, арк. 99 зв.

⁴⁶ ЦДАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 19.

⁴⁷ Там само. Арк. 19–22.

⁴⁸ Справа грека Ліканорова кілька років (1728–1730 рр.) розглядалася в Синоді (НБУВ ІР. Ф. 438/430с, арк. 81–88. – Висловлюю вдячність Олені Дзюбі за надану інформацію про цю справу). Будучи іноземним підданним, він, в обхід київського митрополита, отримав дозвіл на шлюб із кумою Анною від константинопольського патріарха, який визнав, «что таковой брак есть без жадного сомнѣнія і препятія и от всяких лиц неосужденный имѣлъ бы свободасть» (НБУВ ІР. Ф. 438/430с, арк. 81 зв.). У Синоді хоч і з певними обмовками визнали цей шлюб, завваживши, що «впредь к таковому подобному бракосочетанію позволенія отнюдь никому не давать и во образець одного его, Георгієва брака, не иметь». (Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания. – Т. VII. СПб., 1890. С. 43 (№ 2308)). Через рік Синод переглянув своє ставлення до шлюбу грека Ліканорова і, визнавши його таким, що суперечить Святим правилам, записаним у Кормчій та Требниках, велів цей шлюб негайно розірвати. Щоправда, таке рішення Синоду не узгоджувалось із позицією Вселенського патріарха Паїсія і примушувало шукати інші шляхи вирішення проблеми. Тож звіривши святоотецькі правила із різних кодексів, які регламентували вступ у шлюб духовних родичів, Синод врешті-решт дав дозвіл греку Ліканорову проживати із своєю дружиною (Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Т. VII: с 19 января 1730 по 23 декабря 1732 г. СПб., 1890. С. 45.), вперше, за спостереженнями А. Павлова (Павлов А. Номоканон при Большом Требнике. М., 1897. С. 391), відкрито висловивши сумнів у канонічності 211 правила Номоканону. Щоправда, і надалі Синод залишаючи в силі вже здійснені шлюби, щоразу робив приписку, що це є виняток, і за правило його не брати (Там само. С. 396).

⁴⁹ ЦДАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 20–22.

його листі було те, що він, обвінчавшись з Уляною і не чекаючи на весільний акт, ще до архиерейської заборони їхнього шлюбу, на великодніх святах вступив з нею в подружні стосунки, від чого Уляна завагітніла. Тож тепер Андрій Маркович просив уберегти його з дружиною та їхніх рідних від ганьби: *«Мне з моею женою к совершению брака свое архипастырское преподать благословение, дабы себе з моею женою, яко и наших родителей, не отдать светови в поругание, и чрез окончание веселного акту от слѣдующого безчестия могли утатиться»*⁵⁰.

Прикметно, що Андрій Маркович, вступивши в подружні стосунки після вінчання, тобто, з точки зору Церкви – на цілком законних підставах, все ж мусив рахуватися з суспільною думкою, для якої офіційною санкцією на шлюб було саме весілля. Дослідники вважають, що знать раніше сприйняла церковну форму шлюбу, ніж простолоуд. За спостереженнями А. Козаченка, з другої половини XVII ст. у Російській державі заможні стани «відособлюються в побутовому відношенні від основної маси народу..., починають все більш вороже ставитись до різних побутових національних звичаїв, зокрема, до великоросійського національного весільного обряду»⁵¹. Наш випадок засвідчує, що козацька старшина була тісно пов'язана з давніми традиціями. У свідомості мирян (зокрема, козацької старшини) правильно укладений шлюб мусили попереджати рівнозначні, але розведені у часі складові – вінчання (яке і послужило приводом до тілесних стосунків Андрія Марковича з дружиною) та весілля, без якого вінчаний шлюб ще не вважався цілком законним, а народження у такому шлюбі дітей сприймалось як ганьба для роду. Тому у своїх «прошеніях» до архиєрея батьки наречених постійно апелювали до церковної моделі шлюбу, наголошуючи на тому, що їхні діти вже повинчані, відповідно – шлюб як такий відбувся, але просили дозволу на весілля, яке мало його легітимізувати в очах суспільства. Щоправда, уживана термінологія демонструє, що для козацької старшини чи не важливішим актом при укладенні шлюбу вважалось саме весілля, апеляції ж до вінчання, яке вже відбулося, були радше додатковим аргументом для підсилення права на цей шлюб.

Справа виглядала доволі заплутано, тож КДК вирішила передати її на розгляд Синоду (21 вересня 1742 р.)⁵². Андрій Маркович, якому було доручено доставити матеріали справи до Синоду, послав їх через нарочитого, додавши до консисторського запиту і своє персональне прохання про дозвіл на шлюб (*«мнѣ з моею женою к совершению брака свое архипастырское преподать благословение»*⁵³). Батькам же наречених із Консисторії повторно нагадали про заборону влаштовувати весілля, і ті запевнили прилуцького протопопа,

⁵⁰ Там само. Арк. 23.

⁵¹ Козаченко А.И. К истории великорусского свадебного обряда // Советская этнография. 1957. № 1. С. 71.

⁵² ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 705, арк. 59 зв. (№ 1238); од. зб. 506, арк. 28–31 зв.

⁵³ Там само. Од. зб. 506, арк. 23 зв.

що не будуть без синодального дозволу порушувати архиерейський указ. Щоправда, вже 5 жовтня прилуцький протопоп Василій Богданович змушений був рапортувати до КДК про те, що, всупереч всім приписам і заборонам, Горленки та Марковичі таки відбули 3-го жовтня (у суботу) «акт веселний». Благословив це весілля без відома протопопа прилуцький намісник, і, як ми пригадуємо, родич Марковичів, Михайло Лісаневич. Він *«пред начинанием того акту по обыкновению в четверток такожде им хлеб веселный благословил»*⁵⁴. Марія Горленкова цей акт спротиву архиерейській забороні пояснювала тим, що *«по некоторому недавно ей, Горленковой, объявленному зятем ея Андреем Марковичем резону дочерь свою принуждена к мужу Маркевичу, хоча й без настоящего акту, выдать»*⁵⁵. Саму ж причину вона не назвала, але обіцяла вказати її у листі до преосвященного. Цією причиною була вже доволі помітна вагітність її дочки. Тож, як пояснювала вона в листі до архиєрея від 9 жовтня 1742 р., *«средствія никакого не могла сыскать, кромѣ по требованію моего зятя, укрывая моей дочери всенародное следующее поношение, хоча й без настоящего веселного акту, принуждена была оную мою дочь ея мужеву выдать, ибо весьма бы срамно и поругаемо послѣдовало, ежели би оной моей дочерѣ, прежде веселного акту, в моем еще домѣ будучи послѣдовало рожденіе»*, і благала *«не положитъ на мене ясне в Богу преосвященства вашего архипастырского гнѣва, ибо я не чрез какое упрямство мою дочь ея мужу видала, но как више изображено – резони всенародного поношения, а в таких случаях приключаются причин отчаяния. Мои же дети, ежели явятся в винѣ пред ясне в Богу преосвященством вашим и святейшим Синодом, по их преступленію судимы имѣют быть...»*⁵⁶. Ще раз звернемо увагу на той факт, що дитина мала народитись від повінчанних осіб, але які не пройшли через весільний акт. Саме це вважалося для тогочасного суспільства, в тому числі й для його еліти, яка мала бути добре обізнаною з церковними приписами, ганьбою.

13 жовтня 1742 р. КДК вкотре розглядала справу Горленків і Марковичів. Зачитавши донесення від прилуцького протопопа про те, що заборонене весілля таки відбулося, та пояснення з цього приводу пані Горленкової (однак не взявши їх до уваги), члени консисторії прийняли рішення розлучити молодят і заборонити їм спільне проживання до отримання відповіді з Синоду⁵⁷. Сам Андрій Федорович 16 жовтня 1742 р. дав розписку про дотримання всіх церковних приписів і відмову від подружнього життя з Уляною до офіційного рішення Синоду⁵⁸. Членів консисторії, схоже, мало цікавив статус і доля дитини, що мала народитися з цього зв'язку, порівняно з загрозою спровокувати гнів Синоду. Ніхто не став перейматись і такими деталями, як порушен-

⁵⁴ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 32–32 зв.

⁵⁵ Там само. Арк. 32 зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 34–34 зв.

⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1012, од. зб. 705, арк. 77 (№ 1395); од. зб. 506, арк. 40–42.

⁵⁸ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 45 зв.

ня обіцянки і архиєрейської заборони відбувати весілля батьками наречених, а також вкотре неправдивої інформації від пані Горленкової. У своєму листі вона запевняла, що змушена була віддати дочку її чоловікові без справжнього весілля (*«дочерь свою принуждена к мужу Маркевичу, хоча й без настоящего акту, видать»*⁵⁹), хоча, судячи з рапорту протопопа Богдановича, за всіма обрядами це було справжнє весілля (*«пред начинанием того акту по обыкновению в четверток такожда им хлеб веселный благословил»*⁶⁰). За спостереженнями В. Борисенко, найчастіше традиційне українське весілля станом на середину XIX – поч. XX ст. розпочиналось у п'ятницю із приготування весільного хліба. У суботу молоді з цим хлібом ходили запрошувати на весілля своїх родичів. А основна обрядова дія – посаг – відбувалася у неділю⁶¹. У нашому ж випадку, оскільки весілля («банкет» за словами Лісаневича) відбувався 3 жовтня, у суботу, то і згадка про весільний хліб, який Лісаневич благословляв увечері у четвер, вказує на дотримання традиційного весільного обряду з усіма основними його складовими.

Найбільшу увагу членів консисторії привернули дії намісника Лісаневича, якого велено було допитати, чи знав він про заборону цього шлюбу, а якщо знав, то чому його благословляв. На допиті намісник Лісаневич пояснював, що про указ нічого не знав, запрошений був не на весілля, а *«за свойством»* на бенкет, тому і благословляв там їжу, а чи фігурував при цьому весільний хліб, він сказати нічого певного не може⁶².

15 жовтня 1742 р. із Синоду прийшов указ на ім'я архиєпископа Рафаїла з вимогою прислати точні копії з усіх документів, що є у справі про дозвіл одружитись Уляні Горленко із бунчуковим товаришем Андрієм Марковичем (*«со всѣго подлѣнного дѣла, по которому оному Марковичу со вступившею с ним в супружество бунчуковаго Андрея Горленка дочерію Гулянією ваше преосвященство в том супружестве быть им запретил, точную копию... прислать»*)⁶³. Отже, справа затягувалась. Лише 13 серпня 1744 р. було відправлено синодальний указ на ім'я київського архиєрея, яким велено йому самостійно вирішити справу Андрія Марковича та Уляни Горленко згідно з правилами Святих Отців⁶⁴.

Справа повернулась на вихідні позиції. Дізнавшись про таку резолюцію Синоду, знову пішли «прошення» на ім'я архиєрея про дозвіл залишити в силі шлюб Уляни з Андрієм Марковичем. Цього разу прохав сам наречений. Окрім іншого, він благав змилюватись над ним з дружиною, адже вони змушені вже кілька років жити окремо, від чого впадають у відчай, та на його малолітніх дітей, які також від цього потерпають: *«А понеже я имею з моею*

⁵⁹ Там само. Арк. 32 зв., 34 зв.

⁶⁰ Там само. Арк. 32 зв.

⁶¹ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. К., 1988. С. 44, 47–48.

⁶² ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 47.

⁶³ Там само. Арк. 48.

⁶⁴ Там само. Арк. 50.

*женою спороженніе уже дети, которые хоча и не могут чрез младенческие лета разлучения своих родителей рассуждать, однако ж, чувствуя духом свое предграждующее сиротство (хоча еще в пеленах), трепещут своей гибели,... того ради,... молю... мой брак благословить»*⁶⁵. Показовою в цьому листі є згадка вже не про одну, а про кількох малолітніх дітей, до того ж «в пеленах» (перша дитина, син Володимир⁶⁶, мала народитись десь у грудні-січні 1742 р., отже в 1744 р. цей хлопчик вже повинен був ходити). Тож виникає запитання, чи згадка про кількох малолітніх дітей «в пеленах» вжита для підсилення страждань родини від розлучення, а чи справді за цей час, всупереч синодальним заборонам і страху «божого і архиєрейського неблагословіння», у них народжувались нові діти? На превеликий жаль, нам не вдалося відшукати детальнішої інформації щодо цих обставин. За даними сповідного розпису церкви Благовіщення с. Чернявки біля Прилук, де у родинному помісті Горленків разом з родиною проживав бунчуковий товариш Андрій Федорович Маркович⁶⁷, у 1750 р. він з дружиною Уляною Андріївною Горленко мав трьох дітей: синів Володимира 8-ми років (нар. 1742 р.) та Івана 3-х років (нар. бл. 1747 р.), а також однорічну дочку Парасковію (нар. бл. 1749 р.)⁶⁸. Згідно з даними Малоросійського Родословника, в сім'ї Андрія Федоровича Марковича всього було шестеро дітей. Окрім трьох уже згаданих, називаються також син Микола і дві дочки – Олена і Ганна, але рік їх народження не вказується⁶⁹. Тож питання про виконання нашими героями пастирських приписів, як і міру їхнього страху перед «божим та архиєрейським не благословенням», лишається відкритим.

17 вересня 1744 року КДК, вкотре розглянувши справу про одруження Уляни Горленко з Андрієм Марковичем та пославшись на рішення у справі грека Ліканорова, врешті-решт дозволила цей шлюб. Аргументом на користь обох справ (Ліканорова і Марковича) став той факт, що в Кормчій книзі шлюби поміж людьми, які хрестили одну дитину, не заборонені. Що ж до 211 правила Номоканону, вміщеного в Требниках, *«то тот пункт весьма сумнителен, потому что от кого изложен и в которых летах, того не напечатано и весьма неизвестно»*⁷⁰. Щоправда, в кінці указу була характерна приписка: *«однако ж не в образец протчим, дабы по какому либо рассуждению между народом какой соблазны произойти не могло»*⁷¹. На такий спосіб КДК, узаконивши шлюб і отримавши підтвердження свого рішення від митрополита, на рівні риторики все ж убезпечувала себе від звинувачень у порушенні церковних правил.

⁶⁵ Там само. Арк. 51–51 зв.

⁶⁶ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1015, од. зб. 18, арк. 1 зв. (№ 23).

⁶⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. III. К., 1902. С. 24.

⁶⁸ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1015, од. зб. 18, арк. 1 зв.

⁶⁹ Модзалевский В.П. Малоросійский родословник. Т. 3. С. 397–401.

⁷⁰ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 54; ПСПР. Т. VII. СПб., 1890. С. 45.

⁷¹ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 506, арк. 54.

На цьому можна було б поставити крапку у справі про одруження духовних родичів Андрія Федоровича Марковича та Уляни Андріївни Горленко. У такому випадку слід було б констатувати, що для нас через погану збереженість джерел так і лишилось відкритим питання про ціннісні пріоритети та сутнісні мотивації героїв цієї справи. Проте певною підказкою відповіді на це питання можуть слугувати подальші події в родині бунчукового товариша Андрія Дмитровича Горленка, коли через неповних 10 років повторилась подібна ситуація. Цього разу мова йшла про одруження його сина, Павла Андрійовича Горленка, з дочкою остерського сотника Михайла Солонини Анною. Щоправда, взуруючись на досвід із багаторічною судовою тяганиною щодо визнання законним шлюбу дочки Уляни, цього разу старі Горленки обрали дещо іншу стратегію.

Десь у середині вересня (після 9-го числа)⁷² 1750 р. поручик київського гарнізону Чернігівського полку Павло Андрійович Горленко за згодою і благословенням батьків засватав дочку остерського сотника Михайла Солонини. А вже 18 вересня, у вівторок, молодята повінчалися в остерській церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Дворовому священику Павлу Самборовичу, який за наказом пані сотникової Солонинової (за відсутності на той момент у домі самого пана сотника) та у присутності її гостей здійснював це таїнство, відступ від церковних правил (згідно з діючими на той час синодальними нормами, вінчання мало відбуватися в неділю після літургії) пояснили тим, що пані хочуть *«чтобы немногочудно при том венчании было»*⁷³. До того ж ієрей перед Таїнством повинен був три тижні поспіль у неділю після літургії оголошувати про майбутнє вінчання, аби в разі необхідності інші парафіяни могли вчасно надати йому інформацію про існуючі перешкоди майбутньому шлюбу⁷⁴. Тож ієрей Павло, аби зберегти видимість виконання норми про триразове оголошення в церкві про майбутнє вінчання, 16-го вересня, у неділю, після літургії тричі заразом оголосив про намір Павла та Анни одружитися. Особливої пікантності цьому оголошенню, тричі за один день і за два дні до весілля, додає той факт, що остерська церква Успіння Богородиці була дворовою пана сотника Солонини⁷⁵, тож сторонні особи (не зацікавлені в цьому шлюбі) навряд чи могли там бути присутніми. А звістка про можливе весілля не встигла за два дні облетіти околицю. Письмовий дозвіл на вінчання (*«венечная память»*) дав ігумен козелецького монастиря Іннокентій⁷⁶, спираючись на письмову розписку весільних сватів, в якій вони запевняли, що поміж молодятами *«никакова сродства так по духу, яко и по плоти, неймалѣйшаго правильного препятствія отнюдь не имѣется»*⁷⁷. Поручителями (сватами) на цьому весіллі були київський полковий осавул Йо-

⁷² ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 1704, арк. 3.

⁷³ Там само. Арк. 19.

⁷⁴ Книга Кормчая. М., 1653. Арк. 522.

⁷⁵ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 1704, арк. 20.

⁷⁶ Там само. Арк. 20–20 зв.

сип Закревський та Прилуцького полку журавський сотник Федір Тарасевич. Прикметно, що жоден із двох сватів, які виступали на весіллі свідками законності шлюбу і навіть дали письмову розписку про відсутність поважних перепон до шлюбу, як з'ясувалося згодом, не був настільки близько знайомий з родинами молодят, щоб свідчити про відсутність поміж ними родинних зв'язків. Потрапили вони у свати на особисте прохання графині Наталі Дем'янівни (Розумовської)⁷⁸, яку, своєю чергою, просила про допомогу мати нареченого, Марія Горленкова. Вона ж запевнила сватів, що між її сином та нареченою не існує жодної родинної спорідненості. Тож пан Закревський, спираючись на слова пані Горленкової та старого Андрія Горленка, і свідчив за відсутність будь-якої суттєвої перешкоди для укладення цього шлюбу: *«того ради, утверждаючись на вишпрописанных словесах Горленковой и писмах до сиятельной графинь просителныхъ, свѣдителействовалъ не от себе самого, но от Горленковой слышачи неправдивие слова, да и написания онихъ увѣряючись, ненадеждень будучи, чтобъ при старости глубокой оной Горленко писмами супруга же его в бытность свою в сиятельной графинь устнѣ подлежащѣе неправости имѣла произноситьъ вишь объявленные речи...»*⁷⁹.

Ієрей Павло, своєю чергою, повіривши свідченням таких поважних персон (точніше, не маючи змоги противитись волі панів), як уже зазначалось, 18 вересня обвінчав молодят. Пізніше в КДК він свідчив, що взагалі не чув про обов'язок священників оголошувати про весілля, як і не знав про родинні стосунки наречених: *«онъ ієрей Павелъ указа отпущенныхъ в епархію его преосвященства о оглашеніи бракосочетавающихся не читаль и не знаетъ. Такожъ и правилъ Святыхъ отцѣ о оглашеніи предъ бракосочетаніемъ никогда ни в какой книгѣ не читываль же...»*⁸⁰. Схоже, що в даному випадку ієрей, не маючи змоги виправдатися, переклавши всю вину на панів, свідомо свідчив проти себе в надії, що за незнання закону отримає меншу кару, ніж за його невиконання. Справді, консисторія наклала на ієрея Самборовича порівняно легку кару – за порушення церковних правил позбавила його священства і всіх доходів з церкви на три тижні⁸¹.

У період між 24 жовтня та 4 листопада 1750 р. відгуляли в Острі весілля («акт веселный»). Ані батьки нареченого, ані батько нареченої на весіллі не були. Андрій Горленко, який у 1750 р. вже був доволі поважного віку (за даними сповідного розпису, у 1750 році Андрію Дмитровичу Горленку було 72 роки, а його дружині Марії Данилівні – 65⁸²) і слабкого здоров'я, просив не чекати на його приїзд, оскільки далека дорога може йому зашкодити, до

⁷⁷ Там само. Арк. 21.

⁷⁸ Там само. Арк. 24.

⁷⁹ Там само. Арк. 24–24 зв.

⁸⁰ Там само. Арк. 23.

⁸¹ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 1704, арк. 10.

⁸² ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1015, од. зб. 18, арк. 1 зв.

того ж, «*краткость уже времени, когда отправитъ веселье*»⁸³. Тут малося на увазі наближення Пилипового посту⁸⁴, а в піст, як відомо, відбувати весілля гріх. Батько нареченої, Михайло Солонина, також прислав листа, в якому просив не чекати з весіллям до його повернення⁸⁵. Кидається у вічі поспіх з провадженням всіх шлюбних церемоній, хоча, всупереч синодальному указу, вінчання теж було розведене в часі з весіллям.

Здавалося, що все пройшло добре, але 20 травня 1751 р. Андрій Горленко написав листа до КДК про те, що буцімто Михайло Лісаневич та Степан Карпенський, тепер уже, відповідно, протопоп прилуцький та намісник прилуцький, подали йому «*правил святых именные выписъ*», якими доводили, що дочка остерського сотника Солонини Анна доводилася родичкою Павлові Горленку в сьомому коліні, і, таким чином, їхній шлюб є незаконним⁸⁶. КДК 6 червня 1751 р. розглянула донесення Андрія Горленка і, звіривши його з правилами Святих Отців, дійшла висновку, що справді цей шлюб їм суперечить оскільки, дозволялося укладення шлюбів лише у восьмому ступені близькості⁸⁷. Проте, як зазначалося в архиєрейському рішенні, у Кормчій Книзі відшукалось правило, яке дозволяє не розлучати шлюби, що вже відбулись, тому шлюб Павла Горленка із кровною родичкою Анною Солониною залишався в силі: «*...однакъ понеже в тѣхъ же святыхъ отцѣхъ правилахъ нѣкоторе правило намы усмотрено, которе оним яко уже бракосочетавшимся не разводится дозволяетъ. Того ради мы пастырь его пна сина вашего Павла с супругою его Анною ради означенного правила не разлучаемъ, и имъ обоимъ законно в том супружестве жить Архїерейско благословляемъ (что било б другим не в образецъ). Токмо нѣкая им епитимѣя за силу тѣхъ же свтѣхъ отцѣхъ правилъ по усмотренію нашему определена от насъ быть имеетъ...*»⁸⁸.

У практиці церковних судів посилення на святоотецькі правила зазвичай супроводжувалися розлогими цитатами з зазначенням номера правила та сторінки в книзі, де вони містилися. Для XVIII століття номери правил та аркуші у відповідних виданнях вказувались правильно (див., наприклад, у цій же справі посилення на Кормчу про вимогу оголошувати тричі в церкві про намір одружитись (арк. 522 Кормчої), виписки правил щодо приготування до вінчання (арк. 522–523)⁸⁹, чи в справі про одруження Андрія Марковича цитати із Кормчої (арк. 543, 546) та Требника (правило 211) про шлюб

⁸³ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 1704, арк. 5, 4.

⁸⁴ Пилипів (Різдвяний піст) триває з 15 листопада по 25 грудня (за старим стилем).

⁸⁵ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 1704, арк. 4 зв.

⁸⁶ Там само. Арк. 1.

⁸⁷ «*яко нѣкоторое стѣхъ отцѣхъ правила в токомъ степени, в якомъ пѣтъ синь вашъ с супругою своею состоитъ брачитись воспрещаютъ...*» (ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 1704, арк. 7).

⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 1704, арк. 7

⁸⁹ Там само. Арк. 10, 22.

духовних родичів)⁹⁰. У цій справі відсутня вказівка на конкретне правило, а також не вказувалася норма єпитимій для молодят.

Серед загальноновизнаних правил Святих Апостолів чи постанов Вселенських Соборів подібного правила не знаходимо. Але у Кормчій книзі, в главі 52 «о беззаконных брацех, сиречь о кровосмешении» на аркушах 561(2) та 563 зв. знаходиться «соборное деяние Константина града Сисинія архієпископа и суцзаго с ним року Божого СФΘЄ (6595) р.», яке поміж іншого на конкретних прикладах пояснює, як слід правильно тлумачити святоотецькі правила про шлюби у сьомому ступені спорідненості. Зокрема наголошується, що не варто розлучати шлюб у сьомому ступені, якщо такий вже відбувся до моменту видання цього правила, однак нових подібних шлюбів допускати не варто: «седмаго же ступене соуцим, никакоже не повелѣваетъ і ни отметаветъ. и сего радим многази подобнымъ тому распрямъ подвижимся оустроено бысть ѿ таковомъ браце, прежде оубо даже не боудеть, и не повелевати творити его, аще ли боудеть по бытии не разлучати его, запрещєніє же налагати на совокупльшиися тако»⁹¹. Тому наші герої і поспішали з весіллям без належного оголошення, знаючи напевно про існування подібного припису в Кормчій, сподіваючись потому подбати про дозвіл від архиєрея на цей небезсумнівний шлюб.

Втім, по отриманні архиєрейського благословення на вже укладений шлюб Павла Горленка та Анни справа не завершилась. 17 червня 1751 року Андрій Горленко знову потурбував архиєрея своїм листом. Цього разу він просив помилувати прилуцького протопопа Михайла Лісаневича та намісника, оскільки присланий у попередньому листі розпис родинних стосунків між Павлом Горленком та його дружиною Анною складала не вони. Такий запис стався через помилку писаря, який укладав розпис з ініціативи самого Горленка, тож названим ієреям він його лишень показав. Протопоп Михайло Лісаневич та намісник Степан Карпенський, поглянувши на розпис, зауважили, що він їх не стосується(!). Хоча вони напевно мали поцікавитися всіма обставинами шлюбу, адже у Кормчій книзі рекомендувалося, якщо наречені належали до різних парафій, оголошувати про весілля в обох⁹².

Для нас дещо дивним виглядають обидва звернення Андрія Горленка до архиєрея, якими він провокував додаткові клопоти для своїх рідних. Схоже, що свідомо поспішивши з укладенням невідповідного церковним нормам шлюбу (навіть чи він не знав, що мати нареченої, Феодора, доводиться йому двоюрідною племінницею), він на такий спосіб, через архиєрейське благословення, намагався виправити свою провину. Досягнувши бажаного, Андрій Горленко постарався виправдати втягнутих ним до справи невинних осіб (на-

⁹⁰ Там само. Од. зб. 506, арк. 7, 21 зв.

⁹¹ Кормчая книга. М., 1653. Арк. 563 зв.

⁹² «Аще юноша и дѣвица ни единого суть прихода, извѣщеніє во обоихъ приходѣхъ да боудеть» (Кормчая книга. М., 1653. Арк. 522).

місника і протопопа), які, очевидно, про одруження Павла Горленка з дочкою своєї сестри також дізналися заднім числом.

На завершення згадаємо ще одну цікаву деталь. 24 червня 1751 р. за дачу неправдивих свідчень на осавула Йосипа Закревського та сотника Федора Тарасевича наклали єпитимію – постити в п'ятницю впродовж шести місяців (*«через шесть месяцев в пятки постить»*)⁹³. У першій редакції рішення передбачалися пости в середу та п'ятницю впродовж шести тижнів (*«через шесть недель в среду и пяток постить»*)⁹⁴. Цей указ 26 жовтня 1751 р. був зачитаний козелецьким протопопом Миколаєм Язловецьким Йосипу Закревському, який, у свою чергу, поспішив 17 листопада направити до київського митрополита «прошеніє» про помилування і зняття накладеного на нього тягара єпитимії: *«мне же в невинности моей остающу бжїе и свое архипастырское препослатъ благословеніе, наложенное же через шесть месяцев в пятки постить от всевышняго данною мне властію снять бремя»*⁹⁵. Консисторія, зваживши на викладені в цьому листі резони, 23 листопада 1751 р. звільнила панів Закревського та Тарасевича від духовної кари⁹⁶. Цікаво, що сотник Тарасевич у листі до Тимофія Щербацького від 12 листопада 1751 р. запевняв архиерея у покайнанні та готовності виконати покладену на нього єпитимію, сприймаючи її як особливу архиерейську милість⁹⁷.

Тож на прикладі цих двох справ можна зробити висновки, що козацька старшина, навіть усупереч церковним правилам, намагалася укладати шлюби у своєму середовищі, між давніми родичами і свояками, що призводило до замикання її як окремої соціальної групи. Їхнє ставлення до віри і дотримання церковних приписів далеко не в останню чергу визначалося прагматичними інтересами. Проте свої не завжди достатньо побожні вчинки задля досягнення бажаного козацька старшина все ж таки намагалася узаконювати через архиерейське благословення, якого домагалася будь-якою ціною.

⁹³ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, од. зб. 1704, арк. 16, 17.

⁹⁴ Там само. Арк. 10.

⁹⁵ Там само. Арк. 24 зв.

⁹⁶ Там само. Арк. 25–25 зв.

⁹⁷ Там само. Арк. 27.

Катерина Диса

ІСТОРІЯ СЕКСУАЛЬНОСТІ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ: УЯВЛЕННЯ І ДИСКУСІЇ НА ЗЛАМІ ХХ І ХХІ СТОЛІТЬ*

Сьогодні навряд чи когось можна епатувати темою історії сексуальності чи самого сексу і сексуальності навіть на пострадянських просторах, хоча ще п'ятдесят років тому подібні дослідження могли розглядати як виклик. Менше з тим, сексуальність як предмет зацікавленості дослідників нараховує більше сотні років. Відтоді історія сексуальності пройшла довгий і плутаний шлях. За сто років відбулася зміна акцентів в інтересах авторів, і, паралельно з тим, як змінювалась манера історіописання загалом, зазнавали і різючих змін підходи до предмету.

У ХІХ ст. з'являється сексологія, яка на підтвердження своїх теорій потребувала якогось базису. Цим базисом мали слугувати приклади з минулого, а також з життя традиційних суспільств. Щонайменше до середини ХХ ст. (більш точно – до часів сексуальної революції 1960-х років) дослідники, які бралися за написання історії сексуальності, займали позицію моралістів. За великим рахунком, часто авторами цих робіт виступали не історики, а радше соціологи, антропологи, медики. Через це у подібних розвідках знаходимо своєрідні судилища, коли сучасна «цивілізована» людина озирається на аморальне минуле. Найулюбленіші теми авторів тієї доби – це історія проституції, венеричні хвороби і розпуста попередніх часів. Сексуальна поведінка для них є мірилом цивілізованості суспільства. Основними категоріями, якими оперують дослідники початку ХІХ ст., є *норма* і *збочення*. Характерним для цих робіт було надто прямолінійне використання джерел, як писемних, так і візуальних, коли специфіка текстів не враховувалась, а між тим самі ці джерела створювалися як моралізаторські і були спрямовані на те, щоб якомога більше виокремити вади суспільства.

Найяскравішим прикладом такого підходу може бути тритомне дослідження Едуарда Фукса, перекладене російською мовою ще на початку ХХ ст.

---

* Висловлюю щире подяку Фондації родини Чопівських (Chopivsky Fellowship at Stanford University) за надання фінансової підтримки при зібранні й опрацюванні матеріалів для цієї статті.

і перевидане вже на початку 1990-х років. Щоб зрозуміти специфіку підходу, достатньо глянути на назви деяких розділів: «Ливрея разврата», «Верноподаническая психика», «Общественная ложь». Ще яскравіше звучать окремі пасажі:

«И чем выше мы поднимаемся, тем больше накапливается грязи, при дворах она достигает размеров настоящей горы. [...] Хронологически здесь на первом месте стоит двор Людовика XIII во Франции, однако пример всеобщего разврата подавал не сам король, отличавшийся гомосексуальными наклонностями, а первый сановник государства кардинал Ришелье и королева Мария Анна Австрийская. Если знаменитый Ришелье имел бесконечный ряд самых грязных связей, то королева до преклонных лет была весьма доступна ухаживаниям преданных ей придворных»¹.

Подібні висловлювання не потребують довгих пошуків, оскільки щедро розсіпані по всьому тексту. Наведемо ще один яскравий у своїй упередженості приклад подібного наративу:

«При поверхностном взгляде легко можно прийти к заключению, что большая часть клира откровенно цинично участвовала в господствующей кругом безнравственности, что представители церкви не только не задерживали развитие разврата, а прямо содействовали этому. [...] Только вполне определенные слои духовенства открыто участвовали во всеобщей оргии непристойности. А именно все высшее духовенство и в значительной степени определенные монастыри. Что же касается остальной части духовенства, большей массы священства, то можно говорить лишь об индивидуальных случаях, число которых, впрочем, относительно велико, так как безбрачие то и дело побуждало к использованию удобных шансов, а этих последних ни у кого не было в таком количестве, как у католического священника»².

Як бачимо, тема історії сексуальності надавала широке поле для тренувань у моралізаторських настановах. Використання негативно забарвленої лексики та накидання оцінок з позиції судді, носія «вищої моралі», який осудливо споглядає «розпущені» і «непристойні» звичаї минулого – характерна властивість корпусу літератури, яка продукувалась до середини ХХ ст.

Перелом у підходах до вивчення історії сексуальності відбувся у 1960-х роках: сексуальну революцію, що відбувається у цей період, супроводжує і звернення істориків до нових тем. За відправні точки дослідження беруть теорії Фрейда і психоаналіз. У дослідженнях увага концентрується на ранньомодерному періоді, від середини XVII ст., адже саме тоді нібито почалося вибудовування буржуазної моралі. Формулюється теорія придушення сексуальності, яке сягає свого піку у XIX столітті, у вікторіанську добу.

¹ Фукс Эдуард. Иллюстрированная история нравов. Галантный век. Москва: Республика, 1994. С. 307.

² Там само. С. 329.

У роботах 1960-х років вимальовувалися дві протилежні тенденції «вікторіанства»³. Перша – це добре відоме замовчування, придушення і засудження сексуальних практик. Жінки нібито стали основними жертвами цієї тенденції – з одного боку, від них вимагали цноти й стриманості, а, з другого – витворювали образ фригідної дружини. Другою тенденцією є існування «темної сторони» вікторіанства – підпільні, замовчувані, заборонені практики, доступні чоловікам за посередництвом порнографії, повій і утриманок, яких, своєю чергою, звинувачують у розпусті, нестриманості і німфоманії. Йшлося, в першу чергу, про існування подвійного стандарту сексуальної поведінки. Тут же згадувалися і нібито пов'язані з цими тенденціями психічні хвороби, поширені у XIX ст. У такому контексті доба після Другої світової війни, а найбільшою мірою сучасні авторам 1960-ті роки – розглядалися як звільнення від практик придушення і буржуазної моралі.

У наступному десятилітті в центрі все ще залишається теорія подвійного стандарту. Однак спостерігаються певні зміни у зв'язку з поширенням квантитативної історії, що її методи використовуються і в історії сексуальності, зокрема, в царині демографічних підрахунків – досліджуються, в першу чергу, коливання плодючості й рівня народження байстрюків протягом XVIII–XIX століть⁴. До досліджуваних об'єктів, окрім аристократії і буржуазії, потрапляють ширші кола суспільства. Вперше звернулися до дослідження представників сексуальних меншин. Розпочалися дискусії про вплив індустріальної революції на контроль за сексуальністю: чи нагляд за сексуальною поведінкою збільшувався, а чи навпаки – з'являються ширші можливості для сексуальної свободи⁵.

Французькі дослідники у середині 1970-х років намагаються ввести проблему сексуальності в ширший історичний контекст. Зокрема, варто згадати Жана-Луї Фландріна, який у 1975 році опублікував нариси з історії сексуальності у Західній Європі⁶. Фландрін, серед іншого, критикував статистичний підхід до вивчення феномену байстрюків, він наполягав на детальнішому дослідженні контексту цього явища. Звернув він увагу і на те, як змінювалося з часом ставлення до сексуальності в інтерпретаціях моралістів і теологів,

³ *Marcus Steven*. The Other Victorians; A Study of Sexuality and Pornography in Mid-nineteenth-century England. New York: Basic Books, 1966; *Pearsall Ronald*. The Worm in the Bud; The World of Victorian Sexuality. New York: Macmillan, 1969.

⁴ Historical Studies of Changing Fertility / Ed. by Charles Tilly. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1978; Marriage and Fertility: Studies in Interdisciplinary History / Ed. by Robert I. Rotberg and Theodore K. Rabb. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1980; Bastardy and its Comparative History: Studies in the History of Illegitimacy and Marital Nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, the United States, Jamaica, and Japan / Ed. by Peter Laslett, Karla Oosterveen and Richard M. Smith, Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1980.

⁵ *Mitterauer Michael*. The European Family: Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present. Oxford: Basil Blackwell, 1982.

⁶ *Flandrin Jean Louis*. Sex in the Western World: The Development of Attitudes and Behaviour. Translated by Sue Collins. Chur and Reading: Harwood Academic Publishers, 1991.

та як це відбивалося на зафіксованих практиках. Проте революційною працею середини 1970-х років вважається перша частина «Історії сексуальності» Мішеля Фуко (1976). Фуко досить радикально розкритикував усю попередню історіографію за те, що дослідники «сексуальності» (в сучасному сенсі цього слова) не розглядали її як продукт дискурсу. При цьому погоджувався з тим, що ідея про придушення сексуальних потягів, яка з'явилася у буржуазному суспільстві, в принципі, правильна. Фуко також наголошував на ролі інститутів влади не лише у встановленні контролю й придушенні сексуальності (що було продиктоване бажанням влади контролювати людське тіло), а й у вибудовуванні дискурсу сексуальності, а відтак, і самої сексуальності. На його думку, протягом останніх трьох століть все більше сфер людського життя потрапило під сексуальний «диспозитив», що також вплинуло на структуру уявлення про ідентичність⁷.

Серед нових тенденцій у 1990-ті роки з'явилися дослідження гомосексуальних і лесбійських рухів, прибічники яких критикували попередні підходи до вивчення історії сексуальності: вони вважали, що необхідно відмовитися від пов'язання гетеро- чи гомосексуальних бажань з вродженими нахилами⁸. Замість того, щоб зосереджуватись на природі сексуальності (сексуальному бажанні, сексуальній орієнтації й ідентичності), вони закликали звернутися до соціальної й історичної складової сексуальності. Тож в останні десятиріччя історики все менше звертаються до прикладів з соціо-біології і психо-біології.

На початку 1990-х років зауважена була певна криза жанру – відмова від використання орієнтації на психоаналіз і біологічні теорії, спроби деконструювати цілісний підхід, водночас пролунали заклики використання міждисциплінарного підходу у дослідженні історії сексуальності, що стало ознакою робіт цього періоду. У 1990 році стартує *Journal of the History of Sexuality* (далі – *JHS*), у першому випуску котрого вміщений редакторський маніфест:

«На сьогодні дослідження людської сексуальності провадилися соціальними істориками, соціологами, антропологами, філософами, психологами, літературознавцями, істориками мистецтва і кіно, спеціалістами з інших дисциплін, а також розглядалися з міждисциплінарної перспективи. Ще занадто рано визначати параметри цього нового напрямку досліджень, а тому *JHS* закликає до публікації широкого кола есеїв, оглядів, а також джерел (з редакторськими коментарями) щодо всіх аспектів історії сексуальності від античних часів до сучасної сексуальної політики»⁹.

⁷ Foucault Michel. *The History of Sexuality* / Translated by Robert Hurley. Vol. 1: An Introduction. New York: Vintage Books, 1990.

⁸ *Forms of Desire: Sexual Orientation and the Social Constructionist Controversy* / Ed. by Edward Stein. New York: Garland Pub., 1990; *Discourses of Sexuality: From Aristotle to AIDS* / Ed. by Domna C. Stanton. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1992.

⁹ Fout John C. A Note from the Editor // *Journal of the History of Sexuality*. Vol.1, no. 1 (1990). P. 1.

В останні два десятиліття історики сексуальності зіткнулися з проблемою визначення предмету дослідження, який стає все розмитішим і складнішим для аналізу: сексуальне життя у певний історичний період, уявлення про секс і сексуальність, форми виявів сексуального потягу – а чи щось інше? Йдеться про практики чи ідеї? Можна також говорити про орієнтацію в роботах кінця ХХ–ХХІ століть на дистанціювання від власного (авторського) бачення сексуальності.

Далі хотілося б зупинитися на характерних рисах історичних досліджень, присвячених історії сексуальності у ранньомодерний період, що писалися в останні два десятиріччя. На сьогоднішній день велика кількість матеріалів публікується у *JHS*, хоча ранньомодерні дослідження не є основним фокусом журналу. Фронтальний перегляд усіх матеріалів, які публікувалися в журналі, починаючи з року його заснування (1990 р., 54 номери), дозволив виявити лише кілька статей, так чи так пов'язаних з історією сексуальності у XVI–XVIII ст. Однак ці матеріали яскраво демонструють загальні тенденції історіографії останніх десятиліть.

Найбільше досліджень стосується теренів Англії і Франції. Окремі статті зосереджуються на німецьких землях, Голандії і Шотландії. Повною екзотикою виглядають одиничні роботи, присвячені Бельгії і Швеції. Майже у половині матеріалів розглядають сексуальність у контексті особливостей XVIII ст. у цілому; іноді вужче – Просвітницького XVIII ст. Тематично статті також не відрізняються особливою різноманітністю. Достатньо велика їх кількість розглядає проблему гомосексуальності у різних культурних контекстах: дослідження гомосексуальної субкультури у Парижі XVII ст. Джеффри Мерріка¹⁰, порівняння ставлення до содомітів і проституток у Лондоні XVIII ст. Рендольфа Трамбаху¹¹, зміни у ставленні до гомосексуальності на англійській сцені середини XVIII ст. Лоренса Сенеліка¹². Популярною впродовж двадцяти років залишається тема заборонених сексуальних практик, кримінальних справ, пов'язаних із сексуальністю: переслідування дітовбивць у Бельгії Рене Лебута¹³, лесбіянок в Амстердамі XVIII ст. Тео ван дер Меера¹⁴, селян-зоофілів у Швеції XVII–XVIII століть Йонаса

¹⁰ *Merrick Jeffrey*. Chaussons in the Streets: Sodomy in Seventeenth-Century Paris // *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 15, no. 2 (2006). P. 167–203.

¹¹ *Trumbach Randolph*. Sex, Gender, and Sexual Identity in Modern Culture: Male Sodomy and Female Prostitution in Enlightenment London // *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 2, no. 2, Special Issue, Part 1: The State, Society, and the Regulation of Sexuality in Modern Europe (1991). P. 186–203.

¹² *Senelick Laurence*. Mollies or Men of Mode? Sodomy and the Eighteenth-Century London Stage // *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 1, no. 1 (1990). P. 33–67.

¹³ *Leboutte Rene*. Offense against Family Order: Infanticide in Belgium from the Fifteenth through the Early Twentieth Centuries // *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 2, no. 2, Special Issue, Part 1: The State, Society, and the Regulation of Sexuality in Modern Europe (1991). P. 159–185.

¹⁴ *Meer Theo van der*. Tribades on Trial: Female Same-Sex Offenders in Late Eighteenth-Century Amsterdam // *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 1, no. 3 (1991). P. 424–445.

Лілекіста¹⁵. Також слід виділити дослідження, присвячені інтелектуальному дискурсу навколо сексуальних практик: медичні дискусії у німецьких землях XVIII ст. щодо мастурбації Франца Едера¹⁶, англійський пізньоренесансний дискурс щодо природи сифілісу Брюса Берера¹⁷, а також вписування історії звичаїв (починаючи від примітивних суспільств) в історію цивілізації у шотландському просвітництві Пета Молоні¹⁸. Спроби контролювати, дисциплінувати і напучувати громадян щодо сексуальної поведінки – ще одна тема, яка викликає увагу дослідників¹⁹.

Звертаючись до монографій, слід відзначити, що оглядових досліджень, зосереджених безпосередньо на історії сексуальності у Європі, загалом з'явилось в останні десятиліття не так багато. Зупинимося лише на двох помітних роботах, досить якісних, що вийшли одна за одною впродовж 2007–2008 років. Здавалося б дивним, що два конкурентні проекти з'являються практично водночас. Проте автори монографій обрали досить відмінний підхід до висвітлення матеріалу. Авторка першої роботи *European Sexualities, 1400–1800* Кетрін Кроуфорд обирає тематичний підхід, серед іншого вона аналізує секс в межах родини, релігійний і науковий дискурс щодо сексуальності, кримінальний контекст сексуальності і ставлення до девіацій²⁰. Анна Кларк, авторка другої монографії *Desire. A History of European Sexuality*, надала перевагу не тематичному, а хронологічному підходу. Оскільки в цій роботі історія сексуальності розглядається від античних часів до післявоєнного періоду, ранньомодерна сексуальність аналізується в трьох розділах: XVI століття коментується у світлі посилення контролю над сексуальністю у пост-реформаційні часи, окремим розділом розглядаються географічні відкриття та їх вплив на європейську сексуальність, і, нарешті, XVII і XVIII століття аналізуються сукупно з огляду на розвиток інтелектуального дискурсу – медичного, філософського, політичного, що розгортався навколо теми сексу-

¹⁵ *Liljequist Jonas*. Peasants against Nature: Crossing the Boundaries between Man and Animal in Seventeenth and Eighteenth-Century Sweden // *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 3, no. 1 (1991). P. 393–423.

¹⁶ *Eder Franz X.* Discourse and Sexual Desire: German-Language Discourse on Masturbation in the Late Eighteenth Century // *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 13, no. 4 (2004). P. 428–445.

¹⁷ *Boehrer Bruce Thomas*. Early Modern Syphilis // *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 1, no. 2 (1990). P. 197–214.

¹⁸ *Moloney Pat*. Savages in the Scottish Enlightenment's History of Desire // *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 14, no. 3 (2005). P. 237–265.

¹⁹ *Stone Donald Jr*. The Sexual Outlaw in France, 1605 // *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 2, no. 4 (1992). P. 597–608; *Merrick Jeffrey*. Sexual Politics and Public Order in Late Eighteenth-Century France: The Memoires Secrets and the Correspondance Secrete // *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 1, no. 1 (1990). P. 68–84; *Potter Claire Bond*. Queer Hoover: Sex, Lies, and Political History // *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 15, no. 3 (2006). P. 355–381.

²⁰ *Katherine Crawford*. *European Sexualities, 1400–1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

альності²¹. Більш сфокусованою, детальною і серйозною видається монографія Кетрін Кроуфорд.

На сьогоднішній день найбільшою популярністю дослідження з історії ранньомодерної сексуальності й дискурсу навколо неї користуються в Британії, Німеччині й Сполучених Штатах. Франція й Італія, не кажучи вже про інші європейські країни, знаходяться трохи на маргінесах.

Загалом у дослідженнях з історії ранньомодерної сексуальності існує дві основні перспективи аналізу, що цілком залежать від джерел, якими користувався автор. Для першої групи робіт характерні ті з них, які представляють погляд на сексуальність «згори», тобто «високі» практики: сексуальність досліджується з перспективи придворного життя і інтелектуального (медичного, теологічного, політичного тощо) дискурсу навколо сексуальності. В основі другої перспективи лежать актові джерела – судові справи.

Усі недоліки однобічного підходу демонструє дослідження Алана Гайне-са «Секс в Єлизаветинській Англії», в якій вимальовується світ сексуальної вседозволеності, рафінованої еротичної поезії; виглядає на те, що поза цим світом ніякої іншої реальності не існувало²². У дослідженнях сексуальності ранньомодерної доби «згори» великою мірою залучені літературні студії. Найяскравішим прикладом тут є збірник статей Гвідо Руджієро (редактора серії з історії сексуальності) «Закоханий Макиавеллі», в котрому автор на прикладі ренесансних текстів намагається відтворити основи тогочасної гендерної і сексуальної ідентичності, віднайти ті «кишені» у текстах, де ховаються часто зашифровані натяки на складові цієї ідентичності²³.

Окремий напрямок становлять роботи, у фокусі яких знаходяться питання гендерної ідентичності. Свого часу тон дискусії задала монографія Томаса Лакера під провокаційною назвою «Making Sex», автор якої стверджував, що в ранньомодерну добу жіноча стать уявлялась як різновид чоловічої, лишень недосконалої. Саме таку картину представляє ранньомодерний дискурс про стать: тексти медиків, анатомів, теологів²⁴. Критика концепції Лакера полягає в тому, що його дослідженню бракує залучення популярного елемента – відгуку на подібні інтелектуальні конструкції «знизу». Лора Гауїнг спробувала заповнити цю лауну, розглянувши популярні уявлення про стать на лондонських матеріалах. На її думку, пересічні лондонці аж ніяк не поділяли вчені уявлення про одну стать²⁵.

Ще одним напрямком є дослідження феномену маскулінності в ранньомодерну добу. Тут, знову ж таки, розглядаються й дискутуються інтелекту-

²¹ *Clark Anna*. *Desire: A History of European Sexuality*. New York: Routledge, 2008. P. 66–122.

²² *Haynes Alan*. *Sex in Elizabethan England*. Somerset: Sutton Publishing, 1997.

²³ *Ruggiero Guido*. *Machiavelli in Love: Sex, Self, and Society in the Italian Renaissance*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2007.

²⁴ *Laqueur Thomas*. *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1990.

²⁵ *Gowing Laura*. *Domestic Dangers: Women, Words and Sex in Early Modern London*. Oxford: Clarendon Press, 1996.

альні дискурси різних рівнів складності, які формували норми чоловічої поведінки, що були визначальними для чоловіка ранньомодерної доби, «робили» його чоловіком²⁶.

Окремою групою стоять дослідження, сфокусовані на кримінальній сексуальності. Таких робіт, які заразом представляють і погляд на сексуальність «знизу», є найбільше²⁷. Мушу зазначити, що розмаїттям і палкістю дискусій ці дослідження не відрізняються: зазвичай у них ідеться про *контроль і придушення* сексуальності, про типи сексуальних злочинів, способи нагляду і покарання, іноді можуть додаватися рефлексії щодо їх зв'язку з дискурсом – високим чи популярним. Тут вже ми не побачимо легковажного ставлення до сексуальності й інтимного життя, а лишень нагляд, контроль і придушення²⁸.

Нагляд за сексуальною поведінкою жінок і жіночі злочини, пов'язані з сексуальністю, утворюють самостійну велику тематичну групу в дослідженнях ранньомодерної сексуальності. Основними напрямками аналізу є нагляд за сексуальною поведінкою жінки всередині родини, покарання за позашлюбні й дошлюбні зв'язки (що більшою мірою стосувалося саме покарання для жінок), і, звичайно ж, виділяється окремий сегмент досліджень феномену дітовбивства²⁹. Доволі дискусійною темою стала запропонована Кітом Томасом концепція «подвійного стандарту» щодо сексуальної поведінки жінок і чоловіків та порушень ними певних норм³⁰.

Дослідження, що ґрунтуються на німецьких матеріалах, мають свою специфіку. Наприклад, сексуальність у XVI і XVII століттях розглядається під кутом зору впровадження норм і контролю у містах, механізмів дисциплінування і насадження нової сексуальної моралі під впливом

²⁶ Для прикладу – два англійські дослідження ранньомодерної маскулінності (зверніть увагу, що обидва написані жінками): *Foyster Elizabeth A.* Manhood in Early Modern England: Honour, Sex and Marriage. London: Longman, 1999. *Shepard Alexandra.* Meanings of Manhood in Early Modern England. Oxford, New York: Oxford University Press, 2003.

²⁷ Саме серед таких робіт, ймовірно через їх величезну кількість, можна натрапити на продукцію досить низької якості – зазвичай це добре ілюстровані видання, яким проте, бракує будь-якої логіки у підборі матеріалів і їхньому оформленні, наприклад: *Naphy William.* Sex Crimes from Renaissance to Enlightenment. Stroud: Tempus, 2002.

²⁸ Як приклади таких досліджень можна згадати: *Farr James.* Authority and Sexuality in Early Modern Burgundy (1550–1730). New York: Oxford University Press, 1994; *Kuehn Thomas.* Illegitimacy in Renaissance Florence. Ann Arbor University of Michigan Press, 2001; *Zunshine Lisa.* Bastards and Foundlings: Illegitimacy in Eighteenth-Century England. Columbus: Ohio State University Press, 2005.

²⁹ Найпоказовішими серед величезного масиву літератури можуть бути: *Turner David M.* Fashioning Adultery: Gender, Sex and Civility in England, 1660–1740. Cambridge: Cambridge University Press, 2002; *Jackson Mark.* New-Born Child Murder: Women, Illegitimacy and the Courts in Eighteenth-Century England. Manchester: Manchester University Press, 1996; *Rublack Ulrika.* The Crimes of Women in Early Modern Germany. Oxford: Clarendon Press, 2001.

³⁰ *Thomas Keith.* The Double Standard // *Journal of the History of Ideas* 20, no. 2 (1959): 195–216.

Реформації³¹. Завдяки цим роботам на сьогоднішній день загальноприйнятою стала теза про те, що більшість дисциплінарних нововведень (закриття бань і муніципальних борделів, криміналізація проституції, утримування всіх проявів сексуальності лишень у межах родини), які раніше пов'язували із розповсюдженням епідемії сифілісу (одного з результатів контакту з ново-відкритими цивілізаціями Америк), насправді стали результатом пост-реформаційного пастирства і нагляду.

Пересуваючись до XVIII ст., дослідження на німецьких джерелах тематично трансформуються, але не радикально – все одно у них ідеться про регулювання і контроль над сексуальністю. Наприклад, Ізабель Галл розглядає трансформацію уявлень про дозволені прояви сексуальності, з одного боку, як частину проекту добре регульованої абсолютистської держави, а, з іншого, як результат дебатів, що велися у новосформованому публічному просторі. Тобто йшлося про своєрідний компроміс³².

Загалом дослідники XVIII ст. мають багатший джерельний матеріал для аналізу великого розмаїття тем, пов'язаних із сексуальністю. Колоніальний дискурс, прагнення Просвітництва до екзотики, в тому числі й еротичні фантазії, які породили подорожі до тихоокеанських островів – все це охоплює ще один корпус дослідницьких тем³³.

Великим тематичним блоком, що пропонує щедру на тексти XVIII ст., є порнографія, яка у цей час стала доволі багатограним феноменом. Порнографія слугувала і як засіб для популяризації філософських концептів та ідей, і як знаряддя політичної пропаганди і «чорного піару» певних публічних осіб³⁴. Доволі вдалою спробою поєднати судові матеріали з художньою літературою і вченим дискурсом XVIII ст. є дослідження Арнольдом Гарві сек-

³¹ *Ozment Steven*. *Flesh and Spirit: Private Life in Early Modern Germany*. London: Penguin, 2002; *Roper Lyndal*. *The Holy Household : Women and Morals in Reformation Augsburg*. Oxford: Clarendon Press, 1989. *Rublack Ulinka*. *The Public Body: Policing Abortion in Early Modern Germany // Gender Relations in German History: Power, Agency and Experience from the Sixteenth to the Twentieth Century / ed. Lynn Abrams and Elizabeth Harvey*, London: UCL Press, 1996. P. 57–80. *Heide Wunder*. *Gender Norms and Their Enforcement in Early Modern Germany // Gender Relations in German History*. P. 39–55.

³² *Hull Isabel V*. *Sexuality, State, and Civil Society in Germany, 1700–1815*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1996. *Lindemann Mary*. *Liaisons Dangereuses: Sex, Law, and Diplomacy in the Age of Frederick the Great*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006.

³³ *Cheek Pamela*. *Sexual Antipodes: Enlightenment Globalization and the Placing of Sex*. Stanford: Stanford University Press, 2003. *Porter Roy*. *The Exotic as Erotic: Captain Cook at Haiti // Exoticism in the Enlightenment / ed. G. S. Rousseau and Roy Porter*. Manchester: Manchester University Press, 1990. P. 117–144.

³⁴ Найпоказовішими тут будуть дві роботи – доволі багатобічний збірник статей під редакцією Лінн Гант: *Hunt Lynn ed*. *The Invention of Pornography: Obscenity and the Origins of Modernity, 1500–1800*. New York: Zone Books; Cambridge, Mass.: Distributed by MIT Press, 1993 і вже чи не класичне дослідження Роберта Дарнтона: *Darnton Robert*. *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*. New York: W.W. Norton, 1995.

суального життя у Георгіанській Англії. Автор доволі дотепно аналізує ті підводні скелі, об які може розбитися корабель недосвідченого дослідника історії сексуальності³⁵.

На завершення хотілося б внести ноту скепсису: при всій кількості досліджень, що пишуться на теми сексуальності у ранньомодерну добу або ж дотичні до неї, загальна картина виходить досить одноманітною, адже історики здебільшого продовжують активно експлуатувати запропонований ще у 1960-х рр. концепт нагляду й придушення. Змінюються лишень місце дії і учасники, при цьому дискурс і риторика залишаються сталими.

Останніми роками була здійснена спроба внести певне розмаїття в дослідження через застосування концепту соціального контролю³⁶, проте жодних інших проривів у дослідженнях історії ранньомодерної сексуальності в останні двадцять років не відбулося.

---

³⁵ *Harvey Arnold D.* Sex in Georgian England: Attitudes and Prejudices from the 1720s to the 1820s. London: Duckworth, 1994.

³⁶ Прикладом такого підходу є збірка *Roodenburg Henry, Spierenburg Pieter eds.* Social Control in Europe. Vol. 1, 1500–1800. Columbus: The Ohio State University Press, 2004.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білоус Наталія – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. Сфера наукових інтересів: міський соціум Волині та Київщини XVI – першої половини XVII ст.; історична урбаністика; клієнтела київського воєводи Томаша Замоїського на українських землях.

Волошин Юрій – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. Коло наукових інтересів: соціотопографія міст Лівобережної України XVIII ст., маргінальні групи та злочинність у цих містах, історична демографія, історична антропологія, соціальна історія.

Горин Сергій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія». Сфера наукових інтересів: волинські монастирі XVI ст.

Дуса Катерина – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії НаУКМА. Сфера наукових інтересів: історична антропологія, інтелектуальна історія, історія сексуальності, історія травелогів і подорожньої літератури.

Заяць Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії Львівського національного університету імені Івана Франка. Сфера наукових інтересів: міста Волині XVI ст., історична урбаністика.

Кемпа Томаш – доктор габлітований, завідувач кафедри історії Східної Європи Торунського університету ім. М. Коперника. Дослідницькі інтереси: релігійні стосунки в Речі Посполитій у XVI–XVII ст., зокрема історія православ'я та Берестейської унії; соціально-політична історія українських земель та Великого князівства Литовського у XVI–XVII ст.

Крикун Микола – професор, доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка. Сфера наукових інтересів: проблеми історії українських земель у складі Речі Посполитої XVI–XVIII століть.

Кузик Тетяна – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. Сфера наукових інтересів: історія запорозького козацтва XVIII ст., дослідження архіву Коша Запорозької Січі.

Монюшко Адам – доктор юридичних наук, ад'юнкт Інституту історії права Варшавського університету. Сфера наукових інтересів: судове право Речі Посполитої XVI–XVII ст., історія парламентаризму.

Писаренко Юрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, вивчає проблеми архаїчного світогляду.

Піддубняк Олекса – доктор фізико-математичних наук, професор Лодзинського політехнічного університету. Сфера наукових інтересів: історія Подільського краю.

Пришляк Володимир – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри давньої і нової історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки. Досліджує політику і соціум козацького Гетьманату доби Данила Апостола (1727–1734).

Романова Оксана – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. Сфера наукових інтересів: проблеми християнської моралі жителів Київської митрополії XVIII ст.

Сердюк Ігор – асистент кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів: історична демографія, соціальна історія міст Лівобережної Гетьманщини XVIII ст.

Скочиляс Ігор – старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, голова Історичної комісії НТШ. Сфера наукових зацікавлень – соціальна та культурна історія Правобережної України ранньомодерного періоду, історія Церкви в Україні, просопографія української духовної еліти, історія Київської митрополії домодерного періоду.

Собчук Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка, вчений секретар Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника. Сфера наукових інтересів: історія волинських шляхетських родин XVI ст.

Старченко Наталя – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ та Інституту історії України НАНУ. Сфера наукових інтересів: шляхетський соціум Волині XVI ст.

Яременко Максим – кандидат історичних наук, завідувач Науково-дослідного центру «Спадщина Києво-Могилянської академії» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Сфера наукових інтересів: історія київського чернецтва та православної Церкви XVIII ст. в Україні.

Наукове видання

СОЦІУМ. Альманах соціальної історії

Головний редактор *В. Смолій*

Відповідальний редактор *В. Горобець*

Заступник відповідального редактора *Н. Старченко*

Відповідальний секретар *Н. Білоус*

Оригінал-макет підготувала О. Нужна

СОЦІУМ. Альманах соціальної історії / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 404 с.

ISSN 1995–0300

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6936 від 04.02.2003 р.

У дев'ятому випуску альманаху розглядаються різні проблеми соціальної історії; вміщено рубрики, присвячені історії соціальних груп та соціальної мобільності, історичній конфліктології, історичній біографістиці, історії уявлень та ідей у середньовічному та ранньомодерному соціумах.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться соціальною історією України та Центрально-Східної Європи.